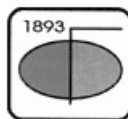

**ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
(ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)**

INSTITUTE OF HISTORY
Collection of works, Volume 24

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES SASA
Special editions 114

FACULTY OF GEOGRAPHY, UNIVERSITY OF BELGRADE

**THE SPATIAL PLANNING
IN SOUTHEASTERN EUROPE
(UNTIL THE SECOND WORLD WAR)**

Editor
Bojana Miljković-Katić

Editor-in-chief
Srdjan Rudić
Direktor of the Institute of History

Belgrade 2011

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ
Зборник радова, књига 24

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Посебна издања 114

ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ (ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)

Уредник издања
Бојана Миљковић-Катић

Одговорни уредник
Срђан Рудић
директор Историјског института

Београд 2011

Редакциони одбор:

Никола Тасић, Дејан Ђорђевић, Катрин Орел, Гералд Волкмер,
Петар В. Крестић, Љубодраг П. Ристић, Бојана Миљковић-Катић,
Тијана Живановић, Јелена Илић

Рецензенти:

академик Никола Тасић
академик Видојко Јовић

Тематски зборник настао је као резултат рада на пројектима
Министарства за науку и технолошки развој:
*Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата:
постојаност и промене* (бр. 147027)
Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе (бр. 147013)
*Геосистемске основе просторно-функционалне организације Републике
Србије* (бр. 146010)

Издавање овог зборника финансијски су помогли
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије и
Министарство за просторно планирање и заштиту животне средине

С А Д Р Ж А Ј
C O N T E N T S

<i>ПРЕДГОВОР</i>	11
<i>Preface</i>	
I Просторно планирање у регијама Југоисточне Европе <i>Spatial Planning in South East Europe Regions</i>	
Војин С. Дабић <i>СРПСКО СЕЛО (XVI–XVIII ВЕК): ОБЛИКОВАЊЕ</i> <i>ЖИВОТНОГ И ПРИВРЕДНОГ ПРОСТОРА</i>	17
<i>Serbian Village (16th – 18th Century): Shaping of Life</i> <i>and Economic Space</i>	
Нрвоје Petrić <i>O NEKIM ELEMENTIMA ORGANIZACIJE PROSTORA I</i> <i>NASELJAVANJU U VARAŽDINSKOM GENERALATU U</i> <i>XVII STOLJEĆU</i>	51
<i>On Some Elements of the Organization of Space and Settling in</i> <i>the Varaždin Military District (Generalate) in the 17th Century</i>	
Drago Roksandić <i>KONFLIKTNE STRATEGIJE U PROIZVODNJI PROSTORA</i> <i>BANSKE KRAJINE U XVIII STOLJEĆU: POGLEDI „ODOZDO“</i> <i>I „ODOZGO“</i>	77
<i>Conflictual Strategies in the Structuring Process of Banska</i> <i>Krajina in 18th Century: Views „from below“ and „from above“</i>	
Бојана Миљковић-Катић <i>ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ ПРИВРЕДНИХ</i> <i>ДЕЛАТНОСТИ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ</i>	117
<i>Spatial Planning of Economic Activities in</i> <i>the Principality of Serbia</i>	
Милош Јагодић <i>КОЛОНИЗАЦИОНА ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У</i> <i>ОСЛОБОЂЕНИМ ОБЛАСТИМА 1913–1914. ГОДИНЕ</i>	133
<i>Serbia’s Colonization Policy in Liberated Regions 1913–1914</i>	
Дејан Ђорђевић, Тијана Живановић <i>„ВЕЛИКОПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ“ ЈУГОИСТОКА:</i> <i>ПОДУНАВЉЕ И ДРУГЕ ПЛАНЕРСКЕ ТЕМЕ (1914–1940/41)</i>	153
<i>„Large Space Planning” of the South East: Transdanubia and</i> <i>Other Planning Issues (1914–1940/41)</i>	

II Урбанизација и урбани идентитет

Urbanization and Urban Identities

Catherine Horel

URBAN CHANGE IN THE SOUTHERN CITIES OF THE HAPSBURG MONARCHY: WESTERNIZATION AND NATIONAL AMBITIONS 181

*Урбанистичке промене у јужним градовима Хабзбуршке
Монархије: вестернизација и националне тежње*

Judit Pál

URBAN DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE IN TRANSYLVANIAN CITIES IN THE DUALIST PERIOD 203

*Урбанистички развој и инфраструктура градова
Трансилваније у периоду Двојне монархије*

Људмила Кузмичева

ПРОБЛЕМИ УРБАНИЗАЦИЈЕ БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА У РУСКОЈ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКОЈ МИСЛИ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА 219

Balkan States Urbanization Issues in the Russian Socio-political Thought at the End of 19th and Beginning of 20th Century

Сања Лазаревић-Радак

УРБАНИЗАЦИЈА И КАРАКТЕР ГРАДА. ОБЛИКОВАЊЕ ГРАДА У ДЕЛИМА БРИТАНСКИХ ПУТНИКА: ПРИМЕР БЕОГРАДА 1926–1939. ГОДИНЕ 229

Urbanisation and Character of Cities. Formation of Cities as Presented in British Travell Accounts: Belgrade 1926–1939.

Karl Kaser

DE-OTTOMANIZATION, EUROPEANIZATION, AND AUSTRIAN URBAN ARCHITECTS IN THE BALKANS 251

Де-отоманизација, европеизација и аустријски урбанистисти на Балкану

Божица Младеновић

УРЕЂЕЊЕ ПРОСТОРА У ГРАДОВИМА ВОЈНО-ГЕНЕРАЛНОГ ГУВЕРНМАНА У СРБИЈИ 1916–1918: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ПАРАЛЕЛНИХ ДРУШТАВА 269

Space Structure of the Towns of the Military Government in Serbia from 1916 to 1918: a Supplement of the Relation Study of the Parallel Societies

III Просторно планирање и насеља

Spatial Planning and Towns

Марица Маловић-Ђукић

КОТОР И ПОДЕЛА ГРБЉА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ 285
Kotor and Division of Grbalj in the Middle Ages

Jelena Ilić

*THE ROLE OF CENTRAL AND LOCAL GOVERNMENTS IN
SPATIAL ORGANIZATION OF THE MILITARY COMMUNITY
OF ZEMUN IN THE SECOND HALF OF 18TH CENTURY* 305
*Централна и локална управа у просторној организацији
војног комунитета Земун у другој половини XVIII века*

Викторија Алацић

*УТИЦАЈ ЗАКОНОДАВСТВА НА ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ
ГРАДА СУБОТИЦЕ ОД ПОЧЕТКА XVIII ВЕКА ДО ПРВОГ
СВЕТСКОГ РАТА* 325
*Influence of Legislation on Spatial Planning of the City of
Subotica from Early 18th Century to the World War I*

Силвана Сидоровска-Чуповска

*ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ГРАДОВА У МАКЕДОНИЈИ
(С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА XIX ВЕК)* 347
*Demographic Development of Cities in Macedonia
(with Special Referens to 19th Century)*

Ognen Marina, Divna Penčić

*URBAN TRANSFORMATION OF SKOPJE. FRAGMENTED
CITY – LEGACY FROM THE HISTORY* 359
*Урбанистичка трансформација Скопља. Фрагментирани
град – завештање историје*

Ранка Гашић

*ПЛАНОВИ ЗА ИЗГРАДЊУ БЕОГРАДА НА ЛЕВОЈ ОБАЛИ
САВЕ У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ* 379
City Planning of the Sava left Bank Territory in the Interwar Period

IV Урбани садржаји

Urban Contents

Драгана Амедоски

*ГРАДСКИ ОБЈЕКТИ У ОСМАНСКОМ ПРОКУПЉУ
У XVI ВЕКУ* 399
City Buildings in the Ottoman Prokuplje in the 16th Century

Борислава Лилић

- УРБАНИ САДРЖАЈИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ДО
ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1878. ГОДИНЕ 417
*Urban Contents of Southeastern Serbia up to the Liberation
from Turkish Government in 1878*

Александра Вулетић

- ПОСЛОВНИ И СТАМБЕНИ ПРОСТОР У ГРАДСКИМ
СРЕДИНАМА СРБИЈЕ СРЕДИНОМ XIX ВЕКА –
ПРЕПЛИТАЊЕ И РАЗДВАЈАЊЕ 441
*Working and Dwelling Space in Serbian Urban Environment
in the mid- 19th Century – Overlapping and Differentiating*

Владимир Јовановић

- ПРОГОН СКИТНИЦА КАО МЕРА КОНТРОЛЕ УРБАНОГ
ПРОСТОРА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 455
*Persecution of Tramps as a Control Measure of the Urban Space
in the Kingdom of Serbia*

Nataša Mišković

- SWISS INNOVATION AND SERBIAN ELUSIVENESS:
THE HOUSING INVESTIGATIONS OF BASEL 1889 AND
BELGRADE 1906 AND THEIR POLITICAL IMPACT 471
*Швајцарска иновација и српска непоузданост: истраживања
о стамбеном питању Базела 1889. и Београда 1906. године и
њихове политичке последице*

Драги Горгиев

- МУХАЦИР МАХАЛА У СКОПЉУ КРАЈЕМ XIX ВЕКА 493
Muhadzir Mahala in Skopje in the End of 19th Century

V Простор и инфраструктура*Space and Infrastructure***Борђе С. Костић**

- УЧЕСНИЦИ И СВЕДОЦИ. БУЕ, ХАН И КАНИЦ
О ИНФРАСТРУКТУРИ НА БАЛКАНУ 507
*Participants and Witnesses. Boué, Hahn and Kanitz
on the Infrastructure of the Balkans*

Љубодраг П. Ристић

*УТИЦАЈ СРПСКОГ ЗАКОНОДАВСТВА НА УЛАГАЊЕ
БРИТАНСКОГ КАПИТАЛА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ
КРАЈЕМ XIX ВЕКА* 523
*The Influence Serbian Legislation Exerted on British Capital
Investments in the Kingdom of Serbia Railways in the late
19th Century*

Makedonka Mitrova

*THE EUROPEAN DIPLOMACY AND THE FIRST RAILWAYS
IN OTTOMAN MACEDONIA* 549
*Европска дипломатија и прве железничке пруге у
Отманској Македонији*

Александар Растовић

*ЕВРОПСКА ИСКУСТВА У МОДЕРНИЗАЦИЈИ БЕОГРАДА
ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА* 569
*European Experience Applied to Modernization of Belgrade
in 1880's*

Вера Гошева

ИЗГРАДЊА ВОДОВОДА У ТЕТОВУ (ОКО 1925. ДО 1931) 591
Construction of Tetovo Water Supply (around 1925 to 1931)

СПИСАК АУТОРА 601
List of Authors

ПРЕДГОВОР

Просторно планирање и као научна област и као пракса јесте феномен друге половине XX века. Међутим, као и сви остали феномени, и просторно планирање, схваћено као контрола и планско управљање простором, има дугу предисторију, која је јасно уочљива још од времена постојања уређених држава. Од најранијих времена, државе су настојале да сопствену територију уреде тако да је у што је могуће већој мери заштите и тако да служи њиховим најважнијим интересима. У тим настојањима углавном су их подржавале и политичке и привредне елите. На различите начине и у оквирима које је постављала држава и њени централни и локални органи, свој простор планирале су, уређивале и мењале и локалне заједнице, као и тзв. обични људи током привредних и друштвених активности.

Геополитика државе била је заснована првенствено на стратешким и војним циљевима (и средствима) и на економским, најпре претежно трговачким, интересима. Иако су политички и културни аспекти такође били значајни за контролу простора, често су остајали у сенци, иза привредних и војно-стратешких. Најочигледнији пример оваквих настојања дали су Римљани. Они су, на пример, испланирали и саградили такве мреже путева, које су им омогућиле контролу и одбрану огромног простора којим су владали и истовремено максимално олакшале привредно искориштавање средоземног базена. Тим стратешким приступом успели су током времена да романизују становништво насељено на том простору и у значајној мери га интегришу у сопствени културни и политички модел.

Овај зборник радова указује на то да се елементи просторног планирања, схваћеног као намера државе да управља простором и да га експлоатише у складу са сопственим интересима, могу пратити вековима уназад. Зборник је, на изванредан начин, историјски увод у просторно планирање какво данас познајемо, јер је његова намера да

одабраним радовима, иако на ограниченом простору, покрене истраживања историје просторног планирања у Југоисточној Европи.

Земље Југоисточне Европе постале су предмет истраживања промена у простору, јер се наслућивао низ специфичности овог простора, и то не само у XIX веку, током процеса стварања аутономних и независних држава. Анализа привредних, законских и других мера српске и других нововековних држава на Балкану током XIX века недвосмислено је показала да су оне у мањој или већој мери спроводиле политику просторног планирања. Развијена бирократска држава попут Хабзбуршке монархије још раније је планирала просторни развој делова своје територије. Њене јужне области, насељене знатним делом и српским народом, биле су обухваћене тим плановима одмах по потискивању Османлија, а систематски у XVIII веку. Одређени процеси карактеристични за просторно планирање већих области и регија уочени су и у Османском царству, како у време његовог успона (кроз систем утврђења и крајишта, на пример), тако и у време његовог слабљења. Нажалост, није било прилике да буду прибављени радови којима би били приказани бар неки сегменти просторног планирања у Османском царству у време његовог успона, али су бар делимично истражени они с краја XIX и почетка XX века. Овај тематски зборник бави се различитим сегментима (пред)историје просторног планирања у Југоисточној Европи: од истраживања резултата настојања држава да плански организују простор читавих регија, попут генералата у Војној крајини, и отпора које су та настојања изазивала до промена које су у различитим областима настале услед ратних разарања, расељавања становништва и поновног насељавања запустелих или поново освојених области. Истражени су и процеси планирања коришћења и просторног развоја стратешки важних регија изван сопствене државе и трансформације које су ти процеси трпели због промена политичких система и стратешког положаја заинтересоване државе.

За сараднике је био посебно занимљив однос између убранизације и просторног планирања, сагледан кроз истраживање концепата урбанизације, чији су циљеви у Југоисточној Европи првенствено били *деотоманизација* и *вестернизација*, уз настојање да се истовремено очувају и потом истакну националне специфичности и самобитност. У том оквиру указано је и на страховања да друштвене

промене, које је урбанизација спроведена на концепту *вестернизације* изазивала на претежно православном западном Балкану, не доведу у питање управо православни културни концепт овог простора. Посебну пажњу истраживача привукле су промене које је урбанизација изазвала у појединим градским насељима или у више градских насеља једне регије. Бавећи се детаљно утицајима законодавства, локалних или централних власти на просторни развој градова, утицајем традиције и политичких промена које су битно мењале изглед и структуру насеља указано је на многе специфичности балканског простора. Међутим, нису изостављене ни неке опште тенденције, попут све стриктнијег одвајања пословног и приватног простора под утицајем привредног и урбаног развоја градова. Уследио је и осврт на специфичне облике контроле урбаног простора: уклањање проблематичних и маргиналних друштвених група, чиме се, поред осталог, настојала сачувати његова репрезентативност, која је проистицала из чињенице да је тај простор колико је год било могуће саображаван западноевропским узорима.

Домете процеса просторног планирања и урбанизације запажали су посебно странци, који су обично уочавали хаотичност урбаног развоја на југоистоку Европе. Критичком анализом њихових увида, у појединим радовима овог зборника указано је на честу немоћ власти да системски каналише процесе које је урбанизација изазвала и да на тај начин свим становницима градова обезбеди добар квалитет живота.

Инфраструктура, првенствено железничка, драстично је изменила субјективно схватање простора и лични доживљај удаљености. Убрзани, скоро револуционарни развој инфраструктуре у новом веку био је резултат нових техничких достигнућа и потребе савременог човека да за краће време преваљује велике раздаљине, али и потребе капитала да се убрзано и у што већим количинама пребацује и оплођује. Најпре су регулисањем и изградњом лука и мостова савладаване реке, потом су испланиране и изграђене путне мреже, а затим, у све краћем року, и железничке. Све је то и те како захтевало планирање, али и утицало на промене у простору. Иако нису прибављени радови о свим тим сегментима планирања инфраструктуре, ипак су истражени неки од услова и утицаја под којима су стваране железничке и путне мреже у Југоисточној Европи у XIX и почетком

XX века, као и начини на које су оне повезале балкански простор, како унутар њега самог, тако и са осталим деловима Европе.

Овакав интердисциплинарни приступ истраживању историје просторног планирања у Југоисточној Европи омогућила је сарадња више страних и домаћих стручњака. Он доноси низ нових погледа на различите аспекте просторног планирања и олакшава сагледавање његове (пред)историје: исходишта и тежњи којима су се управљачке структуре руководиле у формулисању планова и постигнутих резултата у њиховом спровођењу. Тако се дошло до богатих знања о процесима планирања у Југоисточној Европи, њиховој повезаности са сличним процесима у Западној Европи и њиховом утицају на развој појединих друштава на Балкану.

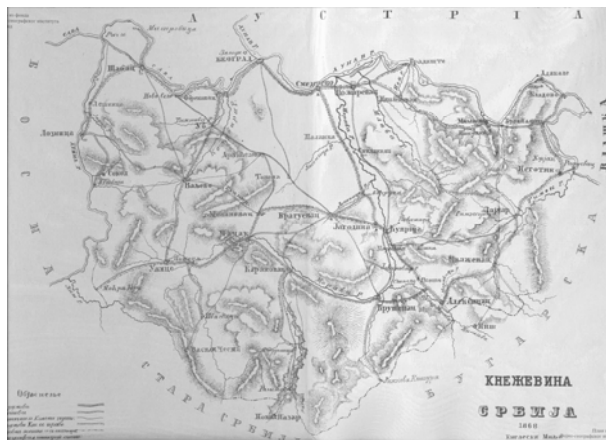
*

Прилози тематског зборника *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)* приређени су према стандардима Министарства науке и технолошког развоја Републике Србије, на чијим је пројектима ангажована већина сарадника из Србије. Сваки рад рецензирала су два научника из уже области рада, а стручну оцену целог зборника дала су два академика.

Уредник

I Просторно планирање у регијама Југоисточне Европе

Spatial Planning in South East Europe Regions

Војин С. ДАБИЋ

СРПСКО СЕЛО (XVI–XVIII ВЕК):
ОБЛИКОВАЊЕ ЖИВОТНОГ И ПРИВРЕДНОГ ПРОСТОРА

Апстракт: Села у периоду од почетка XVI до краја XVIII века, што су хронолошки оквири овог рада, нису била само заједнице становања, већ и привређивања и као таква имала су одређена права и одговорности унутар сеоских међа, граница свог животног и привредног простора. Њега су саме обликовале, у складу са природним условима, привредним и друштвеним приликама и другим чиниоцима. У раду је посебна пажња посвећена демографским променама у централним српским областима у оквиру Отоманског царства и континуитету и дисконтинуитету сеоских насеља, јер је њихово запустошење битно мењало изглед простора. Са тим у тесној вези је и стварање нових села у областима у које се српско становништво пресељавало. Посебна пажња посвећена је оснивању села у шумама, да би се утврдиле могућности појединца у култивисању простора. Обрађено је питање сеоских међа и указано на неке од бројних чинилаца који су утицали на структуру сеоских атара и положај насеља у њима (водени токови и извори воде, преовлађујући начин привређивања, тропољни систем и обрада земље по потесима – калкатурама).

Кључне речи: демографска криза, запустошење села, нова села, сеоски атари и међе, сточарство, ратарство, структура атара, старовлашки тип насеља, ушорена насеља.

Село у прошлости није било само насеље – заједничко место становања његових житеља, већ мање или више чврста заједница, коју су повезали заједнички привредни интереси, обавезе, одговорности, права и, уколико су била етнички и верски хомогена, заједнички светац заштитник (сеоска слава, заветина). Просторни оквир сеоске заједнице била је територија села, његов атар, који је од атара суседних заједница био разграничен сеоским међама. Унутар њих налазило се насеље са сељачким кућама и површине намењене земљорадњи (ager) на које су, зависно од владајућих друштвених од-

носа и правних норми, сељаци имали одређена поседовна и користовна права. То је било култивисано земљиште, које је, зависно од локалних прилика, заузимало мањи део атара – у неким случајевима, што ће касније бити приказано, мање од пет одсто сеоског земљишта. Остало су била некултивисана земљишта, најчешће шипраг и шуме (*saltus*). Једино у сеоским атарима у Банату, Бачкој и деловима Срема, због природе земљишта и климатских услова, највећи део некултивисаног земљишта нису чиниле шуме, већ пашњаци и мочваре. У сељачкој привреди до краја XVIII века, што се често губи из вида, имали су и *ager* и *saltus* подједнаки значај, јер су коришћењем једних и других површина сељаци били у могућности да се поред пољопривреде баве и сточарством. Због тога је целина сеоског земљишта, а не само његов култивисани део, представљала привредни и животни простор сеоских заједница, чије угрожавање је могло да доведе у питање њихов опстанак.

Свака генерација житеља села имала је удео у обликовању његовог простора, јер је неминовно морала да га прилагођава својим потребама и начину привређивања. При томе, несумњиво највећи допринос давале су прве генерације, које су учествовале у утврђивању међа свог села у односу на друга, бирале место за изградњу кућа, култивисале обрадиве површине и, зависно од својих потреба и природе терена, одређивале намену појединих комплекса земље, уцртавале мрежу путева унутар сеоских међа, као и путева до суседних насеља. Запустошење села, које је на нашим просторима од краја XV до краја XVIII века било честа појава, поништавало је делимично или потпуно резултате напора више генерација сељака да неки простор претворе у свој привредни и животни простор. Уколико село није обнављано више деценија, а његов атар суседна насеља нису користила за привређивање, шуме и парлози брисали су све трагове његовог постојања, укључујући име и већину топонима у атару. Поновним насељавањем запустелих простора, уколико су у међувремену обрасли шумом, они су морали да буду преобликовани дугим и спорим култивисањем земљишта, а у складу са природним условима и потребама становника нових села.

Српско становништво у Отоманском царству, Хабзбуршкој монархији и Млетачкој републици у XVI, XVII и XVIII веку настањивало је претежно села и, без обзира на владајући правни поредак у овим државама, имало је значајну улогу у обликовању свог привредног и животног простора. Посебно је то био случај са оним Ср-

бима, који су својом вољом или под принудом напуштали своја стара станишта и заснивали нова у областима ван дотадашњих граница српског етничког простора. Њихове сеобе одвијале су се унутар граница Отоманског царства, али су бројни српски досељеници већ од треће деценије XVI века почели да се насељавају и на територијама суседних држава – прво Хабзбуршке монархије, а касније и Млетачке републике. Обично су се селили у слабо насељене или сасвим пусте области, па су приликом заснивања нових станишта били суочени са потребом да сами обликују свој привредни и животни простор.

Проучавање села и сеоских заједница у периоду од краја XV до почетка XIX века, односно од пада српских земаља под турску власт до почетка стварања модерних српских држава, занемарено је у нашој историографији, па у обради ове теме нисмо могли да се у већој мери ослоним на претходна истраживања. Због тога су и дometи овог прилога свесно ограничени на отварање само неких питања, али не и њихово решавање. Сматрали смо да, поред питања структуре сеоских атара, посебну пажњу заслужује питање запустошења сеоских насеља у централним српским областима и са тим тесно повезано питање миграционих кретања и стварања нових села. Разумљиво је да је стварање нових села приказано само на неким примерима, који омогућавају да се у једном временском исечку поуздано квантификује допринос појединца мењању изгледа простора.

Извори за проучавање сеоских насеља у нашим крајевима у склопу Отоманског царства крајње су оскудни, посебно за XVII и XVIII век, када више нису вршени чак ни порески пописи. Грађа за простор Млетачке републике и Хабзбуршке монархије много је издашнија и омогућава да се на основу повремених пописа становништва и његове имовине, али и других извора, континуирано прати развој већине сеоских насеља, промене у структури сеоских атара, сељачкој економији и аграрним односима. Посебно вредан извор су земљишне књиге и катастарске мапе. Прве мапе неких српских насеља и њихових земљишта, нацртане на основу геометријског премера, настале су почетком XVIII века и имају значајно место у историји катастра у Европи. Од њих су до сада, колико смо успели да утврдимо, само две донекле коришћене у историјским истраживањима – мапа Ислама Грчког у Млетачкој Далмацији (из 1709)¹ и мапа Београда и

¹ R. Jelić, *Stanovništvo Islama Grčkog 1709*, *Zadarska revija* XXXVII, 1988, 549–553. Оригинал: *Historijski arhiv u Zadru, Katastri Dalmacije XVII i XVIII stoljeća*, књига 6, том 1, св. 20. (Мапе Grimani, br. 184).

његове околине (из 1721) у хабзбуршкој Краљевини Србији.² Свакако највреднији извор за проучавање српских насеља, али само на простору Хабзбуршке монархије, представљају мапе такозваног јозефинског премера са краја XVIII века, јер су рађене у малој размери (обично 1:28.000) и пружају обиље информација о изгледу насеља, структури њихових атара, воденим токовима и бунарима.³

I КОНТИНУИТЕТ И ДИСКОНТИНУИТЕТ СЕЛА У СРЕДИШЊИМ СРПСКИМ ОБЛАСТИМА

Није познато колико је сеоских насеља запустело приликом освајања српских земаља и о томе се не могу донети поуздани закључци на основу пописаних пустоселина са познатим међама (мезре) у првим турским пореским пописима. У њима су пописиване само оне пустоселине које је неко користио за привређивање, па су могле да донесу приход, као и оне за које је било заинтересованих да их населе уз одговарајуће уступке. Упркос недостацима, који проистичу из њихове основне намене (да региструју пореске приходе), ови пописи, ипак, омогућавају да се делимично сагледају промене стања насељености на нашим просторима за време турске власти.

Упоређивање података о броју кућа у повременим пореским пописима Крушевачког санџака, на пример, показује да је на његовој територији већ у првим деценијама XVI века започело погоршавање демографских прилика, запустошење села и, самим тим, мењање изгледа простора – култивисана земљишта постајала су парлози и шуме. Према попису из 1516. године било је у њему 1.155 насељених села и укупно 39.810 кућа (38.678 хришћанских и 1.132 муслиманске), а у тај број нису урачуната непотпуна, удовичка домаћинства. У наредним годинама дошло је до погоршања демографских прилика – сумарним пописом из 1530. утврђено је да на истој територији има 1.022 насељена села са укупно 26.562 куће (25.681 хришћанска и 881 муслиманска кућа). Између два пописа запустела су

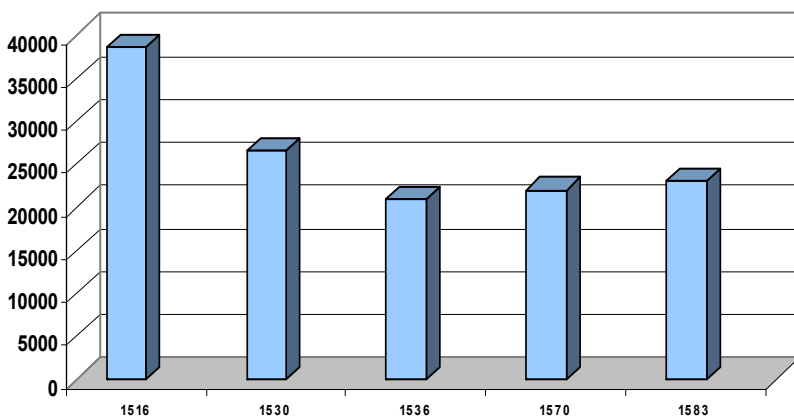
---

² Ж. Шкаламера, *Мапа једног дела Београдског дистрикта из 1721. године*, Годишњак града Београда, XVII, 1970, 43–66. Оригинал мапе: Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung, G I b 25.

³ Детаљније о јозефинском премеру појединих области и тада насталим збиркама карата у Ратном архиву у Бечу : J. Paldus: *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II.*, Wien 1919.

133 села и нестало је 13.248 сељачких кућа. Како смањивање становништва није заустављено, било је у Крушевачком санџаку 1536. скоро упола мање сељачких кућа него 1516. године.⁴ Најкрупније демографске промене, чини се, догодиле су се у нахији Бован, која се налазила са десне стране Јужне Мораве (највећи њен део заузимао је територију данашње општине Ражањ и источни део општине Алексинац) на путу од Београда према Нишу. Та околност је, вероватно, била и најважнији узрок њеног запустошења⁵ – на њеној територији била су 1516. укупно 42 села и више од 1.682 хришћанске куће (недостају подаци за два села на султановом хасу), 1530. била су 42 села и 1.262 хришћанске куће, а 1607. само 24 села и 254 хришћана/домаћинстава обвезника харача. За непуни век смањио се број хришћанских кућа у њој за око 85%, а демографски губитак био би још већи да турске власти у међувремену нису у поједина села на њеној територији насељавале ново становништво.⁶

Графикон 1: *Број кућа у Крушевачком санџаку у XVI веку*

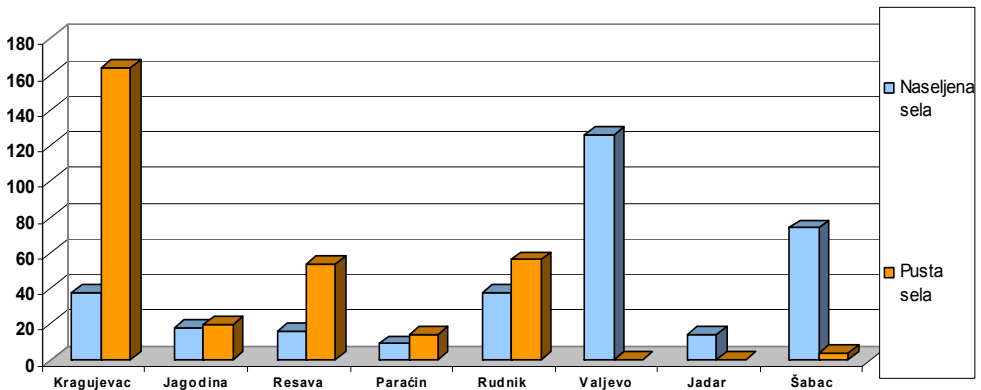
⁴ М. Васић, *Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека*, Источно Сарајево 2005, 241–268; О. Зиројевић, *Крушевачки санџак у светлости турског пописа 1530/31. године*, Лесковачки зборник, VIII, 1968, 221–228; М. Васић, *Становништво Крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку*, /у зборнику: / Крушевац кроз векове, Крушевац, 1972, 50–72.

⁵ На такаву могућност упућује белешка у попису из 1536. о запустелом селу Смиловац: *Пошто се споменуто село налази на царском путу који води за Истанбул, оно није могло да подноси насиља и зулуме од стране пролазника, па се његова раја разбјежала и распршила*. Види: М. Васић, *Становништво Крушевачког санџака*, 57.

⁶ М. Васић, *Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека*, 252, 258; Исти, *Становништво Крушевачког санџака*, 56–57; Д. Амедоски, *Попис цизје вилајета Бован из 1607. године*, Мешовита грађа (Miscellanea), XXX, 2009, 41–49.

Запустошење сеоских насеља у Смедеревском санцаку такође је започело у XVI и није престало до половине XVIII века, када је демографска криза у њему кулминирала. Приликом турског пореског пописа 1741. године, када су пописивачи упоређивали затечено стање на терену са подацима о насељима у овој области из дефтера из XVI века, утврђено је да је од ранијих 1.546 насеља запустело 954 (61,70%), а опстало само 592 (38,30%). У преосталим селима, што сведочи о дубини демографске кризе, било је само 6.586 пореских обвезника (одраслих мушкараца и удовица и стараца, уколико су имали засебна домаћинства), односно свега око 11 у селу.⁷ Нестанком две трећине ранијих насеља, чије су атаре прекрили парлози и шуме, поништени су резултати напора низа генерација њихових становника у преобликовању простора. Проширивање аграрних површина у постојећим насељима, насељавање пустоселина и стварање нових села, што се догодило у другој половини XVIII и првој половини XIX века, морало је да крене од почетка – од крчења шума.

Графикон бр. 2: *Насељена села и пустоселине у појединим областима Краљевине Србије 1718. године*

Међутим, нису сви делови Смедеревског санцака подједнако запустели, што показује приложени графикон, сачињен на основу аустријских пописа из 1718. Наиме, за време аустро-турског рата 1716–1718. године Хабзбуршка монархија је запосела, између осталог, већи део Смедеревског санцака и ту створила Краљевину Срби-

⁷ Р. Тричковић, *Читлучење у Београдском пашалуку у XVIII веку*, Зборник Филозофског факултета, XI–1, Београд 1970, 528–529.

ју, која је постојала до Београдског мира 1739. Приликом разграничења са Отоманским царством посебна комисија Ратног савета и Дворске коморе у Бечу, којима је Краљевина Србија била подређена, пописала је пограничне дистрикте и утврдила да у њима има 333 насељена и 312 опустелих села са 1.916 кућа. Највише некадашњих насеља запустело је у Крагујевачком (81%), Ресавском (77%), Параћинском (61%), Рудничком (60%) и Јагодинском дистрикту (52%), док је у Ваљевском, Јадарском и Шабачком дистрикту било 214 насељених и само четири пуста места. Географски размештај пустоселина је врло речит – оне су се налазиле у ширем окружењу најважнијих саобраћајних праваца од Београда према Нишу, Рашкој и Косову.⁸ У историографији је укорењено схватање да је запустошење ових области било искључиво последица страдавања становништва током Бечког рата (1683–1699) и такозване Велике сеобе Срба 1690. године.

Не може се оспорити да је Бечки рат имао велики утицај на стање насељености у централним српским областима крајем XVII и почетком XVIII века, али постоје бројни подаци који указују на то да је демографска криза у њима појава дугог трајања, која је, што је приказано на примеру Крушевачког санџака, започела много раније. До почетка Бечког рата нестала су многа насеља, која су постојала у XVI веку. Само у широј околини Београда од 1560. до 1627. запустело је 129 од 298 ранијих насеља. Проблем расељавања становништва, према истраживању Д. Бојанић, забринуо је у другој половини XVI века и највише државне власти, јер су, како је речено у једној султановој заповеди од 13. новембра 1567, „сакупљачи харача у санџацима Смедереву, Крушевцу, Зворнику и Видину нашли много мањка у броју раје“. Тада је утврђено да сеоско становништво масовно бежи из ових области и пресељава се у санџаке северно од Саве и Дунава, односно у области које су Турци у великој мери опустошили пре него што су их освојили и укључили у Отоманско царство.⁹

---

⁸ Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик САН, ХСВИ, 1948, 10–40.

⁹ Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, у: *Јадар у прошлости*, Лозница 1985, 118–119; О. Зиројевић, *Попис џизије београдске области из 1640/41. године*, Историјски часопис, XLIV, 1997, 227–247.

У преписци између централних власти и њихових представника у Београду и Темишвару о овом проблему отворено је занимљиво питање о утицају фискалног система на миграциона кретања. Као основни разлог исељавања становништва из централних српских области наведен је начин разрезивања и убирања харача, основне дажбине хришћанског становништва према држави – у северним санџацима основица је била хришћанска кућа/домаћинство, а у јужним је он наметан на сваког одраслог и за рад способног хришћанина. По мишљењу смедеревског санџакбега сеобе би сасвим престале, када би се уједначио начин разрезивања харача, што су централне власти одбиле да учине, премда су тврдиле да држави није у интересу „да се један крај у унутрашњости опусти да би се други крај настанио“.¹⁰ Нема разлога за оспоравање закључка самих представника турских државних власти да је терет харача био један од узрока миграција, али постоје индиције да су пореском преоптерећењу сељачких домаћинстава у неким санџацима у централним српским областима у великој мери доприносиле и неодмерене обавезе према држаоцима тимара, а пре свега такозвана десетина (ушур) са salariјом.

Десетина је била основна натурална дажбина земљорадничког становништва према тимарницима. Њена величина одређивана је за цело насеље и уписивана у пореске књиге (дефтере) приликом повремених пописа на основу претпостављеног, наводно просечног вишегодишњег уroda у селу. Она је, према важећим законским нормама, убирана заједно са salariјом, која је, зависно од области, износила 2,5 до 3,33% уroda. Међутим, у Смедеревском санџаку висина salariје није зависила од висине уroda, већ је законским прописима из 1516. и 1528–30. године одређена паушално – пола лукна пшенице и пола лукна јечма од сваке рајинске баштине.¹¹ Како је једно лукно имало седам истанбулских мерица (кила) од 20 ока, укупна salariја по једној баштини износила је 179,60 килограма житарица. Сама за себе била је ова дажбина изузетно тешка, а зајед-

---

¹⁰ Д. Бојанић, нав. дело, 118–119.

¹¹ У прописима за Смедеревски санџак из 1528. се каже: „Ако се један рајетин бави земљорадњом у селу у коме је уписан, он даје ушур од свих житарица. Као противредност за salariју он од сваке баштине даје у време вршидбе пола лукна пшенице и пола лукна јечма. А лукно има седам мерица по истанбулској мерици.“ Види: Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи*, 19–21, 36–37.

но са десетином представљала је неподношљиво пореско оптерећење за сељачке породице, јер је, сасвим сигурно, односила више од четвртине урода житарица сељачких домаћинстава. Она нису била у стању, како је то наглашено у измењеним прописима 1536. године, да извршавају ову обавезу, док су то тимарници упорно тражили, због чега „стално владају непријатељства са рајом“. На крају је решено у Цариграду да се висина salariје у Смедеревском санцаку изједначи са њеном висином у другим областима и да десетина (ушур) заједно са salariјом износи једну осмину или једну седмину урода.¹² Применом ове одредбе драстично би се смањили приходи тимарника, па су у већини села у овој области до пред крај XVI века и даље на име десетине са salariјом одређиване и у дефтере уписиване високе натуралне дажбине, које су, сасвим сигурно, биле несразмерне њиховим производним могућностима. Тачнији закључци о томе, као и о утицају пореског оптерећења на миграциона кретања, биће могући када се поузданије проуче аграрне прилике и производне могућности српских сељачких домаћинстава за време турске власти. Досадашњи покушаји те врсте полазили су од очигледно погрешних претпоставки – да натуралне дажбине сељака према држаоцу тимара стварно представљају законом предвиђени постотак урода и да се укупан урод може израчунати.

На могућност да су величине урода житарица у турским пописима Смедеревског санцака прецењиване, а тиме и величине натуралних дажбина држаоцима тимара, упућују доста поуздани подаци о величини аграрне производње и дажбинама на простору Смедеревског санцака после Пожаревачког мира. Овим миром је његов знатан део припао Хабзбуршкој монархији, која је ту створила Краљевину Србију (1718–1739), која је, у фискалном погледу, била подређена Дворској комори у Бечу. Овом приликом биће поређени подаци о десетини од житарица само у неколико села у широј околини Рудника (Блазнава, Шутци, Лозањ, Маслошево и Страгари) из турског пореског пописа сачињеног око 1528. са подацима о дажбинама и приносима житарица у истим селима из извештаја службеника аустријске Дворске коморе из 1732. године.

¹² Исто, 40–42, 147, 153; Д. Бојанић, *О српској баитини и соћу у турским законима*, Историјски часопис, XX, 1973, 173–179.

Табела 1: *Поређење износа натуралних дажбина и висине процењеног уroda житарица у пет села у области Рудника у турским (1528) и аустријским (1732) пореским пописима*

СЕЛО	1528.		1732.			
	Кућа	Десетина са саларијом по кући у kg	Кућа	Десетина од кукуруза по просечној кући у kg	Десетина од других житарица по просечној кући у kg	Просечни урод свих житарица по кући у kg
БЛАЗНАВА	29	484	38	91,5	66,9	1584
ШУТЦИ	16	516	9	119	53,3	1723
ЛОЗАЊ	6	449	16	15,6	196	2116
МАСЛОШЕВО	5	395	9	63,4	164,8	2282
СТРАГАРИ	42	292	28	74,4	88,5	1629
Просек за сва насеља		405		74,5	101	1755

Пошто је аустријски чиновник свој извештај саставио на терену, а на основу бројања снопова и крстина пожњевених житарица сваког домаћинства и утврђивања количине зрна у случајно одабраним крстинама, уверени смо да тако добијени подаци заслужују поверење и пружају доста поуздане информације о производним могућностима тадашњих сељачких домаћинстава у наведеним селима. Временска разлика између турског пописа 1528. и аустријског 1732. није имала никакав утицај на начин производње и висину приноса. Једина промена је појава нове културе – кукуруза, који је, у односу на друге житарице, доносио на истој површини земље вишеструко већи урод, јер се окопавањем и пригртањем могао заштитити од корова, што са другим житарицама није био случај. Да су биле засејане пшеницом, површине под кукурузом дале би најмање четири пута мању количину жита.¹³

¹³ С. Пецињачки, *Различити подаци из 1732–1733. године о коморским насељима Рудничког дистрикта*, Зборник радова Народног музеја у Чачку, VI, 1975, 38–60; А. С. Аличкић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије (XV и XVI век)*, II, Чачак 1983, 248–249, 300–301, 343–344, 346–347.

Становници села Блазнаве, Шутаца, Лозња, Маслошева и Страгара, укупно 100 домаћинстава,¹⁴ произвели су 1732. године 101.210 килограма пшенице, ражи, проса, зоби и хељде, односно у просеку 1.012 килограма по домаћинству, што је било више од просека у Рудничком дистрикту (959 килограма). Поред тога произведено је 74.500 килограма кукуруза, односно у просеку 745 килограма по домаћинству. Производне могућности сељака у наведеним селима, сасвим сигурно, нису биле веће ни у претходним вековима, али је, према турском пореском попису насталом око 1528. године, на име десетине са salariјом тадашњих 98 сељачких кућа морало да даје тимарницима укупно 218 смедеревских лукана и 4 истанбулске киле (укупно 39.253 килограма) разних житарица (пшенице, ражи, јечма, зоби и проса), односно у просеку 400,5 килограма по једној кући/домаћинству. Уколико се претпостави да је просечно домаћинство у наведеним селима производило у XVI веку приближно исте количине житарица као и за време аустријске управе, мора се закључити да је на име десетине и salariје узимана најмање 1/4 његове производње.¹⁵ Разлог је једноставан, требало је обезбедити тимарницима одговарајуће приходе, пошто су они имали важно место у турској војсци у ратовима за освајање Угарске. Утврђено је да су из истих разлога произвољно увећаване рајинске дажбине и приходи тимарника у Пожешком санџаку.¹⁶

II НОВА СЕЛА: ОСНИВАЊЕ СЕЛА У ШУМАМА И НАСЕЉАВАЊЕ ПУСТОСЕЛИНА

Освајање Угарског краљевства и укључивање знатног дела његове територије у Отоманско царство, било је пропраћено крупним демографским променама, првенствено због уништавања многих сеоских насеља и страдавања и одвођења у робље сеоског становништва. При томе нису све области доживеле исти степен раз-

¹⁴ У време успоставе хабзбуршке власти и стварања Краљевине Србије 1718. године живела је у наведеним селима 41 породица. Види: Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик САН, ХСВИ, 1948, 25–26.

¹⁵ С. Пецињачки, нав. дело, 38–60; А. С. Аличић, нав. дело, II, 248–249, 300–301, 343–344, 346–347.

¹⁶ N. Močanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537–1691)*, Jastrebarsko 1997, 50–51.

рања и депопулације, што је битно одредило основне правце сеоба Срба из крајева јужно од Саве и Дунава. Они су током XVI, а у мањој мери и током XVII века, првенствено насељавали потпуно или делимично опустошене крајеве, чиме је настављено ширење границе српског етничког простора, започето сеобама у време турског освајања српских средњовековних држава. На тим новим стаништима дочекали су и крај турске власти за време Бечког рата, када је Отоманско царство изгубило, а Хабзбуршка монархија добила миром у Сремским Карловцима 1699. око 249.000 квадратних километара територије у Средњој Европи.

У првим деценијама турске власти у панонским равницама Срби су се највише селили у Срем (Сремски санцак), Бачку (Сегедински санцак), Банат (Темишварски и Чанадски санцак) и Бачку, а потом у Славонију (у потпуно пуне источне и северозападне делове Пожешког санцака и западне делове Чазманског или Пакрачког санцака) и Лику и Крбаву (Крчки или Лички санцак). Већи број њихових насеља основан је и у неким другим турским санцацима у угарским равницама – у Копањском санцаку, на пример, убележена су крајем XVI века у пореским пописима 82 српска села, која су, према летопису православног манастира Грабовца, засновали „христијани наши из Далмације припадници“. Сва је прилика, међутим, да је летописац имао у виду стање са почетка XVII века, када су се у ову област, која је пострадала у Дугом рату (1593–1604) од куге, глади и Татара, доселили бројни Срби из Клишког санцака и преслојили први слој досељеника из Смедеревског и Зворничког санцака.¹⁷ Нема сумње да је српско становништво оснивањем својих насеља доприносило мењању изгледа простора на коме се населило, али се на основу постојећих извора о томе не може ништа поуздано судити. Са сигурношћу би се могло претпоставити да тај допринос у Срему, на пример, није био велики – ту су географски услови (у равницама распоред мочвара, а у вишим пределима извора и за обраду погодних земљишта) ограничавали избор места за насељавање и привређивање на оне просторе на којима су и у претходна времена заснива-

---

¹⁷ К. Hegyi, *Török berendezkedés Magyarországon*, Budapest, 1995, 193, 195; В. С. Дабих, *Сеобе Срба у Хрватску и Славонију од почетка XVI до краја XVII века*, /у књизи: / *Catena mundi*, Београд – Краљево 1992, 265–281. Velics, *Magyarországi Török kincstari Defterek*, I (1543–1635), Budapest 1886, str. 331–333; В. Красић, *Манастир Грабовца*, Летопис Магице српске, 127, 1881, 60–61; Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI–XVIII вијека*, Београд 1970, 169–170.

на насеља. Осим тога, дисконтинуитет насељености ове области кратко је трајао, што није могло битије променити ранији изглед простора. Наиме, највећи део сремских села запустео је 1521. године, када је, приликом запоседања Београда, ова област поробљена. Тада је део српског становништва „острва Срем“ принудно пресељен у околину Цариграда. Само десет година касније сам султан је сматрао да је ова област постала „турска земља“ и тада је она поново насељавана. У међувремену нису могле да буду избрисане чак ни brazde на некадашним ораницама.¹⁸ Слично као у Срему, чини се, било је и у неким деловима Бачке и Баната.¹⁹

Много више изворних података има о оснивању српских насеља на територији Хабзбуршке монархије, где су Срби до почетка Бечког рата створили више од стотину села, претежно на територији Војне крајине – у Карловачком и Вараждинском генералату. Број њихових насеља вишеструко се повећао на прелазу из XVII у XVIII век, јер су велике масе српског становништва, покренуте са својих дотадашњих станишта ратним разарањем и насиљем турских војних снага, прешле са територија које су остале под турском влашћу и населиле се у областима које су миром у Сремским Карловцима 1699. године припале Хабзбуршкој монархији. Највећи део населио са на пустоселинама у угарским равницама, где се за краће време и са мање напора могло култивисати земљиште и обновити ратарска производња. Један део српских пресељеника, који су углавном дошли из Босне, населио се тада и у областима прекривеним густим шумама. Такав је, на пример, био случај са оним Србима који су се тада населили у широком појасу раније ненасељене и шумом обрасле *ничје*

---

¹⁸ Д. Бојанић-Лукач, *О прошлости галипољских Срба*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 48, 1967, 91–94; Ф. М. Емецен, *Историја једне миграције с почетка XVI стољећа. Сремски изгнаници на Галипољу*, Историјски часопис, XLII–XLIII, 1995–1996, 237–252.

¹⁹ Уцртане ознаке остатака средњовековних грађевина и црквишта (*rudera, locus templi*) на детаљним картама Бачке из друге половине XVIII века, које се чувају у збирци Коморског архива у Бечу (Hofkammerarchiv Wien, Kartensammlung), показују да су се многа села у Бачкој у предтурском периоду налазила у заклоњеним долинама потока и у близини мочвара, где су и касније подизана насеља. То је проучавајући насеље Бајшу врло уверљиво доказао G. Ulmer, *Posed Bajša, spahije i kmetovi (1751–1849)*, N. Sad 1986, 10–11. До сличних закључака, ослањајући се на писане изворе и археолошка истраживања, дошао је и С. Тирковић у вези са неким насељима у банатском Потисју. Види: *Историја Новог Кнежевца и околине* (уредио В. Крестић), Н. Кнежевац 2003, 121.

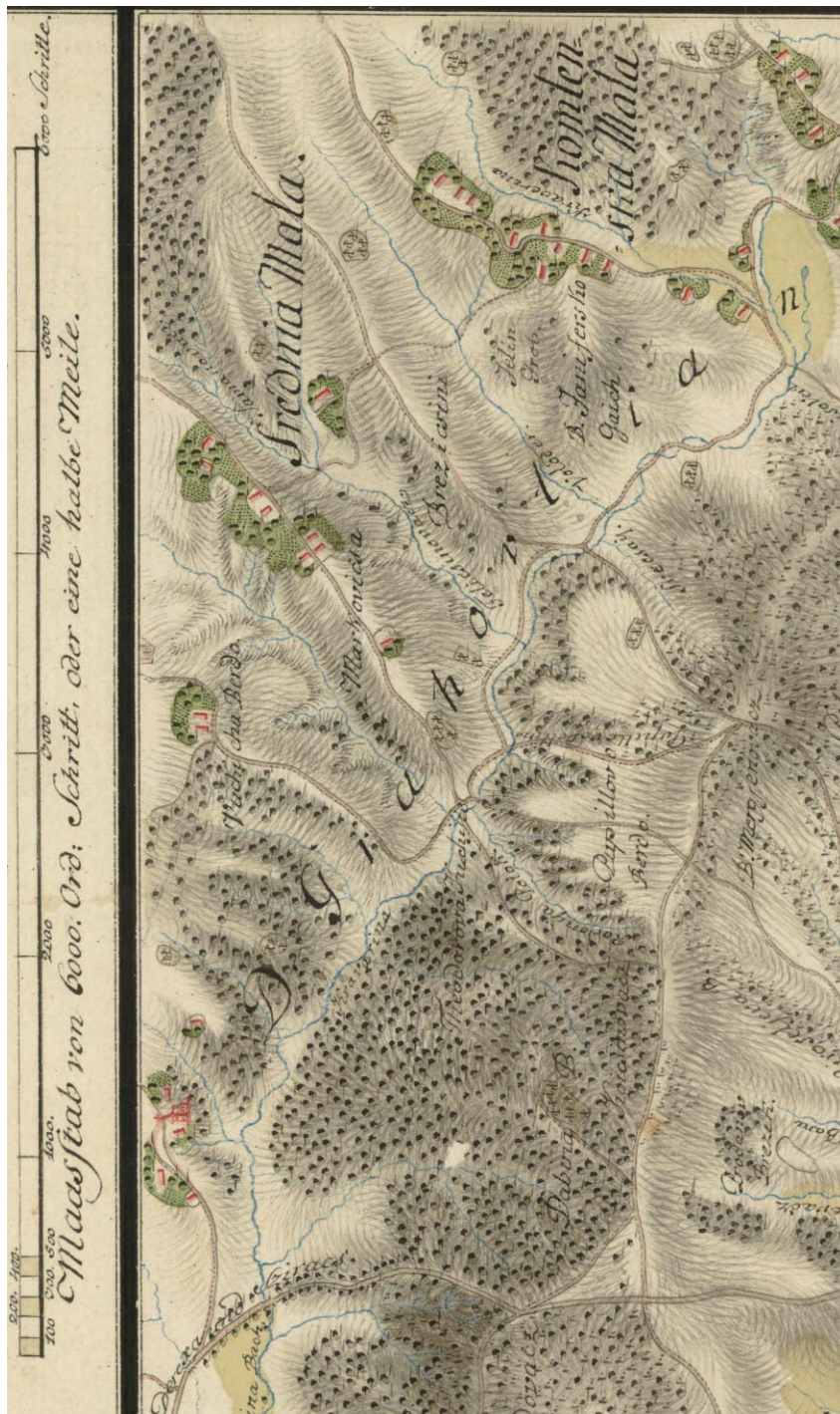
земље, која је до 1683. године раздвајала аустријска и турска крајишта у Хрватској и Славонији. Ови новонасељени крајеви укључени су у састав Карловачког (Кордун) и Вараждинског генералата (крајеви западно од Илове) или су, пак, постали посебна одбрамбена целина унутар Војне крајине (Банска крајина или Банија). Само мањи део раније *ничије земље* источно од Илове, дошао је под управу Дворске коморе у Бечу, која ју је укључила у своја новостворена властелинства. У овим областима досељено српско становништво морало је да крчењем шума ствара себи привредни и животни простор. При томе било је потребно више деценија мукотрпног рада да се од шума отме незнатна површина оранице, а за суштинске промене простора, уколико су то услови дозвољавали, били су потребни напори десетине генерација сељака.²⁰

1. Оснивање нових села у шумама: пример Брестовца, Уљаника и Тројеглаве у Западној Славонији

Настајање села у шумама, где није било култивисаних земљишта за земљорадњу, представља велики истраживачки изазов, јер омогућава да се утврде и квантификују донети појединачна и сеоских заједница у преобликовању простора у одређеним временским периодима. Ово питање може се врло поуздано осветлити на примеру оснивања нових насеља на коморским поседима у Славонији, првенствено захваљујући честим пописима становника, њихове имовине и обрадивих земљишта, као и редовним годишњим извештајима о прикупљеним дажбинама. За наше истраживање изабрали смо пример оснивања три српска села у данашњој Западној Славонији. Ова област доспела је половином XVI века под турску власт, па је један њен део био уређен као крајиште. Оно је у аустријским изворима називано *Мала Влашка*, јер је тамошње српско становништво, које је насељено у првим деценијама турске власти, имало влашке повластице – плаћало је умерени износ пореза по кући и вршило стражарску службу на граници према Вараждинском генералату. После изгона Турака из Славоније у последњој деценији XVII века и њеног укључивања у састав Хабзбуршке монархије, мањи део Мале Вла-

---

²⁰ В. С. Дабих, *Банска крајина (1688–1751)*, Београд – Загреб 1984, 11–58, 72–80; Исти, *Војна крајина. Карловачки генералат (1530–1746)*, Београд 2000, 16–22, 68 – 128, 142 – 157.

Приказ српског села Горњи Граховљани у Западној Славонији на катастарској мапи из друге половине XVIII века. Село је основано у другој половини XVI века, а састоји се од више група сродничких кућа – „мала“. Куће су смештене на брдима, свака од њих налази се у близини извора, а испод кућа су обрадна земљишта, пашињаци и виногради. Исечак карте: Kriegsgarchiv Wien, Kartensammlung, B IX a 879, sect. 16.

шке припао је Војној крајини (Посавска крајина), а већи део је, упркос отпору становништва, претворен у државна властелинства под управом Дворске коморе (насеља око Пакраца и Подборја, данашњег Дарувара) или предан у посед приватним лицима (крајеви око Вођина и Подравске Слатине). За време турске власти били су у Малој Влашкој насељени углавном обронци славонског горја, док су равнији крајеви уз реку Илову били ненасељени, па су их војне и коморске власти почеле насељавати на прелазу из XVII у XVIII век.

Села Брестовац, Уљаник и Тројеглава, чије ће настајање и развој до половине XVIII века бити детаљније анализирани, створиле су српске породице из брдских насеља Мале Влашке (Тројеглава) и досељени Срби из Босне (Уљаник) или заједно једни и други (Брестовац). Сва три села су створена у шуми, где раније, што је посебно истакнуто у коморским списима, није било насеља („... alias pagus in his sylvis nunquam erat...“; „...alias in his sylvis nunquam pagus exstiterat...“). Њихово насељавање започето је у пролеће 1700. године, уочи православног празника Светог Ђурђа, када се проређују кишне, ноћи постану топлије, пролистају шуме и у њима већ буде довољно хране за стоку. Коморске власти одобриле су досељеницима опрост од дажбина за прве две године и у најгрубљим цртама одредиле границе сеоског атара. То је било једино у шта су се непосредно мешале, премда су се коморски чиновници жалили да су и код утврђивања сеоских међа досељеничке заједнице показивале самовољу.

Рад на изградњи кућа, крчењу шуме и култивисању обрадивих површина, а на местима која су сами одабрали, започело је укупно 39 породица (23 у Брестовцу, 11 у Уљанику и 5 у Тројеглави) са 74 одрасла мушкарца и 105 грла теглеће стоке (24 коња и 81 вола). Поред броја одраслих мушкараца био је за крчење важан и број волова, јер се без њих тешко могло замислити вађење пањева дрвећа из земље. У пролеће 1702. године, када је истицао двогодишњи опрост од дажбина, коморски провизор је утврдио да је искрчено и засејано озимим и јарим житима и кукурузом укупно 139,5 јутара земље, односно у просеку 3,57 јутара по домаћинству или 1,88 јутара по одраслом мушкарцу. Како су на коморским поседима коришћене доњаоаустријске мере за површину (јутро је имало 1600 квадратних хвати/клафтера), рачуна се да је један одрасли мушкарац за две године искрчио у просеку 10.841 квадратни метар шуме за оранице. Стварно је искрчена незнатно већа површина шуме, јер је у наведеним селима нешто земље одвојено за сађење четири мотике

винограда (мотика је економска мера у виноградарству – рачуна се да је износила око 800 м²) и за ливаду (11 косаца, сваки од сiгса 1200 квадратних хвати/клафтера). Земљишта за ливаду, претпоставља се, нису била потпуно очишћена – на њима су могли да буду остављени пањевии већег дрвећа да временом иструну. Ако се рачуна да је за оранице и винограде потпуно искрчено 80,5 хектара, а за ливаде делимично искрчено око 4,74 хектара, удео обрађеног земљишта у укупној површини атара наведених села (7.345 хектара) износио је само 1,16%. Премда то није било много, крчевине су биле довољне да насељеним становницима за неко време обезбеде егзистенцију, јер су их могли неколико година заредом засејавати житарицама, не бринући да ће земљиште постати неплодно.²¹ У међувремену крчењем су повећавали површине својих ораница и ливада – 62 домаћинства у овим селима имала су 1721. већ 338 јутара ораница и 140,5 косаца ливаде.²²

Како је свака породица подизала себи кућу на својој крчевини, али водећи и рачуна о близини извора воде, куће су биле раштркане и смештене на узвишенијим местима унутар сеоског атара. Каснији досељеници запоседали су и крчили незаузета земљишта, што је доводило до постепеног груписања кућа – у селу Уљанику, који је у односу на друга два имао највећи атар, створене су три групе кућа (*Стара*, *Прашичка* и *Духовска мала*), које су касније прерасле у засебна насеља. Пораст броја домаћинстава, као што се види на приложеном графикону, није био стално праћен сразмерним повећањем обрадивих површина. Највећа несразмера настала је између пописа из 1721. и 1736. године – број кућа у наведеним селима повећан је између пописа на 109, али је величина просечног земљишног поседа смањена са 5,45 јутара оранице и 2,26 косаца ливаде на 2,23 јутра оранице и 1,51 косца ливаде.²³ Неке оранице су очигледно претворе-

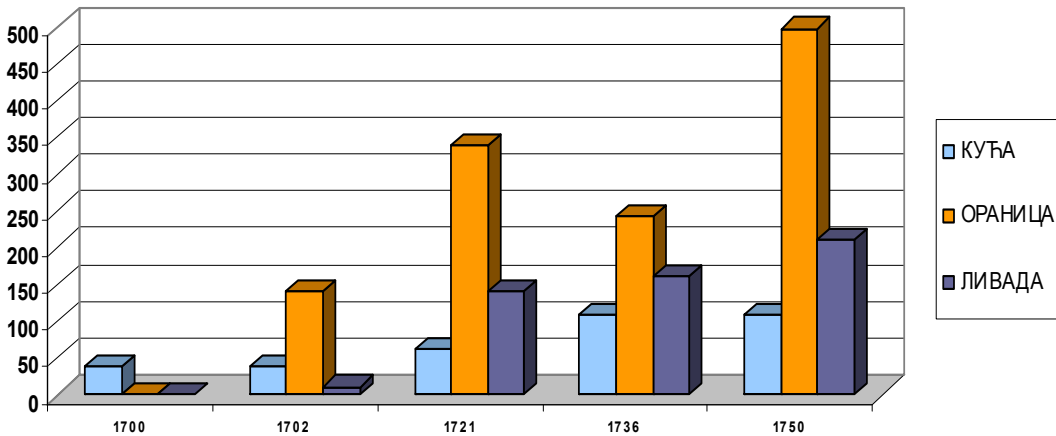
²¹ У овом раду коришћена је верзија пописа Мале Влашке (*Coscriptio Parvae Valachiae*), која се налази у Архиву Хрватске у Загребу (даље: АНЗ), *Acta urbarialia et conscriptiones bonorum* (даље: *Urb. et con.*), фасц. 137, бр. 28. Премда је тешко читљива, она у озбиљнијим истраживањима не може бити замењена пописом Мале Влашке, који је објавио Т. Смичиклас (*Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II, Zagreb 1891, 239–270), због његовог произвољног сажимања оригиналног текста, изостављања тешко читљивих реченица, као и свих маргиналних бележака и података о имовном стању пописаних породица.

²² АНЗ, *Urb. et con.*, кутија XV, фасц. 137, док. 26.

²³ I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736*, Osijek 1993, 713–715, 764–765.

не у пашњаке, који нису улазили у попис. Прилике су нагло почеле да се мењају после доношења Славонског урбара 1737. године, што показују и резултати пописа из 1750. године. Тада је у Брестовцу, Уљанику и Тројеглави већ живело 108 породица, које су имале 498 јутара ораница и 211 косаца ливаде. Осетно повећање обрадивих површина допринело је и томе да се повећа и њихов удео у укупној површини сеоских атара – за пола века становници Брестовца искрчили су 90,87 хектара шуме и култивисали 4,56 % површине свог атара, становници Уљаника 183,89 хектара шуме (4,91% атара) и Тројеглаве 102,65 хектара шуме (6,37% атара).²⁴ За аграрну производњу ова села користила су у просеку 3,90% својих атара, што је, свакако, врло мало. Међутим, удео ораница у укупној површини атара није био већи ни у насељима у њиховом ширем окружењу. Чини се да он тада није био знатно већи и у многим насељима у другим нашим крајевима.²⁵

Графикон 3. Број кућа и површина ораница (у јутрима) и ливада (косаца) у три новоподигнута српска села у Славонији (Брестовац, Тројеглава и Уљаник)

²⁴ АНЗ, *Urb. et con.*, фасц. 74 б 5 и 75 б 3.

²⁵ Становници насеља Бечеј у Потиском дистрикту у Бачкој, на пример, такође су користили за аграрну производњу 1753. мање од 5% атарске површине (1.400 од укупно 28.758 дистриктских ланаца од 2.200 квадратних хвати), док су преостале искористиве површине (око 75% атара) користили за сточарство. Види: В. Воргић, *Земља и људи Бечеја (у Бачкој) – Земљишни посед старих граничарских породица*, Зборник Матице српске за историју, 58, 1998.

2. Оснивање нових села на пустоселинама: пример Баваништа у Банату

Приликом оснивања нових насеља на пустоселинама, посебно у Банату и Бачкој, досељеници нису морали да годинама мучно шире своје обрадиве површине крчењем шума, јер их је, због особина земљишта и климатских услова, било мало. Због тога било је довољно да у свом атару разору парлоге и пашњаке, погодне за ратарство. У том погледу илустративан је пример поновног насељавања села Баваништа крајем XVIII века. У Банату је и пре турског освајања ове области 1552. постојало српско село Баваниште, које у турском пореском попису из 1580. уписано као **Велико Балваниште** (Veliko Balvanište) са 39 кућа. Његово немађарско име није било реткост у Панчевачкој нахији, где су називи знатног дела пописаних насеља потицали из српског језика. Није потребна никава етимолошка анализа да би се доказало да у таква, између осталих, спадају села *Висока Топола*, *Брестов Гај*, *Брестовац*, *Криви Дол*, *Дебељача*, *Јабучка* (Јабучица), *Мала Црепаја*, *Мали Говедаровац* и *Плочица*.²⁶ Као насељено место, подељено на две целине (Мало и Велико Балваниште), дочекало је аустријско запоседање Баната 1717. године, али су се његови становници, изложени превеликом пореском оптерећењу, раселили у неколико наредних година.²⁷ Приликом катастарског премера Баната, које је 1722. године организовао председник Земалске администрације у Темишвару гроф Клаудије Мерси (Claudius F. Mercy), Баваниште је већ било пустоселина.²⁸ Његов некадашњи атар издаван је у закуп сељацима суседних насеља, који су ту напасали стоку и косили сено. У међувремену је старо име насеља (*Балваниште*) постепено потискивано и измењено у *Баваниште*.

Поново насељавање Баваништа тесно је везано са проширењем Војне крајине на Банат и са стварањем банатских регименти. Међутим, иницијатива за обнову села није потекла од војних власти, већ од Дворске коморе у Бечу и Земалске администрације Темишварског Баната. Њихова намера била је да у новом селу населе оне своје поданике из милитаризованих јужнобанатских насеља, који су

²⁶ Т. Halasi-Kun, *Keve County, and the Ottoman Paņçova Nahiyesi*, Between the Danube and the Caucasus, ed. by G. Kara, Budapest 1987, 105 – 141.

²⁷ С. Пецињачки, Панчевачки дистрикт (1717–1773), Н. Сад 1985, 79–80.

²⁸ Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung, В IX а 644.

одбили да прихвате промену свог статуса и постану крајишници.²⁹ Насеље је изграђено плански. Широке улице у селу (две главне и пет попречних, које се секу под правим углом) просечене су по моделу *идеалног* или *отвореног* града, какав су тада, као антитезу европским градовима изграђеним унутар градских бедема и неправилне структуре, цртали на својим семинарским вежбама студенти грађевине. Уз одређене мање измене, извршене крајем XVIII века, овакава унутрашња структура села Баваништа одржала се до данас.³⁰ Подела земљишта унутар сеоских међа, као и одређивање намене одређених потеса, препуштени су сеоској заједници.

Први становници обновљеног Баваништа дошли су 1766. из Ковина, где је 147 породица одбило да прихвати војнички статус, због чега су војне власти захтевале од њих на напусте своје куће и поседе, јер су намеравале да их искористе за насељавање Немаца. Касније су у Баваниште пристигли и српски досељеници из других јужнобанатских села, јер су из истих разлога, као и један део Ковинаца, морали да напусте своја дотадашња станишта. Када су војне власти решиле 1773. године да обновљено Баваниште укључе у Војну крајину, било је у њему већ 377 сеоских домаћинстава, која су у свом поседу држала 6.228 хектара ораница, ливада и пашњака, односно 47,7% сеоског атара (13.055 хектара).³¹ Свака породица поседовала је у просеку 16,51 хектара земље у чије је култивисање уложен минимални рад – десетак дана за уклањање ретког грмља и преоравање пашњака. За рад способан, одрасли сељак насељен у шумама у Малој Влашкој, ако се може судити на основу тог примера, требало је за култивисање поседа величине 16,51 хектара да утроши око 32 године живота, практично цео свој радни век. У томе се, можда, крије део одговора на питање зашто су хабзбуршке државне власти у XVIII веку виделе коморске поседе у Банату као простор за колонизацију Немаца, што са коморским поседима у Славонији није био случај.³²

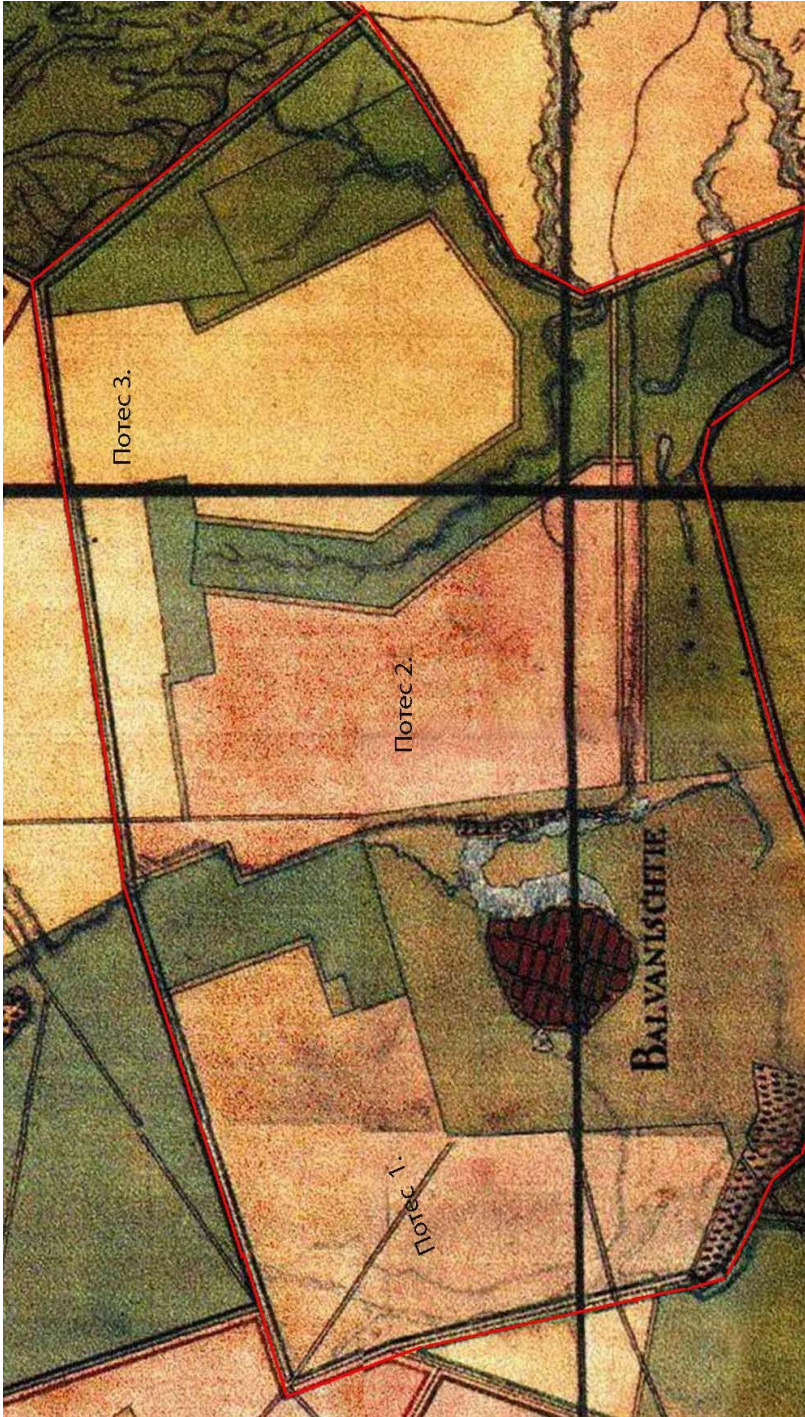
---

²⁹ Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796.*, Н. Сад 1936, 79 – 96.

³⁰ Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung, G I h 239; B IX a 773–1.

³¹ Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung, B IX a 577, B IX a 591, B IX a 593; С. Пецињачки, *Граничарска насеља Баната (1773–1810)*, I, Н. Сад 1982, 48–55.

³² О плановима и дOMETИМА колонизације Баната у првим деценијама аустријске власти у њему види: А. Тинта, *Colonizările habsburgice în Banat (1716–1740)*, Timișoara, 1972, 153–175.

Приказ атара села Баваништа, сачињен непосредно по његовој обнови у другој половини XVIII века. Насеље са улицама мрежасте структуре је у центру атара, а окружено је сеоским паишњаком. Оранице су због тропољног система обраде подељене на три потеса (сваки је обојен другом нијансом боје). За ливаде су одвојени делови атара уз водене токове, а оне служе и за раздвајање појединих потеса ораница. Посебну целину чине виногради, смештани на источном ободу атара. Исечак карте: *Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung, В IX а 593.*

III СЕОСКИ АТАРИ И ПОЛОЖАЈ НАСЕЉА

Сеоске заједнице обликовале су свој привредни простор, ограничен сеоским међама, првенствено у складу са природним условима (размештај, квалитет и површина искористивог земљишта унутар атара, водени токови и извори воде за пиће), својим потребама и друштвеним приликама. При томе се под обликовањем подразумева сложен процес дугог трајања, који је довео до тога да је сваки сеоски атар имао јединствену и непоновљиву структуру. У сељачким друштвима, што не треба посебно доказивати, постајала је међузависност између сточарства и земљорадње, као и потреба да се ова два начина привређивања доведу у склад и тако обезбеде довољно хране и прихода сељачким породицима. Пошто је за обраду земље на нашим просторима до половине XIX века, када су у употребу увођени бољи плугови, било потребно доста стоке за вучу (углавном волова), развијена земљорадња била је незамислива без развијеног сточарства. Обрнута ситуација је била могућа. Због тога је на структуру сеоских атара, поред природних услова, пресудан утицај имао претежнији начин привређивања у неком насељу.

1. Сеоске међе

Сеоске међе биле су просторни оквир сеоских заједница – оне су омеђавале привредни и животни простор села и раздвајале га од простора суседних заједница, чиме су штићени ресурси, неопходни за његов опстанак и развој. Због тога је од искона до скорашњих дана придаван велики значај њиховом обележавању и заштити неповредивости. Насеља у српским земљама већ су у средњем веку имала јасно уцртане међе унутар којих су њихови становници уживали одређена користовна права и имали одговорности. Законске одредбе и правна пракса везана за њихово *утесаванье*, као и решавање спорова око њих, изузетно су добро проучени у нашој историографији.³³ То се, нажалост, не може рећи за проблем сеоских међа и атара за време турске власти. На основу врло оскудних и фрагментарних података намеће се, ипак, закључак да су сеоска насеља задржала и под новим господарима своје исконске међе, па је и турска правна

---

³³ М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, Зборник Матице српске за историју, 71–72, 2005, 7–27; М. Барјактаревећ, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952.

терминологија обogaћена појмом *синор*,³⁴ који је преузела из византијског и српског правног наслеђа. Он је у византијским и српским правним актима, а потом и у турским, коришћен као назив за међе села, али често и за сеоски атар као целину. Остаје непознато како су решавани спорови око међа, али је мало вероватно да су они били честа појава, с обзиром на стално смањивање броја насеља и домаћинстава у њима. Такође није познато како је текло проширивање атара појединих села, премда постоје подаци да су многа од њих укључила у своје атаре земљишта суседних, запустелих села.³⁵

Много више података има о проблему међа и атара српских села у Хабзбуршкој монархији, створених приликом насељавања Срба у XVII и XVIII веку. На територији Војне крајине, где су се они претежно насељавали, кључну улогу у одређивању сеоских међа имали су представници досељеничких заједница – сеоски кнезови, што смо детаљно обрадили у својој студији о кнезовима. Они су са представницима војних власти прво договарали у најгрубљим цртама просторне оквира будућег села, чије међе су касније прецизније утврђиване тзв. „котарским листовима“. Између насељавања и одређивања коначних међа новог села могло је, али није увек морало, да прође и по неколико деценија. Њихово прецизно дефинисање трајало је дуже у случајевима када су оне биле предмет спора између суседних насеља. Кнезови су се старали и о заштити неповредивости

³⁴ Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 55, 87.

³⁵ Један од многих примера је село Рибница у Подибру (међуречје Ибра и Западне Мораве јужно од данашњег града Краљева), смештено око тока истоимене реке. Оно је почетком XIX века имало пространи атар и било подељено на више засеока. У турском пореском попису из 1476. уписано је, вероватно из фискалних разлога, као два села – Горња Рибница (рајинско село са 27 кућа) и Доња Рибница (пустоселина, „која се обрађује извана“). Већ тада су становници Горње Рибнице, поред земљишта Доње Рибнице, користили за ратарство (сијалиште) и земљишта пустог села Грабовица, која су временом укључили у свој атар и претворили у ливаду, звану *Граб*. Почетком XVI века укључили су у свој атар и користили као зимовник за овце земљишта запустелог села Рајановци (данас градина у рибничком атару), које је по попису 1476. имало 32 рајинске куће. Половином XVI века села Горња и Доња Рибница пописане су као једно насеље, али само са 6 кућа. Село је 1718. било пусто, али је до краја XVIII века обновљено са границама атара из половине XVI века. Види: А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије (XV и XVI век)*, I, Ћакак 1985, 252–253, 255; III, 446–447, 512; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, Српски етнографски зборник, LVI, Београд 1948, 224, 379–380.

сеоских међа, односно целовитости атара.³⁶ Сеоским насељима у областима које су укључене у састав Хабзбуршке монархије за време аустро-турских ратова 1683–1699. и 1716–1718, а пре свега у Лици и Крбави, Славонији, Срему, Бачкој и Банату, признаване су њихове дотадашње међе, успостављене још за време турске власти. Оне су у првим пописима ових области описане у најгрубљим цртама и касније, по правилу, нису мењане на штету сеоских заједница, јер у условима слабе насељености, за то није било разлога.³⁷ Штавише, временом су многа села на славонским, сремским и бачким властелинствима, уколико су имала довољно становника и интереса, проширила своје атаре укључивањем у њих земљишта бројних пустоселина. То је било и у интересу земљишних господара, пошто њихови поседи до друге половине XVIII века нису имали јасно утврђене међе, већ их је чинио скуп села наведених у уговору о куповини или донационалној дипломи.

Ритуално годишње обилажење сеоских међа на одређени црквени празник, што је, на пример, практиковано у Енглеској (пешачки дани) у средњем веку, није било на нашим просторима шире распрострањено. Такав обичај постојао је само на млетачким поседима у Боки Которској, где је сваке године на Спасовдан или на Духове ишла литија до сеоских међа . „Уз учешће свих одраслих мушкараца, који су раније ишли под оружјем и пуцали на границама атара, свечано се“, према истраживању Ш. Кулишића, „вршило разграничење територије свог мјеста од сусједних насеља“.³⁸

2. Водени токови и структура сеоских атара и насеља

Доступност воде за пиће и напајање стоке, била је, поред површине искористивог земљишта за ратарство и сточарство, један од најважнијих чинилаца за процењивање погодности неког простора за заснивање села и услов за њихов опстанак. Постојање реке или

---

³⁶ В. С. Дабић, *Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века*, Зборник о Србима у Хрватској, 6, 2007, 12 – 18, 51–57.

³⁷ Неки примери: АНЗ, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28; Т. Smičiklas, *nav. delo*, 38–336; I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Osijek 1988, 45–555; Ђ. Бошковић, *Један попис села митровачког провизоријата из 1720. године*, Зборник Матице српске за историју, 79–90, 71–94.

³⁸ Ш. Кулишић, *Етнолошка испитивања у Боки Которској*. Претходна саопштења, Споменик САН, СШ, 1953, 197.

потока унутар граница сеоског атара било је пожељно, јер је тако решавањем проблема напајања стоке током целе године, али и изградњом воденица за млевење жита. У крајевима са мање водених токова, атари села обично су одређивани тако да они буду доступни већем броју насеља. Због мале густине мреже села до краја XVIII века, приступ текућој или, како се говорило, *живој води* имала је већина насеља на нашим просторима. На пример, у Срему и Бачкој, областима омеђеним токовима великих река (Сава, Дунав, Тиса), али са мало унутрашњих водених токова, ни данас готово нема насеља које унутар свог атара или на његовој граници нема неку речицу или поток. Само неколико таквих случајева може се уочити на карти (размере 1:300.000) са уцртаним границама катастарских општина (села) у овим областима. Упркос томе, већина насеља у посавском делу Срема трпела су оскудицу воде, али и страдавала од поплава. О томе речито сведочи белешка у попису села Витојеваца из 1720. године: „Село нема текућу воду, осим Саве, која када се излије, потпуно опколи село, претварајући га у острво“. Сасвим супротна ситуација била је у сремским насељима у Подунављу од Нештина до Карловаца – свако од њих подигнуто је уз мању речицу или поток и подаље од високих обала Дунава.³⁹ Насеља без „живе воде“ морала су проблем пијаће воде, као и питање напајања стоке да решавају на тежи начин – копањем бунара (где је то било могуће), прављењем такозваних *локви* (природна или ископана удубљења у камењару, чије је дно прекривено слабо пропусном земљом) за скупљање кишнице или одвођењем стоке на удаљена појилишта, понекад у атару суседних села. Српско обичајно право је природне изворе воде и водене токове држало за јавно добро и приступ њима, чак и када су се налазили на нечијем поседу, није се могао никоме забранити, једнако као ни приступ цркви. Околност што смо за ову обичајну норму, као и повлачење знака једнакости између приступа води и приступа црквеном храму, сазнали из судских записника сама по себи говори да је она кршена.⁴⁰ Неки извори у народном веровању имали су посебно место – држани су за *лековите* или *свете*.

Селачка домаћинстава, посебно у селима на већим надморским висинама (изнад 250 метара), снабдевала су се водом за пиће, кување и одржавање хигијене обично са природних извора, пошто је

³⁹ Републички геодетски завод Србије, карта *Република Србија*, Београд 1994.

⁴⁰ В. С. Дабић, *Војна крајина*, 166.

вода из њих, за разлику од речне или бунарске, ретко била биолошки загађена, па није постојао већи ризик од стомачних и других обољења. Неки од њих били су надалеко чувени по доброј води, као што је то био случај са *Калином водом* у Срему, који је, иначе, био сиромашан природним изворима.⁴¹ Из озиданих извора – чесми, судећи према катастарској мапи из 1721. године, снабдевала се већина села у широј околини Београда.⁴² Извори су у великој мери, што се лако уочава на старим картама, одређивали и положај насеља или група кућа унутар сеоских атара. То је сасвим разумљиво, с обзиром на важност воде у свакодневном животу. Свој некадашњи значај у снабдевању сеоског становништва пијаћом водом они су почели да губе тек у XIX и XX веку, због повећања густоће насељености, ширења мреже сеоских насеља и померања села према јавним путевима, као и напредовања технике копања бунара. Резултати географских и етнографских истраживања вршених између два светска рата, показују да њихова замена бунарима није била довршена до скорашњих дана. Као пример могу се узети две микрорегије – Подибар са Гокчаницом (област у међуречју Ибра и Западне Мораве, јужно од Краљева) и Белица (крајеви око истоимене реке, притоке Велике Мораве, западно од Јагодине). У првој области, која обухвата 24 насеља, водом за пиће искључиво са извора снабдевало се око 1930. године 10 села, 12 са извора и бунара, а два само из бунара. У другој области, у којој је у време истраживања било 45 насеља, само изворску воду користило је такође 10, воду са извора и из бунара 15, а воду из бунара 30 села.⁴³ Када је реч о насељима на већим надморским висинама, као и онима у подручју крша, природни извори нису до данашњих дана замењени бунарима. Уколико су били издашни водом, они су искоришћени за градњу локалних водовода. Тако је, на пример, један од најиздашнијих природних извора у селу Кракар (30 литара воде у секунди) у некадашњој Војној крајини, коју су Срби утемељили у XVII веку, искоришћен за изградњу локалног водовода и он снабдева водом већи број заселака у свом ширем окружењу.⁴⁴

---

⁴¹ М. Петровић, *Фрушкогорски извори и помени о њима у старијој књижевности*, Летпос Матице српске, 151, 1887, 25–39.

⁴² Kriegersarchiv Wien, Kartensammlung, G I b 25.

⁴³ С. Мијатовић, *Белица*, Српски етнографски зборник, LVI. Насеља и порекло становништва, књ. 30, 1948, 12, 91–174; Р. Павловић, нав. дело, 235–239, 315–389.

⁴⁴ М. Грчић, *Становништво и насеља Дрежнице*, Годишњак Матице дрежничке, 3, Бајмок 2009, 22; В. С. Дабих, *Војна крајина*, 74–83.

У сеоским насељима на нашим просторима до краја XVIII века, колико је до сада познато, није било покушаја да се проблем снабдевања водом реши довођењем воде са извора до сеоских кућа. Постоје само индиције (ископани делови керамичке водоводне цеви), које нису накнадним археолошким ископавањима проверене, да је у село Мало Сланце, које се налазило у близини Београда, довођења вода са оближњег извора (*Обрадова вода*).⁴⁵ То није немогуће, уколико је пронађена керамичка цев, како се тврди, стварно произведена после успостављања аустријске управе у Србији 1718, јер је тада грађен и водовод (аквадукт), којим је вода са извора и сабиралишта (*Wasser Fang*) из околине Београда доведена у град и мањим цевима, које су израђиване у цигланама у околини града, разведена у већи број јавних чесми.⁴⁶ Изградњом водовода решавано је питање снабдевања водом у неким нашим манастирима. Тако је, на пример, монашко братство Дечана већ почетком XVI века планирало да из реке Бистрице доведе воду до манастирског здања, али је то остварило тек почетком следећег века. Радови на просецању трасе за водовод у камену започели су 11. марта и довршени на дан Светог Марка 25. априла 1613.⁴⁷

Копање дубоких, циглом озиданих бунара ради снабдевања водом није била на нашим просторима до краја XVIII века распрострањена појава, али је било појединачно који су владали овом вештином. Тако је, на пример, монах Герасим у манастиру Вичи ископао и озидео 1577. године дубок бунар, који је опстао и после запустошења манастира почетком XVII века. Вода из њега била је добра за пиће и коришћена је, колико се зна, до краја четврте деценије XVIII века.⁴⁸ На подводним земљиштима у равницама, где није било извора и где су се подземне воде налазиле само неколико метара испод површине тла, копање бунара било је једноставније и распрострањеније. Они обично нису били дубоки и изнутра озидани, јер се одроњавање земље могло спречити јефтинијим потпорњима од др-

⁴⁵ Р. Новаковић, *О ишчезлим селима на подручју Београда*, Годишњак града Београда, 37, 1990, 78–79.

⁴⁶ Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung, G I b 25; К. Протић, *Одломци из историје Београда*, Годишњица Николе Чупића, VIII, 1886, 257.

⁴⁷ Љ. Стојановић, нав. дело, IV, запис бр. 6536.

⁴⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, 222–224, запис бр. 731; Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718–1739)*, Споменик СКА, LII, 1914, 167.

вених облика или дасака.⁴⁹ Највише су копани у долинама Мораве и Тамнаве и низинским деловима Срема, где су бунари – ђермови, чији први графички приказ потиче из XVII века, били препознатљив и саставни део сеоског пејзажа.⁵⁰ Било их је и у Бачкој, а у мањој мери, ако се суди на основу катастарских карти, у јужном Банату. На картама Баната, насталим приликом „јозефинског премера“, знакови за бунар (ђерам) уцртани су углавном поред јавних путева и на неким пустарама, где су њихови закупци држали крда стоке. Један таквав бунар постојао је и на поседу (мајуру) Београдске митрополије у околини Београда. Како није могао да задовољи потребе митрополијске економије, митрополит Вићентије Јовановић је 16. априла 1734. наредио „да се ешче један бунар копа“.⁵¹

Водени токови, посебно реке и потоци са ниским обалама, неспорно су утицали на структурирање сеоског атара – уз њих су се обично налазиле сеоске ливаде и пашњаци, којима повремене пролетње и јесење поплаве нису могле нанети већу штету, што са усевицима није био случај. На неплављеним земљиштима била су насеља, оранице, виногради и вртови, али понекад и боље ливаде. Примера екстремно великог утицаја водених токова и поплава на структуру сеоских атара има доста, а један од њих је случај севернобанатског села Мокрина. Његов атар имао је 1772. године 19.753 катастарска јутра земље, и скоро у целини био је погодан за привређивање. Међутим, већи део сеоског атара (12.467 јутара или 63%) био је водоплаван (алувијална равана), па је коришћен као пашњак за стоку (11.463 јутра) и као ливада (390 јутара). Само 789 јутара водоплавног земљишта коришћено је као ораница. Мањи део атара (6.792 јутра или 34%), који се налазио на лесној тераси, није плавлjen и ту су се налазиле оранице (3.754 јутара), ливаде (2.845 јутара), виногради и вртови (193 јутра).⁵²

⁴⁹ Понекад и дубљи бунари нису били изнутра озидани, већ су им стенке биле учвршћене багремовим или храстовим дрветом, што показује опис и процена бунара у Бајши у Бачкој из 1792. За један од њих, који је био дубок 8 хват (1 хват = 1,89 метара) и имао пречник 1 хват, речено је да је „у целиности био са тврдим дрвом обложен“, док је други, исте дубине и ширине, био само „у доњем делу до средине дрвом подупрт“. Вредност првог била је процењена на 400, а другог на 250 форинти“. Види: G. Ulmer, *нав. дело*, 320–321.

⁵⁰ *Војводина*, I, Н. Сад 1939, 277.

⁵¹ Д. Поповић и М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717. до 1739*, I, Београд 1958, 222–224.

⁵² С. Пецињачки, *Прилози за историју Баната и банатске Војне границе XVIII века*, Зборник за историју Матице српске, 2, 1970, 80.

3. Превлађујући начин привређивања и структура атара

Природни услови (површине, врсте и размештај искористивог земљишта унутар сеоског атара), али и низ других чинилаца (стање јавне безбедности, фискални систем, потражња за одређеним производима и доступност тржишта) могли су да утичу на то да сточарство привремено или стално има битнију улогу у сељачкој економији. То није било без последица по структуру сеоског атара, положај насеља унутар њега и степен груписаности сељачких кућа.

У брдским и планинским крајевима, где је било мало зиратне земље за земљорадњу, али је постојало довољно квалитетних ливада и пашњака, сточарство је, сасвим разумљиво, било најважнији вид привређивања. Због великих површина неискористивог земљишта (камењари, шуме), сеоски атари морали су да буду врло пространи, а у структури земљишта коришћеног за привређивање доминирале су површине намењене сточарству. Само насеље, ради што потпунијег коришћења скромних ресурса искористивог земљишта, морало је неминовно да буде разбијено – „старовлашког типа“, добро проученог у оквиру систематских истраживања сеоских насеља од стране наших етнографа и географа, следбеника школе Јована Цвијића. На основу резултата њиховог истраживања, којима је био обухваћен велики део српског етничког простора, могло би се рећи да су ова насеља, осим њихове разбијености, препознатљива и по томе што је у њима привредни и животни простор сељачких домаћинстава обично био степенасто структуриран: оранице (понекад и кошенице) налазиле су се у долинама река и потока или у крашким пољима, појединачне куће или мање групе кућа подизане су изнад њих на заравнима брда у близини извора воде, а на већим висинама налазили су се пашњаци, ливаде и шуме. Често су постојали и заједнички пашњаци у планинама које су током лета користили за напасања стоке становници више насеља.⁵³

Због своје разбијености у *старовлашки тип* насеља сврставају се и села настала на крчевинама, као и села у којима су нови досељеници обрадиве површине стицали крчењем, јер је свако домаћин-

⁵³ Неки примери: П. Рађеновић, *Бјелајско Поље и Бравско*, Српски етнографски зборник, XXXV. Насеља и порекло становништва, 20, 1925, 125–276; Ж. Милојевић, *Купрешко, Вуковско, Равно и Гламочко Поље*, Српски етнографски зборник, XXV. Насеља и порекло становништва, 13, 1923, 13–19, 63–67, 87–97, 100–112, 117–122, 149–153.

ство унутар сеоског атара захватало и крчило шуму по свом избору. Њихов привредни простор, међутим, обично није имао степенасту структуру, нити је сточарство имало претежнији значај у сељачкој економији. Разлог за то је околност што су се сељачки поседи, како је утврђено на примеру нових села у Малој Влашкој, споро увећавали крчењем шуме, па су за гајење крупне стоке коришћене само оранице остављене на угару и мање површине под сталним ливадама. Уравнотежен однос између сточарства и земљорадње могао је да буде поремећен, као што је то био случај са многим насељима у Шумадији крајем XVIII и у првој половини XIX века, само већом одређеношћу сељака за гајење свиња, које су држане у шумама и тамо саме налазиле храну (жир, буквицу или масноћама и протеинима богати корен папрати или бујади). Међутим, насељавање новог становништва и повећавање обрадивих површина крчењем неминовно је доводило до смањења површина под шумом и тиме и значаја екстензивног свињогојства.⁵⁴

Сточарство је могло да буде привремено или у дужем периоду превлађујући начин привређивања и у сеоским насељима, којима није недостојала обрадива, плодна земља. На то је, такође, утицало више чинилаца, међу којима су врло важни били фискални систем, потражња за одређеним производима, као и проблеми њихове допреме до тржишта. У том погледу карактеристичан је пример западног, равног Баната, који је данас, због плодности земљишта, примарно аграрна област, али то у XVIII веку није био случај.⁵⁵ Наиме, производне могућности банатских села, када је реч о гајењу житарица, биле су и тада стварно велике, али је продаја вишкова жита била ограничена – сва велика тржишта била су удаљена и превоз житарица до њих био је тежак и скуп. Због тога су оне сејане претежно за домаћу потрошњу, док је стока, која је гоњена у крдима и продавана у градовима у Средњој Европи, била најважнији извор прихода сељачких домаћинстава. Према подацима које је по службеној дужности прикупљао Ј. Ј. Ерлер,⁵⁶ финансијски чиновник Дворске коморе

⁵⁴ Б. М. Дробњаковић, Јасеница, *Српски етнографски зборник*, XXV. Насеља и порекло становништва, 13, 1923, 195–218.

⁵⁵ S. Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München 1967, 181–182.

⁵⁶ Рукопис Ј. Ј. Ерлера, настао при крају његове службе у Темишварском Банату (1774), објавио је С. Fenesan (*Banatul de la origini pînă acum – 1774*, Timisoara 1982). Према овом издању, као и оригиналном рукопису, објављено је и критичко

у Бечу и ревизор у Земалској администрацији у Темишвару, вредност извоза аграрних производа (житарица и дувана) из Баната почетком осме деценије XVIII века износила је око 142.000 форинти, а вредност извоза стоке и сточарских производа, који су лакше налазили пут до тржишта, била је десет пута већа и износила укупно 1,458.234 форинти годишње.⁵⁷ Структура извоза није у потпуности меродавна за процену структуре производње, али је у великој мери одражава. Превлађујући начин привређивања битно је утицао и на структурирање привредног простора банатских села, што се може видети на примеру српског села Уљама. Ово село имало је у време „јозефинског премера“ Баната 220 кућа, а његов атар површину од 10.117 катастарских јутара.⁵⁸ За ратарску производњу, према катастарској књизи села из 1786. године, било је намењено 3.365 јутара оранице – од тога су сваке године могле да буду засејане две трећине (2.243 јутра), док је престала трећина остављана на угару и коришћена као пашњак. Поред тога, на једном потесу (*Дебело брдо*), на рубу сеоског атара уз Делиблатску пешчару, били су засађени виногради, чија је површина износила 495 јутара. Укупно је за земљорадњу и виноградарство коришћено сваке године највише 2.738 јутара или 27% сеоског атара. Преостали део атара, ако се изузме простор на коме се налазило само насеље, служио је за сточарство.

4. Тропољни систем и обрада земље по потесима (калкатурама)

Тропољни систем и обрада земље по потесима (калкатурама), који је највише примењиван у Срему, Бачкој и Банату до устаљивања вештачких ливада (луцерка и детелина) и редовног ђубрења земљишта у другој половини XIX века, имао је врло велики утицај на структуру сеоских атара. У насељима у којима је примењиван била су све сељачке оранице подељене на три потеса приближно исте ве-

---

издање на српском језику (српски превод), које је коришћено у овом раду: Ј. Ј. Ерлер, *Банат*, Панчево 2003.

⁵⁷ Извожени су жива рогата стока, првенствено угојени волови (39.600 грла вредних 1,050.000 форинти), коњи (1.470 грла вредних 36.500 форинти), ситна стока (97.000 грла вредних 105.000 форинти), угојене свиње (17.000 комада за 115.000 форинти), свињска сланина, маст и лој (11.544 центера у вредности 82.984 форинти), вуна и животињске коже (4000 центера вуне и 107.400 комада кожа вредних 68.000 форинти). Види: Ј. Ерлер, нав. дело, 49–50.

⁵⁸ Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung, В IX а 577. и В IX а 592; С. Пецињачки, *Граничарска насеља Баната*, II, 855–856.

личине од којих је први засејаван у јесен озимим житарицама, други у пролеће јарим и кукурузом, а трећи остављан на угару и коришћен као пашњак или ливада. Колико год је то било могуће, потеси су тако размеравани да буду подједнаке величине – у селу Уљми, на пример, два потеса имала су површину од 1.130, а трећи од 1.105 јутара оранице; у Маргитици сваки је имао по 646 јутара; у Добрици су постојала два потеса приближно исте величине (1.029 и 1.097 јутара) и трећи састављен од два мања потеса (683 и 473 јутра). Потеси су обично били раздвојени јарцима, насипима или путевима и прогонима за стоку. Свако домаћинство је, по правилу, имало парцелу земљишта у сваком од три потеса и било обавезно да поштује одлуку сеоске општине о врсти усева који ће бити засејани на неком потесу.⁵⁹

Основне претпоставке за увођење тропољног система и обраде земљишта по потесима биле су: да размештај обрадивих површина у атару омогућава формирање потеса; да су све сеоске куће груписане – *ушорене*; да у селу постоји општинска (кнежијска) самоуправа способна да сва сеоска домаћинства принуди да поштују плодород и да сељаци поседују довољно ливада. На основу расположивих извора не може се поуздано тврдити када се овај начин обраде земљишта почео да устаљује у нашим крајевима. У југозападном делу Баната то се догодило пре 1776, када је довршено стварање XII банатске регименте и она картографисана. На тада израђеној карти ове регименте, чији аутор је био хусарски капетан Ф. Е. фон Розенфелд, уцртани су атари свих њених насеља и у сваком су посебно означене пољопривредне површине (потеси) под зимским и пролећним усевима и на угару, као и ливаде и сеоски пашњаци – обично један мањи део око самог насеља и други даље унутар атара. Претпоставља се да се тропољни систем и подела сеоских атара на потесе у Срему и Бачкој усталили у време урбаријалних регулација царице Марије Терезије (1740–1780), када је, под притиском и надзором државних власти, извршена нова подела сељачких сесија, раздвојена урбаријална и алодијална земљишта и започето ушоравање села.

---

⁵⁹ М. Петровић, *О важности мењања усева у земљорадњи*, *Летопис Матице српске*, 166, 1891, 2–5; А. Хегедиш, *Литература прве половине XIX века о привреди Торонталске, Бачко – бодрошке и Сремске жупаније*, *Зборник за историју Матице српске*, 21, 1980, 119. Историјски архив у Белој Цркви, Збирка катастарско-имовинских исправа из XVIII и XIX века.

Том приликом груписане су нове сељачке сесије у три потеса, али то још увек не доказује да таква подела није постојала и раније.⁶⁰

Уз своје недостатке, због којих је постепено напуштан крајем XIX века, тропољни систем и подела сеоских атара на потесе имала је и одређених предности. Једна од њих је била лакша заштита усева од штете (потрице) коју им је могла нанети стока на испаши, па није било потребно оградавати оранице, што је практиковано у неким другим нашим крајевима, где су сељачке оранице биле разбацане унутар атара. На обичај оградавања ораница у њима још увек подсећају неки називи њива са кореном *ограда* (*Ограда, Ограде, Оградница, Ограђе и Оградак*). У Срему, на пример, постоје само три потеса са таквим називом (у атару села Грабовца и Грка/Вишњићева), док у Лици и Крбави нема села без њиве чије име подсећа на праксу оградавања. Само у селу Широка Кула постоји *Цвијетића, Чубрића, Девина, Кораћа, Мршића, Насина, Путинова, Павлова и Шљукова ограда*. Подизање таквих ограда био је замашан посао, а за њих је, такође, требало посећи много младих стабала дрвета. Због тога је у Војној крајини питање подизања ограда било уређено *Шумским редом 1765*, када је прописано: „Ко не чува плотове и ограде око вртова и поља, него их зими потрга и положи, има се примерно казнити, јер је због таквог расипања дрва потребно ново оградавање, дакле и тамањење младе шуме“.⁶¹

⁶⁰ Kriegersarchiv Wien, Kartensammlung, B IX a 593; J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950, 90, 198–205.

⁶¹ АНЗ, Spisi Hrvatske krajine, fasc. 14, док. 1765–VII – 31; Р. Грујић, *Топографички рјечник госпићког котара*, Загреб 1917, 82–94; Д. Поповић, *Срби у Срему до 1736/37*, Београд 1950, 281; В. С. Дабић, *Војна крајина*, 154.

Vojin S. Dabić

SERBIAN VILLAGE (16TH–18TH CENTURIES):
SHAPING OF DWELLING AND ECONOMIC SPACE

Summary

In the period ranging from the beginning of the 16th to the end of the 18th century, villages have not only represented communities of residence, but also of enterpenuring and as such had certain rights and responsibilities within the village boundaries, which represented the limits of their dwelling and economic space. The premises themselves were shaped in accordance with natural conditions, economic and social circumstances and other factors. Processes that shaped the area and the village have been minutely examined on several examples, with numerous common features, as well as essential characteristics being highlighted.

The paper pays particular attention to demographic changes having occurred in the central Serbian regions within the Ottoman Empire and the continuity and discontinuity of villages, since the devastation of villages, on one hand, and the renewal or establishment of the new ones, on the other, have considerably changed the aspects of the area. It has been shown that the emigration of population from the central Serbian area was significant even before the Great Serb Migration and that it induced the disappearance and devastation of large number of rural settlements.

Creation of new villages in the regions in which the Serb population resettled was closely related to changes having hit the area. Special attention has been drawn to the process of establishing villages in forests, since through the understanding of that process can we determine the actual possibilities of cultivating the space. The issue of rural land borders has also been tackled and some of the numerous factors that influenced the structure of the rural districts and the location of settlements in them (water streams and sources, actual economic situation, field crop rotation system and processing regions in the country – *calcatur*) have been pointed to.

Key words: demographic crisis, village devastation, new villages, village districts and boundaries, cattle breeding, farming, district structure, Ancient-Vlah settlement type, straight streets settlements

---

Hrvoje PETRIĆ

O NEKIM ELEMENTIMA ORGANIZACIJE PROSTORA
I NASELJAVANJU U VARAŽDINSKOM GENERALATU
U XVII STOLJEĆU

Apstrakt: Autor u radu obrađuje problematiku organizacije prostora i naseljavanja pograničnog prostora na dijelu habsburško-osmanske granice, a kao primjer je uzeo Varaždinski generalat u 17. stoljeću.

Ključne riječi: Varaždinski generalat, rano novi vijek, organizacija prostora, Vojna krajina

Varaždinski generalat je bio pogranična regija na imperijalnoj habsburško-osmanskoj granici, koja je približno obuhvaćala prostor između Kalničkog gorja na zapadu, rijeke Drave na sjeveru, rijeke Save na jugu i Osmanskog carstva na istoku.¹ U Varaždinskom generalatu je početkom 17. stoljeća bilo 58 sela koje su naselili srpskopравoslavni Vlasi,²

---

¹ Inače je teorijski pojam „pogranične regije“ na granici, te shvaćanje i definiranje ranonovovjekovnog „pograničnog prostora (regije)“ sa svim teorijskim implikacijama obradio Drago Roksandić u knjizi: *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*, Zagreb 2003. Usp. i D. Roksandić (ed.), *Microhistory of the Triplex Confinium*, International Project Conference Paper (Budapest, March 21–22, 1997), Budapest 1998; Drago Roksandić – Nataša Štefanec (eds.), *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*, International Project Conference Papers 2 „Plan and Practice. How to Construct a Border Society? The Triplex Confinium c. 1700–1750“ (Graz, December 9–12, 1998), Budapest 2000; Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić (urednici), *Triplex Confinium (1500–1800): Ekohistorija (Environmental History)*, Split – Zagreb 2003.

² Jaroslav Šidak o Vlasima piše: „plodni i napušteni krajevi u savsko-dravskom međurječju, koji se u suvremenim izvorima obilježavaju kao „deserta“ tj. pustinja, postali oko 1600. pogodno tlo za smještaj došljaka koji su ondje preuzeli vojnu dužnost graničara.

o čemu je dosta pisano u historiografiji.³ Tokom cijeloga 17. stoljeća odvijala se intenzivna kolonizacija u kojoj je nastalo više stotina novih sela. Za 17. stoljeće uspio sam na prostoru Varaždinskog generalata rekonstruirati postojanje oko 200 sela i zaselaka koja su bila u sustavu katoličkih župa te oko 250 sela i zaselaka koja su bila u sustavu srpskopравославних parohija. Pri tome je nekoliko desetaka sela bilo miješanog sastava, tj. popisana su i u sustavu katoličkih župa i srpskopравославних parohija. Neka od spomenutih sela su raseljena, a neka su se priključila drugim naseljima. Isto tako su iz nekih zaselaka (pa i oko osamljenih kuća) nastajala nova sela. Ti se procesi za 17. stoljeće, zbog nedostatka izvora, na žalost, ne mogu u potpunosti rekonstruirati pa možemo govoriti samo pri-

---

Ti su se došljaci obično sami služili imenom Vlaha, odnosno „vlaških sinova“, ističući na taj način ponajprije svoj društveni položaj slobodnog stočara-ratnika kakav su uživali i pod turskom vlašću. A budući da su se od starosjedilaca razlikovali, između ostaloga, i po vjeri, razumljiva je i upotreba naziva „natio Valachorum“ za njih u ponekom dokumentu izrazito službenog značaja. Prema tome, ime Vlah samo je sinonim etničkog imena Srbin, pa nema opravdanog razloga da se ono i danas još u ozbiljnim znanstvenim radovima piše s malenim početnim slovom“. J. Šidak, *O značenju Vojne krajine u hrvatskoj povijesti*, Historijski zbornik, XXXV, Zagreb 1982, str. 3.; objavljeno i u: *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*, Zagreb 1984, str. 11. Tome u prilog ide i Enciklopedijski leksikon „Istorija“, koji pod terminom „Vlasi“, uz ostalo, piše i sljedeće: „Povlačenjem srp. življa ispred Turaka u hrv. krajeve i stvaranjem Vojne krajine preneo se naziv V. za Srbe u Vojnoj krajini“. Enciklopedijski leksikon – mozaik znanja, Istorija, Beograd 1970, str. 727; Usp. i D. Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004, 242–243.

³ H. I. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen in Steiermark und im Warasdiner Grenz-Generalate*, Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark, no. 31, Graz 1883; A. Ivić, *Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju. Prilog ispitivanju srpske prošlosti tokom 16. i 17. veka*, Sremski Karlovci 1909; isti, *Doseljavanje Srba u Slavoniju tokom XVI stoljeća*, Glasnik Geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd 1922; isti, *Srpski doseljenici u Slavoniji oko sredine XVI veka*, Zbornik radova posvećen Jovanu Cvijiću, Beograd 1924; isti, *Migracije Srba u Slavoniju tokom 16. 17. i 18. stoljeća*, Naselja i poreklo stanovništva po arhivskim dokumentima, knj. 21, Srpski etnografski zbornik, knj. 36, Subotica 1926; R. Grujić, *Apologija srpskoga naroda u Hrvatskoj i Slavoniji i njegovih glavnih obeležja*, Novi Sad 1909; isti, *Najstarija srpska naselja po severnoj Hrvatskoj (do 1597. god.)*, Glasnik Srpskog geografskog društva, god. 1, br. 2, Beograd 1912; V. Dabić, *Seobe Srba u Hrvatsku i Slavoniju od kraja 16. do početka 18. veka*, Catena Mundi, I, Beograd – Kraljevo 1991, 265–281; K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545–1754)*, I, Zagreb 1997, 77–118.

bližno o ukupnom broju sela Varaždinskog generalata koji je, na osnovu procjene, iznosio oko 400 sela i zaselaka.⁴

Dio prvih (ili obnovljenih) naselja na teritoriju koji će se kasnije oblikovati kao Varaždinski generalat ponekad je bio izrazito mali i prostorno disperziran. Zbog vojnih potreba, još je krajem 16. stoljeća počeo proces napuštanja tih malih sela i koncentracije stanovništva uz pojedine utvrde. Na primer, 1574. spominju se vrlo mala sela, od kojih je svako imalo tek nekoliko kuća: Novigrad, Struga, Čehovci i Poljanci.⁵ Ona su krajem 16. i početkom 17. stoljeća bila raseljena, a stanovništvo je bilo koncentrirano uz utvrdu Sigetec i, vjerojatno, susjednu utvrdu Drnje, sjeverno od grada Koprivnice.

Kontinuitet naseljenosti uz grad Koprivnicu imaju i dva sela (koja su istovremeno bila i vojnokrajiške utvrde) istočno od grada: Drnje i Sigetec. Zahvaljujući utvdama je tijekom cijeloga 17. stoljeća održan život civila u dva istoimena sela.⁶ U Drnje su se, uz starosjedilačko stanovništvo, tijekom 17. stoljeća doseljavali „Slavonci/Slovinci“ (koji su predstavljali starosjedilačko stanovništvo)⁷ iz Bednje, Koruške (kraj Križevaca), Zagorja, Đelekovca, Otoka, Preloga, iz prekodravnih ugarskih krajeva (npr. iz Bobovca – danas Babocse i drugih naselja), iz drugih ugarskih područja (Lenti, Kiss Assond), Raške.⁸ U utvrdi Drnje su kao vojnici služili doseljenici iz Cernika, Posavine, Siska, Đakova, Brezovice, Bobovca (Babocse), Moslavine, Preseke i Ivanca, a u utvrdi Sigetec iz Zákány, Tabora, Turopolja, Sinja, Požege, Bobovca (Babocse), Posavi-

---

⁴ H. Petrić, „Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću: okoliš, ljudi i naselja, doktorska disertacija“, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2008, 276–316.

⁵ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Finanz- und Hofkammerarchiv (OeStA/FHKA), Ungarisches Münz- und Bergwesen, Hoffinanz Ungarn (Akten), Fasc. 28, 339–347.

⁶ H. Petrić, *Općina i župa Drnje, Povijesno-geografska monografija*, Drnje 2000, 78.

⁷ H. Petrić, *Tko su „Slovinci“ ili Slavonci u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini tijekom 17. stoljeća*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 39, Zagreb 2007, 23–38. Nazočnost „Slovenaca“, odnosno Slavonaca u Varaždinskom generalatu ukazuje na, u osmanskim pustošenjima, „preživjelo“ stanovništvo nemale brojnosti i povećanu koncentraciju upravo u najsjevernijim dijelovima Varaždinskog generalata, gdje su im močvare i rukavci rijeke Drave, ali i guste šume omogućile preživljavanje.

⁸ Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije (dalje: NAZ, KV), Prot. 89/Ia, 100–102; Prot. 91/III, 120–123.

ne, Prikraja, Erdelja, slovenskog etničkog područja i iz još nekih krajeva.⁹ Sigetec su, uz starosjedioce koji su preživjeli osmanska pustošenja, naselili doseljenici iz Torčeca, Prikraja, Posavine, Zagorja, Ugarske i Raške, s time da je veći dio doseljenika doselio u drugoj polovici 17. stoljeća.¹⁰

Koncentraciju stanovništva uz utvrdu Đelekovec, podignutu sredinom 16. stoljeća, moguće je uočiti još u 16. stoljeću kada su na prostoru oko Đelekovca raseljena sela: Donji i Gornji Vidak, najvjerojatnije Vrbinac, Brestovec i vjerojatno Lubenovec, a stanovništvo preseljeno u utvrdu.¹¹

Treba spomenuti kako je do procesa koncentracije stanovništva dolazilo i kasnije kada je u drugoj polovici 18. stoljeća raseljeno više malih sela čije je stanovništvo preseljavano u novoformirana planski izgrađena sela. Odličan primjer za to može biti stvaranje sela Nova Mučna (danas Velika Mučna). Još su početkom druge polovice 18. stoljeća na karti bila ucrtana mala vlaška sela Golubinska (Golubinska), Sutari (Szotary), Pobrdani (Pobergani), Sigečani (Szigetecz), Stara Mučna (Muchna) i Popovljani (Popovlany).¹² Na jozefinskoj karti uz sela Stara Mučna (gdje je bila i parohijska crkva) zabilježena su sela Sigečani, Pobrdani, Golubinska, Sutari i Popovljani, a i već izgrađeno novo selo Nova Mučna (između današnjih sela Reka i Sokolovac).¹³ Na karti s kraja 18. stoljeća na mjestu sela Stara Mučna je ucrtana samo jedna kuća i nedaleko nje parohijska crkva Sv. Mihaela Arhanđela. Na mjestu nekadašnjeg sela Golubinska ucrtan je toponim Sztare Gollumbinszke, a nedaleko njega i toponim Szelliste koji ukazuje na nekadašnje selo, dok se na mjestu bivšeg sela Popovljani nalazila samo jedna kuća uz koju piše Sztari Popovlani.¹⁴ Manje očit primjer je bilo raseljavanje vlaškog sela Kladare koje je na kartama iz druge polovice 18. stoljeća ucrtano između Hlebina, Delova i

---

⁹ Steiermärkische Landesarchiv Graz, (STLA), Militaria, Sch. 161, 162, 175, 191, 211, 246, 254.

¹⁰ NAZ, KV, Prot. 89/Ia, 103–104; Prot. 91/III, 125–126.

¹¹ Kaptolski arhiv Zagreb (KAZ), Acta loci credibilis, series II, br. 914; H. Petrić i suradnici, *Općina Đelekovec*, Đelekovec 2008, 102–107.

¹² Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, (dalje: OeStA/KA), B IXa 833, section VIII i XI.

¹³ OeStA/KA, B IXa 800.

¹⁴ OeStA/KA, B IXa 801.

Jeduševca.¹⁵ Na karti s kraja 18. stoljeća više nije upisan naziv sela, ali je na njegovom mjestu još bilo nekoliko kuća,¹⁶ dok na kartama iz prvih desetljeća 19. stoljeća više nije ucrtana ni jedna kuća,¹⁷ što je znak da je stanovništvo bilo raseljeno.

Usprkos relativno brojnim malim i disperziranim selima Varaždinskog generalata moguće je pretpostaviti kako je tijekom procesa stvaranja prvih obnovljenih ili novih naselja u Varaždinskom generalatu već u početnoj fazi došlo i do formiranja naselja sa okupljenom strukturom. Proces naseljavanja i stvaranja (ili obnove) naselja je u Varaždinskom generalatu trajao od posljednjih desetljeća 16. i kroz čitavo 17. stoljeće.

O procesu naseljavanja ne postoje sačuvana izvješća, a vojnokrajiska je uprava mogla jedva posezati u proces kolonizacije. Prema Karlu Kaseru „naseljavanje se ni na koji način nije moglo organizirati i provoditi po vojno-strategijskim planovima. Stanovito reguliranje moglo se dogoditi utoliko što je veliki broj obitelji bio naseljen u područje križevačke kapetanije. Taj središnji dio generalata imao je malo prirodnih prepreka i vjerojatno bio najpogodniji za napad neprijatelja. S druge strane ipak valja imati na umu da je močvarno područje na Dravi i na slivu Čazme i Lonje kako i močvarno područje koje je natopila Glogovnica bilo prije neprikladno za naseljavanje i da je već samo iz toga morala proizaći tendencija zbijanja novih naselja u središtu generalata. Koliko se dade vidjeti iz izvora, postojao je uopće kontinuitet naselja i sela. Pretežan broj naselja nastao je ondje gdje su prije pet ili devet desetljeća već postojala naselja. Ta bi činjenica mogla dalje upućivati na to da se vojna oblast nije previše pačala u naseljavanje“.¹⁸

U novije su se vrijeme javila razmišljanja kako analiza fiziomske strukture novokoloniziranih naselja i njihovih zemljišnih posjeda ukazuje na planski nastanak naselja i ujednačeni sustav podjele zemljišta.¹⁹

---

¹⁵ OeStA/KA, B IXa 833, section IV; OeStA/KA, B IXa 800.

¹⁶ OeStA/KA, B IXa 801.

¹⁷ OeStA/KA, B IXa 803; B IXa 804; B IXa 805.

¹⁸ K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, I, 96.

¹⁹ M. Slukan Altić, „Fizionomsko-morfološke osobine ruralnih naselja Varaždinskog generalata i Križevačke županije u 18. i 19. stoljeću“, *Ekohistorija Podravskeg višegra-ničja* (u pripremi), Koprivnica 2010.

Selo Hlebine, južno od Drnja i Sigeca, naseljeno je prije 1671. godine, a tada je pripadalo pod župu u Novigadu Podravskom ili Komarnici.²⁰ Doseeljavanje je izvršeno iz Međimurja, Posavine, ali i iz susjednih prostora Varaždinskog generalata i Križevačke županije (Virja, Subotice i Križevaca), dok prezime Dolenc upućuje na doseljenike današnjeg slovenskog etničkog prostora.²¹ Naziv Hlebine znači močvare, što ukazuje na prirodni okoliš u kojem je kolonizacijom formirano selo. Hlebine imaju drugačiji kajkavski govor od susjednih naselja, koji, prema Miji Lončariću ima karakteristike miješanog govora u kojem ima i utjecaja podravskih govora.²² To, uz druge ranije spomenute izvore, ukazuje na to kako je stanovništvo koje je naselilo Hlebine bilo iz raznih područja, no čini se da je bilo i dosta u protuosmanskim ratovima preživjelog starosjedilačkog stanovništva.

Prisutnost katoličkog starosjedilačkog stanovništva (oko 300 kućanstava) na teško pristupačnim šumovitim i močvarnim područjima uz rijeku Dravu zabilježena je i sjeverno od ceste Virovitica – Slatina na prostoru Osmanskog carstva.²³

Selo Molve (između Koprivnice i Đurđevca) obnovljeno je najvjerojatnije sredinom 17. stoljeća, a prvi puta se spominje 1658. godine, dok je župa osnovana oko 1665. godine.²⁴ Osim domaćeg, odnosno preživjelog starosjedilačkog „slovenskog/slavenskog“ stanovništva, na koje ukazuje molvarski govor,²⁵ Molve su naselili i doseljenici iz Križevačke županije (Cenkovec, Torčec, Selnik ili Selnica, Koprivnica, Ivanec), Međimurja, Zagorja, Srijema, susjednih sela Varaždinskog generalata (Novigrad, Miholjanec, Đurđevac, Virje, Trema) i Ugarske, odnosno Mađarske

---

²⁰ NAZ, KV, Prot. IV, 106; S. Krivošić, *Stanovništvo Podravine 1659–1859. godine*, Podravski zbornik, 9, Koprivnica 1983, 159. Kasnije se Hlebine spominju u sastavu župe Drnje.

²¹ NAZ, KV, Prot. 91/III; 178/II.

²² M. Lončarić, *Hlebinski govor*, Hlebinski almanah 1, Hlebine 1984, 282–287.

²³ J. Raguž, *Osnovne demografske promjene u Podravini pod osmanskom vlašću*, Scientia Podraviana, 16, Koprivnica 2001, 13.

²⁴ NAZ, KV, Prot. 4/IV, 105; Prot. 89/Ia, 420; H. Petrić, *Pregled povijesti molvarske Podravine*, Župa i općina Molve – izabrane teme, Molve 1998, 87.

²⁵ M. Lončarić, *Molvarski govor*, Župa i općina Molve – izabrane teme, Molve 1998, 172–179.

(od kojih su neki doseljenici bili južnoslavenskog podrijetla – npr. iz sela Heresznye-Hrasinje).²⁶

Stvaranje novih vojnokrajiških sela – Hlebina i Molva, oba s gotovo isključivo katoličkim stanovništvom, vjerojatno nije bilo slučajno. Ova su naselja fizički locirana točno između onog dijela granice s Osmanskim carstvom i Bilogore (koja se u 17. stoljeću zvala Međurečka gora) gdje su nizinska srpskopравoslavna vlaška naselja (Jeduševac, Delovi i Kladare) bila najbliže rijeci Dravi i samim time granici s osmanjskim teritorijem. Proces naseljavanja katoličkog stanovništva između naselja koja su pretežito naseljavali Vlasi i granice Osmanskog carstva odvijao se i na drugim dijelovima Varaždinskog generalata.

Vremenski se osnivanje Molva i Hlebina djelomično podudara s djelatnošću Ivana Josipa Herbersteina koji je jedno vrijeme bio Đurđevački kapetan, a kasnije Križevački zapovjednik te zamjenik generala Varaždinskog generalata. S vremenom su se pojavile pritužbe na Herbersteinovo vladanje prema Vlasima u okolici Đurđevca. Nezadovoljstvo Vlaha su, uz ostalo, izazivala naseljavanja katoličkog stanovništva u okolici Đurđevca, Ivanića i Bjelovara.²⁷

Za buduća istraživanja ostaje otvoreno pitanje položaja stanovništva Hlebina i Molva. Iako su Molve osnivanjem/obnovom formalno postale dio Varaždinskog generalata, kojim je u 17. stoljeću praktički upravljalo unutarnjoaustrijsko Dvorsko ratno vijeće u Grazu, valja isključiti bilo kakav pravni kontinuitet sa srednjovjekovnim naseljem Molve, koje je uništeno 1540-tih godina uslijed osmanskih provala. Da je postojao pravni kontinuitet između srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih Molva, one bi u 17. stoljeću postale dio Koprivničkog vlastelinstva kojim su upravljali koprivnički (nat)kapetani.²⁸ Po drugoj strani, na ovo selo, barem u prvoj fazi, formalno nisu mogla biti primijenjena „Statuta Valachorum“ iz 1630. godine.²⁹ Zbog toga je pravni položaj Molva tijekom 17.

---

²⁶ NAZ, KV, Prot. 89/Ia, 420–421; Prot. 91/III, 212–213; Prot. 178/II, 53–54.

²⁷ M. Švab, *Ivan Josip Herberstein*, Hrvatski biografski leksikon, knj. 5, Zagreb 2002, 527–528.

²⁸ H. Petrić, „*Kuhinjska sela*“ – *Koprivničko vlastelinstvo pod upravom krajiških kapetana*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, br. 37, Zagreb 2005, 89–100.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, Innerösterreichische Hofkreigsrath, (dalje: OeStA/KA ZSt IÖHKR), 64, Protokoll Windica (mit Indices) 1626–1635.

stoljeća ostao nedefiniran, tim više što se tada nije znalo da li Molve pripadaju pod jurisdikciju Koprivničke natkapetanije ili Đurđevečke kapetanije. Za 17. stoljeće nemamo zabilježenih nikakvih podataka o mogućim podavanjima vojnokrajškim zapovjednicima ili o tome kako bi ovdašnje stanovništvo moralo izvršavati neki oblik radne rente. Identičan je položaj imalo i novonastalo selo Hlebine, koje je bez srednjovjekovnog kontinuiteta. Možda zbog toga možemo govoriti o svojevrsnom upravnom „provizoriju“ nad Molvama i Hlebinama, u kojem su tamošnji stanovnici često bili prepušteni sami sebi te „milosti i nemilosti“ vojnokrajških kapetana, odnosno unutarjoaustrijskog Dvorskog ratnog vijeća.

Velika vlastelinstva zagrebačkih biskupa – Ivanić, Čazma i Dubrava, obuhvaćala su južni dio područja na kojem će se formirati Varaždinski generalat. Početak kolonizacije novoga stanovništva na to područje je izazvao složeni problem. Zagrebački biskupi su bili pravni vlasnici vlastelinstava, ali ih sve do dolaska novog stanovništva (najvećim dijelom pravoslavnih Vlaha) pusta vlastelinstva nisu previše zanimala. Kako je u feudalnom sustavu zemljišni posjed imao vrijednost samo onda ako su na njemu živjeli seljaci koji su davali rentu, ponovnim naseljavanjem pustih vlastelinstava naglo se probudio interes zagrebačkih biskupa za njih, a istovremeno su pokazali interes za time da novi naseljenici postanu njihovi podložnici.³⁰ Iz toga je nastao spor u koji nema smisla ulaziti na ovom mjestu.

Zagrebačkom biskupu su još 1604. desetinu davala sela Mokrice, Koritna, Vrhovljani, Paruševec i Crečan, ali su ona kasnije postala sastavni dio Slavonske krajine. Vlasi, Predavci³¹ i Slavonci su bili naseljeni od strane biskupa Nikole Selničkog (1598–1602) u sela Lestakovec, Koritna, Habjanovac, Markovac, Fuka, Paruševec, Krišci, Crečan, Forjanovec, Lopuševci, Vrhovljani, Vragovci i Kolarovci. U doba biskupa Šimuna Bratulića (1603–1611) ta su sela ušla u sastav Slavonske krajine. Biskup Petar Petretić (1648–1667) se žalio što su Slavonskoj krajini bila pripoje-

---

³⁰ J. Adamček, *Bune i otpori*, Zagreb 1987, 293–297.

³¹ Prema Moačaninu Predavcima nazivaju kršćanski izvori one naseljenike iz Osmanškog carstva, „slavonske ili hrvatske“ etničke pripadnosti, koji su i pod Osmanlijama sačuvali svoju katoličku vjeru; F. Moačanin, *Sporazumijevanje između hrvatskog plemstva i vlaha*, u: *Vojna krajina (Povijesni pregled – historiografija – rasprave)*, Zagreb 1984, 277, bilj. 5.

na sela naseljavana od strane biskupa nakon 1635. godine, poput Mostarevca (Novoselaca), Cerina, Vukšinaca, Zabrdža, Hagnja i Lemeša.³²

Tablica 1: Dio sela naseljenih od strane zagrebačkih biskupa nakon 1635, koja su pripojena Slavonskoj krajini

Selo	Broj kućedomaćina/kuća
Mostarevci (Novoselci)	12 Predavaca
Cerina	8
Vukšinci	11
Zabrđe	34
Haganj	12
Lemeš	11

Izvor: NAZ, *Libelli supplices*, XVII/28.

U selima nekadašnjeg Ivaničkog vlastelinstva koja su ušla u sastav Varaždinskog generalata 1649. je popisano 167 obitelji Predavaca.³³ Zagrebački biskup Petar Petretić je 1651. organizirao popisivanje stanovništva na onim dijelovima njegovih vlastelinstava koja su bila na teritoriju Varaždinskog generalata.

Tablica 2: Broj domova na nekadašnjim posjedima zagrebačkih biskupa u Ivaničkoj natkapetnji 1651. godine

Selo	Stanovništvo (broj domova)	Ukupni broj domova
Krišci	Predavci i Slavonci (9); Vlasi (6)	15
Bešlinci	Predavci (41) i Vlasi (1)	42
Sobočani	Predavci (35) i Vlasi (3)	38
Pobrđani	Predavci i Slavonci (9)	9
Bunjani	Predavci (16) i Vlasi (8)	24
Novoselci	Slavonci (7)	7
Polančani	Predavci (30)	30
Prnjarovec (ili Benediktovčani)	Predavci (14)	14
Obreška	Vlasi (30)	30
Radićevo Selo u Marči	Vlasi (15)	15
Trgovište Križ	Vlasi (70)	70
Širinci	Vlasi (40)	40

³² NAZ, *Libelli supplices*, XVII/28; 25; I/12; J. Adamček, *Bune i otpori*, 300.

³³ J. Adamček, *Bune i otpori*, 299.

Čerdačani	Vlasi (20)	20
Šumečani	Vlasi (20)	20
Graberje	Vlasi (20)	20
Deanovac (ili Radošovo Selo)	Vlasi (20) i Slavonci (3)	23
Ukupno	-	417

Izvor: NAZ, Libelli supplices, XVII/28.

Tablica 3: Broj obitelji Vlaha, Slavonaca i Predavaca na biskupskim posjedima zagrebačkih biskupa u Ivaničkoj natkapetnji 1651. godine

	Vlasi	Predavci	Slavonci	Predavci i Slavonci zajedno
Broj obitelji	253	136	10	18
Udio	60,7 %	32,6%	2,4%	4,3%

Izvor: NAZ, Libelli supplices, XVII/28.

Prema ovim podacima se može donijeti zaključak kako je u popisanih 16 biskupskih sela, koja su ušla u sastav Slavonske krajine (Varaždinskog generalata) živjelo 417 obitelji. Od toga je udio Vlaha činio 61 posto, a Predavaca i Slavonaca zajedno 39 posto ukupnog stanovništva popisanog dijela biskupskih posjeda 1651. godine. Popisano je 136 Predavaca te zajedno sa Slavoncima još 18. To ukazuje kako su Predavci na popisanom dijelu biskupskih posjeda činili oko trećine stanovništva, dok je Slavonaca bilo tek nekoliko postotaka.

Iako su zagrebački biskupi polagali pravo na posjede u sjevernom dijelu Varaždinskog generalata, oni će ih de facto izgubiti iako su bili dobro napućeni. Kraljevski sud u Požunu je 19. prosinca 1628. godine na temelju dokaza dosudio staroj vlasteli imanja što su ih zaposjeli vlaški naseljenici. Zagrebačkom biskupu je tom prigodom priznato pravo na tri mjesta: Brege (koje još nije bilo naseljeno), Sv. Ladislav i Komarnicu (Bregħ, Szent Laszlo et Komarnicza).³⁴ Na upit što se događa sa biskupu teoretski vraćenim posjedima, sudac, prisežnici i cijela zajednica grada Koprivnice su 9. rujna 1636. godine pisali biskupu Franji Ergelskom, između ostaloga, slijedeće: „Ladiszlaua Vlasie derse. A na Komarnicze usze Szlovendzi ztoie...“³⁵ Dakle, u Sv. Ladislavu su bili naseljeni Vlasi, a u susjednoj Komarnici Slavonci odnosno „Slovenci“.

³⁴ R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, (dalje: SHKR), II, Zagreb 1885, 151, 200.

³⁵ F. Bučar, *Prilozi protestantizmu u Hrvatskoj u nadbiskupskom arhivu u Zagrebu*, Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, sv. VI, Zagreb 1904, 195.

Koprivnički župnik Matija Sumer je 10. kolovoza 1638. godine izvijestio zagrebačkog biskupa Benka Vinkovića o stanju na biskupovim posjedima. Između ostaloga, koprivnički župnik piše: „U Komarnici stanuju Slavonci (Sclauis) uz nešto Vlaha (et paucis Valachis). Oko tamošnjeg kaštela nalazi se jarak kroz koji teče voda potoka Komarnice, koja okružuje kaštel. Sv. Mihael de Zdelia se nalazi na brežuljku, gdje se još vide ostaci crkve. Potok Zdelia teče do Virja gdje okružuje kaštel. Crkva u Sv. Ladislavu ima još cijele zidove, ali je bez krova i svoda, a razoreno je svetište ove crkve. Tamo stanuju Vlasi. U Bregima ne stanuje nitko, a tamošnje zemlje obrađuju građani (koprivnički, op. p.) i Vlasi“.³⁶ Od katoličke crkve Sv. Ladislava postojao je 1643. godine još samo zid sa zapadne i istočne strane, a cigle su odnijeli Vlasi koji su od njih gradili kuće.³⁷

Vežano uz Brege, popis iz 1651. predstavlja nadopunu ranije spomenutim pismima koprivničkih građana i župnika biskupu iz 1636. i 1638. godine. U zapisniku kanonskog pohoda iz 1671. spominje se da je selo Bregi bilo pod upravom grada Koprivnice („in pago Bregi sub iurisdictione civitatis Capronchensis“),³⁸ no izgleda da su još 1701. zagrebački biskupi polagali pravo na Brege.³⁹

Tablica 4: Broj domova na nekadašnjim posjedima zagrebačkih biskupa u Koprivničkoj natkapetaniji 1651. godine

Selo	Stanovništvo	Broj domova
Bregi	Slavonci (30)	30
Sv. Ladislav (Borovljani)	Vlasi	10
Trgovište Sredica (Plavšinci)	Vlasi	30
Virovi – Virje	Slavonci	151
Komarnica – Novigrad	Slavonci	100
Zdelice – Miholjanec	Predavci (30) i Slavonci (21)	51
Serdievo selo – Srdinac (Stara Komarnica)	Vlasi	40
Sveta Klara		pusto
Mala, Srednja i Velika Greda		pusto
Mali Jeduševci	Vlasi	3
Szuinchy		pusto

³⁶ NAZ, Epistolae episcoporum-zagrabiensium, vol. 2, br. 264; SHKR, sv. II, str. 200.

³⁷ Štajerski zemaljski arhiv Graz (STLA), Militaria, Sch. 174.

³⁸ NAZ, KV, Prot. 4/IV., fol. 123v.

³⁹ *Zaključci Hrvatskog sabora (ZHS)*, Zagreb 1958, knj. 2, 236.

Greda i Veliki Jeduševci		pusto
Delovi (Bezje)	Vlasi	1
Deklino Polje		pusto
Terglovo Selišće		pusto
Ukupno	-	416

Izvor: NAZ, Libelli supplices, XVII/28

Od ukupno 18 sela koja su postojala u srednjem vijeku, polovica je ostala pusta i nakon procesa naseljavanja u prvoj polovici 17. stoljeća. Vlasi su naselili 5, Slavonci 3, a Predavci i Slavonci zajedno 1 selo.

Tablica 5: Broj obitelji Vlaha, Slavonaca i Predavaca na biskupskim posjedima u sjevernom dijelu Varaždinskog generalata

	Vlasi	Predavci	Slavonci
Broj obitelji	84	31	301
Udio	20,2 %	7,5%	72,3%

Izvor: NAZ, Libelli supplices, XVII/28

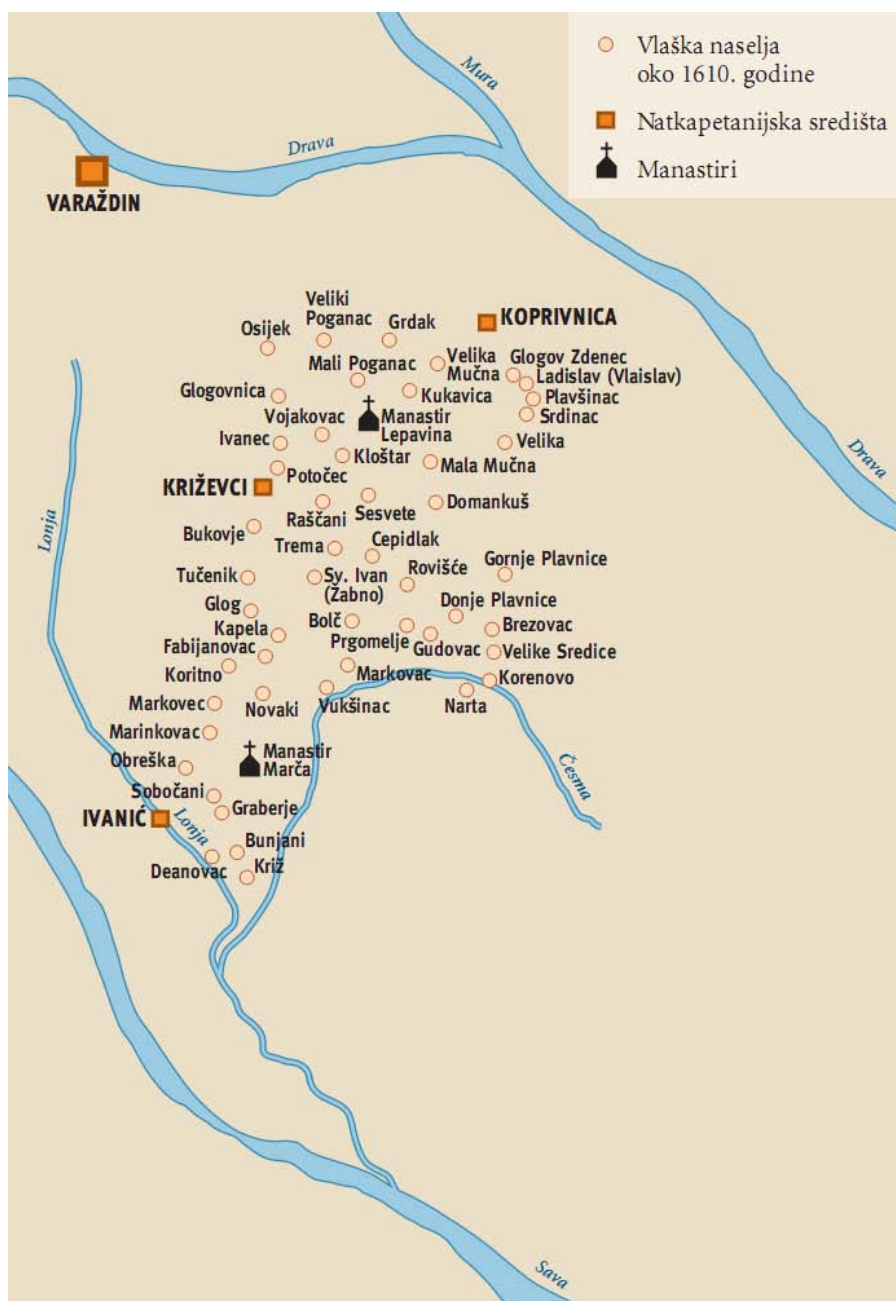
Prema ovome popisu na posjedima koje su teoretski držali zagrebački biskupi u sjevernom dijelu Varaždinskog generalata bilo je popisano 416 obitelji. Od toga su popisane 84 pravoslavne obitelji Vlaha, koji su činili nešto više od petine ukupnog stanovništva, dok su Predavci imali udio od svega 7 posto. Slavonci su imali udio od gotovo 73 posto.

Na ivaničkim posjedima zagrebačkog biskupa 1651. godine je postojalo više sela naseljeno istovremeno Vlasima i nevlaškim stanovništvom, kao npr, Krišci, Bešinci, Sobočani, Bunjani i Deanovac. Na drugoj strani, iste godine na posjedima zagrebačkog biskupa u sjevernom dijelu Varaždinskog generalata nije bilo zabilježenih miješanih sela.

U katoličkim župama Stara Ploščica, Međurača (Rača), Beloblacka (Ciglena) 1704. godine nema zabilježenog nekatoličkog stanovništva. Identična situacija je bila i u župi Gornje Plavnice 1704. godine gdje je popisano 369 katolika, koji su živjeli u 137 domova.⁴⁰ U župi Topolovac je 1704. zabilježeno postojanje samo jednog sela naseljenog Vlasima (Valachis). Pravoslavno stanovništvo je zabilježeno i u župama Čvrstec i Žabno (mixti Rascianis Parochiani).⁴¹

⁴⁰ NAZ, Prot. 130/I., 5, 12, 20, 28.

⁴¹ NAZ, Prot. 130/I, 35, 54, 61, 536.

Karta 1 – Srpskopравoslavna vlaška naselja početkom 17. stoljeća (autorska karta – Hrvoje Petrić)

Zanimljivo je da se 1651. ne spominje Sveti Ladislav kao posebno selo nego su područja današnjih Borovljana i Vlaislava iskazana pod imenom Borovljana. Inače, ovaj podatak može poslužiti za određivanje zapadne granice biskupskog imanja Sveti Ladislav (vjerojatno prema Temerju u koje je, valjda, spadao već Glogovac), koja inače nije nigdje točno opisana. Ovo je potvrda ubikacije Ranka Pavleša iz knjige *Koprivničko i Đurđevečko vlastelinstvo* naselja Sredica/Zerdahela sjeverno uz Plavšinc na toponimima Sredice i Klisa. Neobično je da se Sredica ovdje navodi kao trgovište (o čemu nema potvrde iz srednjeg vijeka), a Sveti Ladislav ne (iako je potvrđen kao takav u srednjem vijeku). Problem je i što se Sredica ovdje nabraja među biskupskim posjedima iako je u većini dokumenata popisano na Đurđevečkom vlastelinstvu. Istina je da se 1393. i 1396. ovaj posjed nalazi u popisu imanja Đurđevečkog vlastelinstva koja se dodjeljuju biskupu, ali u popisima iz 15. stoljeća isti posjed je u sklopu istog vlastelinstva. Kao i u vezi sa nekim drugim imanjima u blizini pitanje je zašto zagrebački biskup u 17. stoljeću polaže pravo na Središće. Za Virje je neobično kako se za njega ne navodi srednjovjekovno ime tj. Prodaviz kao za druga sela. A čudno je i da se nabraja među biskupskim posjedima. Možda je to u vezi sa darovanjem biskupu trećine Prodaviza 1396. godine. Nemoguće je objasniti zašto zagrebački biskup polaže pravo na područje Novigrada. To možda ima veze sa Komarnicom koja se uz Bregi⁴² i Sveti Ladislav navodi kao dio istog biskupskog imanja. Kao dio nekadašnjeg biskupskog posjeda se navodi i selo Miholjanec koji je bio dio srednjovjekovnog biskupskog posjeda Zdelja ili Sveti Mihalj. Možda je posjed zahvaćao manji dio današnjih Donjih Zdelica (nije mogao biti prevelik jer u popisima poreza ima mali broj dimova) te se ovdje javlja i ime Zdelice. Serdijevo selo je svakako Srdinac, a nemoguće je objasniti zašto ga sastavljač popisa naziva i Stara Komarnica.⁴³ Jedna

---

⁴² H. Petrić, *Koprivnica u 17. stoljeću – okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*, Samobor 2005, 191–193.

⁴³ Uz gore navedena naselja možda ovdje imamo popis sela koja su u srednjem vijeku činila biskupovo imanje koje se inače opisuje sa vrlo malo toponima. Toponim Sveta Klara treba povezati sa kapelom Svete Klare na groblju u Novigradu Podravskom. Nije jasno zašto je popisana ovdje kao biskupska jer prema popisu poreza iz 1495. godine kada je župnik Svete Klare bio oporezovan, dok susjedna biskupska imanja nisu, što bi značilo da tada Sveta Klara nije pripadala u biskupovu jurisdikciju. Za toponime Mala, Srednja i Velika Greda je neobično da su popisane uz biskupska jer se Mala i Velika

od teza koja se nameće je kako je zagrebački biskup pokušao zahvatiti nešto više nego mu je stvarno pripadalo u srednjem vijeku. Prema ovom popisu srpskopравoslavni Vlasi su živjeli u Borovljanima, Vlaislavu, Plavšincima, Srdincima, Jeduševcima i Delovima. Treba spomenuti da su sredinom 17. stoljeća Vlasi živjeli i zapadnije (Glogovac i Bakovčice), ali na tu stranu nije zagrebački biskup očito imao interesa. Prema sjeveru nedostaje vlaško selo Kladare. Dio spomenutih sela je dobio imena od Vlaha, a dio imena su Vlasi preuzeli od starosjedilačkog stanovništva. Slavonci odnosno starosjedioци su živjeli u Virovima (Virje), Komarnici – Novigradu i Miholjancima (i možda Donjim Zdelicama). Predavci su zabilježeni jedino u Miholjancu. Oni su vrlo vjerojatno katolici kao i Slavonci (jer za ovo selo inače nema podataka da bi bilo makar i u manjoj mjeri naseljeno pravoslavnim stanovništvom) ali se u ovom selu po nečemu razlikuju od Slavonaca. Drugi dio popisa uglavnom prikazuje napuštene posjede koji su u srednjemu vijeku vjerojatno bili sela.

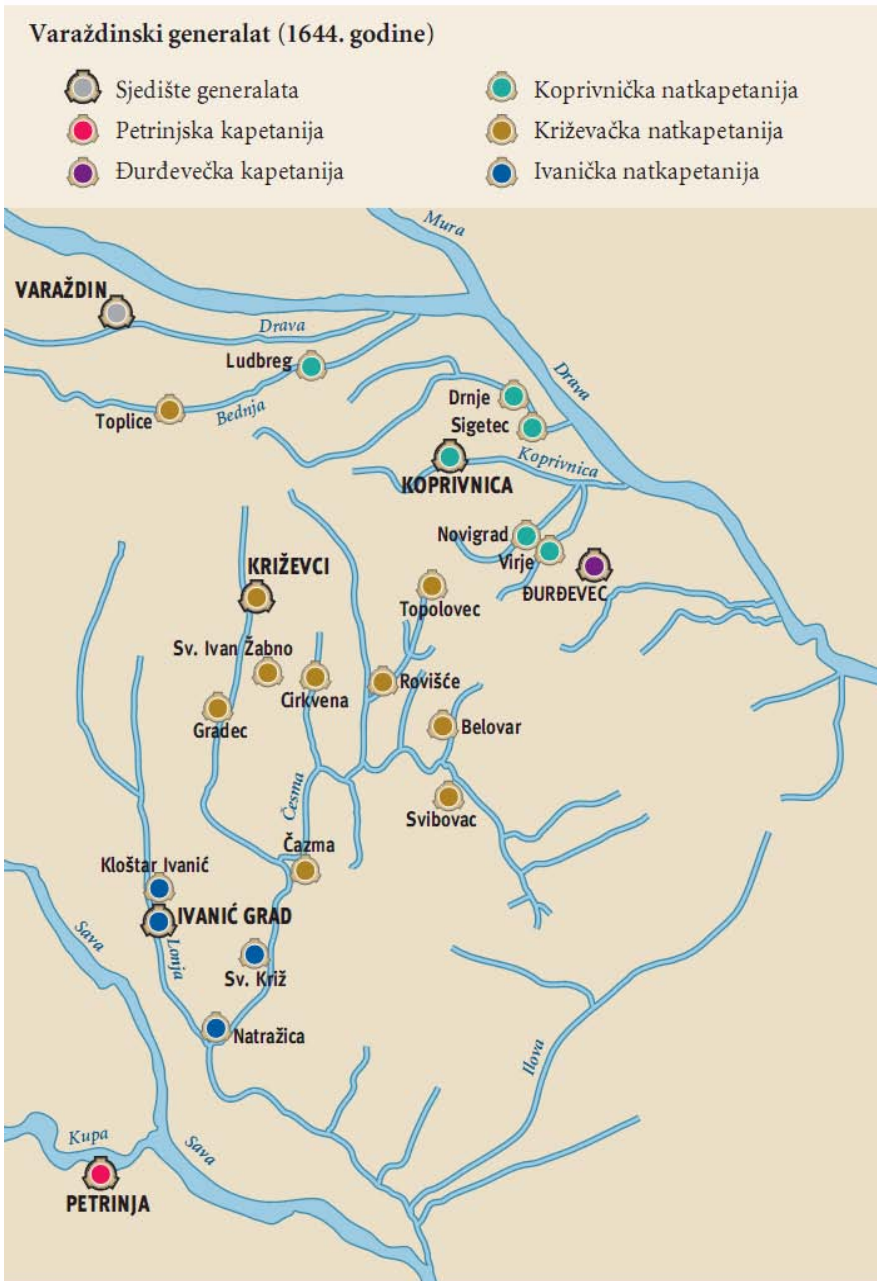
U Komarnicu se prije 1628. godine naselilo slavonsko/„slovensko“ stanovništvo, ali svoje domove nije izgradilo na mjestu srednjovjekovne Komarnice, već u blizini utvrde te je time osnovano novo naselje koje je kasnije dobilo ime Novigrad, a ubrzo je uspostavljena katolička župa.⁴⁴ Obnova naseljenosti se odvijala i u susjednom Virju (bivšem Prodaviću), a početna faza ponovnog većeg naseljavanja se može smjestiti na sam početak 17. stoljeća.⁴⁵

Greda spominju u pismu iz 1636. godine kao vlasništvo koprivničke župe (a kao Greda i u drugim dokumentima). Jedusowcz se spominje kao dio đurđevačkog vlastelinstva 1439. godine, a vjerojatno je isto i Egwdowcz u popisu istog imanja iz 1477. godine. Biskup ih dobiva 1393. i 1396. godine, ali nema kasnijih potvrda (do ovog dokumenta) da ih i uživa. Ovdje je sličan problem pripadnosti kao i sa Središćem. Bezje svakako treba povezati sa selima Malo i Veliko Bozje iz 1396. godine kada ih dobiva biskup, ali i sa Bozyo i Kysbozyo (22. listopada 1439) i sa Bezje Maior et Minor (1477) na đurđevačkom vlastelinstvu. Dakle, opet problem kao i sa Središćem i Jeduševcima (slično i sa Gredom i Sv. Klarom). Podatak ubicira Bezje u Delove. Szuinchy (Svinjci?), Grediss, Deklinopole i Terglouo Szelische aliter Topolou su vjerojatno pusta selišta ili sela. Ne zna se gdje su se točno nalazila. R. Pavleš, *Koprivničko i Đurđevačko vlastelinstvo*, Koprivnica 2001.

⁴⁴ B. Madjer, *Časti i dobru zavičaja*, Zbornik o Novigradu Podravskom, Zagreb 1937, 111–112.

⁴⁵ S. Krivošić, *Virje, Iz demografske povijesti đurđevačko-krajiške regimente*, Podravski zbornik, 12, Koprivnica 1986, 116–119; P. Cvekan, *Virje*, Virje 1976, 15–19.

*Karta 2 – Utvrde Varaždinskog generalata 1644. godine
(autorska karta – Hrvoje Petrić)*

U Komarnici (Novigradu) i Virju krajem 16. stoljeća izgrađene su vojnokrajiške utvrde. Virje se u vojnim izvorima najčešće spominje kao Weisenthurn (Bijeli toranj). Tamo su početkom 17. stoljeća bila dva vojvodstva, a u Novigradu jedno. U virovskoj utvrdi je 1601. godine bilo smješteno 50 haramija. Istovremeno ih je bilo u Novigradu 25, a tražilo se povećanje za još 25 haramija. Postojali su i planovi kojima bi se broj haramija u Virju povećao na 100, a u Novigradu na 50.⁴⁶ Do 1630. godine je broj vojvodstava u Novigradu bio povećan na dva. U Virju je od 1630. godine bilo smješteno 48 haramija u dva vojvodstva po 24 haramije. U Novigradu je bilo 49 haramija jer je jedno vojvodstvo imalo 25, a drugo 24 haramije.⁴⁷ U virovskoj župnoj spomenici piše da je utvrda Virje zauzimala prostor oko župne crkve oko koje je na malom prostoru bilo stisnuto tridesetak kuća. Oko tog prostora bili su opkopi sa stajaćom vodom, a u utvrdi se dolazilo preko dva mosta.⁴⁸

O svakodnevnom životu sredinom 17. stoljeća može nam govoriti jedan događaj iz 1652. godine. Tada je jedan isusovački misionar pohađio Virje. Zanimljiv je detalj izvješća: „zvono je navijestilo da je došao isusovac i sakupi se lijepi broj slušatelja. Treći dan za misionareve propovijedi došao je glas od uhoda da dolaze Osmanlije, našto svi ostaviše crkvu, pograbe oružje i izađu kako bi načinili zasjedu nepoželjnom gostu“.⁴⁹ Izvješće Luke Ibrišimovića od 30. svibnja 1677. zagrebačkom biskupu Martinu Borkoviću, govori da su našičkog franjevačkog gvardijana Matiju Jakšića ubili i u Dravu bacili hajduci iz Virja pod vodstvom Filipaka.⁵⁰ Zanimljivo je tome dodati stanje sigurnosti oko Novigrada 1663. godine. Tada se župna crkva Sv. Klare nalazila izvan novigradske utvrde, a po noći nije bila sigurna jer su tim područjem često prolazili razbojnici.⁵¹

Od sredine 17. do početka 18. stoljeća moguće je na osnovi prezimena iz kanonskih izvješća pratiti useljavanje stanovništva u Komarnicu (Novigrad) i Virje, što nadopunjuje vojne popise. Na prostor Novigrada je, prema katoličkim crkvenim izvorima, bilo doseljeno stanovništvo iz

---

⁴⁶ STLA, Militaria, Sch. 126, 130.

⁴⁷ STLA, Militaria, Sch. 162, 175, 191, 211, 254

⁴⁸ Župni ured Virje, „Spomenica župe“, rukopis.

⁴⁹ M. Vanino, *Misijska izvješća XVII. i XVIII. vijeka*, Vrela i prinosi, 1, Zagreb 1932, 18.

⁵⁰ R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII. vjek, Pisma iz Slavonije u XVII. vijeku (1633–1709.)*, Starine, 30, Zagreb 1902, 46.

⁵¹ NAZ, KVKA, Prot. 89/Ia, 410.

prostora Križevačke županije (Sigeca, Herešina, Bukovca), ali i s osman-skih prostora preko rijeke Drave (npr. Babocsa ili Bobovec) te još nekih dijelova Ugarske, Posavine, slovenskog etničkog prostora itd. U Virje su se, prema izvorima katoličke crkve, doseljavali stanovnici iz Brežnice (danas Berzence u Mađarskoj), Kelemina, Kotoribe, Legrada, Moslavine, Posavine, Rasinje, Senja i Turopolja.⁵²

Prema vojnim popisima u 17. stoljeću zabilježeni doseljenici u Novigrad su iz Narda, Topolovca, Đurđevca i Apatovca. Po istim izvorima su doseljenici u Virje zabilježeni iz Varaždina, Zagreba, Posavine (od Save), Požege, Kalnika, Sopja, Erdelja, Suhe Mlake, Rasinje, Moslavine, Senja, Sinja, Sv. Helene, Koprivnice, Međimurja, Legrada, Sigeca, Koprivnice i Križevaca.⁵³

Virovska župna crkva Sv. Martina je 1659. služila i kao osmatračnica. Zbog toga je o njoj vođena uzorna briga: nad svetištem dobro pokrivena, a nad ostalim dijelom crkve stavlja se novi krov. Crkva je imala drveni pod, na kojem se nalazio i top srednje veličine za obavještanje dolaska osmanske vojske. Čim bi Osmanlije prešli granicu, oglasio bi se top u Virju pa onaj u susjednom Novigradu koji se čuo u Koprivnici gdje se također pucalo, a stanovništvo je bilo obaviješteno o dolasku Osmanlija pa se moglo skloniti.⁵⁴

Na jačanje naseljenosti dotada nenapučenoga srednjobilogorskog područja ukazuje utemeljenje katoličke župe Miholjanec (južno od Virja) oko 1669. godine te stvaranje čitavog niza naselja na ovome prostoru. U Miholjancu su zabilježeni doseljenici iz Zagorja, Posavine, Torčeca, Kelemina, Kalnika i Posavine, ali i Vlasi koji su prešli na katoličanstvo. U selu Hampovica doseljenici su bili iz Zagorja, slovenskog etničkog prostora, Posavine, Rasinje, Dubrave, nepoznatog dijela Ugarske, Hrašćine i Lobora, u Donjim Zdelicama iz Erdelja, Posavine i vjerojatno donjeg Prekomurja, u Babotoku iz Topolovca, a u Rakitovici iz Botinca i Topolovca.⁵⁵

I uz strateški važnu utvrdu Đurđevac, koja je zadržala kontinuitet naseljenosti, počelo se razvijati civilno naselje oblikovano na povišenim

---

⁵² NAZ, KVKA, Prot. 89/Ia, Prot. 91/III, Prot. 178/II, Prot. 93/V i Prot. 94/VI.

⁵³ STLA, Militaria, Sch. 162, 175, 191, 211, 254.

⁵⁴ NAZ, KV, Prot. 89/Ia, 60.

⁵⁵ NAZ, KV, Prot. 91/III, 234; Prot. 178/II.

dijelovima okolnog močvarnog područja. Iz godine 1611. sačuvan je jedan izvještaj o stanju utvrda na slavonskoj granici u kojem o Đurđevcu piše: „dravske su vode toliko porasle da su se razlile sve do Đurđevca, pa je utvrda i naselje plivalo usred vode kao kakva dva mala otoka. Voda je odnijela i mlin na potoku“.⁵⁶ Postoji mogućnost da je tamošnja župa obnovljena još 1614. godine.⁵⁷ Ponovno naseljavanje se moralo dogoditi do sredine 17. stoljeća. Godine 1659. Đurđevac je najvjerojatnije imao oko 200 kuća, a 1680. godine ima 206 kuća, a u sastav župe su spadala sela: Veliko Brvce, Malo Brvce, Mičetinec, Čepelovec, Šemovce i Kalinovec.⁵⁸ Prostor istočno od Đurđevca nije imao kontinuitet naseljenosti. U Đurđevcu su u prvoj polovici 17. stoljeća zabilježena doseljavanja iz Koprivnice, Brezovice, Kešinca, Vrbovca, Erdelja, Ivanića, Valpova, Varaždina, Karlovca, raznih dijelova Prekodravlja, Turopolja, Kravarskog, Bobovca (danas Babocsa), Bojeva (danas Bolho), Međimurja, Bistrice, Toplica, Virovitice, Orehovca, Kalnika, Posavine, Jastrebarskog, Zagreba, Rasinje, Körmenda, Mohacsa, Ormoža, Sigeta i Mlake,⁵⁹ a u drugoj polovici 17. stoljeća (u Đurđevcu, zajedno sa Malim i Velikim Brvcem) i iz Krapine, Cirkvene, Požege, Barcsa, Virja, Ugarske, Bregi i Peteranca.⁶⁰ U Budrovcu su zabilježeni doseljenici iz Bosne, Kalinovca i Sigeca, u Kataleni iz Hampovice, Preseke i Orehovca, u Svetoj Ani iz Bobovca (danas Babocsa), a u Šemovcima iz Zagorja, Posavine i Virja.⁶¹

Vojnokrajliške vlasti su također organizirale naseljavanje prostora istočno od Đurđevca. Za obnovu sela Kalinovec kod Đurđevca postoje nagađanja da je to bilo 1636. godine, ali se naseljavanje svakako dogodilo do 1639. godine.⁶² U Kalinovcu su zabilježeni doseljenici iz Rače, Datana, Legrada i Subotice.⁶³

---

⁵⁶ M. Kruhek, *Stari đurđevački grad u sistemu granične obrane od 16. do 19. stoljeća*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 8–9, Zagreb 1982–1983, 100.

⁵⁷ P. Cvekan, *Đurđevac – kakav nije poznat*, Đurđevac 1991, 58–59.

⁵⁸ R. Horvat, *Župe u Hrvatskoj Podravini*, Hrvatska prošlost, 2, Zagreb 1941, 15; I. Zvonar, *Šemovci. Prilozi za povijest mjesta*, Šemovci 2007.

⁵⁹ STLA, Militaria, Sch. 161, 162, 175.

⁶⁰ STLA, Militaria, Sch. 191, 211, 246, 254; NAZ, KV, Prot. 91/III; Prot. 178/II.

⁶¹ NAZ, KV, Prot. 178/II.

⁶² P. Cvekan, *Kalinovac, selo i župa*, Kalinovac 1991, 28–29.

⁶³ NAZ, KV, Prot. 91/III; Prot. 178/II.

Selo Grabrovnica je obnovljeno prije sredine 17. stoljeća. Zanimljivo je spomenuti kako karta Martina Stiera iz oko 1650. godine bilježi naselje Kloštar na osmanskoj strani, a obližnju Grabrovnicu na prostoru Varaždinskog generalata. Smatram da se toponim Kloštar ne odnosi na današnje naselje Kloštar Podravski već na Špišić Bukovicu gdje je u srednjem vijeku bio pavlinski samostan (kloštar). Iako je na ovim kartama granica prikazana između Grabrovnice i Kloštra, zapadnije od Grabrovnice nalazio se pojas prepreka (zasjeke) što bi značilo da je to bio rub obrane habsburškog vojnokrajiskog teritorija. Kloštar s osmanske, a Grabrovnica, prikazana na otoku potoka Kozarevca ili Katalene, sa strane Varaždinskog generalata.⁶⁴ U svakom slučaju, i kod Kloštra (Špišić Bukovice) i kod Grabrovnice se očito radi o naseljima izgrađenim na neka-dašnjoj „ničijoj zemlji“.

Do 1671. godine je naseljeno i selo Brod na Dravi,⁶⁵ potkraj 17. stoljeća je naseljeno selo Kloštar, a u obnovljenom je selu 1702. godine osnovana župa.⁶⁶ Selo Pitomača je najvjerojatnije osnovano oko 1685. godine, a tamo se 1710. godine također ustrojava župa.⁶⁷

Za selo Podravske Sesvete, jugoistočno od Đurđevca, imamo u prijepisu sačuvanu ispravu o naseljavanju ovog naselja krajem 17. stoljeća. Ovaj izvor datiran je 19. rujnom 1695. godine, a iz njega proizilazi da je područje sela Sesveta službeno odredila Vojna krajina preko zapovjednika utvrde Đurđevac Hanibala Josipa Heistera. Sve naseljene obitelji su se morale pokoravati zapovjedniku Đurđevca, a muški su članovi obitelji bili povejačeni i nalazili su se na raspolaganju vojnim vlastima. Sva zemlja dodijeljena naseljenicima bila je sposobna za obradu, ali još nije bila iskrčena.⁶⁸

---

⁶⁴ Izgleda da je sredinom 17. stoljeća granica sa Osmanskim carstvom u Podravini išla od Grabrovnice (koja je bila na habsburškoj strani) na zapad, ostavljajući Kloštar na osmanskoj strani te ga zaobišavši ponovo išla prema istoku južno od nekog potoka (možda Kopanjeka) do Drave i tokom Drave na sjeverozapad do Mure i njom uzvodno do Kotoribe.

⁶⁵ P. Cvekan, *Ferdinandovac, Od Broda na Dravi do Ferdinandovca u močvari*, Ferdinandovac 1996, 28–37; S. Krivošić, *Stanovništvo Podravine 1659–1859*, Podravski zbornik, 9, Koprivnica 1983, 160.

⁶⁶ P. Cvekan, *Od Gorbonuka do Kloštra Podravskog*, Kloštar Podravski 1990, 46–49.

⁶⁷ B. Begović, *Pitomača*, Pitomača 1995, 25.

⁶⁸ P. Cvekan, *Podravske Sesvete, selo i župa*, Podravske Sesvete 1994, 22–25.

U posljednjem desetljeću 17. stoljeća bilo je naseljeno cijelo zemljište zapadno i sjeverozapadno od Virovitice, odnosno prostor nekadašnje „ničije zemlje“.⁶⁹ Tako su naseljena sela: Bušetina, Gradac (Stari), Bukovica, Lozan, Vukosavljevica, Turnašica, Sedlarica, Pitomača, Otrovaneć, Kladare, Podravske Sesvete, Dinjevac, Kloštar, Kozarevac, Katalena, Prugovec i Čepelovec. Naseljavanje tog zemljišta je počelo od Đurđevca i postupno se širilo na istok. Posljedica je toga naseljavanja sa zapada na istok bila ta, da su istočnija naselja dobivala nove koloniste i iz zapadnijih već nastanjenih mjesta. Prema Stjepanu Pavičiću, Turnašica je „gotovo sva“ nastanjena iz susjednih zapadnijih mjesta Sedlarice, Pitomače i Čepelovca. U tom naseljavanju je sudjelovalo više od tisuću osoba, po Pavičiću, od kojih je polovica potjecala sa područja Đurđevca, Koprivnice i Križevaca. Od drugih struja valja spomenuti onu sa lijeve strane Drave iz starih hrvatskih naselja od Brežnice (danas Berzencze) i Bobovca (danas Babocsa) do Šikloša (danas Siklos). Po predaji su otuda došli mnogi naseljenici na tlu od Đurđevca do Sopja, osobito u istočnijim selima.⁷⁰

Prema kasnijem stanju govora, neke Pavičićeve tvrdnje nisu posve vjerojatne, na što je upozorio Mijo Lončarić koji ističe kako npr. Turnašica nije mogla biti „gotovo sva“ naseljena iz Sedlarice i Pitomače. Turnašica je štokavsko selo, a Sedlarica i Pitomača su kajkavska sela.⁷¹ Treba istaknuti i to da su i Sedlarica i Pitomača novokolonizirana naselja, nastala približno kada i Turnašica.

Na prostoru između Bilogore i Moslavačke gore, pomicanjem granice tzv. „ničije zemlje“, došlo je do kolonizacije katoličkog stanovništva i stvaranja naselja sa katoličkim stanovništvom koja su bila najbliža granici s Osmanskim carstvom. Pri tome se vidi sličan proces kao i u Podravini, gdje su također stvarana naselja s gotovo isključivo katoličkim stanovništvom koja su postajala svojevrsnom „tampon zonom“ između vlaških sela i Osmanskog carstva. Na žalost, za razliku od sjevernobilogorskog, podravskog i moslavačkog dijela Varaždinskog generalata, na

---

⁶⁹ Usp. Zbornik radova *Virovitica 1234–1984.*, Virovitica 1986.

⁷⁰ S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953, 178–180.

⁷¹ M. Lončarić, *Kalničko-bilogorska štokavština*, Hrvatski dijalektološki zbornik, 7, Zagreb 1985, 133–150.

prostoru između Bilogore i Moslavačke gore nemamo detaljnijih podataka o podrijetlu doseljenika. U tome području je inače vrlo malo podataka o katoličkom stanovništvu i njihovom podrijetlu sve do početka 18. stoljeća. Čini se da je kod stvaranja „tampon zone“ naknadno koloniziranim katoličkim naseljima vršena kontrola nad ranije doseljenim vlaškim stanovništvom, ali je to isto vlaško stanovništvo ujedno kontroliralo novodoseljene katolike.

Proces stvaranja većinskih katoličkih sela između granice s Osmanskim carstvom i vlaških naselja u Varaždinskom generalatu ne čini mi se nimalo slučajnim iako su za katoličku kolonizaciju prigraničja javno prezentirani sasvim drugi razlozi. Jedan od tih razloga je bio sprečavanje vlaške trgovine kršćanskom djecom. To je navodno bio razlog što je križevački potkapetan Nikola Makar naselio katolike u selo Trojstvo.

Zanimljivo je da za novo selo Trojstvo prvi puta saznajemo 1666. godine iz izvješća Josipa Herbersteina.⁷² Naselje je imalo i naziv Beloblacka (po istoimenom potoku) te Trojstvo po naslovu katoličke župne crkve Presvetog Trojstva.⁷³ Prvi župnik nove župe se spominje već 1669. godine.⁷⁴

Znakovito je spomenuti kako je iste 1666. godine, kada se prvi puta spominje selo Trojstvo, došlo do gušenja poznate bune Vlaha pod vodstvom Osmokruga (Osmokrugovića), te do ograničavanja krajiške autonomije, odnosno ukidanja dužnosti velikih sudaca. Zanimljivo je da je u približno vrijeme izbijanja krajiške bune 1658. osnovano selo Molve, a selo Hlebine u vrijeme oko (ili nakon) krajiške bune 1666. godine. Oba su sela isprva bila naseljena gotovo isključivo katoličkim stanovništvom te, kako sam ranije naveo, locirana između podravskih nizinskih vlaških sela granice s Osmanskim carstvom na rijeci Dravi.

---

⁷² SHKR, 2, 319. Postoji mogućnost da je Trojstvo nekoliko desetljeća starije od 1666. Na Wincklerovoj karti Varaždinskog generalata iz 1639. zabilježen je toponim „Troiza“ koji je vrlo sličan nazivu Trojstvo. No kako Stier na karti iz sredine 17. stoljeća nije ucrtao ovo naselje teško je pouzdano reći odnosi li se „Troiza“ na istraživano naselje. Trojstvo se kartografski prvi puta spominje na Glavačevoj karti iz 1673. kao „SS. Trinitas“, a pod istim je nazivom zabilježeno i u kasnijim kartografskim izvorima iz 17. stoljeća.

⁷³ S. Kožul, *Kalnički arhiđakoniat*, Zagreb 2005, 75.

⁷⁴ S. Razum, *Nastarije sačuvane župničke prisege u Zagrebačkoj nadbiskupiji. Knjiga župničkih prisega (1648.–1674.)*, Tkalčić, knj. 8, Zagreb 2004, 149.

I na prostoru između Moslavačke gore i rijeke Save (odnosno točnije rijeke Lonje) došlo je do pomicanja granice „ničije zemlje“. Naseljavanje Vlaha koji su osnovali niz sela u Ivaničkoj natkapetaniji bio je tek početak kolonizacije pustoga područja. U kraj između Moslavačke gore i rijeke Lonje se tijekom čitavoga 17. stoljeća doseljavalo novo stanovništvo, a događalo se i to da su se stanovnici iz toga kraja iseljavali, a na napuštena područja dolazili novi ljudi. Proces kolonizacije Moslavine je iscrpno obradio Stjepan Pavičić u svom radu *Moslavina i okolina*,⁷⁵ a nadopunio ga je Josip Adamček.⁷⁶ Iz rezultata njihovih istraživanja moguće je utvrditi kako se naseljavanje tijekom čitavog 17. stoljeća provodilo, u prvom redu, podizanjem novih sela, no često su novi doseljenici dolazili i u postojeća. Ovo je područje od 30-tih godina 16. stoljeća bilo gotovo pusto, a naseljenici su naseljavali područja u kojima nitko nije obrađivao polja 80–100 godina. Zbog toga su kolonisti morali uložiti mnogo truda kako bi obnovili poljoprivredne površine i razvili svoja obiteljska gospodarstva. Migracijski procesi su bili vrlo intenzivni u vrijeme Velikog bečkog rata (1683–1699) kada se iz ovih prostora dosta stanovnika iselilo, vjerojatno u Posavsku krajinu,⁷⁷ istovremeno su na moslavačko područje doseljavali novi doseljenici. Kao i u drugim dijelovima Varaždinskog generalata i u moslavačkom dijelu se može uočiti trend naseljavanja katoličkog stanovništva neposredno uz granicu sa Osmanskim carstvom.

Ovaj rad, koji obrađuje period čitavog 17. stoljeća, pokazuje kako je do Velikog bečkog rata uglavnom dovršen proces pomicanja naseljenog područja na istok, a samim time i granice sa Osmanskim carstvom. U tome procesu je snažan utjecaj imao doseljavanje katoličkog stanovništva koje je bilo naseljavano ili u postojeća vlaška naselja ili istočno od njih. Rezultat je bio taj da su srpskopравoslavni Vlasi na najvećem dijelu pograničnog područja izgubili status „prve linije obrane“, odnosno prestali su živjeti na samoj bojišnici. Očito je kako taj proces nije mogao biti slučajan te predstavlja svojevrsno prostorno planiranje, odnosno organizaciju prostora. Pri tome postoje i izuzeci kao što je npr. bilogorsko vlaško

---

⁷⁵ S. Pavičić, *Moslavina i okolina*, Zbornik Moslavine, 1, Kutina 1968, 127–155.

⁷⁶ J. Adamček, *Iz starije povijesti Križa*, Kaj, 4–5, Zagreb 1984, 9–15.

⁷⁷ O Posavskoj krajinu, usp. D. Roksandić, *Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine*, Ekonomska i ekohistorija / Economic- and Ecohistory, vol. III. br. 3, Zagreb 2007, 62–82.

naselje Trešnjevica (Črešnjevica) koje je ostalo na „prvoj crti“. Proširenjem granice Varaždinskog generalata tijekom Velikog bečkog rata i njenim stabiliziranjem nakon potpisivanja mira u Srijemskim Karlovcima (1699) došlo je do novih migracija koje izlaze iz okvira ovoga rada. Micanjem granice Varaždinskog generalata prema istoku, on je obuhvatio srpskopравославно влашко становништво naseljeno manjim dijelom u sjeveroistočnom dijelu Moslavačke gore, te većim dijelom uz gornji tok rijeke Ilave i u jugoistočnom dijelu Bilogore (koja se u 17. stoljeću zvala Međurečka gora).

Hrvoje Petrić

ON SOME ELEMENTS OF THE ORGANIZATION OF SPACE
AND SETTLING IN THE VARAŽDIN MILITARY DISTRICT
(GENERALATE) IN THE 17TH CENTURY

Summary

The paper is accompanied by changes in the organization of space and the process of settling Generalate Varazdin, who was a border region in the imperial Habsburg-Ottoman border. Part of the first (or restored) settlements in the territory that would later be formatted as Varaždin military district at times was extremely small and geographically dispersed. Due to military needs more in the late 16th century started the process of leaving these small villages and the concentration of population to individual works. Despite the relative number of small and dispersed villages Varazdin Generalate can assume that during the process of creating the first renovated or new settlements in the Varaždin military district has already occurred in the initial phase and the formation of a settlement with the assembled structure. To the great Viennese War is largely completed the process of shifting to the east of the inhabited areas, and thus the border with Ottoman Empire. In this process, the strong influence of the Catholic population was immigration, which was inhabited, or serbortodox Walachian in the existing settlements or east of them.

Key words: Varaždin military district, the early modern period, the organization of space, the Military Frontier

---

Drago ROKSANDIĆ

KONFLIKTNE STRATEGIJE U PROIZVODNJI PROSTORA
BANSKE KRAJINE U XVIII STOLJEĆU:
POGLEDI „ODOZDO“ I „ODOZGO“

Apstrakt: Ovaj članak raspravlja probleme razvitka vojnokrajiškog sistema Banske krajine u 18. stoljeću, s težištem na njegovoj drugoj polovici, primjenjujući koncept „proizvodnje prostora“, kako ga shvaća Henri Lefebvre, u istraživanju militarizacije Banske krajine kao fenomena totalnog socijalnog discipliniranja. Riječ je o fenomenu koji pretpostavlja temeljnu promjenu odnosa prema shvaćanju vremena/prostora u krajiškim zajednicama, koje su i same konfliktni agens transformacije banskokrajiškog prostora u razmjerno kratkom jednostoljetnom razdoblju. Promjene o kojima je riječ zbivaju se u Banskoj krajini, kraju koji je kao nova krajina i sam na rubu više hrvatskih civilnih jurisdikcija, nerijetko i izukrštan s njima, što dodatno unosi potrebu da praktično budu što ubrzanije, neovisno o posljedicama, čak i kada je riječ o ciljevima samih vojnokrajiških reformi.

Ključne riječi: Banska krajina, 18. stoljeće, militarizacija, proizvodnja prostora, socijalno discipliniranje, selo, općina, banskokrajiški katastar

U vojnokrajiškoj historiografiji te još više u popularnim prikazima povijesti Vojne krajine uvriježeno je uvjerenje, kojem izmiču samo najbolji radovi, da je proces razgraničenja vojnokrajiških i civilnih jurisdikcija Kraljevina Hrvatske i Slavonije zaključen vojnokrajiškom marijaterzijanskom i jozefinskom militarizacijom.¹ Stvaranje vojnokrajiških regimenti u Varaždinskom generalatu 1737. te 1746. u Karlovačkom i 1750. godine u Banskoj krajini, s jedne, te u Slavonskoj krajini 1745/1746. go-

---

¹ Kaser 1997. Vidjeti: “Kazalo objavljene izvorne građe” i “Literatura” u knj. II., 235–244.

dine, s druge strane, time se svodi na jednostrano pa i pojednostavljeno tumačenje, jer se vojnokrajiški vid tog procesa historijski u biti dekontekstualizira, a imperijalne intencije ahistorizira.² Tome posebno pridonosi što se vojnokrajišku povijest od sredine 18. do sredine 19. stoljeća, nasuprot tome, u suvremenoj historiografiji češće istražuje u njezinim nacionalnim aspektima, a rjeđe kao društvenopovijesno zahtijevnu „imperijalnu instituciju“ u Habsburškoj Monarhiji.³

Vojnokrajiška militarizacija kao problem reflektira jedan poseban vid militarizacije Habsburške Monarhije kao cjeline, dinastičkog *Gesammtstaat*. Posebnost je u tome što militarizacija u civilnim jurisdikcijama ima svoje staleške limite, a u Vojnoj krajini takvi limiti ne postoje te je militarizacija u svojim implikacijama totalna s bilo kojeg epohalno va-

---

² Monografija Vojina Dabića *Banska krajina (1688–1751). Prilog istoriji srpskog i hrvatskog naroda i krajiškog uređenja u Baniji* (Istorijski institut u Beogradu, „Prosvjeta“, r.o.i.d., Zagreb, 1984) vrlo je vrijedan rani slučaj složenijeg pristupa u mikro- i makroanalitičkim perspektivama. Složenost njegova pristupa posebno vizualizira karta „Teritorija Banske krajine i feudalnih poseda između Kupe i Une oko polovine XVIII veka“ (str. 25–26). Ona je autorski rad koji korespondira mnogo većem broju usporedljivih karata iz razdoblja od 1760-ih godina do 1800. godine, a koje su pohranjene ponajviše u karografskim zbirkama Ratnog arhiva u Beču, Komorskog arhiva u Beču, Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu itd. Vidjeti, primjerice, kartu „Esquelllette der reducirten Banal Grenz Charte“ s osam listova u razmjeru 1:57.000, s podacima o banskokrajiškom području s izdvojenim dvorskokomorskim „Maidan“ te posjedima zagrebačkog biskupa, kaptolskog prepošta, zagrebačkog kaptola, Kamensko, Draškovića, Malenića, Keglevića i Erdödyja (Kriegsarchiv, Kartensammlung, B IX a 773).

³ Jednim dijelom to je posljedica jednostrano shvaćene „historije institucija“, primjerice, u utjecajnom dvosvesčanom djelu Gunthera E. Rothenberga *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747* (The University of Illinois Press, 1960) i *The Military Border in Croatia 1740–1881. A Study of an Imperial Institution* (The University of Chicago Press, 1966). U posljednjih tridesetak godina vojnokrajiška historiografija je očito u dubokim procijepima. Osobno slijedim vlastitu istraživačku strategiju, orijentirajući se prema inovacijama u evropskoj historiografiji, u posljednjih petnaestak godina u skladu s *frontier paradigm* (vidjeti: www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex). Moja monografija *Vojna Hrvatska: La Croatie militair. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)* (Školska knjiga i Stvarnost, Zagreb, 1988.), primjena je koncepta regionalne „globalne historije“ u tradiciji F. Braudela. S druge strane, moje autorsko je težište u njoj na tezi o militarizaciji kao vojnokrajiškoj refeudalizaciji, tj. perifernom „odgovoru“ na „izazove“ apsolutističke protomodernizacije u Habsburškoj Monarhiji, odnosno, imperijalne modernizacije u Francuskom Carstvu. Još je uvijek jedina takve naravi u vojnokrajiškoj historiografiji.

žnog stajališta.⁴ Otuda se tek nakon militarizacije nameće potreba za (uvjetno) beziznimnim vojnokrajjiško-civilnim razgraničenjima jer su ona preduvjet statusnim, posjedovnim, društvenogospodarskim, simboličkim... i na kraju mentalnim razlikovnostima.⁵ Riječ je o razlikovnostima čije primarno izvorište nije tradicijsko nego moderno, dakako, u značenjima 18. stoljeća.

U vojnokrajjiškoj historiografiji uobičajeno je istraživati administrativne aspekte tog procesa, tj. mnogobrojne vojnokrajjiško-civilne inkorporacije i ekskorporacije druge polovice 18. stoljeća, kojih ima posvuda, ali su najsloženije i najduže traju na granicama Banske krajine u Pokuplju, Posavini i Poglinju, čak do 1800. godine, dakle, tamo gdje se višestruko isprepliću konfliktini segmentari prakse, aspiracije i interesi u mikro- i makro-historijskoj perspektivi, i to u dugome povijesnom trajanju, od sredine 16. stoljeća.⁶ *Osnovni vojnokrajjiški zakon* (1807) nije bilo moguće proglasiti prije administrativnih delineacija, ali one ne bi bile održive da *Prava Vojne krajine* (1754) i spomenuti zakon nisu u procesnom smislu konstruirale prostor za njihovu materijalnu implementaciju (npr., „humke“).⁷

Istraživanje tih fenomena i procesa iziskuje teorijske i praktične inovacije, tj. dosljedniji izlazak iz prostorno/vremenskih linearnosti. U svojim ranijim vojnokrajjiškim istraživanjima apropirao sam Braudelov koncept vremena (*le temps court, le temps conjoncturel, la longue*

---

⁴ U tome se moja interpretacija povijesti Vojne krajine u biti razlikuje od, primjerice, Kaserove u inače vrlo vrijednoj socijalnohistorijskoj sintezi *Slobodan seljak i vojnik* (sv. I-II, Naprijed, Zagreb, 1997). Na to sam upozorio i u svome „Predgovor. Dijaloški o povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj“ (nav. dj., sv. I, 10).

⁵ Do sredine 18. stoljeća bilo je moguće da jedan Senj ili jedna Koprivnica budu i u civilnom i u vojnokrajjiškom statusu, ali je to nakon sredine 18. stoljeća isključeno. (Vidjeti: Roksandić 1982; Petrić 2000; Petrić 2005).

⁶ Jurišić 1991; Jurišić 1992a; Jurišić 1992b; Jurišić 1993a; Jurišić 1993b; Jurišić 1995.

⁷ U znanstvenom projektu *Triplex Confinium* u završnoj je fazi višestruka obrada narativnog izvora „Ganz unterthänigste Beschreibung / Des *Warasdiner Generalats*, welche auf Hochgnädigste Verordnung eines Hochlöb[lichen] Kaiser König[lichen] Hofkriegs-Raths *de dato* 27ten X^{ber} 1780. nach denen [...] *pro Norma* Vorgeschiedenen *Puncten ex parte Oeconomica* ganz unterthänigst zu erörtern unternommen worden“, koji sadržava detaljan opis tog procesa, koji vizualno – postavljanjem graničnih „humki“ – granicu između vojnokrajjiških i civilnih jurisdikcija u tome detalju čini sličnom imperijalnoj granici prema Osmanskom Carstvu.

durée), odnosno, koncept prostora koji je razvio Braudelov učenik Wal-
lerstein (centar, poluperiferija, periferija). Iako osobno vjerojatno nikada
neću prestati provjeravati te koncepte u svome radu, postalo mi je jasno
da je u nekim istraživačkim slučajevima njihova upotrebljivost ograniče-
na pa i neodrživa. To vrijedi i za mnogobrojne vojnokrajiško-civilne deli-
neacije u drugoj polovici 18. stoljeća, napose u Banskoj krajini, gdje mi
se čini mnogo primjerenijim koncept „proizvodnje prostora“, koji je raz-
vio Henri Lefebvre.⁸ Njegov koncept ima velikog udjela u oblikovanju
paradigme „prostornog obrata“ (*spacial turn*) u društveno-humanističkim
istraživanjima.⁹ Nastajući u opreci i prema prostornom determinizmu i
prema njemu suprotnom prostornom voluntarizmu („nestanak prostora“,
a '*disappearance of space*' /Paul Virilio/), „prostorni obrat“ polazi od te-
meljne pretpostavke da ljudi u svojim povijesno neponovljivim svjetovi-
ma konstruiraju društveno razumijevanje svojih okoliša. Svjetska kultura
otuda nije umnožavanje jednoobraznog, nego organizacija raznolikog itd.
„Prostorni obrat“ je u kritičkom odnosu i prema paradigmi „jezičnog
obrata“, jer za razliku od potonjeg, usredotočenog na kulturu, znak i dis-
kurs, „prostorni obrat“ otvara mogućnost novih promišljanja materijalnog
i konkretnog. S fenomenološkog stajališta, prostor je ono što ljudi stvara-
ju, misaono i djelatno. Društveni je prostor društveni proizvod, a to naro-
čito ističe H. Lefebvre. On uvodi i razlike između prostora koji ljudi opa-
žaju, doživljavaju i koriste (*l'espace perçu*), prostora ljudskog znanja,
znakova i kodova (*l'espace conçu*) te zamišljenih slikovnih i simboličkih
prostora (*l'espace vécu*). Lefebvreovi su intelektualni izazovi Karl Marx,
ali i Martin Heidegger. Posebno su poticajne njegove misli o ljudskoj eg-
zistenciji u odnosu prema zemlji, nebu, bogovima i smrtnicima. Heideg-
gerovi koncepti *Heimat* i „ispunjeni život“ ne prestaju izazivati prijetnje,
ali su i dalje poticajni u redefiniranju koncepta „prostora“. Dalje, „pro-
storni obrat“ je receptivan za koncepte „izumljene tradicije“ (E. Hob-

---

⁸ Lefebvre, 1974. (francuski); Lefebvre, 1991. (engleski).

⁹ Literatura o „prostornom obratu“ sada je već teško pregledna. Mogući izbor naslova za
problemske uvide je sljedeći: Heidegger, 1954; Rabinow, 1982; Giddons, 1984;
Heidegger, 1986; Foucault, 1986; Lyotard, 1986; Virilio, 1986; Soja, 1989; Brunn,
Leinbach, 1991; Jameson, 1991; Lefebvre, 1991; Küster, 1995; Hannerz 1996;
Macnagthen, Urry, 1998; Malpas, 1999; Vos, Meekes, 1999; Sheldrake, 2001; Weigel,
2002; Hubbard, Kitchin, Valentine (eds.), 2004; Massey, 2004; Brix, Bruckmiller,
Steckl, 2005; Massey, 2005; Schlögel, 2006; Tuan, 2007⁵; Wilson, 2008.

sbawm) ili „zamišljene zajednice“ (B. Anderson), kao i za brojne druge izazove prakseološki orijentirane nove kulturne historije.¹⁰

Pišući ovaj članak, koji dobrim dijelom nastaje kao samoispitivački povratak temama iz povijesti Banske krajine, stjecajem okolnosti, pored ostalog, paralelno sam iznova iščitavao spomenutu, meni odavno vrlo dobro poznatu monografiju Vojina Dabića *Banska krajina 1688–1751* (Istorijski institut u Beogradu, „Prosvjeta“, r.o.i.d., Zagreb, 1984), knjigu André Blanca *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije* (Prosvjeta d.o.o., Zagreb, 2003.), moju čestu lekturu u posljednjem desetljeću, zatim, selektivno promišljao fragmente iz dvije zbirke dragocjenih arhivskih vrela Slavka Gavrilovića *Građa za istoriju Vojne granice u XVIII veku. Knjiga I. Banska krajina 1690–1783.* (Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1989) i *Građa za istoriju Vojne granice u XVIII veku. Knjiga II. Banska krajina XVII–XVIII vek* (Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1997) te po prvi put minuciozno analizirao dijelove *Oeconomische Plan* Banske krajine iz 1782. godine.¹¹ Daljnji je stjecaj (hotimičnih) okolnosti bio što sam se usredotočio na dvorsko područje te, prije svega, na Komogovinu i Borojeviće.¹² Oba u Drugoj banskoj (petrinjskoj) regimenti.

---

¹⁰ Hobsbawm, Ranger (ur.), 1983; Anderson, 1983.

¹¹ „Područje Banije (glinsko i petrinjsko Pokuplje) [...] katastarski je ubilježeno tek 1780–1782. Načinjeno je 330 planova, [...] Međutim, ti planovi nisu bili jako precizni: mjerni postupci nisu se zasnivali na triangulaciji.“ (Blanc, 2003: 138) Dalje: „Proučavanje seoskih krajolika na koncu XVIII stoljeća omogućuju nam osim ovih i mape iz *Josephinische Aufnahme* (Jozefinska izmjera), koje su izrađene u isto doba kad i prvi katastarski planovi, ali u 10 puta manjem mjerilu.“ (Blanc, 2003: 138). Vojni vid pojašnjava Robert Rill u „Jozefinski vojni zemljovidi na prostoru Republike Hrvatske. Gradiška pukovnija“ (Buczinski, Kruhek, Valentić (pr.), 1999, 13–20). Dosad je objavljeno deset svezaka.

¹² Hrvatski državni arhiv (dalje: HAD), Kartografska zbirka (dalje: KZ), B. V. 178: N^{ro}. 9: „Esquelllette / Vom dem Plann der Leib: Compagnie des Löbl: 2ten. Bannal Regiments nebst deren unbegriffenen 7. Dörfern als Komogovina, Borojevich, Mechenchani, Umetich, Bielovach, Babina Rieka, mit Mitten darinnen liegenden Theil von der Dorf Komogovina, wie solche Section weis aneinander zu sezen sind.“ Jedan od razloga je moj noviji interes za feldmaršala Svetozara Borojevića od Bojne i njegova oca Adama. Vidjeti: Roksandić, 2006; Roksandić, 2007; Borojević, 2007. Motivacija je ipak dublja. Teško da se netko može ozbiljno baviti poviješću Banske krajine 18. i 19. stoljeća, a da ga manje ili više ne zanimaju Komogovina i Borojevići.

U slučaju Komogovine i Borojevića pažnju mi je posebno privukao *Esquellette*, dakle, mijernički *l'espace conçu*. Skica sedam sekcija istih veličina, razmjera, istog katastarskog znakovlja, ujednačenih simboličkih boja itd., kontrastno naglašava, s jedne strane, vanjske granice ove „Leib: Compagnie“, dakle, najviše rangirane u Drugoj banskoj regimenti, a, s druge, unutrašnje i to one među selima.¹³ Unutrašnje, seoske granice su toliko uočljive da sam najprije skoro s nevjericom morao provjeriti u svojoj bazi podataka kakav je status „sela“ u *Pravima Vojne krajine* (1754).¹⁴ Pojmu „Dorf“, kao što sam i pretpostavio, nema traga. Prividno, drugačije nije ni u *Osnovnom vojnokrajiskom zakonu* (1807).¹⁵ Najuočljivija su tri slučaja u potonjem aktu:

(1)

Granicarska takoder kucha moxese primorati, svoje Kuchishte ostaviti, i ono s` drugim prominiti, ako njegova Kucha od Sela daleko, i u jednom mistu stoji, gdje se nadgledati nemoxe, ter potribite pomochi neimajuchi prinuxdan biti moxe, zlocseste ljude k-sebi pod krov primati (§. 10).

(2)

Prie nego shtose dopushtenje dilenju daje, potribito jest:

1. Da razdilenje s` dopushtenjem sviu starjih mushkih glavah bude, illi, zarađi uredbe i mira, od Regemente za potribito poznato bude.

2. Da dilovi, koji svakoj kuchi od obchinskog lexecheg i nelexecheg Imanja zapadu, svaki po sebi odlucseni budu.

---

¹³ Na hrvatskom i/ili srpskom jeziku nema nijedne moderne studije o vojnokrajiskim regimentama tako da nije moguće reći što u to doba pojam konkretno podrazumijeva. Vidjeti moguća značenja: Acerbi, Enrico, „The Austrian Imperial-Royal Army (Kaiserliche-Königliche Heer) 1805–1809: A Dictionary of K.K. Austrian Regimental Positions and Ranks“ u: http://www.napoleonseries.org/military/organization/Austria/ArmyStudy/c_AustrianArmyDictionary.html

¹⁴ Dr. sc. Kristina Milković s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, prof. dr. sc. Marko Petrak s Pravnog fakulteta u Zagrebu i ja surađujemo na studiji o *Pravima Vojne krajine*. Zamišljena je kao povijest pojmova (*Begriffsgeschichte*) na temelju računalne obrade teksta, koju su napravili dr. sc. Milković i prof. dr. sc. Damir Boras s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, ekspert za digitalne tehnologije, posebno za računalne obrade teksta.

¹⁵ Dr. sc. Kristina Milković je 2005. godine obranila magistarski rad *Osnovni krajiški zakon (1807)* na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, koji, pored ostalog, sadržava pojmovne usporedbe njemačkog, hrvatskog („slavonskog“) i srpskog teksta Zakona. Koristim njezin tekstove.

3. Da kuche poradi dugovah i vriemena izplachanja medju sobom namirilese jesu.

4. Dase kuche medju sobom, i vjerovnikom pogode, koja kucha jedan illi drugi dug primiti, i na koju moxebiti duxna zaloga ostati imade.

5. Dasu svi na kuchanskom Imanju stojechi dugovi osigurati, osobito pako prie razglasenja ove uredbe na Gruntu osigurato uzderxanje udovicah neomanjshato bude.

6. Da nove Granicsarske kuche, kolikoje moguचे, svoja pribivalishta od jake gradje, i akoje korena kucha od sela po daleko, na mjestu po naredbi stareshinskoj blixje sela nacsinese (§. 78).

(3)

Regimente pod oshtirim odgovorom duxne jesu neplatnoga obchinskoga posla samo na slidecha odluciti, to jest.

1. Pravlenje, i Uzderxanje cerkvih, i parokianski kuchah, na koliko obchina to duxna jest.

2. Pravlenje, i uzderxanje obchinskih Magacinah, Seoski Bunarah, Narodni Skulah, i obchinski kuchah, gdise takove nalaze, illi potribite jesu.

3. Pravlenje, i uzderxanje obsinskih drumovah od jednoga Sela do drugoga, Chupriah, Nasipah, i vodeni xlibovah za jedine obchine.

4. Na sianje takovi, koje brez Gazde jesu, Zemaljah, za korist obchinah, i na uredjenje poljskoga Gazdaluka za onake obchinske Ljude, koji od kuche u Sluxbi jesu, illi kad i kad smeteni budu, drugacsie pako kader nisu, dabi kroz Najmenike poslove gazdaluka uraditi dati mogli.

5. Na pravlenje granicsarski kuchah, koje brez Gazdah krivice izgorile jesu, i zbog Siromashstva ovi sami popraviti nemogu.

6. Seoske Straxe, i knjigonoshe (Brief-ordonanzen) od jednoga mista do drugoga, gdi osobite Poshte neimade (§. 135).

Međutim, ako je pojam *Dorf* u drugome temeljnom pravnom aktu jedva uočljiv, on je katastarski vrlo uočljiv. S druge strane, u Zakonu se javlja pojam *Gemeinde* (u „slavonskom“ i kao *obchina* i kao *obshtina*, prvi oblik mnogo češće nego drugi!) i to učestalo u drugome (1807), dok ga u prvome (1754), isto tako uopće nema, dakle, kao ni pojma *Dorf*!¹⁶

---

¹⁶ Isto. „Vojničke opštine“ su u „slavonskom“ „vojni komuniteti“! Mislim da to nitko dosad nije uočio. Pojam „općina“ odnosi se na krajišnike-seljake. Navedeni primjeri to potvrđuju: „Provincialiste, i gradjani vojnicških obshtinah, koji sobstveno badava vojnicške Sluxbe neobnashaju, i tako pervu pogodbu za lexecha Imanja dobiti u Granici neispunjavaju, nemogu niti u napridak takova imanja dostati.“ (§. 3.) „Na Primorju mogu mali komadi Zemlje, od kojih Granicsar koristi vuchi nemoxe, s` dovoljenjem General Komande za Vinograde, i ostale potrebe gradjanom takojer Komshinskih vojnicških obshtinah pripushteni biti.“ (§. 4.) „Granicsarske zemlje takojer pod Arendu, illi zalogu uzimati Officirom, katolicsanskim Duhovnikom, Csastnikom, Gradjanom

Kada se radi o „selu” 1807. godine, u prva dva zakonska članka riječ je o fenomenu koncentracije ruralnih habitata (npr., „ušoreno selo“), koji nije izvorno vojnokrajiškog porijekla, ali je u Vojnoj krajini i suvremenima i kasnije onima koji su se bavili vojnokrajiškom baštinom jedan od najvažnijih pokazatelja razine reguliranosti vojnokrajiškog sistema.¹⁷ Naime, kao što kaže i Blanc, „temelj habitata je malo, izolirano, porodično imanje. [...] patrijarhalna se zajednica i ovdje pokazala djelotvornim instrumentom naseljavanja. Marc Bloch je primijetio da je i Norveška, u kojoj su zadruge vrlo dugo opstale, bila također zemlja s raspršenim naseljima“.¹⁸

Problem je u tome što su se kućne zadruge održale u militariziranoj Vojnoj krajini. Čak su postale temeljna ćelija vojnokrajiškog sistema. Međutim, militarizirane kućne zadruge različite su od tradicionalnih fenomena proširene porodice, jer ih i regulira i instrumentalizira država.¹⁹ Tradicionalne zadružne prakse, obrasci ponašanja i vrijednosni orijentiri, čak i kada se čine „istima“ kao i oni u militariziranoj Vojnoj krajini, razlikuju se prije svega time što su im prostorno/vremenski limiti drugačiji. Razina opterećenosti općinskom i državnim radom u Vojnoj krajini skoro neprestalno raste zbog sve većih potreba vojnokrajiške infrastrukture, od kompanije nadalje. K tome, vrši se nerijetko izvan seoskih, kompanijskih pa i regimentskih granica, a to je nemoguće uspoređivati s radotama na civilnim plemićkim posjedima. Mobilnost krajišnika u miru i

---

vojnicskih Obshtinah, granicsarskim Tergovcem, Zanatgjijama, i Provincialistima pored Uredbe neche biti slobodno. / Samo Vinograde u svakomu slucaju, i Sirotinske zemlje svake versti onda, kada nijedan Granicsar prilicsnu Arendu neobecha, Gradjanom takojer vojnicskih obshtinah, i Provincialistom pod Arendu dati bude dopushteno.“ (§. 6.)

¹⁷ „Nakon nadzornog putovanja pukovnika Becka 1767. godine, dane su stroge naredbe u pogledu momentalnog pregrupiranja nastambi. Pukovnik Geneyne zalagao se za primjenu tih istih mjera 1782. na Baniji, u okolici Gline i Petrinje.“ (Blanc, 2003: 189) Spomenute sekcije Komogovinske kompanije iste te 1782. godine prepune su ušorenih zaselaka duž „zemaljske ceste“ u dolini rijeke Sunje pa i podalje od nje! Isključeno je da bi ta karta bila artefakt imaginarnog mijerničkog prostora. Prije će biti da je riječ o učincima militarizacijske akomodacije koja je uslijedila poslije sloma „Kijukove bune“ 1751. godine.

¹⁸ Blanc, 2003: 179.

¹⁹ Tajne diobe militariziranih kućnih zadruga trajno su njihovo opterećenje koje vlasti „vide“ kada god ulaze u neki novi reformski ciklus u razdoblju od cca. 1750. godine od razvojačenja.

ratu u to doba teško da se može uspoređivati s mobilnošću podložničkih slojeva. Unutrašnje i kordonske službe u Vojnoj krajini, na primjer, imaju svoje ustaljene godišnje ritmove, koji ne moraju imati ničeg zajedničkog sa cikličnim, sezonskim vremenom kućnih zadruga izvan Vojne krajine. Vojnokrajiški *Heimat*, jednom riječju, daleko je od Vidal de La Blacheova vidokruga omeđena visinom župnoga crkvenog tornja, jer horizonti većine krajišnika nikada nisu tako ograničenog dosega.

Treći citirani zakonski članak iz 1807. godine mnogo je složeniji slučaj, naročito kada se ima na umu da se u ovome zakonu nigdje ne kaže što je *obchina*, tj. da li je ona isključivo seoska (*Dorf-Gemeinde*) ili može biti i zajednica više vojnokrajiških sela pa, u konačnici, i svih krajišnika. (Izostanak jednoznačnosti mogao bi se dijelom shvatiti kao posljedica vakuuma, nastalog faktičnim nestankom knežina poslije militarizacije Vojne krajine.²⁰ Ipak, nije to jedino moguće tumačenje. O tome nešto kasnije.) Kako god bilo, očito je da se mnogi poslovi u selu kao općini, u ovom slučaju također i zajednici, u militariziranoj Vojnoj krajini, moraju obavljati besplatnom tlakom krajišnika-suseljana. Zakonodavcu je nevažan mogući običajopravni vid odnosa među suseljanim. Odredbama sva tri zakonska članka zajednički je moment državne prisile u općini, koja, na primjer, lokalno propisuje koje će mjesto bilo koja kućna zadruga prihvatiti za kućište, ali, u trećem slučaju, i koji su sve lokalni, a implicitno i globalni (tj. sistemski) instrumenti zadovoljavanja vojnokrajiških potreba: crkve, parohijska zdanja/župni dvorovi, općinska skladišta, seoski bunari, pučke škole, općinske zgrade, putovi, mostovi, nasipi, odvodi vode, obrađivanje stjecajem opravdanih razloga neobrađenih zadružnih zemalja, pomoć u izgradnji zadružnih kuća u opravdanim slučajevima, držanje seoskih straža, obavljanje poštanske službe itd.

Time se ponovo vraćamo na razliku između „sela“ i „općine“.²¹ Kada je riječ o prirodnom, ali i kulturnom okolišu banskokrajiškog prostora, Blanc jasno sažima u čemu je temeljna problematika transformacije habitata, referirajući na Vladimira Mažuranića. Zadružna kuća prije

---

²⁰ Dabić, 2007.

²¹ Vidjeti „selo“, u: Mažuranić, Vladimir, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1908–1922, 1299; Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća/poni² – Ž*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1973, str. 218–219; Ćirković, Sima; Mihaljičić, Rade (pr.), *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd, 1999, 665–666.

militarizacije, dakle, uvjetno rečeno, u razdoblju kolonizacije krajem 17. i početkom 18. stoljeća, „sama je za sebe pravo seoce, već prema broju članova koji čine zajednicu. (...) Ma koliko da je brojna, zadruga je samodovoljna. Smještena je usred svoje zemlje, a ima dovoljno radne snage da tu zemlju i obrađuje. (...) Logično je, dakle, da habitat ima tip izoliranoga gospodarstva. Svaka se kuća smješta u blizini *baštine* koju je dobila u nasljedstvo, u središtu imanja. Ona se i naziva po tom imanju, *selištu* ili selu“.²² Međutim, kako se takva zadružna selišta redovito bave ekstenzivnim stočarstvom koje iziskuje manju ili veću pokretljivost, a to se odnosi i na ratarsku obradu zemlje na vrlo niskoj razini – prelazak s parcele na parcelu s iscrpljivanjem plodnosti zemlje – razloga za pokretljivost ima u izobilju, a time i za sukobe među „običnim“ krajišnicima, koji se redovito umrežavaju u konflikte na višim razinama kompetitivnih socijalnih hijerarhizacija, ali, još češće, u konflikte s njihovim civilnim susjedima prije serija delineacija u drugoj polovici 18. stoljeća. Imajući na umu izukrštanost vojnokrajiških s civilnim jurisdikcijama u međuriječju Kupa–Sava–Una–Žirovac–Glina, kao i konflikte unutar vojnokrajiških jurisdikcija, banskokrajiški prostor prije militarizacije obiluje međusobno isključivim obrascima društvene proizvodnje prostora i „odozdo“ i „odozgo“ te i u mikrohistorijskoj i u makrohistorijskoj perspektivi. Mikrohistorijski su Blancovi zaključci lapidarno egzaktni:

„Ipak te zemlje nisu dovoljno obrađivane, osobito u Petrinjskoj i Glinskoj krajini. Statistike često brkaju livade i pašnjake koji se povremeno kose, i to kad je godina kišovita. Stada su zgazila mnoge prave *sjenokoše*“ (213).

---

²² Blanc, 2003: 159. Kažem „uvjetno“ jer su i naseljavanje i unutrašnja kolonizacija proces u kojem konkurentno sudjeluju brojni staleški, civilni i vojnokrajiški agensi, što je u u mnogo čemu historiografiji dobro poznato. Žaleći se hrvatskom podbanu 1713. godine na nepravde koje su im činili komandant F. Delišimunović te njegovi podređeni, kostajnički krajišnici ističu u dugom popisu gravamina među prvima „daszu nikoyem sziromahom zemlie nihove uzely i drugem Vlahom predali y onak da szu nekoy u Turke morali proiti...“ (Gavrilović, 1989: I, 234) Dakle i naseljavanje i unutrašnja kolonizacija ovog prostora krajnje su konfliktni fenomeni. Mikrohistorijska istraživanja još uvijek nedostaju. Nerijetko se ističe da je u predjelima od rijeke Save do Hrvatskog Primorja nekih tri četvrtine mikrotoponimije patronimičkog porijekla i ne starije od dva do tri stoljeća. Dokle god ne budu napravljena sustavnija istraživanja, riječ je o hipotezi na granici stereotipa te je ovdje ističem kao poticaj projektima koji u biti moraju biti ekohistorijski, da bi bili izvedivi.

Dalje:

„...zemljoradnja slijedi običaje stočarstva: i ona je nomadska. (...) U vlaha se radi o pravima krčevinama koje dobivaju ime po glavnoj žitarici koja tu raste:... (...) Masovno krčenje po čitavom kraju koncem XVIII. stoljeća tumači se, dakle, napuštanjem tih polja onog časa kad prinos postane nedovoljan jer se tlo iscrpilo. Zemlje ostaju gole krčevine (*pustine*) koje uskoro prekrije šturo raslinje“ (219–220).

Ipak je baštinska zemlja bitan preduvjet i za reprodukciju ovog modela agrarne ekonomike: „Podkućnica je jedini komad imanja koji se, zbog blizine kuće, obilato gnoji. (...) Taj mali poljodjelski laboratorij obrađuju žene koje su smjelije i radoznalije od muškaraca u istoj zajednici, te vole eksperimentirati s novim i nepoznatim biljkama“.²³

Više zakonskih članaka iz 1807. godine implicitno olakšava traženje odgovora. U preambuli se kaže:

„Pravice Granicsarah, ... i njihove duxnosti, kakoti obchinskih ljudih ...“ (str. 7).

Ovdje je neupitno riječ o krajišnicima kao pripadnicima vojnokrajiske zajednice u statusnom pa i staleškom smislu. Dakle, nije riječ o mjestu nego o prostoru. U nastavku je formulacija koja dodatno pojašnjava navedeno značenje:

„... dadosmo njima (starješinama – D. R.) toliku pravednu vlast za kuchne svadnje razsudjivati, kolikoje potribito mira ucsiniti, uzderxati, i obchinsko nastojanje sviu kuchanah, gdise oni sloxiti nemogu, poradi njiove obchinito iznajdene koristi upravljati.

Sotimsmo Mi prvi Temelj obchinskoga Stalisha Nashih virnih, i junacskih Granicsarah bivstveno svershili.

(...) Samo s-obchinskim nastojanjem, i ujedinjenom slogom moguse Nashe dobrohotne odluke za korist Granicsarah ispuniti (str. 9).

„Obchinsko nastojanje“ je „zajedničko“, a „obchinito iznajdene koristi“ su također „zajedničke“, dok „Temelj obchinskoga Stalisha“ znači „temelj jedinstvenog/nepodijeljenog staleža“, dakle, ponovo u smislu zajednice. Moment staleške hijerarhizacije u ovom je slučaju marginalan, jer su „obični krajišnici“ poslije 1754. godine u načelu egalitarna zajednica. Mnoštvo je primjera koji se odnose na konkretne obaveze krajišnika i u kojima je „općinski“ u značenju „zajednički“, tj. koji se odnosi na sve članove zajednice, ali po načelima koji su državno legitimni:

---

²³ Blanc, 2003: 233.

„За примјеру Naplatu Granicsar, kakogod i svaki obchinski csovik, duxan jest svoju vlastitu zemlju onda odпустiti, ako takova za obchinski drum, za kakve cesarske zgrade, illi za drugu obchinsku nuxdu potribita jest“ (§. 9).

Ono što jest zajedničko, takvo je dok “Regementska Komanda” ne odredi drugačije, kao što se zaključuje u §. 16. Zakona iz 1807. godine. Drugo, općinski pašnjak u selu može biti zajednički, ali nije neupitno seoski, jer ga vojne vlasti mogu dodijeliti nekoj drugoj općini, ako zakluče da joj je potrebniji. Ostaje otvoreno pitanje kada i kako se proceduralno pašnjake može pretvoriti u livade ili obradiva tla. Takva mogućnost nije isključena, ali je izvjesno da je Dvorsko ratno vijeće gremij koji donosi pravovaljanu odluku o tome tko će u takvim slučajevima biti dobitnik, a tko gubitnik:

„Obchinske Pashe nisu osobita vlastitost jedinih Granicsarah, nitise k-korenom Dobru, niti savishjoj zemlji esapiti mogu. One ostaju Granicsarom obchinite, s-tom pogodnom da se u potribnomu Slucsaju, i kadabi praznih Zemaljah nenashlose, od Regementske Komande onima obchinama kojese u Nuxdi, i kojima Zemlje fale, badava od-diele, illi Kada po marljivosti zemlje poboljšane bi bile, da s osobitim dopushtenjem Dvornoga vojnoga Vicha, u cielo zajedno medju Svekolike Seljane podiljene biti mogu. Akobi koja obchina pravednu tuxbu poradi ukrachenja pashe, illi proti osobitomu doga-djaju poradi uzetoga svojega tala zemlje imala, tako njoj slobodno jest svoju tuxbu kod veche Vlasti prikazati“ (§. 16).

Pojam „općine“ u smislu „zajednice“ u vojnokrajiškom sistemu je u osnovi staleške naravi.²⁴

Koliko su seoske međe uvjetan pojam kada je riječ o pojedinačnim zadružnim posjedima, svjedoči slučaj sela Glavičani, u 2. banskoj regimenti.²⁵ Selo je sa zapadne strane omeđeno s „Dabrovacz Bach“ (danas, Dabranica), koji je i granica prema drugoj kompaniji („Graenze mit

---

²⁴ Hipotetički bih rekao da se izvorno u biti ne razlikuje od pojma *Communitas Valachorum* u „Statuta Valachorum“. Dakle, nakon militarizacije Vojne krajine, koju legaliziraju i legitimiraju „Prava Vojne krajine“ (1754) i „Osnovni vojnokrajiški zakon“ (1807), ne prestaje imati svoje krajiško staleško značenje, ali je militarizacijski podržavljena, čime ovaj pojam dobiva uveliko drugačije značenje. Militarizacija se s jedne strane „materijalizira“ u novom tipu vojnokrajiških sela, ali se selo, s druge strane, kao materijalizirani način života i način proizvodnje na mnoštvo načina „preljevaju“ preko granica militarizacijskih dosega, neovisno o tome ili upravo zbog toga što je većina sela nastala militarizacijskom intervencijom u prostoru.

²⁵ Riječ je o selu u kojem su stoljećima kasnije rođena braća Pribićevići (Adam, Milan, Svetozar i Valerijan).

der Obrist Lieutenants Compagnie“), a s istočne „Grabovac Bach“ (danas, Grabovica), koji je pak i granica prema selu Javornju. Sjeverna granica glavičanskog hatara između ta dva potoka je iskrčena i suha. Međutim, te zemlje većinom pripadaju selu Vrpolju. Veći dio Glavičana je sa zapadne strane pošumljen, a s istočne iskrčen i obrađen. Sredinom iskrčenog dijela izgrađen je seoski put, s čije su lijeve strane sve seoske kuće. Na južnijem dijelu tog puta kuće su odvojene jedna od druge, svaka s okućnicom, a na sjevernijem one su jedne pored druge, isto tako svaka s okućnicom. Iza okućnica su njive, a dalje prema šumi („Chevanusa Wald“) su voćnjaci i to na manjim parcelama prema jugu, a u većoj cjelini prema sjeveru. Dalje na sjeveru, u potpuno iskrčenom predjelu, nalaze se vinogradi i s lijeve strane potoka Grabovica livade, koje dijelom pripadaju hataru sela Vrpolja, kao što se i glavičanske zemlje nalaze, pak, s javoranjске strane. Paralelno s glavnim seoskim putem prosječen je kroz šumu još jedan seoski put, koji iz šume izlazi zapadno od šume „Chavanusa“, a položen je istočno od Dabranice. Dio zemalja zapadno od tog puta pripada selu Udetinu. Zapadno od Grabovice ide drugi paralelni seoski put, koji na sjevernoj granici hatara, koja je i kompanijska, siječe livade koje dijelom pripadaju selu Vrpolju („Verpolje“). S desne strane potoka, na javoranjском području, ima glavičanskih zemalja, oranica i livada. Nešto dalje od potoka ide i s javoranjске strane paralelni put od juga prema sjeveru.²⁶

Različiti zemljišni posjedi stanovnika četiri sela (Glavičani, Javoranj, Vrpolje i Udetin) međusobno su izmiješani, a u sva četiri slučaja seoski su zaseoci ušoreni, što znači da nisu rijetke zadruge čijim zadrugarima treba dosta vremena da bi dospjeli do svojih zemalja. Blanc s time u vezi piše: „Loša strana tog rješenja bila je razdvajanje obrađene zemlje od porodičnoga gospodarstva“.²⁷ Budući da stočarstvo trajno ostaje važnim u vojnokrajiškim gospodarstvima, uključujući i banskokrajiška, kontrakcija seoskih habitata ima još jednu posljedicu: „Vlah (u statusnom smislu – D. R.) se opire svemu što je na tom planu kolektivno; stado svake zadruge zahtijeva, dakle, svoje pastire, a svaka vrst stoke mora imati posebnog čuvara. (...) Tek su nakon 1810. godine, i to samo na ravnica-

---

²⁶ Moj opis prema katastarskoj karti. Vidjeti: „Glavichanÿ“, u: HDA, KZ, B. V. 177, Sect. 15.

²⁷ Blanc, 2003: 194.

ma Banije, pašnjaci postali zajednički a stada se ujediniła pod paskom nekolicine čuvara...“²⁸ Fiziokratska opsesija vojnokrajiških vlasti tropoljnim prodoredom na prijelazu 18. i 19. stoljeća, koji iziskuje više rada, ali i bolju i drugačije motiviranu organizaciju zadružnog i seoskog gazdinstva, jedva da je igdje u Hrvatskoj vojnoj krajini u to doba mogla biti pretvorena u zbilju. Militarizacijska kohezija sela u smislu „soziale Disziplinierung“ mogla je biti u štočemu povećana, ali na krajnje dvojbenim temeljima:

„Prisiliti seljaka da poštuje propise obrade zemlje koje nije nikad poznao, nakon što je bio prisiljen izgraditi kuću u velikom selu, značilo je pojačati jedinstvo, koheziju i stegu seoske zajednice.“ (...) „U Viduševcu, na Baniji, zemlje treba podijeliti u tri dijela te na jednom zasijati pšenicu, na drugom zob, a na trećem proso.“²⁹

Drugim riječima, da bi općina kao krajiška zajednica mogla postati selo, nužne su bile promjene u načinu proizvodnje u agrarnoj ekonomici. Budući da nije bilo razmjenske motivacije koja bi tome išla u prilog, neizbježna je bila vojnokrajiška stega, koja je i inače bila glavni regulacijski mehanizam u vojnokrajiškoj svakodnevicu. Oficijelno je poželjnih promjena moglo biti i bilo ih je, ali s takvim krajiškim rasipanjem vremena i prostora da se selo kao mjesto, kao *Heimat*, moglo konstituirati samo u tjeskobnoj napetosti između *l'espace perçu* i *l'espace vecu*.³⁰ Temeljni je problem u tome što se od sredine 18. stoljeća *l'espace vecu* odzgo prema dolje transformira u *l'espace conçu*, a ovaj impostira *l'espace perçu* u vojnokrajiškoj svakodnevicu u stalnoj napetosti između najnižih razina vojnokrajiške vlasti i „običnih“ krajišnika. Problem je s mentalne strane tim teži što protokom vremena najniže razine vojnokrajiške vlasti, kako bojne tako i upravne, imaju ljudi koji su i sami krajiškog porijekla. Militariziraju se odnosi i unutar kućnih zadruga pa nisu rijetke situacije

---

²⁸ Blanc, 2003: 212. Na istom mjestu stoji i ovo: „Tako shvaćeno stočarstvo nema nikakve veze sa zemljoradnjom. Ono joj nije ni od kakve pomoći već, naprotiv, iskorištava radnu snagu koja bi mogla obavljati poljske radove. Ono što zaprepašćuje agronome toga doba jest činjenica da se gnoj nepovratno gubi, ...“ Ili: „Nisu poznate biljke za stočnu ishranu.“ (Isto) „Odbijanje da se životinje žrtvuju zemljoradnji dovodi do njezina zanemarivanja a posljedica toga je, ..., slabljenje stočarstva. ... problem je bio rješiv samo izvana, što u Krajini nije bilo moguće.“ (Isto)

²⁹ Isti, 194, 195.

³⁰ O „treue Grenzer“ i njihovoj „Vaterlandsliebe“ morat će se napisati depatetiziranu studiju, koja da bi bila ono što bi istraživački trebala biti neće moći izbjeći formu tragedije.

da u zadrugama, u kojima inače ima slučajeva da izostaje tradicionalna patrijarhalna solidarnost, svi nadziru sve po obrascima vojnokrajliške hijerarhijske podložnosti. Taj je proces nerazlučiv od procesa transformacije izoliranih i samodovoljnih zadružnih selišta u ušorena vojnokrajliška sela. Ipak, taj je proces uvijek kondicioniran promjenama u načinu agrarne proizvodnje: „Tradicionalni seoski krajolik mijenja se, dakle, vrlo sporo. Neposredne razloge moramo potražiti u drakonski strogim propisima koji se odnose na usjeve. Temeljni zakon iz 1806. (1807! – D. R.) – koji upravlja čitavom privredom Krajine do 1850. i koji je tek neznatno izmijenjen malo liberalnijim odredbama zakona iz 1850. – zahtijeva da svaka promjena bude odobrena i nadzirana od zapovjednika kompanije koja obuhvaća desetak sela. Zabranjeno je preoravanje livada. Širenje vinograda podliježe strogim propisima. Novoiskrčeni komad zemlje može se koristiti u to svrhu samo ako nije pogodan za druge usjeve. (...) Zakon iz 1850. ne donosi većih izmjena...“³¹ Još nešto: „Nema nikakve sumnje da je to strogo agrarno usmjeravanje, to 'pripitomljavanje' seoske privrede krivo za nepromjenljivost krajolika tokom XIX stoljeća, za zapuštanje nekih njiva, kao i za krutost duha...“³² Kako se od slučaja do slučaja zbiva taj proces, koji tangira vojnokrajliške ruralne habitate i, kada je riječ o zadružnoj kući, u njezinoj kompleksnoj strukturi, okućnicu, vrtove, voćnjake i vinograde te obrađena i neobrađena tla, livade i pašnjake, ali i vodotoke itd., predmet je istraživanja koja u slučaju Hrvatsko-slavonske Vojne krajine tek trebaju biti napravljena: „Najdirektniji izraz evolucije nekog sustava kultura jesu promjene koje pogađaju glavne kategorije zemljišta zabilježene u katastru – njive, livade, pašnjake, šume, te neobrađena tla, vinograde i vrtove“³³ U krajoliku poput banskokrajškog, ove promjene imaju svoj redoslijed: „Slobodno možemo zaključiti da su se površine njiva povećale na račun pašnjaka, a ovi na štetu šuma i ledina“³⁴.

Kompanije 2. banske regimente, koja uključuje Komogovinu, Borojeviće, Mečenčane, Umetić, Bjelovac i Babinu Rijeku, smještene su u

---

³¹ Blanc, 2003: 248–249.

³² Nav. dj., 249.

³³ Nav. dj., 245.

³⁴ Nav. dj., 248.

dolini rijeke Sunje, na pola puta između Petrinje i Kostajnice i to na rubu Šamarice, najšumovitijeg dijela Zrinske gore.³⁵ Vodotokom Sunje, u koju se slijevaju mnogobrojni potoci, kraj je niskim pobrđem otvoren prema Posavini. Kakve god gdje bile granice u Srednjem i Ranome novom vijeku, predio je poželjno mjesto za život i nezaobilazno u komunikacijama unutar većeg dijela spomenutog međuriječja. Međutim, time je čitav predio i prostor potencijalno konfliktan i mirko- i makrohistorijski, što se u 18. stoljeću u ciklusima na različite načine više puta očitovalo.

Prije Bečkog rata (1683–1699), u srpskovlaškoj pounskoj tradiciji Komogovina je baština srpskog despota Zmaj Ognjenog Vuka (tj. Vuka Grgurevića Brankovića) iz 15. stoljeća, a ne izostaju ni druge predaje,³⁶ tako da se s osmanskim uzmakom na desnu obalu Une krajem 17. stoljeća u komogovinski predio, pored ostalog i zbog njegova simboličkog kapitala (P. Bourdieu), slijevaju i u njemu ustaljuju i moštanički kaluđeri, ali, što je u tim vremenima nesravnjivo presudnije, i brojno razmjerno vrlo jaka srpskovlaška skupina s knezom Jankom Borojevićem na čelu i njegovim brojnim rodom Borojevića.³⁷

---

³⁵ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Kartografska zbirka (dalje: KZ), HDA, KZ, B. V. 178: „*Esquelllette/Vom dem Plann der Leib: Compagnie des Löbl: 2ten. Bannal Regiments nebst deren unbegriffenen 7. Dörfern als Komogovina, Borojevich, Mechenchani, Umetich, Bielovach, Babina Rieka, mit Mitten darinnen liegenden Theil von der Dorf Komogovina, wie solche Section weis aneinander zu sezen sind.*“ 1: Komogovina, Borojevići, Komogovina (Knezovljani); 2: Komogovina, Borojevići, Komogovina (Knezovljani); 3: Komogovina (Knezovljani), Umetić, Bjelovac; 4: Borojevići, Mečenčani, Komogovina (Knezovljani) i južno od Mečenčana Prevršac; 5: Mečenčani, Prevršac, Umetić i Babina Rijeka; 6: Prevršac, Babina Rijeka; 7: Babina Rijeka i južni rub Bjelovca. Prema Grbiću, srpskopравoslavnih je kuća u ovim selima 1768. godine: Srbi (broj kuća, 1768) 73 u Babinoj Rijeci, 58 u Bjelovcu, 30 u Borojevićima, 33 u Komogovini, 31 u Mečenčanima, 25 u Prevršcu i 27 u Umetiću. (Grbić, 1990, I, 102–104; Dabić, 1984, 69–70). Prema Dabiću, hrvatskih rimokatoličkih kuća u to doba ima u Babinoj Rijeci i Bjelovcu. Nije poznat njihov broj (Dabić, 1984, 70).

³⁶ Pojam „srpskovlaški“ povezuje etnički i socijalnostatusni identitet. Inače, narodna epika pamti protuosmanske pohode Zmaj Ognjenog Vuka i Zrinskih u Pounju, gdje su Zrinski u to doba najmoćniji posjednici. U legendu je ušla uspješna bitka s Osmanlijama „kod broda Zrinskoga“ 1483. godine. Vidjeti: Roksandić, 1991, 12. Krajišnici Zrinske kapetanije su se u svojoj kolektivnoj imaginaciji u Bečkom ratu i poslije njega mogli osjećati legitimnim baštinicima dva stoljeća stare tradicije.

³⁷ Grbić, 1990, knj. III, 1–18; Kašić, 1996, 291–315; Dabić, 1984 (na više mjesta prema kazalu).

Komogovina i Borojevići, kao što u novije vrijeme svjedoče monografija Vojina Dabića i zbirke izvora Slavka Gavrilovića, banskokrajiški su fenomeni u 18. stoljeću, a u štoćemu i fenomeni koji čine jedno od matričkih uporišta povijesti Hrvatske vojne krajine i srpskog pravoslavlja u to doba. Otuda je i problem konfliktnih strategija u proizvodnji prostora u ovom slučaju mnogo složeniji nego u slučaju velike većine drugih kompanija Prve i Druge banske regimente u to doba. Primjerice, kada je riječ o srpskovlaškoj kolonizaciji prostora potonjeg banskokrajiškog međuriječja koncem 17. i početkom 18. stoljeća, poseban su slučaj predjeli srednjovjekovnih utvrda, koje su kraće ili duže funkcionirale i u protuo-smanskoj obrani u 16. stoljeću te kolektivnomemorijski tradiranih katoličkih crkava. Svi takvi slučajevi zavređuju biti posebno istraženi, što je dijelom već i učinjeno, ali ne na sustavan način, i međusobno komparirani. S njima u vezi uvijek je u navedenom razdoblju više sporova pa i konflikata, jer je, prije svega, njihov konfliktni aspiracijski potencijal veći. U komoginskom slučaju, takvima su i Komogovina i Prevršac, dakle, najmanje dva od tamošnjih mjesta. Vrlo je teško reći kada i kako nastaju Babin Rijeka, Bjelovac, Mečenčani i Umetić.

Kada je riječ o katastarskim kartama tih mjesta, radi se, prije svega, o lefebvreovskom *l'espace conçu*. Na stranu veliki problemi predtrigonometrijskih katastarskih karata!³⁸ Mnogo su veći problem mjernički unosi obavijesti o kulturama tla, jer one u mnoštvu slučajeva nisu jednoznačne. Način na koji su ucrtane zadružne kuće s okućnicama toliko podjeća na ono što bi vojnokrajiške vlasti htjele realizirati da je oprez nužan i to tim više što narativni izvori iz istog razdoblja nerijetko sugeriraju drugačije percepcije krajolika.

Dakle, navedena katastarska karta otkriva da su još 1782. godine Borojevići „užlijebljeni“ između dva dijela Komogovine. Riječ je o očito demografski toliko jaku rodu te socijalno-statusno toliko moćnom da su se unutar prestižne Komogovine, u kojoj je od (vjerojatno) 1693. godine manastirsko bratstvo, najvjerojatnije baštinik moštaničkog s desne obale Une, ali i eparhijsko središte Kostajničko-zrinopoljske eparhije do 1748. godine, kada je eparhijsko središte prenijeto u Kostajnicu.³⁹ Komogovina s lijeve strane rijeke Sunje u 19. stoljeću postala je Knezovljani. Kada se

---

³⁸ Slukan Altić, 2003, 274–279.

³⁹ Kašić, 1996, 292–294.

to dogodilo, nije mi poznato. Naziv je kasnije dopisan i na katastarskoj karti. Ime sela s korijenom „knez“ očito je znakovito.

Prva sekcija ove karte, koja uključuje „Dorf Komogovina / Dorf Borojevich / Theil von dem Dorf Komogovina“ nosi i naziv cijele karte „Aeconomischer Plann / Der Leib Compagnie der Löbl: 2ten. Banal Regiments wie / solches in Concreto Anno 1782 durch Corpralen Kosich Szluiner Regiments / aufgenohmen und gezeichnet vorden.“ te podatke o razmjeru „Mass Stab von 600 Wiener Klafter“ u bilo kakvu pokušaju prikaza nerazlučiva je od druge sekcije koja uključuje ista naselja.

Uočljivo je da je Komogovinska kompanija nakon militarizacije Banske krajine kao kompanija Druge banske regimente pogranična prema Prvoj banskoj regimenti u Šamarici, najšumovitijem dijelu Zrinske gore. To bi značilo da je u slučaju komogovinske krajiške jezgre primijenjeno isto pravilo kao i u slučaju varaždinske krajiške jezgre, koja je također regimentski podijeljena i na čijoj je granici nakon 1755. godine izgrađen Bjelovar, kao novo zapovjedno mjesto i kasnije slobodni vojni komunitet. (Potonje se na Zrinskoj gori nikada neće dogoditi. Urbani nukleusi ostaju na rijekama.)

Dakle, istočno od Komogovine je „Dorff Josevicza“ u 1. banskoj regimenti, a jugoistočno selo „Pasztusa“, također u 1. banskoj. Sjeverno su „Dorff Biednik“ i „Dorff Sztaro Szelo“ u „2ten. Majors Compagnie“ Druge banske regimente. Istočno je granica sa „Dorff Borojevich“, koje zapadni dio Komogovine dijeli od istočnog „Theil von dem Dorff Komogovina“.

Duž komogovinske granice sa selom „Pasztusa“ u 1. banskoj regimenti teče „Bach“ pa „Fluss“ „Badusanicza“, koja se s desne strane ulijeva u „Szunia Fluss“ Od granice Komogovine i Borojevića sa zapada rijeka Sunja ima mnoštvo riječnih otočića (sprudova, ada), redovito obraslih različitom vegetacijom.

Na utoku „Badusanicza“ u „Szunia“, s desne strane prve i lijeve strane druge, nalazi se livadno zeleni komad zemlje na čijem se zapadnom rubu nalaze dva crkvena tornja, jedan uz crkvu, a jedan odvojen od nje te dvije izdvojene zgrade, a sve je to na bijeloj podlozi i, izgleda, ograđeno zidom („Archangel Preobrasenje“). Zapadno od manastira na potoku je „Frucht Mü.“, a između manastira i potoka nešto što bi se moglo identificirati kao ribnjak. Južni dio zelene površine je „Officers Grund“. Očito je riječ o zemlji koja je pripadala manastiru prije njegova

ukidanja. Sjeverna strana te površine je krčevinom odvojena od desne obale Sunje, koja je s desne strane skoro posvuda pošumljena. Riječ je o opisu jezgre manastirskog posjeda neposredno nakon konačnog ukidanja manastira Komogovina 1781. godine.⁴⁰

S lijeve obale potoka „Badusanicza“ su dvije parcele koje pripadaju selu „Boroievich“, razdijeljene malom parcelom „Progon“. Selo Komogovina je i s lijeve i s desne obale Sunje. S lijeve obale Sunje seoske kuće dopiru do manastirskog posjeda i sve su ušorene, svaka s okućnicom i voćnjakom. S desne strane je deset ušorenih domaćinstava te jedanaesto odijeljeno praznim selištem, a odmah iza toga slijedi osam ušorenih kuća „Dorff Boroievich“, zatim pojas neiskorištene zemlje s desne strane puta te u nastavku dvije kuće pa ponovo s prekidom deset kuća, sve do desne obale „Levcha Bach“. U tom dijelu sela četiri kuće su s lijeve strane puta, ali i dalje na desnoj obali Sunje. S desne strane „Levcha Bach“ nastavljaju se borojevičke kuće, skoro sve ušorene s desne strane puta – dvije izdvojene su na lijevoj.

Što se poljoprivrednih komogovinskih površina tiče, one se postupno dižu uvis, izmiješane sa šumarcima koji su ostali iza krčenja i pašnjacima. Primjerice, na stranama „B[erg] Skrobonia“, pošumljenima na padinama prema „Badusanicza“ i dalje, duž potočke desne obale na jug, zemljište se spušta ka manjoj pašnjačkoj površini na „B: Obrovacz“, koja se zove „Poljana“. S jugoistočne strane „B: Skrobonia“ su pašnjačke površine s prorijeđenom šumom „Kesztenar“, koja prelazi na borojevičku stranu. Na rubovima obrađenog, pošumljenog i pašnjačkog predjela su četiri manje, odjelite, površine vinograda.

Od „B: Skrobonia“ do „B: Obrovacz“, duž hrpta koji čini granicu između Komogovine i Borojevića, zemljište je na obje strane najvećim dijelom pošumljeno, s mnoštvom potočića koji se slijevaju s jedne strane u „Bach Badusanicza“, a s druge u „Lovcha Bach“. Potočići prema „Badusanicza“ su neimenovani (s jednom iznimkom, „Gyermanuszki Pot-

---

⁴⁰ Manastir Komogovina bio je sagrađen od drveta, i crkva i ćelije. Svakako, da su to bile skromne građevine, koje su tek omogućavale manastirski život i održavanje bogoslužjenja. Njeni osnivači, moštanički kaluđeri, posvetili su crkvu novog manastira sv. Arhandelu, kao što je bila i moštanička. Međutim, uskoro se spominje i crkva Sv. Vaznesenja pa se čak uz ime manastira stavlja ime ovog hrama. (...) To je bila druga, novija i veća manastirska crkva, uz koju je ova prvobitna stajala kao kapela. Ova vaznesenska crkva podignuta je svakako pre 1728. ...“ (Kašić, 1996, 296).

tok“ (dva potoka istog imena usmjerena s istog hrbta na razne strane), a prema „Lovcha“ imenovani. Prvi potok južno od Borojevića je „Stripovicza Bach“, slijedi „Stuparsza Kosza“, drugi je „Gyermanuszki Pottok“, a slijedi „Gyermanuszka Kosza“, potom je „Medvedniak Pottok“ pa „Medvedarszko Berdo“, dalje „Okopitarszki Pottok“ pa „Okopitarszka Kosza“, potom „Kermarszki Pottok“ pa „Kermarszka Kosza“, dalje „Kozarevecz Pottok“ pa „Kozarszki Kosza“ i „Obrovacz Pottok“ i „Obrovacz Berdo“. Dio hrbta koji povezuje „B: Skrobonia“ i „B: Obrovacz“, a odakle na suprotne strane idu Đermanuše zove se „Klanacz“.

U smjeru rijeke Sunje zemljište se valovito spušta, najprije kao pašnjačko, s nešto šumaraka, a potom u oranicama, sve do seoskih kuća.

U Komogovini s lijeve strane rijeke Sunje, s malim odmakom od obale, ušorene su seoske kuće s okućnicama i voćnjacima iza njih, njih šest u nizu, okrenutih prema rijeci. Kod posljednje u redu ukoso izbija seoski put koji nešto prije ušća presijeca potok („Josevicza Bach“) i koji se vijugavo ulijeva u Sunju. Time su selišna domaćinstva u nastavku, također njih šest, trapezoidno oblikovana i protežu se sve do seoske granice s Borojevićima. U Borojevićima nema domaćinstava s lijeve strane rijeke Sunje. Ona su sva s desne strane, prelazeći i desnu pritoku Sunje, „Lovcha Bach“, kao što je već rečeno.

Komogovinsku granicu sa selom „Pasztusa“ najprije čini šuma koja je u svome središnjem dijelu iskrčena i obrađena. Nju srijedom presjeca jedan klin koji pripada istome tom selu. Sjevernije i zapadno od „Josevicza Bach“ na granici sa selom „Josevicza“, na zapadu, izmjenjuju se njive, livade, pašnjaci i poneki šumarak. Dvije su livade imenovane („D. Babina Rieka vizen“, „D. Mechan: vizen“). Zapadno se odvaja put „Veeg nach Pasztusa“. Na granici s Joševicom je „Kalch Offen“ (!), odakle ide put u Joševicu u sjeverozapadnom smjeru. Nedaleko od te peći je oznaka za mlin na Joševici s komogovinske strane, a nešto više uzvodno je na dva mjesta „Grabovacz Brun“. Iako cijeli predio obiluje vodotoci- ma, u višim su predjelima redovito upisani „Brun“, s tim što nije sigurno kada se radi o bunarima, a kada o izvorima.

Istočno od potoka Joševica ide još jedan put, koji također prelazi na stranu sela Joševica. Tlo se dalje uzdiže kao ispasište, s nešto šumarka i ide od „Dabicha Kuchiste“ sjeverno prema nešto pošumljenijem predjelu u kojem je i „Dabicha Dol“ s „Dabicha Brun“. Put se gubi u iskrčenom pobriježju, koje pri vrhu ima vinograd i šumu.

Nešto južnije od „Dabicha Kuchiste“ kreće put sjeverno u pravcu gornjih dijelova sela Joševica. Presijeca potočić „Jezero“, koji se s desne strane ulijeva u „Josevicza“ kod južnog „Grabovac Brun“. S desne strane tog potočića, prema brijegu, nalazi se voćnjačka površina „Mautber Plantas“, a iznad je vinograd i još više šumarak. (Sve je to južno od „Dabicha Dol“.)

Dalje na istok granicu prema Borojevićima čini „Sztara Czeszta“, koja od juga ide prema sjeveru, prema Joševici. S desne strane te ceste je „B: Viniak“ s ovčim vinogradima, a istočnije je još jedan vinograd („Veliki Dranovac“). Južno od njega, prema Borojevićima je „Mali Drenovac“. Na samoj granici s Borojevićima je „Brun Totchak“ iz koga izvire neimenovani potok.

Dalje na sjever u Mečenčanima je još jedna cesta koja ide od „istočne“ Komogovine, preko sjevernog dijela borojevičkog hatara na sjeverni dio „zapadnog“ komogovinskog hatara i dalje prema Bijelniku. To je „Landstrasse nach Petrinia“. S njezine istočne strane je „Briebrovna Bach“ i još više „Briebrovna Dol“. Jedan od izvora potoka je sa zapadne strane puta u šumarku „Szviniacz“, a drugi nešto južnije, s istočne strane zemaljske ceste, „Vrello“. Sjeverno od Vrela su „Jaruge“ pa još sjevernije je „Gollo Berdo“ prema hataru Starog Sela i Bijelnika.

Sjeverni dio Borojevića na sekciji 1. je iskrčen predio s vrlo malo šumaraka, a uočljivi su „Popova Draga“ sa „Brun Davidovich“ nedaleko od „Mali Drenovac“ te istočnije, na desnoj strani zemaljske ceste, „Herticha Kosza“. Sjevernije je „Belina Kosza“

S desne strane zemaljske ceste, od juga prema sjeveru, su „D: Mechanichani Acker“ pa uzvisina „Veliki Bielieg“ pa predio s nešto više šumaraka istočno od „Briebrovina Dol“, koji ima i manji „Morast“. U tom je predjelu ponovo „D. Komogovina Acker“, ali i „D: Gradusza Obrist Comp: Acker“. Istočnu granicu Borojevića prema Gradusi čini „Bannov Puth“.

Borojeviće lijevo od Sunje („Sect: 2“) čine najvećim dijelom krčevine u pobrđima. Samo jedan oveliki šumski predio ide od lijeve strane Sunje prema brdima, ali je i on sa svih strana okružen (oranicama), a ima i tri vinograda. S njegove zapadne strane ide Stara cesta u pravcu Joševice. (Očito je riječ o staroj zemaljskoj cesti.) Više u brdima ima i pašnjaka („B: Klupa“), a istočno, s lijeve strane Sunje, i dvije livadne površine. Od jugoistoka prema sjeverozapadu je dalje „Kluparszka Kosza“ s „B: Boro-

ievich“, na kojem je i vinograd. Nasuprot „B: Klupa“ je „Ingÿia“, a još više su razne komogovinske zemlje.

Zapadnu stranu „istočne“ Komogovine poprijeko oblikuje „Landstrasse“, a seoske su kuće, s okućnicama i voćnjacima iza njih, naizmjenično s desne i lijeve strane ceste (četiri istočno, četiri zapadno pa sedam istočno te dvije zapadno te jedna istočno itd.). Čitav taj predio je odvojen od rijeke Sunje s „B: Illiasevich“ te dolom „Venacz“ i šumom i pašnjacima koji se na suprotnoj strani spuštaju na Sunju. Rijeka Sunja je tu granica prema Borojevićima. Ove komogovinske kuće su na potoku „Drenovac“, koji zemaljska cesta prelazi tri puta i na sva tri mjesta su drveni mostovi. Sjeverno od „Landstrasse“ su iskrčena pobrđa s rijetkim šumarcima i dva manja vinograda.

Na sekciji 3, istočno od sekcije 2, „Landstrasse“ ide od „D: Umetich“ na jugoistok preko „zu Komogovina“ (današnji Knezovljani) te nastavlja sjevernim rubom Borojevića i sjevernim rubom Komogovine. Izgleda da je to današnja trasa ceste Kostajnica–Petrinja, s tim što su ova sela na srednjem dijelu razdaljine. Put koji se odvaja od „Landstrasse“ lijevo od Prevršca, preko Mečenčana, Borojevića na Komogovinu – prema manastiru – postoji i danas. Dakle, „Stara cesta“ prema Petrinji je išla od manastira nadalje! Kasnija „Landstrasse“ je pomaknuta prema dolini rijeke Sunje.

U smjeru Umetića knezovljanske kuće na sekciji 3 nalaze se s desne strane „Landstrasse“ i to dvije s okućnicama i voćnjacima iza njih, odvojene jedna od druge. I one se prostiru do potoka koji određuje trasu „Landstrasse“, s tim što cesta stalno prelazi s jedne strane na drugu stranu potoka. Takav prijelaz ceste preko potoka određuje i granično mjesto prema Umetiću. Iza spomenutih kuća je šumski pojas nejednake širine, koji se prostire od granice s Umetićem do „Illiasevich B:“ i zaravni „Venacz“ u knezovljanskom pobrđu. Dalje u vis prostiru se pašnjaci, s gdje kojim šumarkom. Oni se spuštaju s druge strane pobrđa prema rijeci Sunji, koja je granica prema Borojevićima. Dosta je iskrčenih površina plodno. Zapadno od „Illiasevich B:“ je zaravan, produžetak spomenutog „Venacz“, s dva manja vinograda. Ona čini jugozapadnu granicu Knezovljana prema Borojevićima. S druge strane, u Borojevićima, u smjeru sjeverozapada, ta se zaravan zove „Kosza“ i ide prema „Boroievich B:“. Počinje s dva manja vinograda, a na „Boroievich B.“ je jedan spomenuti veći vinograd. Zaravan se produžuje i dalje („Kluparsz“) i ide do „Ingÿia“.

Na pašnjačkoj uzvisini Knezovljana iznad rijeke Sunje, na samoj granici sela, s knezovljanske strane, nalazi se oveće crkvište, očito na mjestu odakle se pogled širi i na Knezovljane i na Umetić i na Borojeviće. Prostor je pravokutno položen duž granice, ali u svome jugozapadnom dijelu trokutasto prelazi na umetičku stranu. Istočni dio više, a zapadni dio crkvišta manje, čine šumarci. U središnjem dijelu je crkva. Prema Knezovljanima od crkve vodi put duž zaravni između šume i pašnjaka, prema „Venacz“, a prije te zaravni u središnji dio Knezovljana se spuštaju dva odvojka.

Broj seoskih putova koji su ucrtani u ovu kartu je impresivan. Umrežena su i pojedina sela, kao i cijeli predio, bilo da je riječ o vezama među naseljima, bilo da je riječ o komunikacijama s različitim poljoprivrednim zemljištima.

Istočno od „Landstrasse“ u Knezovljanima (*avant la lettre*, da bi bilo jasnije), prema Umetiću južnije i prema „Velika Gradusa“ sjevernije, dižu se iskrčena brda, ispresijecana kosama, duž kojih se redovito probijaju putovi. One razdvajaju manje ili veće šumarke, pašnjake i vinograde. Livada je vrlo malo, svega dvije male na suprotnim stranama sela. Od „Landstrasse“, od Borojevića prema Umetiću, odvaja se najmanje sedam putova, koji se u pobrđima dijelom međusobno spajaju. Iz središnjeg dijela Knezovljana odvaja se put prema „Torine Kosza“ i dalje prema „Janin B:“, odakle se spušta prema Gradusi.

U polukružnom ispučenju knezovljanskih zemalja prema Umetiću, kojeg prema zapadu izdvaja „Sivaja Potok“, prema sjeveroistoku „Mechanich Berda“, a prema jugoistoku „Berda Relich“, izmiješani su pašnjaci – uglavnom u polukrugu prema Umetiću, ali i preko spomenutog potoka prema posljednjim seoskim kućama – s druge strane „D. Mechanich Acker“, koje su iznad kuća. Na višim iskrčenim dijelovima nekoliko je šumaraka.

Umetić je također s lijeve obale Sunje, kao i Knezovljani. Na sekciji 3 kuće su također duž „Landstrasse“, prelaze s jedne na drugu stranu potoka, ali jedne nasuprot drugima te s voćnjacima iza okućnica. Granicu prema Knezovljanima najvećim dijelom čine pašnjaci, s malo šumaraka i ponegdje su razdvojeni krčevinama. Umetićke zemlje se „zabijaju“ u knezovljanske, kao i obrnuto. Nasuprot „Berda Relich“ prema jugu je „Zernich Kosza“ te „B: Zernich“ s dva manja vinograda. Prema sjeveroistoku, polukružno, duž granice s Knezovljanima, kroz ili na rubu pašnjačkih površina,

od „Zernicha B.“ prostire se „Marina Kosza“, kroz koju prolazi i put. Sjevernije, nedaleko puta, nalazi se „Marin Grob“. Taj put čini i posljednji dio granice s Knezovljanima i ide u smjeru Velike Graduse. Desno od njega, prema Gradusi, je pašnjački i na vrhu pošumljeni, „Radkovich B.“.

Vanjske granice prema Svinjici isto tako najvećim dijelom čine pašnjaci i poneki šumarci. Sjevernije je njihova najviša točka „Jandriasevich B.“, a južnije „Golo Berdo“, do kojega se dopire duž „Lukich Kosza“. Na uzvisini između „Marina Kosza“ i „Lukicha Kosza“ je „Brun Bukovacz“, koji se nalazi u šumarku. Iz njega, protičući kroz „Barre“, slijeva se „Bukov Pottok“, koji kod umetičkih kuća uvire u veliki put, onaj duž „Landstrasse“.

U slučaju sela Mečenčani, sjeverozapadni dio granice seoskog hatara prema Borojevićima čini „Lovcha Fluss“, koja se ulijeva u Sunju. S jedne i druge strane rijeke je uzak pojas pašnjaka, a duž Lovče, s borojevičke strane, ide šumski put. Na maloj pritoki Lovče s borojevičke i mečenčanske strane i to blizu granice sela Lovča je „Loncharszka Strasbenicza“, a u njoj s borojevičke strane, između puta i potoka Lovča je „Frucht Mühl“. Još jedan „Mühl“ je na tromeđi Mečenčani–Borojevići–Lovča.

S mečenčanske strane pašnjaka, prema Lovči, dio površine na granici pašnjaka i šume označen je kao „Alte Schanzen“. Dio pašnjaka s mečenčanske strane Lovče, prije nego što se granica s Borojevićima počne odvajati od potoka Lovča zove se „Tochki“. Daljnja je granica s Borojevićima kopnena i izbija na rijeku Sunju na mjestu gdje se susreću granice Mečenčana, Borojevića, Knezovljana i Umetića, a skoro i Prevršca. Istraživački je otvoreno pitanje što je bilo krajišnike, bilo njihove nadređene, “tjeralo” da se granice svih ovih sela susreću u istoj točki jer kartografski vidljiv razlog nije moguće uočiti.

Velik dio granice Mečenčana i Borojevića je šumski, s tim što s mečenčanske strane ima više šumskih površina koje služe i kao pašnjaci („Szienokosz Veliki B.“), dok su s borojevičke strane šume iskrčenije i pretvorene u pašnjake („Popovo B.“, „Davidovich B.“) ili su nekadašnje šumske površine pretvorene u oranice i vinograde (šest s borojevičke strane). Mnoštvo je manjih vinograda i s mečenčanske strane, ali položajnih bliže šamaričkim obroncima sunjske ravnice (na samoj granici s Borojevićima prema lokalitetu „Strisachki Bunar“, neposredno iza mečenčanskih kuća, zatim nedaleko „Rebich Vrello“, „Kuchiste“, pa više njih s desne strane iskrčene „Medarszka Kosza“, nadomak „Jovandich Bunar“,

zatim „Jasmak Bunar“ i „B: Biskupov“ /s označenom ruševinom!/. Isto je s iskrčenom „Golla Kosza“, koja prema selu ima svih vrsta površina, ali i „Kalich Offen“ (!). Nešto dalje, na rubu šumarka, a bliže selu je „Bunarski Radulovich“. Dalje prema Prevršcu, s mečenčanske strane, nalazi se uveliko iskrčeni „Angelich B:“ s „Kesztenar Gaievi“ i u podnožju „Pein Bunar“. Granicu s Prevršcem čini „Plavichevicza Fluss“, koja se ulijeva u Sunju s desne strane.

Komogovina, Borojevići, Mečenčani i Prevršac su u osnovi građeni duž „Landesstrasse“, tj. zemaljske ceste, najvećim dijelom usporedne s vodotokom Sunje s njezine desne strane. Još je važnije uočiti da se najisturenije kuće Borojevića doslovno naslanjaju na mečenčanske, a mečenčanske prelaze na prevršačku stranu. Čak je jedna mečenčanska kuća s desne strane „Plavichevicza“! Mečenčanskih selišta ima 27, a sva su ušorena, ali su nejednake veličine. Sva su s desne strane ceste pa kuće gledaju na rijeku Sunju. Između ceste i rijeke je polje, koje je dijelom u livadama („Barre“, dva puta, „Vrella“), jedno je „Jesero“. Od središta sela prema četveromeđi vodi put, koji je dijelom zasađen drvoredom.

Šumski, šamarički dio je presječen od Lovče do sela vijugavim putem koji na granici s Lovčom počinje na „Brekina B.“, tako da mu s desne strane ostaju „Brezovi Klanacz“ i „Brezine“ iznad „Plavichevicze“. Dalje se put probija ispod „Malkovich B:“ s desne strane u šumi, penje se na „Svillokosz Berg“, prolazi kroz „Kerin Lixan“, „Szredovirtak“, „Mala Brekinja“, „Lakomicza“, „Katovchicza“ i mijenja svoj sjeveroistočni smjer prema jugoistočnom, s tim što se sjeveroistočno, prema Borojevićima, nastavlja „Babina Kosza“, kroz koju nije prosječen put. Jugoistočno je „Raszkersznicze“ pa „Umetalka“ i dalje „Dolni Visz“ pa „Gorni Visz“. Svemu je tome s lijeve strane „Szienokosz Mala B.“

Od Gornjeg Visa put se ponovo račva. Jedan dio ide prema „Golla Kosza“, koja je s lijeve strane pošumljena, a s desne obrađena. S lijeve strane, iza Golog Visa je „Jesero“, koje je u vezi s „Piskupov Potok“. Ovaj se ulijeva u „Szinokoszki Pottok“ i kao takav teče ispod spomeutog „Biskupov B:“ te prolazeći kroz selo ulijeva se u Sunju.

S desne strane istog puta je „Kesztenar“ pa „Bekeszka Razolievicza B:“ te „B: Bekesz“ i dalje ide do Radulovića bunara iza seoskih kuća. Dio puta prema Prevršcu ispresijecan je putovima u svim smjerovima. Orijentiri su „Chulum B:“, „Rovine“, „Kerczevinszki Po:“, „Szienokosz B:“ itd. Oranice, pašnjaci, vinogradi, ponekada livada su na sve strane izmiješani.

S desne strane spomenutog popriječnog mečenčanskog puta, kose i vodotoci su orijentirani prema „Rieka Plavichevicza“, a s lijeve strane prema „Lovcha Fluss“. Od zapada prema istoku to su: potok „Sillokoszki Jarak“, „Sillokoszka Kosza“, potok „Vuchkov Jarak“, „Kirinszka Kosza“, „Jovini Pottok“, „Szredovertachka Kosza“, potok „Kozarszki Jarak“, „Brekinszka Kosza“, potok „Duboki Jarak“, „Katunszka Kosza“, potok „Jarak Katovchichin“, „Kobilina Kosza“, potok „Kobilin Jarak“, „Jarchevich Kosza“, „Jarchevich Jarak“. Zatim slijedi pašnjačka površina od „Culum B.“ do „Plavichevicza“, rubom koje teče „Chulumski Pottok“. Dalje je cijelom dužinom šumarak pa ponovo krčevina „Rovine“, ponovo do „Plavichevicza“, koja tu prima mali „Gachich Pottok“. Dalje je iznad rijeke pašnjački „Tavancz B.“ s „Javorov Potok“, pašnjački „Grabiviste B.“ ispod kojega je na rijeci „Potochaniak“. S lijeve strane puta, prema Lovči, granicu čini „Malkovich Kosza“ ispod spomenutog „Malkovich Berg“. Sjevernije, prema potoku Lovča, nalazi se u istom smjeru „Szklop: Szamarine“. Na kraju „Malkovich Kosza“ i „Szklop: Szamarine“ prema Borojevićima je spomenuti „Alte Schanzen“. Potoci u Lovču su kraći i više ih je neimenovanih: „Kirin Pottok“, „Golugusz Bach“, „Brekina Bach“. Mnoštvo se malih vodotoka slijeva u „Tochki“. Istočno od Babine Kose vodotoci su orijentirani prema rijeci Sunji: „Rebich Pottok“, „Szinokoszki Pottok“, „Biskupov Potok“, „Bekez Potok“.

Što se istočnog dijela sela Prevršac tiče, kroz istočni dio ovog sela, od zapada prema istoku ide paralelno, a nešto udaljeno od „Plavichevicza“ šamarička „Duga Kosza“. Kraći potočići s njezine sjeverne strane slijevaju se u „Plavichevicza“, a s južne strane ju prati „Duboki Pottok“, koji je ulijeva u „Churchenicza Bach“, a ovaj sam, s desne strane, u „Plavichevicza“. Donji dio Dubokog Potoka, s lijeve strane, prati put ispod Duge Kose. S lijeve strane „Churchenicza Bach“ susreće se s putom koji se sustječe s putom koji duž potonjeg dolazi s desne strane. Taj put dolazi do „Plavichevicza“, ide i u Mečenčane, ali i kroz šumu te ispod pašnjačkog „Prokopacz B.“ ide u Prevršac, i to u njegov krajnji jugoistočni dio. Ide južno od iskrčenih, obrađenih ili pašnjačkih „Kladarszka Berda“. S desne strane tog puta, među oranicama i pašnjacima, dosta je vinograda.

Iznad „Churchenicza Bach“, s desne strane, uzdiže se šuma, koja se s druge strane brda pretvara u bitno prorijeđeni pašnjak ispod „Prokopacz B.“ i s obje strane „Golla Kosza“. Tu su šumarci izmiješani s pašnjacima i oranicama na brežuljkastu terenu („B: Boszilkovac“, „Trivi-

nacz B:“, „Jezirine“, „Bunar Markovac“, sve do „Trivinacz Pottok“ i dalje prema vinogradima na padinama Kladarskih Brda).

Put od Babine Rijeke prema Kladarskim Brdima ima drvored.

Veći dio sela Umetić, u svome južnom dijelu, potpuno je ušoren, položen je s lijeve strane Sunje i to najprije okomito na njezin tok, a potom, odvajajući se od njega, u smjeru „D: Bielovac“. Prvi dio ušorenog Umetića je s istočne strane „Brebrovina Bach“ na utoku u „Szunia Fluss“. Preko Sunje je veliki most, a s druge strane počinje „D: Prever-sacz“. Rijeka ima mnoštvo ada, a granica između Umetića i Prevršca ide ravnom linijom preko njih, u smjeru Bjelovca i Kukuruzara. Između puta Umetić – Bjelovac i vodotoka Sunje je veliko „Umetichko Polje“. Iznad polja je iskrčeno pobrđe sa četiri manja vinograda i jednim ograđenim „Officers Grund“.

Granica između Umetića i Bjelovca se skoro okomito spušta s brijega i siječe Umetićko polje i dopire do rijeke Sunje na mjestu gdje kanal (?) „Navodenik Brana“ na zapadnoj strani ulazi u Sunju. S njegove riječne strane nalazi se jedna livada, a na njegovu sjevernom rubu, na „Navodenik Brana“, nalaze se dva mlina, kojih jugoistočno ima i više. Na istočno-jugoistočnoj strani račva se mnoštvo vodotoka paralelnih sa Sunjom, koji dijele Bjelovac od ove rijeke. Dalje na jugoistoku svi se oni sustječu u „Bielovac Bach“, koji, analogno „Navodenik Brana“ uvire jugoistočno u Sunju ispod „B: Bogdanovich“.

Inače, „Bielovac Bach“ izvire na zapadnoj strani seoskog hatara na „Gebirg Bielovac“, protječe kroz zapadni zaselak itd., kao što je već zapisano. Između „Navodenik Brana“ i zapadnog bijelovačkog zaseoka, prema Umetiću, veća je livadna površina, s više vodotoka, među kojima je obilježen „Bielovac Bach“, koji se ulijeva u potok „Bielovac“, a ovaj južnije utječe u mnoštvo spomenutih vodotoka, koji većim dijelom završavaju u Sunji, a manjim u spomenutom kanalskom „Bielovac Bach“. Sva je ta površina u riječnoj ravnici (s dva izolirana šumarka), a bjelovački zaseoci su na rubovima pobrđa s lijeve strane Sunje. Najzapadnije kuće, sve uz seoski put, skoro dotiču umetičku granicu. Sve su s okućnicom i voćnjacima, ali ne onako ušorene kao u Umetiću. Dosta je putova i prema ravnici i prema brdima. Potpuno je ušoren srednji zaselak, u kojem su kuće s desne strane puta, prema Sunji. S lijeve strane je više livadnih površina s označenim kućama, a ima i pašnjačkih površina te više manjih vinograda. Srednji je zaselak odvojen od zapadnog šumskom površinom

s brdske strane, koja na put izbija kao pašnjak, a na brdskoj strani ima oveći vinograd na „B: Szankovich“. Kroz tu šumu protječe potok koji izvire iznad „B: Szankovich“ na padini „Gebirg Bielovac“, koji je iznad sva tri seoska zaseoka i dijeli Bijelovac od Svinjice.

Treći je bijelovački zaselak uzdignut od ravnice, a od glavnog seoskog puta ga dijele pašnjaci, livade, poneki vinograd. Nalazi se ispod „Gebirg Bielovac“, a prema Sunji „Goli Breg“ i „B. Bogdanovich“. Ovaj je zaselak, paradoksalno, najušoreniji i to s obje strane puta, a sve kuće imaju okućnice i iza njih voćnjake. Iznad sela su ponovo vinogradi, a po livadnim površinama i ovdje nastambe. Srednji i istočni zaselak dijeli „Krosnjarevo Berdo“ izduženo od ravnice do „Gebirg Bielovac“. Iznad srednjeg zaseoka na „Gebirg Bielovac“ je „B: Radkovich“. Prema zapadnom zaseoku je spomenuti „B: Szankovich“.

Iznad istočnih kuća zapadnog zaseoka je „Ichitovich Kosza“, dalje prema zapadu „Berechka Kosza“, koja na „Gebirg Bielovac“ završava s „B: Plandishte“. Na „Gebirg Bielovac“ je dalje „B: Vukotich“ s vinogradom na prisojnoj strani. Najzapadnije iznad zaseoka je „B: Zorich“. Vrlo je malo šumaraka, livada, vinograda na toj strani, ali je cijeli „Gebirg Bielovac“ prema Svinjici, tj. do „B: Planiste“ pašnjačka površina. Bjelovac i Svinjica su povezani putovima iz svih zaselaka, koji se susreću kod Plandišta.

Na sjeveroistoku je „Gr: Mit dem D: Szvnicza Ha: Medven C:“, a na jugoistoku „Gr: mit dem D: Kerchevo Jelachich C:“. Sasvim na jugu i jugoistoku je „Dorf Kukuruzari“. To su sela izvan kompanijskog prostora.

Južno od Umetića i Bjelovca, s druge strane rijeke Sunje, nalazi se istočni dio sela Prevršca („D: Preversacz“). Zemaljska cesta iz Umetića koja prelazi Sunju na prevršačku stranu ide na razdaljini paralelno s rijekom, ali po pravoj crti u smjeru sela Kukuruzara. Kada prijede na prevršačku stranu, s njezine su desne strane dvije livadne površine „Platnicze“, a prije prijelaza u Kukuruzare s lijeve i desne strane manje livadne površine „Barre“. Između zemaljske ceste i pobrđa je veća livada „Jasiki“, „Breziki“ i „Kladicze“ te „Lipik“. Selo je u ovom dijelu potpuno ušoreno s brdske strane s okućnicama i voćnjacima (s 25 selišta), a put na kojem se nalazi jednim je odvojkom povezan sa zemaljskom cestom na samoj granici s Kukuruzarima. Prevršačko polje od Umetića prema Prevršcu zove se „Chekicha Polje“.

Iznad Prevršca su kose koje se postupno uzdižu prema Šamarici, s dosta obrađenih površina, mnogo manje šumaraka i s pašnjakom na granici s najisturenijim dijelom sela „Babina Rieka“. Iznad te granice je „Cziganszko Berdo“ s jednim potočkim „Frucht Mühl“. Na isturenoj strani pašnjaka, pored šumarka, prema Babinoj Rijeci je „Schistadt“, s označenom kućicom (?).

Donju granicu prema Babinoj Rijeci čini „Preversacz Bach“, koji izvire iznad Ciganskog brda. Zanimljivo je da i granicu Babine Rijeke s Kukuruzarima čini potok istog imena, koji se susjeteču na granici s Kukuruzarima.

Donju prevršačku granicu prema Mečenčanima čini „Plavichevicza Bach“, koji se ulijeva u Sunju s desne strane njezina vodotoka. Na tome mjestu jedino mečenčanski hatar prelazi na lijevu obalu Sunje i završava se s desne strane utoka „Brebrovina Bach“. Mečenčanske zemlje su i preko te granice u Umetiću.

Na sekciji 6, na kojoj su kartirani Prevršac i Babina Rijeka, uočljivo je da šumska granica između ova dva sela nije prirodna. Zajednička im je granica s Lovčom „Kriva Kosza“. Sudeći po vodotocima, granica prati visove te mijenja smjer. Od proplanka „Ravno Berdo“, koji se nalazi na granici u smjeru od zapada prema istoku, sjeverno se odvaja „Wald Weeg“ duž „Ravna Kosza“, koja završava uzvisinom „Sleme“. Tu put skreće sjeveroistočno i završava nedaleko „Sibovita Kosza“. „Ravna Kosza“ se nastavlja i dalje u smjeru sjevera, ali bez probijena puta do „Bulin Konacz“ na „Plavichevicza“, gdje počinje hatar sela Mečenčani.

S prevršačke strane, paralelno s „Plavichevicza“, u smjeru „Duga Kosza“ nalazi se „Dugachka Kosza“. Južno, a paralelno je spomenuti „Duboki Potok“, a još južnije, paralelno s potokom je „Sibovita Kosza“. Južno do „Sibovita Kosza“, a paralelno s njome je spomenuti „Churchenicza Bach“, koja izvire jugoistočno od „Sleme“ i južno od „Sibovita Kosza“. Ne izvoru je „Klupicza Brun“. Odatle, a duž „Churchenicza Bach“ ide šumski put, koji prelazi s jedne strane potoka na drugu. Put ide duž potoka do utoka u „Plavichevicza“. Od ovog puta odvaja se desno drugi šumski put do granice hatara Babine Rijeke. Na mjestu gdje put izbija na seosku granicu, s babinoriječke strane, prestaje šamarička šuma, a počinju pašnjaci („Klade“, „Jezero“, „Kuchiste“, „Glavicza“). Prema jugu pašnjaci idu do „Babina Rieka Bach“ pa i prelaze južnije sve do kompanijske granice („Graenze mit Ober Velesnyä Haupt: Mixich Compag-

nie“). Zapadno se pašnjačka površina prostire u šumsku dubinu uskim pojasom s obje strane „Babina Rieka Bach“. U gornjem toku potoka odvaja se jedan rukavac i oblikuje potočki otok („Tochki“). Istočno od crte koja dijeli pašnjačke površine od šumskih ima više izoliranih šumara, ali zapadno, s izuzetkom gornjeg toka potoka, nema drugih površina osim šumskih. „Babina Rieka Bach“ nastaje od više pritoka i s lijeve i s desne strane. Nastaje od više drugih potoka u predjelu „Duboki Dol“. Istočnije, a južno od „Tochki“ su „Szterme Kosze“. Na granici pašnjaka dijelom je raskršena šuma „Bielevina“. Još istočnije, ispod rasutih šumara, nalazi se „Malbarska Kosza“, koja je dobrim dijelom i obrađena. Dalje na istok, južno od potoka, na kosi iznad njega je ušoreni zaselak s petnaestak kuća, orijentiranih prema jugu i onih koje se spuštaju prema potoku, orijentiranih i prema istoku i prema zapadu. Kuće i okućnice su prema cesti, ali su iza njih livadne površine (a ne voćnjaci).

Južno od „Duboki Dol“, na granici s Gornjom Velešnjom, nalaze se „Sztari Sanci“ ispod „B: Vranova Glava“, koji je s velešanjске strane.

Južno je tromeđa s „Gr: mit Aerarial Waldung v: dem Dorf Lotina und Divusa Haup: Vohlgemuth C.“. Od istoka prema zapadu to su šumski lokaliteti s babinoriječke strane: „Perlaus“, „B: Czerkvicza“ te „B: Chernomail“ na zapadnoj tromeđi s „weeg nach Lotina“, koji ide sjeverno prema „Lipov Chardak“ i dalje, a zapadno „weeg nach Zrin“.

Južno od „Ravna Kosza“ u Prevršcu, na području Babine Rijeke je neoznačeni klanac kojim prolazi put u smjeru jug-sjever, koji se na „Ravno Berdo“ spaja s prevršačkim. Na jednom njegovom proširenju, nešto južnije od granice sela, isti put se za kraće vrijeme račva. To se mjesto zove „Lipov Chardak“. Zapadno od toga mjesta je seoska i kompanijska granica „Kriva Kosza“. Južno i istočno od „Lipov Chardak“ je „Lipov Potok“, jedan od onih od kojih nastaje „Babina Rieka Bach“. SI od „Lipov Chardak“ su „Pechine“, a sjeverno od njih u grabi „Szvinachki Potok“ iznad kojeg je još sjevernije „Lipova Kosza“. Sjeveroistočno je „Cherni Potok“, koji izvire ispod „Sztrane Cherne“. Tu je i granica s Prevršcem i odatle, prema jugoistoku, vodi šumski put na „Babina Rieka Potok“, istočno od „Tochki“, koji, pak, ide istočno prema selu. Iznad puta, s lijeve strane, nalazi se „B: Chernacz“, a paralelno s njime, na šumskoj granici s Prevršcem, „Siroko Berdo“.

Na sjevernoj, raskršenoj strani prema Prevršcu je nekoliko vinogradskih površina. Jedna od njih je „Kostaini: Weingarten (...)“. Na ras-

kršću putova prema istoku, zapadu i jugu je označeni „Grob“ s krstom ispod „B: Bublen“. Istočnije, granicu prema Prevršcu ponovo čine šumarci, a na samoj granici dva sela je „Schloss Preversacz Rudena“, u šumarku iznad još jednog raskrčenog lokaliteta „Jezero“. Od „Glavicza“ granicu prema Prevršcu čini „Preversacz Potok“, a rudina je s njegove desne strane.

Sedma sekcija je babinoriječka. Nakon što se babinoriječki zase-lak sa zapada usmjeri prema sjeveru, tj. „spusti“ na „Babina Rieka Po-tok“, kuće idu ušoreno duž desne strane potoka, s tim što su orijentirane prema potoku, imaju okućnice, a iza njih, prema jugu i voćnjake. Na kra-ju je dio kuća na sjevernoj, lijevoj strani potoka, također orijentiranih prema potoku s okućnicama i voćnjacima prema sjeveru. Na samome istočnom kraju sela s južne strane potoka je izdvojeni, drvorednom ograđe-ni „Officie: Grund“ i pored njega, dalje na istok, „Oberlieut: Quartier“. Iznad jednog i drugog s južne strane je raskrčena „Mala Kosza“. S lijeve strane potoka, dakle, sjeverno, nalazi se „Haupt: Quartier“, a sjeverno iza njega je „Exercier Platz“. Zapadno od njega je izduženi šumarak, paralelno s njim izduženi voćnjak, iznad su vinogradi i zapadno i istočno u brda prema Prevršcu. Dva puta idu prema Gornjoj Velešnjoj. Sjeverno od njih, na granici hatara, s babinoriječke strane, nalazi se „Marianovich Berdo“ i „Bunar“ u predjelu s vinogradom i šumarkom.

Južno od „Oberlieut: Quartier“ i cijelog zaseoka je još jedan put prema istoku, u raskršćenu predjelu, koji s južne strane ima veći vinograd „Nick: C: Ku:“, a iznad njega, prema jugu, izdvojena čestica, izgleda, obradive zemlje „N: C: Kurio:“. Južnije je paralelno „Blatnicza Potok“.

Dio južne granice prema Gornjoj Velešnji čini „Pechka Potok“, koji s desne strane, na samoj granici, ima „Rastik Brun“ te istočnije još jedan nečitljivi „Brun“. S lijeve strane potoka, a ispod raskrčene „Malba-ska Kosza“ je šumarak „Kuchiste“. Nalazi se južno od prvih babinoriječ-kih kuća.

Zaključak

Ovaj iscrpni prikaz katastarske karte Komogovinske kompanije iz 1782. godine potvrđuje da su u stoljetnom rasponu, od kraja 17. stoljeća, završeni ne samo procesi naseljavanja nego i unutrašnje kolonizacije ši-reg komogovinskog predjela. Koncentracija habitata, orijentirana vodoto-kom Sunje i komunikacijom Kostajnica – Petrinja, u osnovi je završen

proces, a u osnovi je završen i proces krčenja šumskih površina s iskoristivim poljoprivrednim podlogama. Međutim, inicijalna kapilarna zadružna kolonizacija prve polovice 18. stoljeća, kolonizacija “odozdo”, neovisno o tome kako je sve realizirana, očito je proizvela učinke koje više nikakva fiziokratska politika vojnokrajiskih vlasti, neovisno o tome koji su joj sve instrumenti prisile stajali na raspolaganju, više nije mogla izmijeniti. Riječ je o spoznajama do kojih je najjasnije, prema mojim uvidima u literaturu, došao André Blanc. Sažimajući svoje “humanogeografske” spoznaje o “hrvatskom pragu”, predjelu od Pokuplja prema Pounju, od banskokrajiske Posavine prema Velebitu – stečene na temelju desetljetnog istraživanja od kraja 1940-ih do kraja 1950-ih godina – Blanc zapisuje:

„...to je područje relativno gusto naseljeno. Demografska gustoća naseljenosti prelazi 60 stanovnika po četvornom kilometru, što je mnogo za poljoprivredni kraj. Osim toga, nastanjeni prostor jako je raspršen. S vrha nekog humka pogled može obuhvatiti mnoštvo raspršenih seoskih nastambi, usamljenih kuća, zaselaka, seoca. Tako krajolik izgleda jako izmijenjen ljudskom rukom. (...) ...stupanj korištenja zemljišta ne odgovara gustoći naseljenosti. Prostranstvo neobrađenih površina golemo je. Pod šumom je 60% ukupne površine, 10% pokrivaju pašnjaci i ledine. Ni sama polja nisu racionalno upotrijebljena. Ne koriste se uvijek višestruke mogućnosti koje pruža zemlja, i sva njezina bogatstva nisu svugdje u potpunosti iskorištena. To se vidi u određenoj jednoličnosti krajolika. (...) Čovjek puno radi a malo proizvodi.“⁴¹

Sličnosti i razlike u odnosu prema današnjem stanju više su nego uočljive! Ipak, iako je njegova monografija jedna od rijetkih koja omogućuje istraživački „premostiti“ 18. i 20. stoljeće, komparativnohistorijski pristup danas je mnogo zahtjevniji u svakome sličnom pokušaju. Teško je komparirati početak i kraj 18. stoljeća u Banskoj krajini, još je teže komparirati početak i kraj 20. stoljeća u Baniji/Banovini.⁴² Ovaj članak, fokusirajući se na 18. stoljeće i to pretežito na njegovu drugu polovicu te na problem konfliktnih strategija u lefebvrevovski shvaćanoj „proizvodnji

---

⁴¹ Blanc 2003: 26

⁴² Jedna od mentalno najružnijih posljedica svega što se zbivalo u 1990-im godinama je srpsko nacionalno konotiranje pojma „Banija“ i hrvatsko nacionalno konotiranje pojma „Banovina“, s dalekosežnim posljedicama u ljudskim svakodnevicama. Za tu apsurdnu polarizaciju odgovorni su prije svega neki profesionalni povjesničari. Nikoga ne imenujem samo zato što dosad nisam bio u prilici egzaktno istražiti kako i kada je polarizacija „legalizirana“. Moram naglasiti da mnoge kolegice i kolege u društvenim i humanističkim znanostima u Hrvatskoj tu polarizaciju nikada nisu prihvatile. Nažalost, ona je u „javnom prostoru“ vrlo uočljiva.

prostora“ podržava pristup koji naglašava iznimnu kompleksnost bansko-krajiškog društva i ekonomike i u drugoj polovici 18. stoljeća. Za razliku od prve polovice 18. stoljeća, u drugoj polovici istraživački se raspolože mnogobrojnim kartografskim izvorima, rađenima u krupnim razmjerima, a naročito onima vojne i katastarske naravi. Iako su i u tome razdoblju raspoloživi demografski pokazatelji predmoderne naravi, njih je također vrlo mnogo. Time se u vojnokrajiškoj historiografiji, što se izvora tiče, prvi put sustječu pretpostavke da se povijest Vojne krajine kao imperijalne institucije doista radi i u njezinim mikro-, i u njezinim makrohistrijskim aspektima, ali i kao povijest „odozdo“ i povijest „odozgo“, kao i da se unosi inovacijske pristupe i metode, poput onih koje implicira koncept „proizvodnje prostora“.

LITERATURA

Anderson, Benedict, *Imagined Communities*, London, 1983. (vidjeti: isti, *Nacija, zamišljenja zajednica*, Školska knjiga, Zagreb, 1993.)

Blanc, André, *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije* (Prosvjeta d.o.o., Zagreb, 2003. (francuski izvornik: *La Croatie occidentale. Étude de géographie humaine*, Institut d'études slaves de l'Université de Paris, 1957)

Borojević, Adam, „Spomenica mečenčanske parohije (/1842/1877. – 1894.)“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*. Dvije hiljade sedma, 188–220.

Brian, Eric, *La mesure de l'Etat. Administrateurs et géometres au XVIIIe siècle*, Albin Michel, Paris, 1994.

Brix, E., Bruckmiller, E., Steckl, H., *Memoria Austriae – Bauten, Orte, Regionen*, Geschichte und Politik, Wien, 2005.

Brunn, S. D.; Leinbach, T. R., *Collapsing Space and Time: Geographic Aspects of Communications and Information*, Harper Collins Academic, 1991.

Buczinski, Alexander; Kruhek, Milan; Valentić, Mirko (pr.), *Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća. Gradiška pukovnija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999.

Дабић, Војин, *Банска крајина (1688–1751). Прилог историји српског и хрватског народа и крајишког уређења у Банији*, Историјски институт у Београду, „Просвјета“, Загреб, 1984.

Дабић, Војин, *Војна крајина. Карловачки генералат (1530–1746)*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 2000.

Дабих, Војин, „Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века“, *Зборник о Србима у Хрватској* 6, САНУ, Београд, 2007, 7–121.

Foucault, M., „Of other Spaces“, *Diacritics*, 16/1 (1986) 22–27.

Гавриловић, Славко, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку. Књига I. Банска крајина 1690–1783*, САНУ, Београд, 1989; *Књига II. Банска крајина XVII–XVIII век*, САНУ, Београд, 1997.

Giddons, A., *The Constitution of Society – Outline of the Theory of Structuration*, University of California Press, Berkeley, CA, 1984.

Grbić, Manojlo, *Karlovačko vladičanstvo*, Reprint izdanje, „Sava Mrkalj“, Topusko, 1990. (Posebno: „Komogovina“, knj. III, 1–18).

Hannerz, U., *Transnational Connections*, Routledge, London, 1996.

Heidegger, M., „Bauen Wohnen Denken“, u: isti, *Vorträge und Aufsätze*, G. Neske, Pfullingen, 1954.

Heidegger, M., *Sein und Zeit*, Max Niemeyer, Thübingen, 1986.

Helmedach, Andreas. *Das Verkehrssystem als Modernisierungsfaktor. Straßen, Post, Fuhrwesen und Reisen nach Triest und Fiume vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zum Eisenbahnzeitalter*, Südosteuropäische Arbeiten, 107. R. Oldenbourg Verlag, München, 2002, 549.

Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983.

Hubbard, P., Kitchin, R.; Valentine, G. (eds.), *Key Thinkers on Space and Place*, Sage, London, 2004. (<http://pegasus.cc.ucf.edu/~janzb/place>)

Jameson, F., *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Durham, 1991.

Jurišić, Ivan, „Primjedbe krajiških vlasti na popise šteta prouzrokovanih u prekokupskom dijelu posjeda Zagrebačke biskupije u razdoblju od 1784. do 1793. kad je bio inkorporiran u Bansku Krajinu“, *Radovi / Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zavod za hrvatsku povijest, 24 (1991) 217–228.

Jurišić, Ivan, „Izvjješće Ugarskog dvorskog vijeća Josipu II. o Ekskorporacijskoj komisiji“, *Radovi / Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zavod za hrvatsku povijest, 25 (1992) 243–247.

Jurišić, Ivan, „Život predijalaca sa posjeda Pokupsko za vrijeme prve ekskorporacije : (1784–1793)“, *Radovi / Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zavod za hrvatsku povijest, 25 (1992) 163–166.

Jurišić, Ivan, „Dva priloga o razgraničenju Zagrebačke biskupije i Banske krajine potkraj 18. stoljeća“, *Radovi / Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zavod za hrvatsku povijest, 26 (1993) 305–322.

Jurišić, Ivan, „Izvještaj Ugarskoga namjesničkog vijeća bečkom dvoru o protokolu subdelegirane ekskorporacijske komisije iz 1784. o urbarijalnim dugovima i investiturama s nekih ekskorporiranih prekokupskih i prekosavskih posjeda“, *Historijski zbornik*, 46 (1993) 1, 187–192.

Jurišić, Ivan, „Ekskorporacije (1784–1793) i reekskorporacije (1793–1795) prekokupskih dobara“, *Historijski zbornik*, 48 (1995) 255–259.

Kaser, Karl, *Slobodan seljak i vojnik. Knj. I. Rana krajiška društva (1545–1754.); Knj. II. Povojačeno društvo (1754–1881.)*, Naprijed, Zagreb, 1997.

Küster, H., *Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. Von der Eiszeit bis zur Gegenwart*, Beck, München, 1995.

Lefebvre, H., *The Production of Space*, Blackwell, Oxford, 1991.

Lyotard, J.-F., *The Postmodern Condition*, Manchester University Press, Manchester, 1986.

Macnagthen, P.; Urry, J., *Contested Natures*, Sage, London, 1998.

Malpas, J., *Place and Experience: A Philosophical Topography*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Massey, D., „'Space-Time, 'Science' and the Relationship between Physical Geography and Human Geography“, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24/3 (2004) 261–76.

Massey, D., *For Space*, Sage, London, 2005.

Milković, Kristina, *Osnovni krajiški zakon (1807.). Magistarski rad*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.

Nordman, Daniel, *Frontières de France. De l'espace au territoire XVIe–XVIIIe siècle*, Gallimard, Paris, 1989.

Pavličević, Dragutin (ur.), *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*, Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1984.

Petrić, Hrvoje, *Koprivnica na razmeđu epoha (1765.–1870.)*, Nakladna kuća „Dr. Feletar“ i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2000.

Petrić, Hrvoje, *Koprivnica u 17. stoljeću – demografske, društvene i gospodarske promjene: magistarski rad*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.

Rabinow, P., „Ordonnance, Discipline, Regulation: Some Reflections on Urbanism“, *Humanities in Society*, 5/3–4 (1982) 267–78.

Rohkrämer, Thomas; Schulz, Felix Robin, „Space, Place and Identities“, *History Compass*, 7/5 (2009) 1338–1349.

Roksandić, Drago, „Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719. – 1722.)“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 15, Zagreb, 1982, 33–106

Roksandić, Drago. *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, Školska knjiga i Stvarnost, Zagreb, 1988.

Roksandić, Drago, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb, 1991.

Roksandić, Drago, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800.*, Barbat, Zagreb, 2003.

Roksandić, Drago, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb, 2004.

Roksandić, Drago, *Svetozar Borojević od Bojne (1856 – 1920). Lav ili Lisica sa Soče?*, Vijeće srpske nacionalne manjine grada Zagreba, Zagreb, 2006.

Roksandić, Drago. „Adam Borojević (1825.–1900.), nepoznati spisatelj“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*. Dvije hiljade sedma, Zagreb, 2007, 185–188.

Rothenberg, Gunther E., *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*, The University of Illinois Press, 1960.

Rothenberg, Gunther E., *The Military Border in Croatia 1740–1881. A Study of an Imperial Institution*, The University of Chicago Press, 1966.

Schlögel, K., *Im Räume lesen wir die Zeit – Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, Fischer, Frankfurt am Main, 2006.

Sheldrake, P., *Spaces for the Sacred: Place, Memory and Identity*, SCM Press, London, 2001.

Slukan Altić, Mirela, *Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Meridijani, Samobor, 2003. Posebno: „Uvod u katarstarske izvore“, 274–279.

Soja, E. W., *Postmodern Geographies – The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London, 1989.

Tuan, Yi-Fu, *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN, 2007⁵.

Škvorčević, Antun (ur.), *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094 – 1994. Zbornik u čast kardinala Kuharića*, Nadbiskupija Zagrebačka, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995.

Virilio, P., *Speed and Politics*, Columbia University Press, New York, 1986.

Vos, W.; Meekes, H., „Trends in European cultural landscape development: perspectives for a sustainable future“, *Landscape and Urban Planning*, 46/1–3 (1999) 3–14.

Weigel, S., „Zum 'topographical turn': Kartographie, Topographie und Raumkonzepte in den Kulturwissenschaften“, *KulturPoetik*, 2/2 (2002) 151–65.

Wilson, J., *The Domination of Strangers: Modern Governance in Eastern India, 1780–1835*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.

Drago Roksandić

CONFLICTUAL STRATEGIES IN THE STRUCTURING
PROCESS OF BANSKA KRAJINA IN 18TH CENTURY:
VIEWS „FROM BELOW“ AND „FROM ABOVE“

Summary

Presentation of the cadastre map of Komogovina dating from 1782 confirms that in one century lapse (from the end of 17th century) – the process of settlement, as well as the internal colonization of the vast surface of Komogovina have been finished. The process of concentration of habitats, defined by the Sunja river and line Kostajnica – Petrinja, has been finished, just alike the clearing of the forest lands with the exploitable agricultural surfaces. Nevertheless, the initial collective colonization of the first half of 18th century, the colonization “from below”, no matter in what manner organized, has obviously produced results that no phisocratic policy of the military authorities of Krajina could have changed, inspite of the numerous pressure mechanisms it had on its disposition. We are dealing here with discoveries made by André Blanc, according to my insight into the literature, by intertwining his “humano-geographic” findings about “Croatian threshold”, i.e. the area stretching from Prokuplje towards Pounj, from Posavina of Banska krajina towards Velebit. Although his monograph allows us to „bridge“, scientifically speaking, 18th and 20th centuries, the comparativistic and historical approach would be more demanding today in every attempt of the kind.

It would be difficult to compare the beginning and the end of 18th century in Banska krajina, and even more difficult to compare the beginning and the end of 20th century in Banija. This article supports the approach accentuating the mutual complexity of the society in Banska krajina and its economy of the second half of 18th century, while focusing mainly upon the second half of 18th century, as well as upon conflictual strategies in space structuring process. In the second half of 18th century, numerous cartographic sources, produced in big proportions, have come into light, and especially sources of military and cadastre type. Although

demographic indexes of a pre-modern nature have been present at the time, they are proved to be numerous as well. Thus have the following suppositions for the first time been made in historiography of Vojna krajina, regarding the sources: the history of Vojna krajina, as the imperial institution, is being processed regarding its micro-, as well as macro- historical aspects, but also, as a history „from below“ and „from above“, including the innovatory approaches and methods, alike those relevant to the „space structuring process“.

Key words: Banska krajina, 18th century, militarism, space structuring, social discipline, village, community, cadastre of Banska krajina

*Prilozi: Hrvatski državni arhiv,
Kartografska zbirka*

Бојана МИЉКОВИЋ-КАТИЋ

ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ ПРИВРЕДНИХ ДЕЛАТНОСТИ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Апстракт: Аутор је показао да је у трговини, занатству и индустрији спровођена привредна политика на темељу јасног става о потреби да се просторни распоред привредних делатности усклади са стратешким потребама државе. Због тога је сузбијана сеоска дућанска трговина, да би се брже и лакше развијала градска, како дућанска, тако и трговина занатским производим и трговина јелом и пићем (механско-кафанска). Истовремено се настојало да се што равномернијим распоредом панађура на целој државној територији обезбеди равномеран и бржи развој сточарске трговине, док су војно-стратешки циљеви утицали да се војна индустрија смести далеко од државних граница. У пољопривреди је такође уочена тежња државе за просторним планирањем, али држава није успела да пољопривредницима наметне свој план.

Кључне речи: Србија, XIX век, привредна политика, просторно планирање

Веома рано нововековна српска држава и њен кнез Милош Обреновић показали су интересовање и применили праксу планирања просторног распореда привредних делатности. Највећу пажњу власти привукла је дућанска трговина, али и трговина уопште, што је и разумљиво будући да је била најпрофитабилнија привредна делатност.

Српско друштво изашло је из устанка против османске власти (1804–1813, 1815) неиздиференцирано и са разореним привредним системом. Устаници су разградили претходни османски привредни систем, а реокупацијом су Турци разорили зачетке српског привредног система.¹ Тај дисконтинуитет нарочито је био уочљив у деловима система везаним за градска насеља, која су и у устанку и

---

¹ Danica Milić-Miljković, *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Ekonomska biblioteka, knj. 9, Beograd 1959, 25, 34.

током његовог савладавања највише страдала. Он није превладан ни успостављањем новог привредног система под кнезом Милошем, без обзира што је власт у почетку била двојна – српска и турска. Напротив, српске власти настојале су да из њега истисну муслимане и то су успешно спровеле преоријентисањем Београдског пашалука, односно Кнежевине Србије, са транзитне трговине ка трговини сточарским производима и стоком – првенствено свињама, која је постала основ привредног развоја Кнежевине.² Муслимански трговци нису хтели (из верских разлога) нити могли (због ограниченог права на насељавање и кретање) да се преоријентишу на трговину свињама. У таквим околностима српским властима постало је изузетно важно да привредно преузму и градска насеља у којима се задржала османска привредна организација (оријентално занатство, дућанска трговина, а у неким насељима и транзитна). То се настојало постићи концентрисањем српске трговине у градским насељима.

Дућанска трговина обновљена је након устанка релативно лако, будући да се дућан могао отворити с малим капиталом и да су још одраније биле развијене везе аустријских трговаца (у првом реду српских, цинцарских и грчких) са Београдским пашалуком, тако да су путописци прве половине XIX века били фасцинирани бројем и изгледом дућана у српским варошима.³ Постојала је, међутим, опасност да се релативно мала економска моћ хришћанских дућанских трговаца (условљена малим тржиштем ограниченим током целе прве половине XIX века на насеље и његову ужу околину) распе на целој територији Београдског пашалука, уместо да се концентрише у градским насељима. Стога се српска власт определила за дуготрајну и у великом степену доследну стратегију сузбијања развоја дућанске трговине у сеоским насељима, без обзира што је повремено и привремено од ње одустајала или је модификовала.

Веома рано (1818)⁴ кнез Милош је забранио отварање сеоских дућана, а потом (1820), уз претњу да ће бити „строго каштиго-

---

² D. Milić-Miljković, *Trgovina Srbije*, 12, 29.

³ *Вукова преписка*, приредио Л. Стојановић, књ. I, Београд 1907, 57. Видети, на пример: Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, књ. I, Београд 1901, 43–44, 126; књ. II, Београд 1902, 20, 42, 59–60.

⁴ Из писма Јоксиму Милосављевићу из септембра 1821. године јасно је да је уредба донета 1818: „јербо Господар [Милош] по прежда три године издатој заповести својој не дозвољава ниједном селу, кромје Смољинца, дућане држати“, као и да је био спреман да доследно спроведе њене одредбе: „и да закаже кнез Јоксим свим

ван[и]“, обавезао власнике дућана да се преселе у варош „или ни под кој начин да дућане по селима држе“.⁵ Забране су понављане више пута, тако да је до 1831. године отворено свега 16 сеоских дућана.⁶ Истина, 1831. године кнез је повукао забрану, али је отварање сеоских дућана условио плаћањем високе таксе од 50 талира.⁷ Висока аренда, која је била десет пута виша од аренде за отварање сеоских механа, указује да је политика према сеоским дућанима остала веома рестриктивна, али се уместо административним, кнез определио за дестимулисање економским мерама. И тако ограничена либерализација била је довољна да између 1831. и 1836. године буде отворено 59 сеоских дућана.⁸

Када је тзв. Турским уставом (1838) проглашена слобода трговине, српска аутономна власт није то право проширила и на дућанску трговину на селу. Ограничења за сеоске дућане била су и директна и индиректна. У складу с уставним правима и залагањем за слободну трговину, намесничка власт успостављена после абдикације кнеза Милоша одобрила је држање дућана у сваком селу, уз плаћање годишње аренде од 50 талира у корист сеоске општине. Међутим, истовремено је прописано да на селу може постојати само један дућан. Мотиви овакве привредне политике експлицитно су објашњени жељом да се спречи „умножавање“ сеоских дућана „на штету трговине варошана“.⁹

Међутим, и поред чврсте централизације, локална управа повремено је одступала од обавезујуће привредне политике. Руководјена сопственим економским интересима и интересима локалне средине, којој је дућанска трговина била прилика за привлачење околног становништва и ширење утицајне сфере насеља, општинске управе су одобравале отварање више дућана у једном селу, као и отварање

трговцима који с намеренијем за то [да траже дозволе за отварање дућана на селу – Б. К] намеравају господару доћи да се ниједан не труди долазити, јербо се помоћи неће“ (цит. према: D. Milić-Miljković, *Trgovina Srbije*, 146, нар. 148).

⁵ Цитирано према: D. Milić-Miljković, *Trgovina Srbije*, 146, нар. 148.

⁶ D. Milić-Miljković, *Trgovina Srbije*, 147.

⁷ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд 1901², 387.

⁸ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. III, Београд 1899, 79.

⁹ *Указ попечителству финансије*, Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији (= Зборник закона) 30, 1877, 259.

дућана уз плаћање ниже годишње аренде. Да би очувала сопствену привредну политику према сеоској дућанској трговини, централна власт је већ 1840. године прогласила убирање ниже аренде за сеоске дућане злоупотребом општинских прихода и принудила локалне власти да поштују план просторног распореда дућанске трговине.¹⁰ Градски трговци такође су увиђали значај сеоског становништва за успех сопствене делатности и у сеоским дућанима видели нелојалну конкуренцију на ионако скућеном тржишту.¹¹ Стога су деценијама захтевали да се забрани отварање сеоских дућана на удаљености од два до четири, понекад и више, сати хода од вароши или да се сеоске дућанције и занатлије укључе у еснафску организацију.¹² Међутим, ни уставобранитељи ни кнез Михаило Обреновић (1862–1868) нису одступили од принципа да у сваком селу може да постоји један сеоски дућан, без обзира на удаљеност села од градског насеља. Није толерисано само постојање већег броја дућана у једном селу и они су морали да буду затворени.¹³

Заокрет је учињен тек *Законом о сеоским дућанима* из 1870. године, којим је усвојен захтев градских трговаца и забрањено отварање сеоских дућана на удаљености од четири сата хода од градског насеља. Оваква заштита варошке дућанске трговине учинила је бес-

---

¹⁰ *Уредба против злоупотребљенија с благоделијама обштинским*, Зборник закона I, 1840, 206, чл. 5–6. После доношења уредбе општине су и даље покушавале да из различитих разлога смање аренду сеоским дућанцијама, али су се од тада захтевом за смањење обраћале Министарству финансија ради одобрења. Углавном су биле одбијене (Архив Србије (=АС), Државни савет (=ДС), 1843, Но 322; АС, Министарство финансија (=МФ), Промисљеност (=П), 1841, ф. VI, РНо 392).

¹¹ Пожаревачки трговци, на пример, тврдили су: “ми продајемо [...] једино [...] члановима оближњи[x] места, ни читаво окружје не пазари у окружној вароши...” (Бранко Перуничих, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Пожаревац 1977, 1152).

¹² Еснафска правила подразумевала су не само исту цену производа, већ и друге финансијске обавезе еснафског мајстора, односно трговца, које су за сеоске дућанције биле теже, јер су имали мањи промет и зараду. Стога не чуди што је средином XIX века у Кнежевини постојао само један еснаф на селу – абаџијско-терзијско-кројачки еснаф, основан 1856. године у Петровцу на Млави, среском центру који је званично имао статус села, мада је већ био протоварошица (Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Српска академија наука, посебно издање, књ. ССХХII, Историјски институт, књ. 5, Београд 1954, 32).

¹³ АС, ДС, 1839, Но 189; АС, МУД, П, 1850, X – 134; АС, МФ, Економско одељење, 1853, ф. I, Но 116; Зборник закона 30, 259; Б. Перуничих, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац 1971, 419; Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, I, 323–324.

предметним забране које су се односиле на број дућана, па нови закон није више ограничавао број дућана у једном селу. Ипак, као мера дестимулисања те трговине задржана је висока годишња аренда за отварање сеоског дућана од 50 до 100 талира. О висини аренде одлучивао је општински збор или збор парохијана неке цркве или манастира, уколико се дућан налазио поред цркве или манастира.¹⁴

Политика ограничавања дућанске трговине на градска насеља дала је видљиве резултате. Према статистици из 1852. године, преко половине срезова у Кнежевини Србији било је без иједног сеоског дућана, и поред тога што је скоро половина постојећих била отворена после 1839, када је режим дућанске трговине на селу либерализован.¹⁵

Формирање нових градских насеља као административних центара – првенствено среских центара – такође је било механизам планирања просторног распореда дућанске трговине. Током владавине кнеза Милоша српске власти опредељивале су се за стварање среских центара у постојећим, од османске власти наслеђеним градским насељима, уколико су се она уклапала у нови привредни и административни систем. Уколико нису, подизана су нова насеља или су села проглашавана градским насељем и локалним административним центром и на тај начин су током прве половине XIX века нестала 24 градска насеља, а створено је 19 нових.¹⁶ Проглашавање места градским насељем пратило је право на формирање чаршије, чиме су се стицали услови за развој трговине и занатства. Поред тога, чаршија је у новим насељима најчешће подизана плански („регулисана“) – премеравана је и парцелисана површина на којој је требало да буду подигнуте трговачке и занатске радње, кафане и механе,

---

¹⁴ *Закон о сеоским дућанима*, Зборник закона XXIII, 1870, чл. 2, 127; чл. 4, 128–128, чл. 5, 128.

¹⁵ Према статистици из 1852. у 26 срезова Србије није уопште било сеоских дућана (Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, I, 325–326). Видети и: Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, Чачак 1968, 653–654, 658.

¹⁶ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље, основи антропогеографије*, Београд б. г. [1966], 236, Бранислав Којић, *Систематизација насеља у Србији, прилог методици категоризације савремених насеља*, Глас Српске академије наука и уметности, CCLXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 13, Београд 1966, 175–220; исти, *Варошице у Србији XIX века, регионално-урбанистичка студија*, Београд 1970, 5–6, 9–10; Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Историјски институт, посебна издања, књ. 36, Београд 2002, 20.

као и приватне куће, и тако добијени плацеви дељени су или продани – као привредни центар насеља, због чега је наметала просторни распоред привредних делатности унутар самог насеља. Дућанске и занатске радње у тим малим местима обично су биле концентрисане у чаршији, центру насеља, где је била смештена и среска канцеларија, па и пијаца, уколико је насеље имало, док су ободи насеља били пољопривредни.¹⁷

Усмеравање развоја механске и кафанске трговине ка градским насељима постало је део привредне политике у време уставобранитеља. Вук Стефановић Караџић је сматрао да почетком XIX века у селима Србије није било механа и кафана, а да им је у градским насељима број био ограничен. Међутим, током владавине кнеза Милоша број кафана и механа брзо се повећавао и пред крај његове владавине било их је преко хиљаду.¹⁸ Дозволе за отварање ових радњи издавале су најпре нахијске старешине, потом нахијски судови (сигурно од 1827), уз одобрење кнеза Милоша, а под уставобранитељима Министарство унутрашњих дела. У почетку су и сеоске и градске механе плаћале исти порез.¹⁹ Разлика у висини аренде за варошке и сеоске механе уведена је 1834. године, па су власници варошких и паланачких механа плаћали 10 талира годишње, а власници сеоских механа 5 талира. На просторни распоред механске трговине та уредба није значајније утицала, јер је нижа аренда за сеоске механе била прилагођена очекиваним (мањим) могућностима зараде, а убрзо се (1840) прешло на наплату акциза („акцис“) према количини крчмљеног пића (вина, пива и ракије).²⁰

¹⁷ Без обзира што приказана схема није увек поштована, у већини малих, па и већих, градских насеља у Србији, чаршија је била смештена у центру насеља. Обично су специфичне географске околности условљавале другачија решења (Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 247–248; Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar. Razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka*, Niš – Kragujevac 1984, 53, 122–124, 150; Олга Савић, *Градови и мања средишта источне Србије*, Београд 1977, 20–23.

¹⁸ Године 1836 – 1.281; 1837. године – 1.216, а 1838 – 1.166 (М. Петровић, *Финансије*, I, 353).

¹⁹ Порез је „још пре 1830. године“ утврђен на 12 гроша годишње, а од 1836. износио је 6 талира или 60 гроша годишње (Мита Петровић, *Финансије*, I, 352). *Српски рјечник истумачен њемачијем и латинскијем ријечима*, скупио Вук Стефановић Караџић, Биоград [Београд] 1898, 320.

²⁰ *Речник закона, уредба, уредни прописа и пр. и пр. издани у Књажеству Србши од 1827. до половине 1854. год.*, израдио Ђорђе Петровић, Београд 1856, 230; Мита

Све већи број сеоских механа, нехигијенски услови рада и лош квалитет механских и пратећих здања, као и лош утицај који су механе, по мишљењу централне управе, имале на сеоско становништво наводили су власти да под различитим изговорима захтевају њихово затварање или ограничавање њиховог броја, али су тек 1857. поопштрени општи услови за добијање дозвола: нове механе морале су да буду типски грађене, а постојеће прилагођене прописаном типу.²¹ Уведена је и разлика у висини таксе за планове за сеоске, друмске и градске механе, али је минимална такса остала 5 талира.²² *Уредба о механама* из 1861. године потврдила је поделу механа на градске, сеоске и друмске и поделу на три класе. Прописане су минимална међусобна удаљеност друмских механа од један и по сат хода (чл. 8) и високе таксе за издавање дозвола за тзв. месно механско право: за механе прве класе такса је износила 50 талира, за другу класу 30, а за трећу 20 талира (чл. 16). Локалној власти је остављено право да без одобрења министарства одбије захтев за отварањем механе (уз право жалбе молиоца), након чега је механа могла да буде подигнута само ако централна власт процени да постоји „особита потреба“. Власницима постојећих кафана и механа остављен је рок од четири године да их прилагоде новим прописима.²³ Већина сео-

---

Петровић, *Финансије*, III, 77; *Зборник закона* 30, 117. Варошке механе плаћале су аренду варошким општинама, а сеоске сеоским, док су друмске аренду плаћале општинама села у чијем се атару налазила деоница пута на ком су подигнуте (*Зборник закона* I, 67). Акциза је плаћана уз аренду, која је убирана у корист општине. На вино и пиво плаћала се по једна пара по оки, а на ракију по две паре (*Зборник закона* II, 1845, 8).

²¹ АС, ДС, 1857, Но 294; *Зборник закона* XII, 1859, 31; D. Milić, *Trgovina Srbije*, 164, нап. 205. У крушевачком срезу 1857. године, на пример, на поштанским друмовима постојала је свега једна механа, на сеоским друмовима њих 14, у селима их је било 17, у варошима чак 44, од чега преко половине (24) у Крушевцу (Б. Петруничкић, *Крушевац у једном веку*, 574).

²² Механе су подељене у три групе (класе). У првој класи биле су механе поред главних друмова, у другој механе поред споредних путева, а у трећој сеоске механе (*Зборник закона* X, 1857, 29). Такса за планове механа „по селима изван друмова“ износила је 5 талира, за оне у селима и на споредним друмовима 10, а на оне на главним друмовима 15 талира. Поред тога, за лично право бављења кафанско-механским занатом плаћала се такса од 5 талира, било да се кафана налазила на селу, друму или у градском насељу (*Уредба о таксама*, *Зборник закона* X, 43–44).

²³ *Уредба о меанама*, *Зборник закона* XV, 1863, 221–223, 226. Уз месно механско право плаћало се и лично механско право: 5 талира за оне који почињу да се баве том делатношћу, односно 3 цванцика за оне који су се до издавања уредбе бавили овим занатом (Исто, чл. 17 и 18).

ских механа није могла да буде прилагођена новом пропису, што је омогућило смањивање броја сеоских механа и концентрисање механске трговине у градским насељима и на путевима фреквентније трговине. Вероватно је државну управу за овакву привредну политику определила чињеница да су сеоске механе делимично преузеле улогу сеоских дућана.²⁴ Убрзо је, *Додатком к Уредби о механама* из 1864. године, прецизирано је да кафане могу да буду отворене само у градским насељима, тако да су убудуће на селу могле постојати само механе.²⁵

Већ 1865. године прописане су нове таксе, како за лично, тако и за месно механско право, које су биле вишеструко више за власнике који дотада нису имали та права.²⁶ Три до четири пута вишим таксама за отварање нових кафана и механа држава је настојала да дестимулише даљи развој ове делатности уопште, а нарочито на селу, где ни најнижа такса, услед малог промета и зараде, није могла да компензује увећане трошкове због повећаних такса и типске градње.²⁷

*

Централна, а њоме подстакнута и локална управа, бавиле су се и просторним распоредом привредних делатности унутар самих градских насеља, у првом реду пројектовањем просторног распореда занатства. Међутим, занатство је функционисало у ствари као део дућанске трговине, осим у мањем делу, где се радило по поруџбини и се производило „на парче“ за успешне варошке трговце.

---

²⁴ Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, I, 258, 327.

²⁵ *Додатак к Уредби о меанама*, Зборник закона XVII, 1865, 172.

²⁶ Власници нових механа који нису имали механско право плаћали су за планове 600 гроша за прву класу, 360 за другу и 240 гроша за трећу класу, док су власници механа који су имали механско право за кафане истих класа плаћали 180, 120 и 60 гроша. Поред тога, сви су плаћали још по 120 гроша за уверење за лично механско, односно кафанско право, док су кафеџије за уверење о месном кафанском праву морале да плате и таксу од 480 гроша, а механџије 120 гроша (*Закон о таксама*, Зборник закона XVIII, 1865, 120).

²⁷ Механе прве класе морале су да имају најмање пет соба, од којих су три собе морале да имају намештај, друге класе морале су да имају четири собе, од којих су две морале да имају намештај, док су механе треће класе такође морале да имају четири собе, али је само једна требало да буде намештена. Ненамештене собе планиране су за „ручавање и преноћиште људи нижег реда“. Поред просторија за госте, механе су морале да имају кухињу, ар и друге потребне просторије (чл. 3), а сеоске механе и „фуруну за печење леба“ и бунар или други извор пијаће воде (чл. 7). *Уредба о меанама*, 220.

Током прве половине XIX века процес просторне сегрегације појединих занатских делатности планиран је и спроведен само у Београду, будући да ни занатска ни дућанска делатност у осталим варошима Србије нису биле у довољном степену издиференциране да би могле да буду концентрисане у појединим деловима градског насеља.

Већ током тридесетих година, кнез Милош је почео управо пресељењем и концентрисањем занатлија на одређени простор да спроводи амбициозни план изградње новог, српског Београда ван тадашње вароши у шанцу, која је и формално и симболично била турска (осим дела око Саборне цркве). План о пресељењу абација у данашњу улицу Краљице Наталије најупечаљивији је пример те амбиције. Предузет је низ мера за њихово пресељење (испланиран простор, просечена улица, измерени и бесплатно подељени дућански, односно кућни плацеви) и на крају су, и поред дугогодишњег отпора, пресељене абације из вароши у шанцу и концентрисане у посебној улици, која је деценијама касније носила име Абацијска улица.²⁸

Пресељење осталих занатлија и концентрисање појединих занатских делатности у одређеним деловима града није било тако драматично, мада је и даље вршено уз притисак, повремено и батинање устабаша. Тако су на плато данашњих Теразија пресељени колари и ковачи, а касније и даље од вароши – на Ташмајдан, пресељене су београдске фишегџије и формирано језгро данашњег Булевар краља Александра.²⁹

Власти су се руководиле различитим мотивима приликом концентрисања занатлија у одређеним деловима града. Основни мотив кнеза Милоша било је стварање српске вароши, пошто није успео ни политички ни економски да преузме турску. Првенствено из безбедносних разлога, ту нову варош, односно чаршију, удаљио је од тврђаве у којој је био турски гарнизон. У контексту те идеје о новој српској вароши може се тумачити и регулисање београдских подграђа Савамала и Палилула. Мотив за просторно издвајање осталих занатлија био је, чини се, практичнији – угрожавање околине

---

²⁸ Детаљно: Бранко Максимовић, *Борба за одржавање абацијске чаршије као привредног елемента новог Београда ван шанца*, Годишњак Музеја града Београда, књ. II, 1955, 237–246.

²⁹ Исто, 241–242; Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819-1939*, Београд 1964, 629; V. Масура, *Čaršija i gradski centar*, 49, 123–124; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820 – 1912*, Београд 1970, 183–188; Бошко Мијатовић, *Два века Дечанске улице*, б. м., б. г. [Београд 2009], 22–23.

њиховом делатношћу, првенствено изазивањем опасности од пожара. На такав закључак упућује чињеница да је у градским насељима у унутрашњости Кнежевине дошло до концентрисања и удаљавања скоро искључиво занатских радњи чије је пословање угрожавало безбедност. Остале делатности у тим насељима нису биле досегле потребан степен развоја да би концентрисање радњи било условљено економским и друштвеним потребама како привредника, тако и становника.³⁰

Понегде је концентрација занатлија одређених заната у неком делу града поново утицала на просторно планирање насеља, односно његових делова. Тако се, на пример, околност да је данашња Дечанска улица у Београду веома рано широко просечена приписује чињеници да су у њој насељени колари и ковачи, због чега је прилагођена потреби да се запрежна кола могу мимоићи и ући у дворишта занатских радњи.³¹

*

Иако је имала најдужу традицију на просторима Кнежевине Србије и посебно место у привредној политици, дућанска трговина није постала и водећа трговачка грана. Примат у развоју унутрашњег тржишта припао је трговини стоком, чији је сегмент чинила и трговина на панађурима (сајмовима). Панађурска трговина развијала се на потпуно опречном приступу у просторном планирању ове делатности у односу на дућанску трговину. Панађури су 1839. године уређени *Уредбом о држању панађура* и добили су сталност и чврсту организацију. Организовани су првенствено као места за трговину стоком, претежно крупном. Политика просторног планирања примењена у овој области била је усмерена на што равномернији распоред панађура по целој територији Кнежевине, како би што директније утицали на развој унутрашњег тржишта и његово повезивање са иностраним. Стога је из 1839. године у сваком округу организован по један панађур. При томе су у ужичком округу задржана два по-

---

³⁰ Просторно концентрисање радњи одређеног типа у одређеним улицама сматра се „природним“ процесом развоја градова, јер успоставља равнотежу између захтева купаца за комфорном куповином (обиласком малог простора ради увида у понуду) и веће могућности продаје, због присуства већег броја потенцијалних купаца (тзв. Хотелингова просторна равнотежа). *Hotelling model*, in: *The Dictionary of Human Geography*, ed. R. J. Johnston, D. Gregory, G. Pratt, M. Watts, Blackwell, 2000⁴, 345.

³¹ Б. Мијатовић, *Два века Дечанске улице*, 22.

стојећа и разрађена панађура – у Ивањици и у Пожеги (дакле, укупно 13).³²

Без обзира што су варошки дућански трговци веома сликовито властима представљали негативни утицај панађурске трговине на дућанску,³³ власти су увек одобравале захтеве за отварањем нових панађура, као и за њихово проширивање у петодневне сајмове на којима се трговало и стоком и дућанском робом. Ради што ефикасније трговине стоком, Министарство унутрашњих дела, под чијом су јурисдикцијом били и панађури, мењало је и усклађивало места одржавања панађура, као и датуме одржавања, настојећи да направи ефикасну „маршруту“ за трговце који су се кретали с једног на други панађур.³⁴ У таквим околностима, број панађура стално се увећавао (1863. постојала су већ 32, а до деведесетих година XIX века било их је „преко стотине“), а растао је и број петодневних сајмова.³⁵ Једино је уредба из 1859, којом су укинута тзв. петодневни панађури, односно забрањена продаја стране робе, одступала од политике подстицања панађурске трговине, али је она донесена у турбулентно време смене династије и вероватно је била део полулистичке политике кнеза Милоша, будући да је само неколико година касније,

³² Уредба о држању панађура, Зборник закона I, 87–89, 91–93; *Окрет унутрашње трговине Србије у години 1861. и 1862.*, 99.

³³ Параћински трговци, на пример, тврдили су 1858. године да “за ово неколико година од кад постоји панађур у Ћуприји све су околне вароши велики удар трговини својој искусиле. Тако Ћуприја је у главу убијена, Параћин у очевидном назадку од чега непрестано и све горе болује, Јагодина здраво осакаћена, па и сам Свилајнац и Крушевац, као знаменито удаљене тачке, осећају шкодљиви утицај ћупријскога панађура на своју трговину” (АС, ДС, 1859, Но 509, 860; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966, 168. 170).

³⁴ Зборник закона II, 162; Зборник закона III, 1847, 153; Зборник закона V, 1853, 114, 290; Зборник закона VI, 1853, 62, 90–91; Зборник закона VII, 1854, 72; Зборник закона VIII, 1856, 45, 73; Зборник закона X, 77; Зборник закона XI, 1858, 106; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 170. Тако је промена времена одржавања шопићког панађура, на пример, образложена је чињеницом да би се тиме “учинила [...] олакшица трговцима, кои би свраћајући се са Св. Петровског панађура из Бруснице, желели и на овај панађур свратити, и што би одавде могли у Ваљево на Св. Илијскиј панађур ићи” (Зборник закона V, 271).

³⁵ *Окрет унутрашње трговине Србије у години 1863.*, 18–19. Зборник закона V, 290; Зборник закона VI, 6; Зборник закона VIII, 45; Зборник закона IX, 1857, 3; Зборник закона 50, 1899, 224. До доношења *Закона о панађури*ма 1865. године, 19 тродневних панађура претворено је у петодневне (Милан Матијевић, *Карановачки панађури*, Краљево 1991, 11).

1864, *Законом о панађурима* поново дозвољена продаја стране робе (чл. 5) и одобрено отварање панађура у свим местима која могу да обезбеде да приходи панађура буду двоструко већи од расхода (чл. 2).³⁶ До краја осамдесетих година XIX века намножило их се толико да је само у једној години (1894) затворено тридесетак. У међувремену, међутим, у великој мери су изгубили основну функцију и постали вашари за забаву становништва.³⁷

*

Током владавине уставобранитеља зачета је у Србији и индустријска производња, а на основу рударства и металургије покренута је у Крагујевцу војна индустрија.³⁸ Као што је и разумљиво, просторни распоред рударско-топионичарских предузећа био је предоређен положајем рудишта, тако да се политика просторног плани-

---

³⁶ Зборник закона XII, 57–58; *Закон о панађурима*, Зборник закона XVIII, 3.

³⁷ Зборник закона 50, 107, 177, 179, 223–232; *Распис министра народне привреде да се на панађурима забрани коцкарство, комедије, циркуси, панораме и т. д.*, исто, 180. Образлажући разлоге за укидање панађура 1894. године, министар привреде Сима Лозанић навео је следеће разлоге: „многобројни панађури, који су у низу година установљавани и држани у разним крајевима Србије, ни у колико не одговарају оној сврси, која им је законом намењена, већ, шта више, омећу правилни развитак трговине и радиности у земљи, а врло често штете и моралном угледу околине, па и здрављу посетилаца истих“ (Исто, 223).

³⁸ У првој половини XIX века у Србији је било основано више индустријских предузећа: барутана у Страгарима (основана 1807, па обновљена 1837), две радионице за ливење топова (у Београду 1807. и у Крагујевцу 1836), две табане за прераду коже (у Београду 1834. и у Крагујевцу 1837) и државна ледерница у Топчидеру (1839), али је само у ледерници коришћен претежно машински рад. Остала предузећа била су у ствари занатске радионице нешто већих капацитета. Средином века била су подигнута нова државна индустријска предузећа: тополиница на Врачару (1848), топионице гвожђа и бакра у Мајданпеку (1850–1856), Арсенал у Крагујевцу (1853) и фабрика чоје у Београду (1852), а у прехрамбеној индустрији два модерна млина – парни у Београду (1850) и турбомлин на Млави (1856). Приватна индустријска предузећа била су стаклара Аврама Петронијевића у близини Јагодине и шест новоотворених пивара: Јована Вајнхапела (Београд 1839), Константина Хотија (Београд, 1841), синова Јована Апела (Алексинач, 1844), Михаила Косовца (Јагодина, 1852), Стевана Крена (Чачак, 1854) и Франца Шимека (Мајданпек, 1856). Ратомир В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд б. г. [1990], 30, 42–44, 212; АС, ДС, 1856, Но 67, 723, 772. Државна управа није одобрила све захтеве за отварање пивара, па је 1840. одбијен захтев Јоце Јовановића да у Београду отвори пивару (АС, ДС, 1840, Но 22, 36, 395).

рања ових делатности исцрпљивала на одлуци државе, која је била власник и рудника и металуршких предузећа, које ће рудиште бити активирано.

Смештање војне индустрије, међутим, планирано је на основу стратешких интереса државе, па су војна индустријска предузећа смештена у централном делу државе – у Крагујевцу и његовој околини, а не у Београду, иако је имао најбољу инфраструктуру и комуникације и више радне снаге. На то да се државна управа руководила стратешким, а не привредним мотивима приликом подизања фабрике оружја, која је настала 1853. године прерастањем тополивнице у арсенал, указује чињеница да су машине постојеће тополивнице са Врачара у Београду пресељене у Крагујевац.³⁹ У његовој околини, у Страгарима, подигнута је 1837. године државна барутана, чија је технологија производње осавремењена управо у време подизања фабрике оружја (1853/54) и изједначена с технологијом у развијеним европским земљама.⁴⁰ Изабран је Крагујевац, упркос томе што није имао ни јаке енергетске изворе – било водене, било минералне (фабрика је угљем снабдевана из Сењског рудника), ни изворе сировина у близини (обезбеђивала су их мајданпечка рударско-топионичарска предузећа до њиховог преласка у руке странаца), а ни потребну инфраструктуру, како путну, тако и техничку (због чега је у граду 1854. отворена и стручна занатлијска школа која је требало да школује домаћи кадар за рад у фабрици).⁴¹ Нису процењени ни економска исплативост пројекта нити су адекватно пројектоване потребе Србије за оружјем, па је фабрика иако због недостатка сировина није радила пуним капацитетима, фабрика је за неколико годи-

---

³⁹ Тада је постојећа тополивница проширена радионицом за преправку пушака (која је следеће године опремљена и машином за олучавање пушчаних цеви) и радионицом за израду лафета (1854) и опремљена новим машинама (парном од 15 kw, машином за врћење и олучавање топовских цеви и другима). Предузеће је имало и чаурницу (за израду оловних зрна, чаура и упаљача) и пиротехнику (лабораторију за ливење фишека и кеса). Živomir Spasić, *Kragujevačka vojna fabrika 1853–1953*, Београд 1973, 41, 48, 54, 56–57.

⁴⁰ Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа*, 31–32; Александар Стаматовић, *Војни производни погони – прва савремена индустрија у Србији (1804–1878)*, Пинус 6, Београд 1997, 60, 79–80, 95–96, 104; АС, ДС, 1852, Но 207; 1853, Но 15, 32, 35, 51, 145, 293; 1856, Но 190; 1857, Но 386.

⁴¹ Школа је радила до 1859. године и поново је отворена 1862, а обуку је завршило свега 14 питомаца, од којих су само четворица радила у том предузећу (Ž. Spasić, *nav. delo*, 175–177).

на задовољила потребе војске за оруђима, због чега је озбиљно разматрано њено затварање. Међутим, геополитички интереси (ослобођење и уједињење српског народа, због чега је требало обезбедити војне потенцијале земље) навели су власти да наставе производњу.⁴² Ти циљеви мотивисали су државу да не одустаје од нових инвестиција, реорганизација и промене производних артикала, како би предузеће одржало производњу и превладало дубоку кризу крајем педесетих и почетком шездесетих година. Ни када се држава Србија определила за увоз модерног оружја, фабрика није затворена, већ је коришћена за поправке и прераду старог оружја.⁴³

---

⁴² Фабрика је производила само лафете и другу војну опрему (лопате, сандуке за муницију, пољске ковачнице и сл), али и црквена звона не би ли како-тако попунила капацитете.

⁴³ Крајем владавине уставобранитеља фабрика је готово престала с радом, ограничивши производњу на пушкарницу и лафетницу. Сменом династије претрпела је реорганизацију, која је била неуспешна и умало је довела до гашења фабрике. Нормални радни процес успостављен је 1862. године, када су поново организационо повезани сви делови фабрике (Исто, 41, 48, 54, 56–57)

Bojana Miljković-Katić

SPATIAL PLANNING OF ECONOMIC ACTIVITIES
IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA

Summary

Analysing the economic policy of the Principality of Serbia, one can observe that the central administration has, very early, even before achieving the autonomy, put into effect the spatial planning elements of economic activities. This was most obvious in the shop trade, since concentrating shop trade in urban settlements aimed at suppressing the Turks from the economic life of the country. Thus has the opening of shops in villages been restricted by means of different measures, and the same pattern applied on artisanal trade, which basically represented the shop trade segment. Through time, the authorities aimed at regrouping the inn and bar trade in urban areas, by means of significantly less strict measures, or in regions covered with roads lying on busy trade and transport routes. On the occasion of creating the new urban settlements according to the new economic orientation of the Principality of Serbia aimed at promoting the export cattle trade, the spatial arrangement of the shop trade and craftsmanship has also been planned, since the newly-established settlements have been formed as trading as well as administrative centers. Due to the relatively slow economic growth, regroupment of the same or similar activities in only one sector of the settlement (Hotelling spatial balance /Harold Hotelling) has been noticed in Belgrade only, while in other urban settlements only artisanal shops have been regrouped, whose work endangered the downtown safety.

Spatial planning policy in cattle trade has been conducted according to the principle of the most possibly equalized development of the entire state territory. Since majority of the cattle trade has been effectuated on village fairs, the authorities aimed at organizing at least one of these in every district. The number of village fairs grew together with the development of the cattle trade, and authorities not only accepted organizing new fairs, but also tried to create „trading routes“ - by coordinating time and place of these events - that would facilitate the circulation of cattle traders.

The spatial planning industry policy has been formulated rather early as well. Military and strategic goals have influenced the authorities in their decision of placing an arm factory in Kragujevac, in spite of the fact that no traffic, energetic nor cadre potentials have been present in the town itself. The first modern powder plant was built in its surroundings (Stragari).

Key words: Serbia, 19th century, economic policy, spatial planning,

---

Милош ЈАГОДИЋ

КОЛОНИЗАЦИОНА ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
У ОСЛОБОЂЕНИМ ОБЛАСТИМА 1913–1914. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду су обрађена два аспекта колониционе политике Србије у новим крајевима 1913–1914. Први је везан за доношење и спровођење Уредбе о насељавању новоослобођених области, а други за куповину земље од стране сељака. Због избијања рата 1914, мало од предвиђеног је заиста реализовано. Рад је написан на основу објављених и необјављених извора српске провенијенције.

Кључне речи: насељавање, колонизација, нови крајеви, уредба.

Краљевина Србија је присајединила територију ослобођену у Балканским ратовима прогласом краља Петра српском народу 7. септембра¹ 1913. године.² Нове границе Србије биле су одређене Букурешким уговором о миру (10. август 1913), решењем Конференције амбасадора у Лондону о северној и североисточној граници Албаније (22. март 1913), Споразумом о српско-грчкој граници (16. август 1913) и Споразумом о граници између Србије и Црне Горе (12. новембар 1913).³ Процес интеграције нових крајева у Краљевину Србију започет је одмах по ослобођењу установљавањем српске цивилне власти, но озбиљнији рад на њиховом уређењу био је могућ

---

¹ Сви датуми у основном тексту су по новом календару, а у напоменама приликом цитирања извора паралелно по старом и новом.

² *Српске новине* бр. 186, 27. 8/9. 9. 1913.

³ *Балкански уговорни односи I (1876–1918)*, приредио М. Стојковић, Београд 1998, бр. 128, 148, 149, 150, 153; М. Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913. године*, Историјски часопис 36 (1989), 156–157.

тек након анексије.⁴ Један од сегмената политике српске владе у ослобођеним областима односио се на њихово насељавање.⁵

Територија присаједињена Србији обухватала је око 32.000 km², а на њој је, према попису обављеном у пролеће 1913, живело 1.481.614 становника; после склапања споразума о разграничењу са суседним државама, била је подељена на дванаест округа.⁶ Просечна густина насељености је износила око 46 људи по једном km².⁷ Релативно ретка насељеност, неискоришћене површине обрадивог земљи-

---

⁴ Прва Уредба о уређењу ослобођених предела донета је 24. децембра 1912; замењена је Уредбом о уређењу ослобођених области 30. августа 1913, која је доцније у неколико наврата мењана изменама и допунама. После анексије, у нове крајеве је уведен низ закона Краљевине Србије, део Устава, а поједина питања правног уређења била су решена доношењем посебних уредби. Архив Србије (=АС), Министарство правде (=МП), 1912, Ф 41 Р 31; Д. Јанковић, *L'annexion de la Macédoine à la Serbie*, Зборник радова *La Macédoine et les Macédoniens dans le passé*, Скопје 1970, 283–310; *Српске новине* бр. 181, 21. 8/3. 9. 1913; бр. 200, 13/26. 9. 1913; бр. 238, 30. 10/12. 11. 1913; бр. 23, 29. 1/11. 2. 1914; *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, Ниш 1915; *Закон о таксама, објашњен његовим правилником, допуњен прописима других закона и протумачен одлукама Пореске управе, Државног савета и Касационог суда и упутствима Пореске управе*, средно Б. Робичек, Београд 1914, 611–623.

⁵ Проблем насељавања нових области 1913–1914. у историографији није посебно обрађиван, мада се у готово сваком делу о колонизацији у Југославији 1918–1941. може наћи краћи или шири осврт на Уредбу о насељавању у новоослобођеним и присаједињеним областима Краљевине Србије из марта 1914, но без озбиљније анализе њеног спровођења у периоду до почетка Првог светског рата, Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд 2002, 20–22; А. Апостолов, *Колонизацијата на Македонија во стара Југославија*, Куманово 1990, 28–40; М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову (1918–1941)*, Приштина 1981, 25–27; *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 828; М. Ф. Петровић, *Аграрни односи у новоослобођеним и присаједињеним јужним крајевима после престанка османске власти на Балкану 1912*, Вардарски зборник 5 (2006), 70.

⁶ Окрузи и њихови центри: Пријепољски – Пријепоље, Рашки – Нови Пазар, Звечански – Митровица, Косовски – Приштина, Призренски – Призрен, Кумановски – Куманово, Скопски – Скопље, Тетовски – Тетово, Брегалнички – Штип, Тиквешки – Кавадарци, Битољски – Битољ, Охридски – Охрид. *Историја српског народа 6–1*, Београд 1983, 196; М. А. Вујичић, *Речник места у ослобођеној области Старе Србије по службеним подацима*, Београд 1914, 1, 11.

⁷ Србија је у старим границама обухватала 48.302,6 km². Године 1910. имала је 2.992.058 становника, а просечна густина насељености износила је 60,5 људи по km², *Статистика Краљевине Србије XXIV*, Београд 1905, LXI; *Претходни резултати пописа стоке и људства 1910*, Београд 1911, 4.

шта и процес исељавања муслиманског житељства који је био у току⁸ представљали су основне предуслове за спровођење колонизације. У том смислу су поједине окружне власти током 1913. године указивале на економске (обрада неискоришћеног земљишта) и националне разлоге (повећање удела српског становништва у крајевима где је било слабије заступљено) из којих би ваљало приступити насељавању.⁹

Уредба о насељавању у новоослобођеним и присаједињеним областима Краљевине Србије била је донета 5. марта 1914, а измењена и допуњена 22. маја 1914; ближе је објашњена *Правилником за извршавање Уредбе о насељавању* Министарства народне привреде 18. маја 1914.¹⁰

Насељавање у новим крајевима је било допуштено само уз одобрење Министарства народне привреде. Допуном Уредбе од овога су била изузета лица која тамо купе имање; страни поданици нису могли да купе или закупе имање у новим областима нити да се у њима населе без одобрења Министарства народне привреде и унутрашњих дела.¹¹ Насељавање се могло вршити на слободном државном земљишту и пустом земљишту; допуном Уредбе дозвољено је насељавање и на општинским и сеоским утринама, уколико тиме не би биле угрожене потребе дотичних општина и села.¹²

---

⁸ О исељавању муслимана видети В. Мугракис, *Грчко-српско-бугарско разграничење и имиграциони процеси 1912–1914. године*, необјављен магистарски рад, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2006.

⁹ АС, Министарство унутрашњих дела (=МУД)–Полицијско одељење (=П), 1913, Ф 15 Р 41, Начелник Округа приштинског, Д. Калајџић, инспектору полиције при Врховној команди, М. Вујичићу, бр. 3133, 8/21. 5. 1913; начелник Округа кумановског, Р. Трифуновић, истом, бр. 6697, 1/14. 8. 1913 (акт је без ознаке провенијенције објављен у збирци *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, приредио Г. Тодоровски, Скопје 1979, 163–210); Ф 19 Р 125, начелник Округа пљеваљског, Јовановић, министру унутрашњих дела, С. Протићу, бр. 4673, 26. 10/8. 11. 1913; начелник Округа битолског, М. Новаковић, истом бр. 6917, 29. 10/11. 11. 1913.

¹⁰ *Српске новине* бр. 44, 23. 2/8. 3. 1914; *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 107–115; *Правилник за извршење Уредбе о насељавању у новоослобођеним и присаједињеним областима Краљевине Србије*, Београд 1914.

¹¹ *Српске новине* бр. 44, 23. 2/8. 3. 1914; *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 107.

¹² *Српске новине* бр. 44, 23. 2/8. 3. 1914; *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 107–108. Правилником је било прецизирано да ће се насељавање вршити првенствено на слободном државном земљишту, потом на општин-

За насељавање је било надлежно Шумарско одељење Министарства народне привреде, односно његово уже тело, Одсек за насељавање; оно је требало да прикупља податке о земљишту за насељавање, да прима молбе насељеника, да се стара о правилном извођењу насељавања и обавља све друге послове у вези с тим. При Одељењу је образован Саветодавни одбор за насељавање чији је задатак био да помаже Одељење у спровођењу колонизације.¹³ Насељавање на терену вршиле су, у сваком посебном случају, нарочите комисије.¹⁴

Право на насељавање у новим крајевима имали су, у првом реду, становници тих области, затим грађани из старих граница Ср-

---

ским и сеоским утринама и коначно на пустом земљишту. Под пустим земљиштем сматрала су се сва имања која нико није обрађивао и на која нико није полагао права својине на основу пуноважних доказа; спискове таквих имања требало је да саставе општински судови и одбори, *Правилник за извршење Уредбе о насељавању*, 3–5. У првобитном тексту *Уредбе* од 5. марта 1914. у употреби је био термин „напуштено земљиште“ и под њим је подразумевано „оно земљиште које су сопственици напустили и за годину дана нису га уживали ни обрађивали“. Оваква формулација би омогућила колонизацију на земљи лица која су због ратова напустила територије припојене Србији. Како је то, међутим, било у супротности са чланом 5 Уговора о миру склопљеног између Србије и Турске 14. марта 1914. у Цариграду, којим је гарантовано право својине над непокретностима свим бившим османским поданицима и правним лицима у областима анектираним Србији, дотична формулација је преиначена *Изменана и допунама Уредбе о насељавању* од 22. маја 1914, *Српске новине* бр. 44, 23. 2/8. 3. 1914; *Балкански уговорни односи I*, 410; АС, Министарство народне привреде (=МНП)—Шумарско одељење (=Ш), 1914, кутија 8, Ф 8 Р 44.

¹³ Саветодавни одбор су чинили: шеф Одсека за насељавање, начелник Пољопривредног одељења Министарства народне привреде или његов заступник, начелник Министарства унутрашњих дела или његов заступник и још два члана које одреди Министарство народне привреде, од којих је један морао бити војно лице, *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 108–109.

¹⁴ У састав комисија су улазили један шумар или економ дотичног округа кога одреди министар народне привреде, један полицијски чиновник из дотичног среза кога одреди министар унутрашњих дела и председник општине; њима су се по потреби додељивали геометри ради премера земљишта, *Исто*, 109. Ове комисије су имале задатак да парцелишу земљиште за колонизацију. При томе, требало је да се старају да образују груписана и ушорена насеља, остављајући у средини довољно јавне површине за школу, цркву и збориште. У брдским местима, где је било немогуће извршити већа груписања, било је допуштено насељавање мањег броја породица по махалама, али се поједине породице нису смеле насељавати ван насеља, *Правилник за извршење Уредбе о насељавању*, 5–6.

бије и коначно Срби и други Словени из иностранства. Првенство је дато земљорадницима и занатлијама у доби између 16 и 60 година. Допуном Уредбе је забрањено насељавање лицима осуђиваним за хајдучију, разбојништво и крађу.¹⁵ Лица која су желела да се населе морала су да се обрате одговарајућом молбом Министарству народне привреде.¹⁶ Одлуку о свакој поднетој молби доносио је министар народне привреде и решавао је под којим условима, на коме месту и колико земље треба уступити колонисти.¹⁷ Према тој одлуци, сваком колонисти је издавана нарочита исправа о насељењу пошто би му се земљиште предало. Рок за насељавање је био шест месеци од одобрења молбе.¹⁸

Парцеле за насељавање нису смеле бити мање од пет хектара по кући; уколико је у породици било, осим домаћина, још мушких чланова старијих од 16 година, сваком од њих је додавано још по два хектара. Породице које са собом доведу стоку или донесу пољопривредне алатке, могле су, према њиховом броју и количини, добити и додатна три хектара земље.¹⁹ Сви насељеници су имали право

---

¹⁵ *Српске новине* бр. 44, 23. 2/8. 3. 1914; *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 110.

¹⁶ У молбама је требало навести имена, пол и године старости свих чланова насељеничких породица, домаћиново занимање, место становања породице, податке о броју стоке и пољопривредних алата, ако их је породица имала; српски поданици су морали да приложе и уверење општинског суда о свом владању и материјалном стању, *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 110–111. Молбе исте садржине биле су предвиђене и српским Законом о насељавању од 15. јануара 1880, *Зборник закона и уредаба* 35, Београд 1880, 67.

¹⁷ Сваку поднету молбу Одсек за насељавање је прослеђивао Саветодавном одбору на разматрање. Мишљење Саветодавног одбора о томе да ли и где треба населити молиоца враћано је Одсеку, који је на основу њега подносио предлог министру народне привреде о томе колико хектара треба дати молиоцу. Министрово решење било је извршно, *Правилник за извршење Уредбе о насељавању*, 8–9.

¹⁸ Страни поданици су у датом року морали да пређу у српско поданство, *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 111–112.

¹⁹ *Исто*, 112. Комисија је за кућу и окућницу могла да додели највише 1 хектар земљишта, а остатак је био предвиђен за обраду. Колонисти који би добили додатна три хектара на основу доведене стоке, нису смели ту стоку продати током прве три године од насељења, *Правилник за извршење Уредбе о насељавању*, 6, 15–16. Према Закону о насељавању из 1880. године, једна земљорадничка породица је могла добити највише 4 хектара земље и 2000 m² окућнице, уз додатак од 2 хекта-

на бесплатан превоз железницом (лични и превоз стоке и друге имовине) и бесплатно коришћење грађе из државних и општинских шума за подизање кућа и помоћних зграда; насељеници из иностранства су допуном Уредбе ослобођени плаћања царине на увоз стоке, земљорадничких и занатских алата и покућства.²⁰

Колонисти нису плаћали државне, окружне, среске и општинске дажбине, изузев школског приреза, у року од три године од пријема исправе о насељењу.²¹ Уступљено земљиште постајало је својина насељеника након 15 година од насељавања.²² Насељеници су били дужни да земљиште уредно обрађују, а случајеви у којима је оно од њих могло бити одузето били су прецизно дефинисани.²³ Сви трошкови колонизације падали су на терет Шумског фонда.²⁴

Четири дана пошто је *Уредба* била усвојена, приступило се прибирању података о површини и распореду расположивог земљишта за колонизацију. Тај посао је био поверен полицијским власти-

---

ра по одраслој мушкој глави породице; занатлијска породица је могла добити само 1 хектар земље, *Зборник закона и уредаба* 35, 67–68. Пошто су земљишни ресурси за колонизацију били много већи 1914. него 1880, минимална површина за насељавање предвиђена Уредбом је била већа од максималне површине предвиђене Законом.

²⁰ *Српске новине* бр. 44, 23. 2/8. 3. 1914; *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 112–113. Државна помоћ у виду бесплатног коришћења шумске грађе за куће и помоћне зграде била је предвиђена и Законом о насељавању, *Зборник закона и уредаба* 35, 67.

²¹ *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 113. Закон о насељавању из 1880. је ослобађао колонисте од државних, окружних и среских дажбина за три године, од службе у стајаћој војсци за пет, а од службе у народној војсци за три године; општинске терете су морали да носе одмах, *Зборник закона и уредаба* 35, 68–69.

²² *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 113. Иста одредба је била прописана и Законом о насељавању из 1880, *Зборник закона и уредаба* 35, 68.

²³ Реч је о следећим случајевима: 1) ако насељеници у року од две године не обрађују земљу или не плаћају дажбине у складу са Уредбом; 2) ако се утврди да су подаци наведени у молбама за насељење лажни; 3) ако се утврди да је неко од чланова насељеничке породице одржавао везе са одметницима од власти и лицима која раде против државног поретка или их је помагао; и 4) ако је насељеник из иностранства па у предвиђеном року не пређе у српско поданство, *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 114.

²⁴ *Исто*.

ма, односно у крајњој линији општинским судовима. Због малог капацитета локалне администрације у новим крајевима, није се могло очекивати да тражени подаци буду разноврсни и прецизни у оној мери у којој се то испрва желело.²⁵ На жалост, архивска грађа о расположивим земљишним колонизационим ресурсима није сачувана. Једино сазнање које о томе имамо потиче из чланка објављеног 28. маја 1914. у листу *Политика*. У њему стоји да, према реферату комисије Министарства народне привреде за проучавање нових крајева, има до тада необрађиваног државног земљишта за насељенике: на Косову 210.000 ha, на Овчем и Жежевом Пољу 30.000 ha, у призренској долини 3.500 ha и на месту званом Црвени Брег у Срезу качаничком 1.000 ha. На том простору се могло населити 26.800 породица, рачунајући на сваку породицу по пет хектара земље.²⁶

Молбе за насељавање су примане у Министарству народне привреде од објављивања *Уредбе* до почетка Првог светског рата, када је читав рад на колонизацији обустављен. Неки појединци су се на своју руку обраћали Министарству чак пре него је *Уредба* била донета. Интересенти су углавном потицали из Краљевине Србије и из области Аустро-Угарске насељених српским становништвом. Тачан број поднетих молби, као и број људи којима је насељавање одобрено није познат, јер је само део релевантне архивске грађе сачу-

---

²⁵ Министарство народне привреде је 9. марта 1914. захтевало да окружне власти поднесу два списка са подацима о земљишту за колонизацију. Први би се односио на напуштена имања и садржао би информације о општини у којој се налазе, њиховој величини, броју и структури парцела, постојећим зградама и њиховом стању и о лицима која су имања напустила. Други списак је требало да садржи податке о државним земљиштима, и то: у којој општини су се налазила, њиховим границама и величини, да ли су била под шумом и на који начин су раније употребљавана. Но, пошто су полицијске власти биле презаузете својим редовним пословима, овај посао нису могле да обаве. Стога је Министарство народне привреде морало да се задовољи упрошћеним извештајима које је требало да саставе општински судови, а који су се односили само на напуштена имања. У њима је требало навести податке о лицима која су напустила имања, о приближној величини имања и зградама на њему, АС, МУД–П, 1914, Ф 9 Р 119; део аката из ове фасцикле је објављен без ознаке провенијенције у *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, 352–353, 356–357, 360.

²⁶ *Политика* 15/28. 5. 1914, 2.

ван. Према једном накнадном и не сувише прецизном извештају Министарства народне привреде на Крфу из октобра 1916, Одсек за насељавање је током петомесечног периода (март-јул 1914) одобрио насељавање „око 12000 душа из разних српских покрајина“, и то нарочито „дуж нове границе према Бугарској (Струмица, Крива Лаковица, Кочане, Радовиште и др.)“; но, због избијања рата, највећи број насељеника није ни стигао на додељено им земљиште.²⁷ Уколико су изнети подаци о распореду насељеника били тачни, то би значило да се приликом насељавања водило рачуна о стратешким државним интересима у смислу ојачања граничног појаса ради спречавања упада бугарских комитских чета.

Анализа сачуваних молби и донетих решења о насељавању дала је резултате приказане у следећој табели.²⁸

Табела 1: *Преглед сачуваних молби и решења за насељење у ослобођеним крајевима Србије 1914. године*

---

²⁷ АС, МНП-Ш, кутија 1915–1918, *Реферат о насељавању опустелих крајева Србије*, шбр. 2572, 6/19. 10. 1916, Крф.

²⁸ АС, МНП-Ш, 1914, кутија 1, Ф 1 Р 1; кутија 2, Ф 2 Р 7, 32, 35–37; кутија 3, Ф 3 Р 1, 9, 11, 13, 14, 16–18, 22–25, 30–36, 38–50, 54–65, 68–78, 80–86, 89, 90; кутија 4, Ф 4 Р 1, 2, 5–10, 13–26, 28, 29, 33, 35–39, 45–71, 73–75, 78–80; кутија 5, Ф 5 Р 2–6, 10–20, 26, 28, 29, 35, 36, 38–44, 46–51, 58–61, 63–68, 71–84, 89, 90; кутија 6, Ф 6 Р 2–4, 17, 20–23, 25–29, 38, 42–48, 53–55, 57–64, 66, 72–76, 79, 80; кутија 7, Ф 7 Р 1–6, 9, 14, 16, 20, 22, 26–30, 32–41, 44–46, 51, 52, 54, 57–59, 62, 63, 66, 67, 70, 72–74, 77, 78, 81–89; кутија 8, Ф 8 Р 16, 20, 22, 23, 33, 35, 50; Суд за ограничавање државних шума (=СОДШ), Ф 152 Р 1–425, 428–445, Ф 159 Р 1–220, Ф 160 Р 221–530, 545, 546, 549; Министарство иностраних дела (=МИД) – Политичко одељење (=ПО), ролна микрофилма 419, 1914, Н/3, Посланик у Софији, Б. И. Чолак-Антић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 255, 3/16. 5. 1914; министар иностраних дела, Н. Пашић, министру народне привреде, В. Јанковићу, пов. бр. 1629, 8/21. 5. 1914; Одсек за насељавање МНП министру иностраних дела, Н. Пашићу, шбр. 20915, 30. 6/13. 7. 1914; Душан Падејски министру народне привреде, 12/25. 5. 1914, Београд; Јован Новаковић истом, 24. 5/6. 6. 1914, Београд; Пера Брцански истом, 12/25. 5. 1914, Београд; Илија Стемла истом, 2/15. 1. 1914, Београд.

Милош Јагодић, Колонизациона политика Краљевине Србије

Области из којих су потицале породице које су поднеле молбе за насељење	Број породица	Број људи	Број породица које су имале стоку		Број породица које су имале алате		Број породица којима је одобрено насељење		Округ у коме је породицама одобрено насељење	Напомена
			укупно	%	укупно	%	укупно	%		
Крагујевачки о.	100	523	50	50	49	49	97	97	Брегалнички	За 21 породицу се зна у ком округу им је одобрено насељење
Смедеревски о.	89	487	28	31,5	29	32,6	88	98,9	Тиквешки	
Топлички о.	83	616	42	50,6	30	36,1	60	72,3	Косовски	Број људи се односи на 80 породица
Моравски о.	80	368	18	22,5	23	28,7	75	93,7	Тиквешки	
Пиротски о.	47	272	33	70,2	23	48,9	47	100	Тетовски	
Врањски о.	44	333	31	70,4	27	61,4	35	79,5	Кумановски	
Крушевачки о.	40	283	29	72,5	27	67,5	39	97,5	Брегалнички	
Подрински о.	39	210	14	35,9	16	41	30	76,9	Кумановски	Број људи се односи на 36 породица
град Београд	26	129	4	15,4	5	19,2	4	15,4	Скопски	
Београдски о.	19	107	7	36,8	6	31,6	12	63,2	Скопски	
Руднички о.	7	39	3	42,8	2	28,6	4	57,1	Брегалнички	
Нишки о.	4	17	1	25	1	25	3	75	Тетовски	
Тимочки о.	2	3	1	50	1	50	0	0	/	Број људи се односи на 1 породицу
Ужички о.	1	1	0	0	0	0	1	100	Скопски	
Чачански о.	1	4	0	0	0	0	1	100	Непознат	
Србија – старе границе	582	3392	261	44,8	239	41,1	496	85,2		Број људи се односи на 575 породица
Кумановски о.	59	404	43	72,9	22	37,3	57	96,7	Кумановски	
Пријепољски о.	19	126	12	63,2	10	52,6	19	100	Рашки	
Битољски о.	8	43	3	37,5	0	0	8	100	Битољски	
Призренски о.	3	18	3	100	0	0	0	0	/	
Тетовски о.	2	11	0	0	0	0	2	100	Тетовски	
Охридски о.	1	5	1	100	0	0	1	100	Охридски	
Скопски о.	1	5	0	0	0	0	1	100	Скопски	
Србија – нови крајеви	93	612	62	66,7	32	34,4	88	94,6		
Србија – укупно	675	4004	323	47,8	271	40,1	584	86,5		Број људи се односи на 668 породица

Просторно планирање у Југоисточној Европи

САД	489	624	12	2,4	13	2,6	0	0	/	Број људи се односи на 140 породица
Банат	184	873	122	66,3	121	65,8	0	0	/	Број људи се односи на 161 породицу
Хрватска	89	563	16	18	18	20,2	0	0	/	Број људи се односи на 79 породица
Славонија	82	234	9	11	9	11	0	0	/	Број људи се односи на 44 породице
Угарска-остали крајеви	68	331	0	0	0	0	0	0	/	Из жупаније Крашо Серин. Број људи се односи на 52 породице. Педесет породица би дошло са новцем да купе стоку и алат.
Бачка	52	29	1	1,9	3	5,8	0	0	/	Број људи се односи на 7 породица
Срем	51	188	12	23,5	12	23,5	0	0	/	Број људи се односи на 30 породица
Чешка	15	12	0	0	0	0	0	0	/	Број људи се односи на 3 породице
Барања	8	18	8	100	8	100	0	0	/	Број људи се односи на 3 породице
Босна и Херцеговина	9	51	3	33,3	3	33,3	3	33,3	Звечански	Број људи се односи на 7 породица. Насељавање је одобрено Херцеговцима који су као добровољци учествовали у ратовима и већ су били у Србији.
Словенија	2	13	0	0	0	0	0	0	/	Обе породице су из Љубљане
Бугарска, Румунија	26	134	7	26,9	7	26,9	24	92,3	Тетовски	Број људи се односи на 25 породица. Срби из Срема, Бачке и Баната исељени крајем XIX века у Добруду и друге делове тадашње Бугарске.
Црна Гора	11	60	2	18,2	0	0	7	63,6	Звечански	Број људи се односи на 10 породица
Аргентина	4	5	1	25	1	25	0	0	/	Број људи се односи на 1 породицу
Немачка	4	18	0	0	0	0	0	0	/	Број људи се односи на 3 породице
Канада	2	?	0	0	0	0	0	0	/	
Аустралија	2	?	0	0	0	0	0	0	/	
Русија	1	4	0	0	0	0	0	0	/	

Укупно изван Србије	1099	3157	193	17,6	195	17,7	34	3,1		Број људи се односи на 572 породице
Свега	1774	7161	516	29,1	466	26,3	618	34,9		Број људи се односи на 1240 породица
Бегунци из Старе Србије у Србији	54	357	22	40,7	13	24,1	29	53,7		Број људи се односи на 53 породице. Урачунати су у број породица из старих граница Србије

Приликом разматрања молби, строго је поштована процедура прописана *Уредбом*. Неуважене су остале молбе лица из Краљевине Србије које нису садржале све захтеване податке о породицама насељеника или уз њих није била приложена сва предвиђена документација.²⁹ На полеђини сваке одобрене молбе српских држављана је стајало решење министра народне привреде о колонизацији, издато на предлог Саветодавног одбора за насељавање. Решења су носила два датума: 10. и 23. јун 1914, што значи или да су сачуване молбе разматране у та два наврата или, што је вероватније, да је министар у та два дана одобравао молбе које је унапред припремио Саветодавни одбор. У решењима су били уписани текући редни број под којим је дотична породица уписана у регистар насељеника³⁰ и површина земљишта које јој је додељено са кратким образложењем.³¹ У решењима је био уписан и округ у коме је насељавање одобрено.

Чињеница да ниједна сачувана молба лица из Аустро-Угарске, без обзира на то да ли је била поднета у складу са прописима или не, није била испраћена решењем о насељавању је сасвим у складу са *Уредбом*: првенство су имали држављани Србије. Могуће је да би те молбе биле разматране касније, али је вероватније да срп-

²⁹ Ни то одбијање није било у свим случајевима дефинитивно. Решењима Саветодавног одбора за насељавање је захтевано од интересената да своје молбе накнадно допуне како би изнова биле разматране, но како је избио Први светски рат за то није било времена.

³⁰ Централни регистар насељеника није сачуван.

³¹ Образложење се односило на број додатних хектара одобрених према броју одраслих мушкараца у породици, односно према поседу стоке и/или земљорадничких алата, у складу са *Уредбом*.

ска власт није желела да колонизацијом у Србији слаби заступљеност српског становништва у покрајинама Аустро-Угарске.³²

С друге стране, Срби из дијаспоре су прихватани као насељеници. Групи српских породица из јужне Угарске, одсељених крајем XIX века у Бугарску, колонизација је одобрена у Тетовском округу.³³ У мају 1914. насељено је 105 породица (376 људи) из једне српске оазе на Галипољу (села Бајрамић и Кара Ђал). Њима је дата земља у атару села Бунарцик у Скопском срезу, а чак им је пружена и новчана помоћ будући да су били без икакве имовине јер су пострадали у рату.³⁴ Ова два примера сугеришу да је српска влада била спремна да одмах насељава оне Србе из иностранства који су у перспективи лако могли бити асимиловани, односно изгубљени за Српство.

На основу *Уредбе* и на основу сачуваних молби и решења Саветодавног одбора, јасно је да је колонизација нових крајева 1914. године требало да по карактеру буде доминантно унутрашња. Када је реч о становништву тих области, насељавање је представљало сегмент решавања аграрног питања; то је био најлакши начин да сељаци који нису поседовали земљу до ње дођу. С друге стране, у старим границама Србије, посебно у неким њеним деловима, постојала је аграрна пренасељеност, а градски центри очигледно нису били довољно развијени да апсорбују вишак сеоског живља. О томе сведочи неколико показатеља. Механички прираштај у Србији био је од

---

³² То је, уосталом, био и главни разлог због кога је Јаша Томић 1914. писао против сеобе Срба из тих крајева у Србију, мада је интересовање народа било несумњиво велико, Ј. Томић, *Сеоба у Србију*, Сабрана дела. Политички списи 4, Нови Сад 2007, 266.

³³ Део њих је био насељен у бугарском делу Добруце који је 1913. припао Румунији. АС, МИД–ПО, ролна микрофилма 419, 1914, Н/3, Одсек за насељавање МНП министру иностраних дела, Н. Пашићу, шбр. 20915, 30. 6/13. 7. 1914.

³⁴ Насељеници из Галипоља су посебним возом довезени у Србију. Но, они нису били задовољни локацијом коју су добили због претежно муслиманског окружења у ком су се нашли и захтевали су да буду пресељени негде другде „где има Срба“. Исто, Конзул у Солуну, Г. Винтровић, министру иностраних дела, Н. Пашићу, пов. бр. 110, 11/24. 5. 1914; министар унутрашњих дела, С. Протић, истом пбр. 1042, 11/24. 5. 1914; МУД–П, 1914, Ф 18 Р 9; *Политика*, 9/22. 5. 1914, 2; 4/17. 6. 1914, 1.

1890. до 1905. негативан.³⁵ Број сеоских домаћинстава без сопствене земље и са малим земљишним парцелама до 2,5 ха износио је крајем XIX века 102 620, што се види из следећих табела.

Табела 2: *Власници земље у Србији 1897. године*³⁶

	Број домаћина				укупно
	који су имали своју земљу		који нису имали своју земљу		
	укупно	%	укупно	%	
У варошима	20253	30,2	46823	69,8	67076
У селима	273168	88,7	34952	11,3	308120
Свега у Србији	293421	78,2	81775	21,8	375196

Табела 3: *Структура поседа земље у Србији 1897. године по површини*³⁷

	Број домаћина који су имали земљу (у хектарима)									
	1 или мање		1,01 – 2,5		2,51 – 5		0 – 5		више од 5	
	укупно	%	укупно	%	укупно	%	укупно	%	укупно	%
У варошима	7470	36,9	5027	24,8	3710	18,3	16207	80	4046	20
У селима	19173	7	48495	17,7	76500	28	144168	52,7	129000	47,3
Свега у Србији	26643	9,1	53522	18,2	80210	27,3	160375	54,6	133046	45,4

Највише сеоских домаћинстава без земље 1897. било је у Подунавском, Пожаревачком, Подринском, Моравском, Врањском и Крагујевачком округу.³⁸ Најгушће насељени окрузи у Србији 1910. године били су Смедеревски (113,1 људи по km²), Крагујевачки (82,4), Бео-

³⁵ Механички прираштај у Србији је по петогодишњим периодима износио: 1890–1895: -10.442; 1895–1900: -4.248; 1900–1905: -18.446. После 1905. се не може израчунати због недостатка статистичких података, М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 297.

³⁶ *Статистика Краљевине Србије XVI*, Београд 1900, VI.

³⁷ Процент је дат у односу на број домаћина који су имали своју земљу по варошима, селима и укупно у Србији. *Исто*, VI–VII.

³⁸ *Исто*, VIII–IX.

градски (77,6), Нишки (76,6), Моравски (70,6) и Подрински (67,7). Са изузетком Нишког округа, реч је о окрузима³⁹ у којима је забележен велики број сељака без земље, а и сачуване молбе за насељавање су потицале управо из тих округа. Изузетак у том смислу је Топлички округ (други најређе насељен у Србији са 39,1 становника по km²).⁴⁰ Он је био специфичан по томе што су његово становништво великим делом чинили насељеници из Старе Србије и Црне Горе, очигледно спремни да потраже боље услове живота у плоднијим равницама ослобођених крајева.

О планираном распореду колониста у новим областима Србије не може се много рећи на основу сачуване грађе. Саветодавни одбор је водио рачуна да насељеници из истих округа буду груписани и у новим срединама, макар по окрузима. Приоритет приликом насељавања био је очигледно даван окрузима дуж нове границе са Бугарском (Кумановски, Брегалнички, Тиквешки). Сем тога, чини се да је Саветодавни одбор, врло умесно, имао у виду менталитет насељеника, тако да је интересенте из Топличког округа слао искључиво у Косовски округ, а Црногорце и Херцеговце у Звечански округ, у којима је, између области са тада расположивим земљиштем за колонизацију, живело највише измешаног српског и албанског живља. Ако се може доносити неки закључак на основу сачуваних молби грађана из нових крајева, они су углавном насељавани у окрузима у којима су становали.

Констатација изнета у раније наведеном акту Министарства народне привреде из 1916. године – да готово нико од колониста није успео да стигне на додељену земљу – вероватно је тачна, јер за то једноставно није било времена. Иако на основу архивске грађе знамо да су комисије за насељавање у појединим местима отпочеле рад на терену, њихов учинак је морао бити занемарљив.⁴¹ Први светски

---

³⁹ Окрузи београдски и смедеревски су 1897. заједно чинили Подунавски округ.

⁴⁰ *Статистика Краљевине Србије XXIV, LXI; Претходни резултати пописа стопе и људства 1910*, 4.

⁴¹ АС, МИД–ПО, ролна микрофилма 419, 1914, Н/3, Одсек за насељавање МНП министру иностраних дела, Н. Пашићу, шбр. 20915, 30. 6/13. 7. 1914; МНП–Ш, 1914, кутија 7, Ф 7 Р 2, Ф 7 Р 46. Претпостављамо да су највећу групу заиста насељених колониста чинили досељеници из Галипоља.

рат је прекинуо колонизацију у зачетку. Она је од 1918. спровођена у другој држави и у сасвим другачијим околностима.

Поред државне колонизационе политике везане за *Уредбу о насељавању*, у периоду 1913–1914. одвијао се још један вид насељавања становништва у новим крајевима који завређује пажњу. Реч је о куповини земље. *Уредбом о уређењу ослобођених предела* од 24. децембра 1912. био је забрањен сваки промет непокретних имања до проглашења анексије нових крајева и до доношења посебних правних прописа о томе.⁴² Тиме се хтело спречити спонтано решавање аграрног питања у ванредним условима. Изменама и допунама *Уредбе о уређењу ослобођених области* од 31. августа 1913, усвојеним 11. новембра 1913, забрана је остала на снази, изузев у случају када чифлук сахибија продаје имање чифчији, било свом, било неком другом; чифчијама је било забрањено да откупљена имања препродају.⁴³ *Уредбом о уређењу судова и судском поступку у присаједињеним областима Старе Србије*, донетом 2. марта 1914, процедура откупа чифчијских имања је била усложњена, вероватно да би се спречиле злоупотребе, али је била допуштена продаја и оних имања која нису била насељења чифчијама, уколико је продавац имао исправну тапију.⁴⁴ У суштини, овим је било омогућено муслиманима који су желели да се иселе из Србије, а који нису били чифлук сахибије, да продају земљу. Подсећамо, допуном *Уредбе о насељавању*, страним држављанима је било забрањено да купују или закупују земљу у новим крајевима, осим уз посебну дозволу министра народне привреде.⁴⁵

Наведена правна регулатива је омогућила откуп чифчија и слободан промет имања која нису била чифчијска за држављане Краљевине Србије. Архивска грађа коју смо имали на располагању не садржи податке о току унутрашњих миграција подстакнутих по-

---

⁴² АС, МП, 1912, Ф 41 Р 31.

⁴³ *Српске новине* бр. 181, 21. 8/3. 9. 1913; бр. 238, 30. 10/12. 11. 1913. Чифчије су за време турске власти могли да откупљују имања од чифлук сахибија.

⁴⁴ *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, 44–50. Готово истоветна решења је предлагао начелник Округа битољског у новембру 1913, АС, МУД–П, 1913, Ф 19 Р 125, начелник Округа битољског, М. Новаковић, министру унутрашњих дела, С. Протићу, бр. 9617, 29.10/11. 11. 1913.

⁴⁵ АС, МУД–П, 1914, Ф 26 Р 27.

менути прописима, али етнографска литература из едиције *Насеља и порекло становништва* пружа могућност да се и то питање донекле расветли. Анализом тих истраживања дошли смо до ниже наведених резултата.⁴⁶

Косово – географска област (Косовски округ 1914) је испитивано од 1931. до 1959; обрађено је 273 села. У 28 села спомињу се српске породице досељене 1913–1914. У 15 села су живеле породице за које стоји да су земљу купиле 1913. или 1914. и оне су углавном потицале из Сиринићке и Средске жупе; за породице у преосталих 13 села није наведено како су дошле до земље, а потицале су такође из Сиринићке и Средске жупе, из других села на Косову, из области унутар старих граница Србије (углавном из Топличког округа) и из Црне Горе и Херцеговине.⁴⁷

Горња Морава и Изморник (Косовски округ 1914) су испитивани између два светска рата; обрађено је 119 села. У 15 села се спомињу српске породице досељене 1913–1914. Сви испитаници су изјавили да су земљу купили, осим повратника у селу Влаштица (они су отуда избегли у Србију пре Балканских ратова). У два села се спомињу досељеници из Херцеговине, у три досељеници из околних села, а у осталим је реч о породицама из Врањског округа.⁴⁸

---

⁴⁶ Ограничења ове литературе су следећа: 1) истраживачи су испитивали порекло становништва географских области после Првог или после Другог светског рата, тако да се стање затечено у време испитивања могло мање или више разликовати од оног из 1913–1914. године (ако је неко купио земљу у једном селу 1913. или 1914, није на њој нужно морао да живи и у време испитивања); 2) истраживачи су бележили затечен број родова са бројем породица у селима и време насељавања, али се из тога не види увек колико се породица једног рода доселило у тренутку насељавања; 3) питање је колико су испитаници искрено одговарали на питање о начину досељавања, тј. да ли се можда после Другог светског рата дешавало да испитаници због неповерења кажу да су земљу купили 1914, иако су можда били насељени по *Уредби о насељавању*.

⁴⁷ А. Урошевић, *Косово*, Београд 2006, 145, 154, 160–162, 171–172, 174, 184–185, 191–192, 198, 203–208, 213–214, 243–246, 249, 252–254, 259–260, 263–264, 267–268, 276–277, 299, 313, 318.

⁴⁸ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, *Насеља и порекло становништва* књ. 28, Београд 1935, 157, 159–166, 168–170, 175–176, 180–183, 186, 206–208, 224–226, 228–229.

Новобрдска Крива Река (Косовски округ 1914) је испитана 1929–1930; обрађена су 94 села. У два села се спомињу повратничке породице из старих граница Србије досељене 1913–1914, и то на купљену земљу.⁴⁹

Област Мало Косово – Лаб (Косовски округ 1914) је испитана 1961; обрађена су 34 насеља (33 села и варошица Подујево). У 12 насеља (11 села и Подујево) се спомињу српске породице досељене 1914. Породице у пет села су изјавиле да су земљу купиле, а у осталима се не наводи како су дошле до земље. У једно село су се породице доселиле из Црне Горе и Херцеговине, а у сва друга из старих граница Србије (Топличког округа и Александровачке Жупе).⁵⁰

Призренски Подгор (Призренски округ 1914) је испитиван од 1958. до 1961, али дело не садржи, како је то уобичајено, преглед порекла становништва по насељима. Аутор наводи да је било девет досељеничких српских породица „у време Балканских ратова“: у село Муштуште доселило се шест породица из Сиринићке жупе и једна из Призрена, а у село Суву Реку су се доселиле две породице из Призрена 1915. Нема података о томе како су стекле земљу.⁵¹

Кумановско-Прешевска Црна Гора (Кумановски округ 1914) је испитана 1940–1941; обрађено је 47 села. У пет села се спомињу српске породице досељене после 1912, до почетка Првог светског рата. Све су изјавиле да су земљу купиле и све су потицале из ближе или шире околине села у којима су се населиле.⁵²

Кумановска област (Кумановски округ 1914) је испитивана од 1965. до 1972; обрађено је 79 села. У осам села се спомињу српске породице досељене 1912–1913, мада је вероватније да је реч заправо о 1913–1914. години. У једном селу се спомиње једна породица из Пирота, а у осталима је реч о досељеницима из ближе или шире околине дотичних села. У четири села су испитаници изјављива-

---

⁴⁹ А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, Београд 1950, 90, 94.

⁵⁰ К. Ристић, *Мало Косово*, Приштина 1971, 83, 193–196, 205–207, 209–210, 215–217, 236–244, 248–250, 256.

⁵¹ М. Радовановић, *Призренски Подгор*, Гласник Музеја Косова и Метохије 9 (1964), 329.

⁵² Ј. Трифуноски, *Кумановско-Прешевска Црна Гора*, Насеља и порекло становништва књ. 33, Београд 1951, 165–166, 175–176, 181–182, 184–185, 188–190.

ли да су земљу купили, а у осталима да су се доселили на имања исељених муслимана, без прецизирања начина досељавања.⁵³

Кочанска котлина (Брегалнички округ 1914) је испитана 1958–1960; обрађено је 49 села. У четири села се спомињу породице досељене из села у околини Кочана 1913–1914. на купљену земљу, а у два села се спомињу породице мештана који су 1913. откупили имања која су до тада као чифчије обрађивали.⁵⁴

Овче Поље (Брегалнички округ 1914) је испитано 1957–1958; обрађено је 45 села. У пет села се спомињу породице из суседних села и из околине Криве Паланке и Кратова које су купиле земљу од бегова „после 1912,“ а из контекста се види да није реч о периоду после 1918.⁵⁵

Скопско Поље (Скопски округ 1914) је испитивано од 1948. до 1953; обрађена су 34 села. У два села се спомињу две досељене српске породице: једна из Скопске Црне Горе 1913. и једна из Голог Брда у Албанији 1915; за другу породицу стоји да је имање купила.⁵⁶

Полог (Тетовски округ 1914) је испитиван од 1945. до 1951; обрађена су 142 села. Свих 5 села у којима се помињу српске породице досељене 1913–1915. су у Доњем Пологу (укупно 89 села); две које су дошле из Средске жупе и две из околине Тетова су земљу купиле, а једна породица из Лазарпоља је насељена.⁵⁷

У антропогеографским испитивањима још неких области које смо прегледали, не спомињу се породице досељене 1913–14. године.⁵⁸

---

⁵³ Ј. Трифуноски, *Кумановска област*, Скопје 1974, 10–11, 13–14, 25–27, 41–46, 71–73, 172–174, 178–179.

⁵⁴ Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина*, Скопје 1970, 61–63, 78–80, 104–107, 138–142.

⁵⁵ Ј. Трифуноски, *Овчеполска котлина*, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена 42 (1964), 697, 725, 728–732, 754–757.

⁵⁶ Ј. Трифуноски, *Сеоска насеља Скопског Поља*, Насеља и порекло становништва књ. 35, Београд 1955, 420–421, 450–451.

⁵⁷ Ј. Трифуноски, *Полог*, Насеља и порекло становништва књ. 42, Београд 1976, 422, 424–427, 431–434, 452–453.

⁵⁸ Т. Смиљанић, *Кичевија*; П. С. Јовановић, *Порече*; М. С. Филиповић, *Северна велешка села*, Насеља и порекло становништва књ. 28, Београд 1935; Т. Смиљанић, *Мијаци*, *Горња Река* и *Мавровско Поље*, Насеља и порекло становништва књ. 20, Београд 1925; В. С. Радовановић, *Тиквеш* и *Рајец*, Насеља и порекло становништва књ. 17, Београд 1924; Ј. Трифуноски, *Скопски Дервен*, Насеља и порекло становништва књ. 34, Београд 1954; Ј. Трифуноски, *Горња Пчиња*, Насеља и порекло

Као што се види, број села у којима се спомињу породице до-сељене 1913–1914. је мали. Углавном се радило о пресељавању ста-новништва унутар нових крајева, изузев донекле у Косовском окру-гу; скоро све породице су изјављивале да су земљу купиле. Изнети резултати упућују на закључак да је, бар у испитаним областима, било недовољно времена да мере српске владе везане за откуп има-ња дају значајније ефекте.

становништва књ. 38, Београд 1964; Т. Вукановић, *Дреница*, Приштина 1998; Ј. Трифуноски, *Кривопаланачка област*, Зборник за народни живот и обичаје 48 (1980), 205–350; Ј. Трифуноски, *Слив Маркове реке*, Скопје 1958; М. С. Филиповић, *Дебарски Дримкол*, Скопље 1939; М. С. Филиповић, *Голо Брдо*, Скопље 1904.

Miloš Jagodić

SERBIA'S COLONIZATION POLICY IN LIBERATED REGIONS
1913–1914

Summary

This paper deals with Serbia's colonization policy in the regions annexed after the Balkan wars. It was based on a decree, issued on 5th March 1914. The colonization decree stated that primarily Serbia's citizens, but also Serbs and other Slavs from abroad, could be given at least 5 ha of arable land per family in the new regions. The land meant for colonization was state owned. Interest among Serbia's citizens as well as among Serbs from Austria-Hungary was great. However, priority was given to domestic population. According to one report written in 1916, about 12000 people were given permission to settle as colonists. Due to lack of archival sources this figure could not be confirmed. All preserved applications for colonization are analyzed in detail. They suggest that most of potential colonists came from densely populated areas of pre-war Serbia. However, when the First World War had commenced, the colonization had to be aborted. Only few colonists actually got to their new land estates. Whole enterprise had to be renewed after the Great War, but in completely different circumstances and with different aims. Another aspect of colonization policy is discussed in the paper. It refers to purchasing land by peasants from large landowners, mostly Muslims, and resettling accordingly. The purchase was perceived by the Government as part of a solution of agrarian problems in the new regions. As far as can be concluded, not many transactions happened until the outbreak of the First World War.

Key words: settlement, colonization, new districts, decree

Дејан ЂОРЂЕВИЋ, Тијана ЖИВАНОВИЋ

„ВЕЛИКОПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ“ ЈУГОИСТОКА:
ПОДУНАВЉЕ И ДРУГЕ ПЛАНЕРСКЕ ТЕМЕ (1914–1940/41)

Апстракт: Рад разматра контекст планирања у нацистичкој Немачкој, узимајући у обзир узоре које је овај режим имао и његове експанзионистичке и експлоататорске циљеве, који су своју најбољу разраду и делимичну примену имали на простору Југоисточне Европе и Подунавља. Из рада проистиче, међутим, и једна друга раван, а то је да прави стратешки пројекти не могу бити везани само за један историјски тренутак или краћи временски период јер се њихов значај препознаје у различитим режимима (без обзира на то да ли се сви циљеви подударају), као и да је нестабилност и нехомогеност простора Југоисточне Европе и Подунавља готово њена трајна одредница.

Кључне речи: Трећи рајх, великопросторно планирање, Подунавље, Југоисточна Европа, просторно планирање

Историјски контекст:

Геополитика као вид просторног планирања

Термин „просторно планирање“ се појављује и бива признат у свету и у нашој земљи након Другог светског рата. Неологизам „планирање“ је нешто старији: помиње се већ почетком XX века, да би у општу употребу ушао у Совјетском Савезу између два светска рата, а потом и у Кејнзијанску економију у САД и у Великој Британији, као одговор ових држава на потресе и последице Велике економске кризе. Но, прилично је поједностављено гледиште да просторно планирање треба датирати у другу половину XX века, односно да историја ове дисциплине траје неких шездесетак година. Још од периода антике, политичка моћ је тежила да територију (поготову ако је она била велика) уреди на такав начин да служи њеним нај-

важнијим интересима (Максимовић Б., 1976). Може ли се таква врста акције, која је много доцније названа геополитиком, сматрати и једном од најранијих (псеудо)форми просторног планирања? Или, на који начин окарактерисати напор који Холанђани улажу још од 12. века да створе полдере, не би ли своју земљу заштитили од мора, покушавајући истовремено и да „украду“ по који комад? Како назвати покушаје велможа и опата на југозападу Француске у средњем веку да рурална насеља и сеоске замке са имањима – тзв. „бастиде“ – организују у просторни систем тако да доносе веће приходе? Не представљају ли право просторно планирање државне просторне стратегије (СССР-а и, у знатно скромнијем обиму, Италије и Велике Британије) које су рађене између два светска рата са циљем да се у равнотежу доведу потенцијали територије и просторна дистрибуција становништва? Зашто не нагласити да је, што из војно-стратешких, што из културолошких разлога, Аустроугарска монархија тежила уређењу простора (регулационе линије, ортогонални систем насеља, вођење катастра/земљишних књига...) и тај свој принцип и систем уређивања спроводила и на освојеним територијама Централне и Југоисточне Европе?

Геополитика се може дефинисати и као „акција у простору у смислу реализације политичких циљева“.¹ Овакво схватање је 1897. године први пут представио велики немачки географ Фридрих Рацел² под називом „политичка географија“. Нажалост, у Немачкој је ово схватање увелико експлоатисано од стране Хаусхофера током 1920-их година, за конструисање извесних постулата национал-социјализма. Међутим, много пре Рацелове интерпретације геополитике, становништво је врло често било принуђено да прихвати перцепцију својих проблема на међународном / глобалном нивоу. Ако се вратимо у период антике, из списка ћемо лако идентификовати овакав начин размишљања готово свуда у басену Средоземног мора, код старих Феничана, Грка, Картагињана и Римљана. Ови последњи

---

¹ Merlin P. (2002), *L'aménagement du territoire*. Paris: Presses Universitaires de France.

² О геополитици уопште, традиционалним и модерним схватањима овог термина, те различитим конотацијама овог појма, које се разликују од аутора до аутора и од сврхе до сврхе, погледати: Грчић (2000), *Политичка географија*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

су били градитељи мреже путева без преседана у дотадашњој историји, са циљем контроле и одбране простора којим су владали. Мрежа путева је била тако планирана да омогући потпуно коришћење *mare nostrum* и да у случају „варварске инвазије“ на било који периферни део Царства, маршевима легија који су савршено просторно и временски координирани, дозволи сваки одбрамбени или нападни маневар са циљем заштите или проширења територије.

Велике цивилизације Медитерана креирале су своје просторне стратегије на основу интереса трговине, с ослоном на морнарицу и, по потреби, на армију, као основним оруђима за остваривање тих интереса. Ове стратегије су готово дословце биле коришћене и много касније, од стране оних земаља које су вршиле колонизацију нових територија, мада су их употребљавале и друге земље које, условно речено, нису имале колоније или колонијалне циљеве. Многе модерне државе следе исти, на географији заснован стратегијски образац. Тако су САД, почев од председника Монроа (1823) и његове познате доктрине, дефинисале цео амерички континент (Северну, Централну и Јужну Америку) као искључиву зону утицаја своје земље, са правом интервенције, чак и оне војне, свуда где су њихови интереси, по њиховој сопственој оцени, бивали угрожени. Царска Русија је имала сличну политику експанзије: у Европи према Црном мору, а у Азији према Индијском океану. Совјетски Савез је дао прећутан легитимитет стратегији Царства, покушавајући да је реализује, додуше смањеним средствима. О Британској империји, или о онима који су покушали да копирају њену географску стратегију, било би већ сувише говорити у овом раду.

Но, без обзира на то да ли је реч о Римској или Британској империји, геополитика државе била је заснована на стратегијским и војним циљевима и средствима, с једне, и економским и трговачким интересима, с друге стране, иако су политички и културни аспекти такође веома присутни и значајни за контролу простора.

Трговачке интересе који су били доминантни и у старом веку, античке цивилизације ретко су могле да остварују без војних средстава. Трговачка морнарица је ретко вредела ако није постојала и ратна, која би је штитила или оспорила конкурентима право на трговину. И на копну, трупе су штитиле трговачке путеве; утврђења су била са истим циљем подизана на стратешки одабраним локацијама,

а војска је била својим акцијама и значајан економски фактор – снабдевала је државу јефтином радном снагом, углавном робовима. Војни циљеви су, понекад, били диференцирани од чисто трговачких интереса и носили су снажну конотацију престижа. Никада није било економски оправдано да се након освајања потпуно разруши непријатељска престоница, побије сав живаљ, те поруше храмови, стамбени објекти, луке и утврђења. Таква акција је имала чисто војно-стратегијску потку – удари први, удари јако, право у срце, сравни све да се с те стране више никад не појави опасност и да свима другима буде јасно шта ће им се догодити ако нешто слично покушају.

Изразита употреба војне силе обележила је и арапско ширење у Средњем веку; пратила је и епоху великих географских открића, а посебно је била изражена приликом „открића“ Америке. Уговором у Тордесиљасу (1494) Шпанија и Португал су разграничиле своје зоне утицаја у Централној и Јужној Америци, да би потом освојиле и експлоатисале територије уз помоћ веома бруталних и крвавих војних подухвата.

У периоду од XVII до XIX века тзв. развој Европе одвијао се паралелно на два колосека, као континентална стратегија и као колонијална стратегија. Континентална стратегија је имала обележја борбе за уједињење (за подељене државе попут Немачке и Италије), затим административне централизације (експлицитан је пример Француске), војних и дипломатских алијанси (као саставног дела ратних припрема) и, наравно, територијалних освајања (маргиналних или периферних провинција које су биле предмет спора).

Колонијална стратегија је имала два важна обележја: економско и политику насељавања. У оба случаја, војна средства су у спровођењу стратегије имала велику улогу, мада је бројно стање трупа било скромније у односу на континенталну стратегију, изузев у случају Британске империје. Британија је, будући острвска земља, прва у пракси водила глобалну политику, ослањајући се на снажну морнарицу, а Континентом се углавном није бавила у смислу примата, већ оспоравања конкурентима (посебно Француској) да тај примат остваре. Француска је правила покушаје да следи британски пример и води сопствену глобалну политику, али никада јој, заправо, није дала приоритет – ни довољно трупа, ни довољно становништва. Чак

и након неких успешних подухвата (у Северној Америци, Индијском потконтиненту, Екваторијалној Африци) временом је, ипак, препустила доминацију Британији. Шпанија и Португал су углавном задржале као основне своје поседе у Централној и Јужној Америци. Царској Русији су колонијална освајања била продужење континенталног ширења, док су Италија, Немачка и Аустро-Угарска, услед унутрашњих прилика, једноставно прекасно ступиле на колонијалну позорницу. Мале земље и нису имале шансу, изузев Холандије и Белгије.³

Војна и дипломатска средства су, ипак, била примарно коришћена ради остваривања економских интереса: експлоатације новоосвојене територије (ту укључујемо и колоније), са превасходним циљем обезбеђивања сировинских извора и пласмана готових производа. Економске последице по колонизоване земље су, наравно, биле и остале врло тешке: екстензивна и неефикасна пољопривреда заснована на шпекулативном плантажном систему, одсуство инвестиција у смислу валоризације природних ресурса, зависност од развијених земаља у погледу робе широке потрошње и финалних производа, хипертрофија трговине и сервиса (укључујући и администрацију) у градовима, те рурални егзодус (углавном ка престоници).⁴ Овакав приступ, морамо констатовати, довео је до тога да се од општих циљева просторног планирања – квалитет, ефикасност и хармонија функција и односа међу људима у циљу постизања повећања животног стандарда и квалитета живљења локалне популације – мало шта реализовало. Организованост и уређеност малих земаља у стварности, много је више личила на добру имплементацију планова великих земаља и мултинационалних компанија.

Следећи исти арогантни, империјални образац, и нацистичка Немачка је, у тежњи да задовољи своје интересе, преузела геополитички модел схватања простора и његовог уређења и прилагодила га идеологији и циљевима национал-социјализма, те објективним географским, социјалним и економским чињеницама у периоду од 1933. до 1945. године.

---

³ Claval, P. (1978), *Espace et pouvoir*. Paris: Presses Universitaires de France.

⁴ О овоме опширније видети: Gras, N.S.B. (1922), *Introduction to Economic History*. New York: Harper and Brothers.

Идеја Великог простора.

Великопросторно планирање Југоистока – привредне и друге теме.

Успон Адолфа Хитлера и његово освајање власти у Немачкој, као и програмски циљеви његовог *Main Kampf*-а којих се до краја доследно држао, једно су од најпознатијих и најдеталније проучених прича XX века. Вулгарно схватање дарвинизма резултирало је аксиомом да је човек борбена животиња – где нација, као скуп појединачности, представља борбену јединицу. Повезивањем „живота“ и „борбе“ долазило се до „биолошке“ премисе „борбе за опстанак“ народа, којој је све подређено, па и привреда, оспособљена и организована за борбу у којој постоји „хијерархијски поредак народа“, односно веза са идејом расне чистоте.⁵ Немцима, као највећем расном хомогеном блоку у Европи, био је потребан простор који је, наравно, морао да буде велик, јер је требало да служи најмање хиљаду година. Тадашња просторна терминологија обухватала је често испреплетане појмове „животног простора“ (*Lebensraum*), „великог простора“ (*Grossraum*), „великог привредног простора“ (*Grosswirtschaftsraum*), „допунског простора“ (*Ergänzungsraum*) итд, све до „великопросторног планирања“ (*Grossraumige Planung*). Нацистички поглед на свет подразумевао је нови поредак, нову Европу (слика 1), велике просторе, укључујући великоазијски простор (јапански „велики простор“), што представља само идеолошку кодификацију једног виђења послератног уређења света, које је подразумевало победу сила Осовине и потпуну немачку супремацију, не само у Европи, него и стварање светског царства (*Weltreich*), како га је Хитлер схватао. Идеолошки термини довели су и до промене употребе неких географских термина: тако је тенденциозно потискиван појам Балкана („смрт Балкана“ значила је стварање могућности за „рађање Југоисточне Европе“ у складу са познатом Бизмарковом изјавом да балкански простор није вредан жртвовања живота ниједног померанског гренадира) у корист појма Средње Европе, Југоисточне Европе и Дунавског простора, чије су се границе међусобно преплитале и бивале нејасне (баш као и данас).

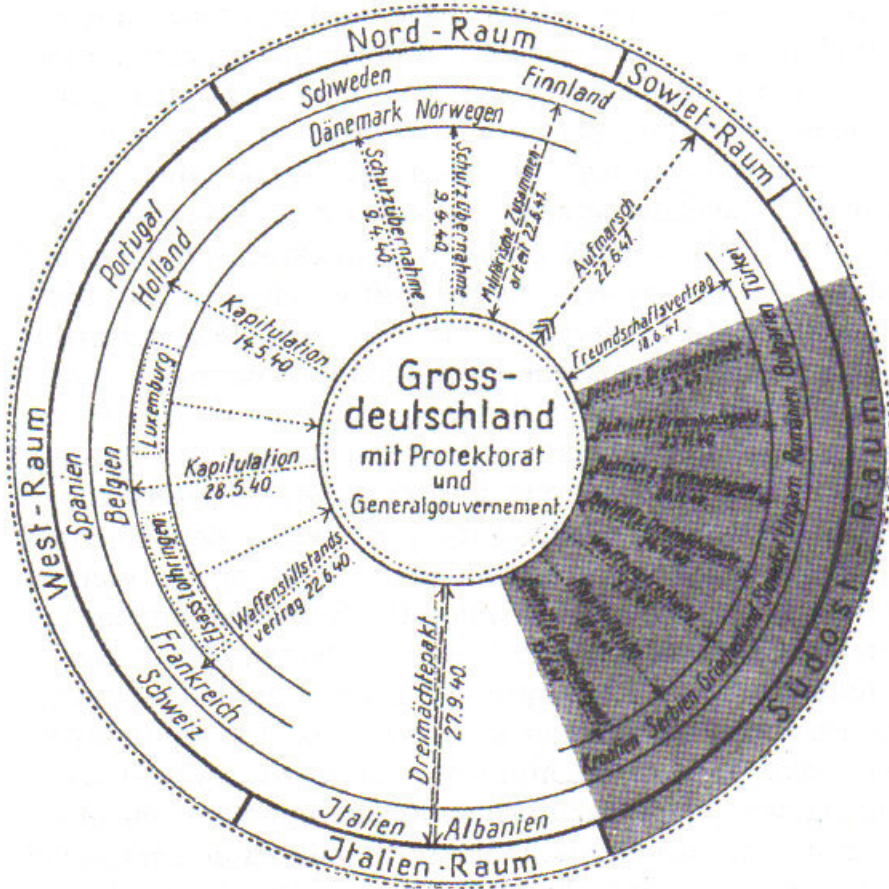
⁵ Опширније о свему овоме видети Ристовић М. (2005), *Немачки нови поредак и Југоисточна Европа 1940/41–1944/45*. Службени Гласник, Београд.

Идеја о великом простору, наравно, није подразумевала само његов физички аспект, односно величину. Подручје тадашњег Немачког рајха није било претерано богато стратешким сировинама, изузев угља од друге половине XIX века до Првог светског рата. Немачка је и пре Другог светског рата и током њега зависила од снабдевања нафтом из Плоештија у Румунији, шведске гвоздене руде, каучука и гуме из Азије итд. Немачкој су, заправо, недостајале сировине којима су неке од земаља европског простора биле релативно богате. Та глад за сировинама обележавала је многе стратешке одлуке, како пре рата, тако и током њега. У том смислу је илустративна изјава Јозефа Гебелса од 31. маја 1942. године: „Ово није рат за престо и олтар, то је рат за жито и хлеб... рат за сировине, за гуму, за гвожђе и руде... не може се вечито борити за идеале... Желимо најзад једино да инкасирамо!“. Подразумевало се да према теоријама о доминацији германске расе народи који владају тим сировинама нису способни да их искористе на оптималан начин (нити би требало да их користе за себе!). У низу оцена о „компетенцији“ појединих народа за вођење привредне, социјалне и државне политике, по правилу су с најнижим оценама пролазили народи Југоисточне Европе (истини за вољу, ни о Русима није постојало високо мишљење, али су они имали знатну армију иза себе!). То што је идеја „великопросторног планирања“ највише заживела на европском Југоистоку, није само резултат лоше управе и византијско-отоманско-балканског менталитета и начина обављања послова, већ и наслеђа Версајског мировног споразума који је на поменутом простору оставио иза себе економски и војнички слабе земље са бројним унутрашњим и спољашњим политичким проблемима. Отуда је то био „најмекши“ простор за експерименте новог поретка, без готово икаквих сметњи са стране, изузев, донекле, Италије.

Привредно продирање нацистичке Немачке у периоду од 1933. до 1939. године у подручје Подунавља и Балкана представља и данас предмет посебног интересовања многих историчара. То је запажено и у поднетим рефератима на међународном научном скупу одржаном у октобру 1973. године у Српској академији наука и уметности на тему: „*Трећи Рајх и Југославија 1933 – 1945*“. На томе скупу изнете су и неке нове појединости о битним карактеристикама немачке привредне политике, односно њеног продирања у Југои-

ZEMLJE KONTINENTALNOG PRIVREDNOG PROSTORA

Die Länder des kontinentalen Wirtschaftsraumes

Politische Verfassung des Kontinents Juli 1940 – juni 1941.

Großdeutscher Raum im Zentrum der Kräfte

Političko ustrojstvo kontinenta

Слика 1: Земље континенталног привредног простора
Извор: Ристовић, М. (2005), Немачки нови поредак и Југоисточна Европа
1940/41–1944/45. Службени Гласник, Београд

сточну Европу, посебно у Југославију. Употпуњујући та гледања и оцене, овде ће се у сажетом облику дати само оно што је битно за боље разумевање читаве немачке политике према Југославији од доласка нациста на власт па до Априлског рата 1941.

Очигледно је да је немачко привредно продирање ка Југоистоку трасирано већ у првој години нацистичког режима, као што је и Вајмарска Република својевремено намеравала да привредно продирање у Југоисточну Европу користи као средство спољне политике. Разумљиво је да је у оквиру Хитлерове тежње за остварењем светске, посебно европске хегемоније, привредно продирање на Југоисток представљало само једну компоненту тога грандиозног плана поробљавања, односно немачке освајачке политике. То продирање вршено је плански, у етапама, доста убрзано, у ситуацији једне изузетне политичко-привредне напетости, конкуренције и ривалства са другим великим партнерима (посебно Великом Британијом и Француском, а затим и Италијом), све до скоро потпуне ликвидације утицаја сваког привредног и политичког противника на Балкану, а посебно у Југославији. Пошто је и Југославија била погођена светском економском кризом, то је економски продор Немачке ка Југоистоку наишао на добар одзив, јер своје пољопривредне производе у то време Југославија није могла нигде да пласира. Поред тога, немачка влада је добро знала да се на тлу Југославије преплићу разноврсни интереси великих сила, да је она бременита унутрашњим супротностима, привредно неспособна, под перманентним страхом од италијанске агресивне политике, а још и под притисцима и утицајима својих старих савезника – Француске и Енглеске, који сваким даном показују све мање интереса за њену будућност. Такође, поред перманентне дипломатске и привредне борбе са Великом Британијом и Француском, на подручју Подунавља и Балкана, немачка влада се енергично супротстављала и италијанским плановима у Подунављу. Исто тако немачка влада, која је у то доба била против италијанске политике разбијања Југославије, сматрала је зближавање са Југославијом „великом линијом“ своје југоисточне политике, која би представљала ударац италијанско-аустријском зближавању. Без сумње, то је био и пут за разбијање француског система у Југоисточној Европи, као и свих утицаја других великих сила. Полазећи од ових циљева, немачка дипломатија је стала на гледишту да „без Ју-

гославије нема затвореног југоисточног европског привредног подручја“ и да „кључ за југоисточно европско привредно подручје и за југоисточну европску политику лежи у Београду“.

И вођство Национал-социјалистичке партије (Спољнополитички уред – АРА NSDAP) придавало је велики значај Југославији. Тако се у једном документу из октобра 1934. године констатује „да у Београду лежи осовина за сваку југоисточну политику и да не само централни положај Југославије и чињеница што она учествује у свим пактовима на Југоистоку, чини Београд најзначајнијим пунктом немачке политике, већ и снага Југославије и њена политика против Италије, великог противника немачке југоисточне политике“. Оцењено је да је југословенска влада била у читавом послератном периоду меродавна за целокупну балканску политику.

За експанзионистичку политику немачког империјализма према Југоисточној Европи, посебно према Југославији, истакнуту улогу имали су: Средњеевропски привредни савет (Mitteleuropäischer Wirtschaftstag – MWT), Одбор за Југоисток IG Farbenindustrie, Одбор за Југоисток Савезне индустријске групације (Reichsgruppe Industrie), Друштво за југоисточну Европу (SOEG) у Бечу, као стварни носиоци и организатори немачке привредне политике у Југоисточној Европи од 1933. до 1945. године. На њихову активност су се ослањале све званичне комисије разних министарстава, као и нацистичко-партијски уреди и центри.⁶

Вођство Националсоцијалистичке партије поставило је следеће циљеве економске политике према Југославији: (1) даље продубљивање југословенско-италијанских супротности; (2) сузбијање утицаја Француске и разбијање њеног система на Југоистоку; (3) максимално развијање започетог економског зближавања са Југо-

---

⁶ Све на основу реферата поднетих на научном скупу: „Трећи Рајх и Југославија 1933–1945“ (Београд 1973) др Волфганга Шумана (Schumann) *Аспекти и позадина трговинске и привредне политике Хитлерове Немачке према Југославији*; др Живка Аврамовског *Немачка политика међународне изолације Југославије*; др Лепосаве Цвијетић *Тежње и планови нацистичке Немачке о укључивању Југославије у тзв. Немачко велико привредно подручје (Deutsche Grosswirtschaftsraum)*, Ханс Лирген Шредера (Schröder) *Југоисточна Европа као „незванично царство“ – Пример Југославије 1933–1939*. Видети и: Куколеча С. (1956), *Анализа привреде Југославије пред Други светски рат*, Економски институт, Београд.

славијом ради њене потпуне економске повезаности и зависности од Немачке и слабљење њене везе са дотадашњим савезницима, а по могућности и њено изоловање од Француске и чланица Мале Антанте. Од доласка Милана Стојадиновића на положај председника владе и министра иностраних послова (јуна 1935), Немачка све изрази-тије стиче посебно повлашћен положај у југословенско-немачким привредним односима (велике државне наруџбине – за наоружање, контрола увоза из других земаља, учешће Крупа у проширењу Зенице, усвајање немачких захтева у погледу робне структуре југословенског извоза у Немачку). За развијање што тешње привредне сарадње образовани су мешовити владини одбори који су до почетка Априлског рата одржали дванаест састанака. На тим, нарочито пр-вим, састанцима југословенске делегације су покушавале да сузбију немачке захтеве, притиске и уцене и у томе су донекле успевале до Аншлуса 1938. године. Касније, међутим, како се ближио почетак Другог светског рата, тако су немачке делегације бивале агресивније, безобзирније, наступајући често с претњама и уценама. После великих ратних успеха у Европи 1939. и 1940. године, нацистичка вла-да је сматрала да Југославија коначно припада „европском великом привредном подручју“ као „аграрно-сировински снабдевач“ тог ве-ликог подручја под вођством Немачке.⁷

Милан Ристић (2005, 365–366) са правом констатује: „...Пла-нирање даљег правца привредних кретања у земљама које су припа-дале важном југоисточном граничном појасу ’новог европског при-вредног поретка’ имало је за немачке привреднике велику привлач-ну снагу, што је непосредно пред рат и довело до мобилизације ши-роког круга заинтересованих. То је подстакло покретање организо-ване акције чији је циљ било стварање ’стручних и научних претпо-ставки’ за приступање детаљном свеобухватном планирању намењеном потпуном преузимању руковођења судбином даљег привредног

---

⁷ Тако је, на пример, немачки војни аташе у Београду поднео немачком генерал-штабу извештај 10. новембра 1939. године о могућности већег коришћења југо-словенских сировина за немачку ратну привреду: гвожђа, бакра, олова, цинка, боксита, пирита, хромне руде и антимона, манганове руде, лискуновог шкриљца, азбеста и графита, са картом налазишта и пратећом статистиком производње. Види Терзић, В. (1982), *Слом Краљевине Југославије 1941. Том други*. Народна књи-га, Београд, Партизанска књига, Љубљана – Београд, Побједа, Титоград.

развоја народа овог простора. Представници немачке привреде⁸ са политичким акредитивима националсоцијалистичког режима, били су и овом приликом вођени свешћу да, укључивши се у акцију на Југоистоку, ради остварења интереса својих фирми и привредних организација, делују и на остваривању 'општих циљева': учвршћивању неприкосновеног војног, политичког, идеолошког и привредног примата Трећег Рајха. Окупљање привредних вођа и стручњака у различите 'интересне савезе' (друштва, одбори, савети, итд) било је и у функцији институционализовања интереса одређених група, ... блиских по схватањима, методама деловања и припадности (било државној или приватној индустрији, или, пак, одређеним привредним гранама)⁶. ... „Сумирајући оно што се може назвати општим именом ‚планска делатност‘ немачких привредних агенција за Југоисток у периоду непосредно пред рат и током рата, као и самосталног деловања појединих утицајних привредника и политичара, може се закључити да је њеним посредством пуштен у оптицај и стављен на разматрање широк спектар идеја које су свој стожер имале у дискусији о будућем привредном карактеру земаља овог подручја укљученог у Grossraum као његов привредни додатак, и дилемама око опортуности даљег индустријског развоја. Сама, пак, 'привредно-научна планска делатност' остала је због услова наметнутих ратом и његовим, по немачку ствар, све неповољнијим токовима, збир уопштених идеја и нацрта који је требало да створе 'принципијелне претпоставке' даљем конкретном планском раду⁶.

Немачка се, наравно, није журила, па је за детаље било времена, с обзиром на то да је Рајх требало да траје хиљаду година: донекле су хитне биле само набавке сировина директно неопходних за ратну производњу. Но, акција којом је руковођено из Беча као идеално позиционираног традиционалног центра Источне Марке, ипак је имала јасан концепт и недвосмислено дефинисане основне циљеве: не индустријски развој Југоистока, већ само (1) истраживање и експлоатација минералних ресурса, (2) експлоатација вишка необразоване радне снаге (изузев аграрног становништва) и (3) финансијска експлоатација. Плански комитет и друга тела SOEG имали су, када је у питању последњи циљ, пуну подршку комплетног немач-

---

⁸ Поред осталих и *IG-Farbenindustrie AG, Siemens, Zeiss, Krupp, Thyssen* итд.

ког банкарства (посебно Дрезденске банке), као и подршку великог броја (наметнутих) чланова управних одбора свих важнијих банака, осигуравајућих завода и финансијски најјачих привредних колектива не само у Краљевини Југославији, већ и у готово свим земљама Југоистока. Показаће се, међутим, да је брижљиво и дуго осмишљаван план био прегажен стварношћу рата, и да је систематску експлоатацију под мамузом ратне нужде заменила анархија и пљачка припојених подручја.

Планирање Подунавља

Просторно планирање Подунавља које је спроводила нацистичка Немачка није се догодило случајно. Са једне стране, оно је било иницирано чињеницом да се просторно планирање уводи на „велика врата“ као један од битних механизма укупног повећања уплива (регулаторне улоге) државе у свим областима, а посебно у економији (тзв. Кејнзијанска економија) као резултат глобалне реакције на тешке последице Светске економске кризе 1929–1933. године. Тада је први пут од свог постанка либерални концепт капитализма био стављен под оштру критичку призму, а као закључак, који треба спровести, дефинисан је став да државе више никад не смеју да због своје неактивности дозволе такав финансијски крах, такво економско опадање и толику стопу незапослености. Делом иритирани чињеницом да СССР, спроведећи своју планско-привредну политику (петолетке), није био озбиљније погођен кризом, лидери Западног света су један за другим почели да мењају ставове у погледу потребе контроле до тада потпуно слободних тржишних процеса и инструмената. Предњачила је, наравно, Америка: познати Рузвелтов *New Deal* је значио револуцију у схватању односа друштва, државе и економије. Један од најинтересантнијих подухвата у оквиру овог грандиозног и веома сложеног пакета мера била је израда и реализација плана уређења слива реке Тенеси, који је подразумевао (поред осталих планских мера мелиорације земљишта, дислокације насеља и инфраструктуре, изградње водопривредних система) велике јавне радове, односно масовно запошљавање становништва о трошку државе, о чему се старала државна агенција (TVA – Tennessee Valley

Authority).⁹ Пошто је то била Америка, идеја је брзо постала опште-позната и преузета: чак је и Дража Михајловић, у једном од својих виђења послератне обнове Југославије, као прву и приоритетну акцију планирао велике јавне радове у сливу Велике Мораве.

С друге стране, било је природно (и иманентно Немцима) да ће идеја о системском реду и планској привреди наћи плодно тло у Немачкој, која је од Версајског мира била угрожена економским проблемима и огромном стопом незапослености. Немачка је тада, упркос свему, била водећа научна и техничка сила у свету, а имала је и искуства у планирању – један од првих просторних планова уопште у свету био је план уређења Рурске области из 1898. године, диктиран потребом Кајзерове Немачке да стигне и, ако је могуће, оспори ондашњу британску економску, војну и империјалну супремацију. Од тога до планирања слива једне велике реке није било потребно правити велике идејне кораке. Избор слива је, поред наведених геополитичких и економских разлога, био диктиран и географско-историјским чиниоцима.

Водни саобраћај је вековима био доминантан вид транспорта робе у Европи, што је условило да се дуж речних токова и на њиховим ушћима развију велики градови. Са 2.857 km тока, Дунав је друга по дужини река у Европи, а 33. у свету. Ова река је званично проглашена међународним пловним путем на основу докумената Париског конгреса из 1856. године, Берлинског конгреса из 1878. године, Статута Дунава из 1921. године и Београдске конвенције из 1948. године, а данас се та пловидба остварује на дужини од 2.414 km – од Келхајма у Немачкој до Сулине на румунском делу обале Црног Мора. Разноврсне предеоне карактеристике дуж тока Дунава условиле су, у комбинацији са историјским факторима, стварање различитих насељских, саобраћајних и привредних структура и просторно-развојних / функционалних целина. Разноврсност предела, као и природних и створених структура и вредности, у комбинацији са људским активностима и бурном историјом, представљали су и представљају и данас, са планерске тачке гледишта основни потенцијал овог подручја, али и основни извор конфликта и проблема.

---

⁹ Види: Selznick P. *TVA and Democratic Planning*. In: *Foundations of the Planning Enterprise* (J. Hillier and P. Healey eds.), Aldershot, England, 2008, 261–274.

Као један од најочигледнијих примера је и чињеница да Дунав данас тече кроз или чини границу између десет европских земаља (Немачка, Аустрија, Словачка, Мађарска, Хрватска, Србија, Бугарска, Румунија, Молдавија и Украјина), што директно одређује и број суверених актера који би, према савременим демократским принципима, требало да имају равноправну улогу у кројењу судбине Подунавља, посебно када је реч о прекограничним утицајима (загађење, поплаве, функционално повезивање...).

Идеја о контроли и планском управљању Подунављем није оригинална идеја нацистичке Немачке, већ представља специфично наслеђе претходних немачких режима. Ставови који су изношени у немачким војним, политичким, привредним и научним круговима, публиковани, поред осталог, и у часопису „Слободни Дунав“ („*Der freie Donau*“) чије је излагање настављено и након 1918. године, без изузетка су наглашавали органску везу Немачке са Подунављем као и намеру да се насилно реорганизује простор, у циљу његове потпуне контроле. Дунав, који се сматрао најважнијом саобраћајницом између Средње Европе и Истока, остао је предмет великог интересовања немачких ревизионистичких кругова и након завршетка Првог светског рата, када је добијао и помало митску димензију, као природни пут немачких ратних и колонизаторских похода према истоку.¹⁰ Размена робе Дунавом је била велика: 1938. године Мађарска је 35% извоза слала Дунавом; 21% увоза стизало је истим путем. Југославија и Бугарска су користиле Дунав у нешто мањем проценту, али је највећи део њихове робне размене са Немачком ишао овом реком. Поморска блокада Немачке довела је до реактивирања идеје о мрежи пловних путева унутар европског континента – од Рајне, Мајне, Дунава, па све до Одре на истоку; чак је апострофирана стара идеја о каналу Морава – Вардар – Егејско море. Пловидба Дунавом налазила се већином у рукама немачких акционарских друштава која су, захваљујући рату, потпуно истиснула конкуренцију. Транспорт је требало, мање више, да буде једносмеран: узводно ка знатно проширеној бечкој луци („Хамбургу југоистока“) и братиславском пристаништу, ради снабдевања Протектората. У циљу реализа-

---

¹⁰ Све на основу Митровић, А. (1981), *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустроугарске и Немачке 1908–1918*, Београд.

ције плана у Будимпешти су обављани радови на проширењу чепелског пристаништа, а били су планирани слични подухвати на пристаништима у Београду, бугарским лукама Русе и Лом, као и румунским – Галацу, Браили и Ђурђу, од којих је ова последња била од изузетног значаја због близине нафтних постројења око Плоештија. Црноморске луке су биле сматране делом истог система – посебно Одеса и постројења на Криму, а целом мрежом управљали би, на основу планова SOEG, Дирекција рајха за водне путеве у Бечу, Рајсхгрупа за саобраћај – водне путеве, Баварски Лојд и Вермахт.¹¹

Упоредо са идејама које су се тицале унапређења пловидбе Дунавом, јављају се од средине 1941. године и размишљања о искоришћавању његовог великог енергетског потенцијала. Главни заговорници изградње бране и хидроцентрале у Ђердапској клисури били су Фриц Тот и Херман Нојбахер, са Албертом Шпером као водећим консултантом. Вредност пројекта је процењивана на неких 0,5 до 1 милијарде рајхсмарака: хидроцентрала, која је требало да даје годишње око 7 милијарди KW, требало је да осигура „електрификацију великог стила“ Румунији, Мађарској, Бугарској и Југославији. Ђердап као кључну тачку Дунава требало је, по плану Тотовог министарства, ставити „вечно“ под контролу Вермахта. Радови су требали да почну крајем 1942. године, а централа, чији је капацитет пројектован на око 50% снаге свих тада постојећих немачких централа, осигурао би електричну енергију за све пројектоване челичане, топионице и ваљаонице у простору Подунавља.¹²

У збирци планова који су се односили на саобраћај у „новом Европском поретку“, а који су имали у врху националсоцијалистичког режима своје страсне заговорнике (национални аутомобилски клубови, нафтни концерни и индустрија цемента), треба поменути и план о изградњи „Grossraumbahn“-а – трансконтиненталног ауто-пута кроз цео Grossraum, који би као саобраћајна трансверзала повезивао крајњи европски запад са Босфором (Остенде – Цариград, а у другој верзији Хамбург – Беч – Будимпешта – Цариград), који би

---

¹¹ Види: Митровић, А. (1970), *Нацистичка идеја великог привредног простора и Југоисточна Европа (1940)*. Зборник Филозофског факултета, књига XI – 1, Београд; Ристовић, М. (2005).

¹² Ристовић, М. (2005)

имао своје огранке ка другим деловима континента и који би делом користио саобраћајне погодности Подунавља.¹³ Ипак, мрежа железничких пруга је требало да, након значајних проширења, буде околница саобраћајног повезивања и искоришћавања целог подручја. Тако саобраћајно унапређено, Подунавље и Југоисток би, са једне стране, држали „простор на окупу“ (данас територијална кохезија), а с друге стране, омогућили би даљи продор ка Блиском и Средњем Истоку. Но, предвиђено време од десет до петнаест година за реализацију ових планова понестало је Немачкој врло брзо – поразом 1945. године планови су архивирани у Бечу и широм Немачке.

Епизод: Крах нацистичке политике и савремени контекст планирања у Подунављу

С поразом Немачке нису пропали и сви планови који су некада били од стратешког значаја за Трећи рајх. Управо после Другог светског рата, а посебно након уједињења Европе у Мастрихту, број иницијатива, организација и пројеката у чијем се фокусу налазе Дунав, Подунавље и Југоисточна Европа у непрестаном је порасту.

Након усвајања Београдске конвенције из 1948. године о режиму пловидбе на Дунаву,¹⁴ коју су потписале СССР, Бугарска, Мађарска, Румунија, Украјина, Чехословачка и ФНРЈ, формирана је и нова Дунавска комисија са задатком да обезбеди и развија слободну пловидбу Дунавом за комерцијална пловила под свим заставама, у складу са одредбама Београдске конвенције, као и да развија економску и културну сарадњу између земаља потписница Конвенције. Политичке промене које су покренуте падом Берлинског зида довеле су до потписивања додатног протокола 1998. године и реконструкције чланства у Комисији у чијем раду данас учествује десет земаља кроз које Дунав пролази, као и Руска Федерација.

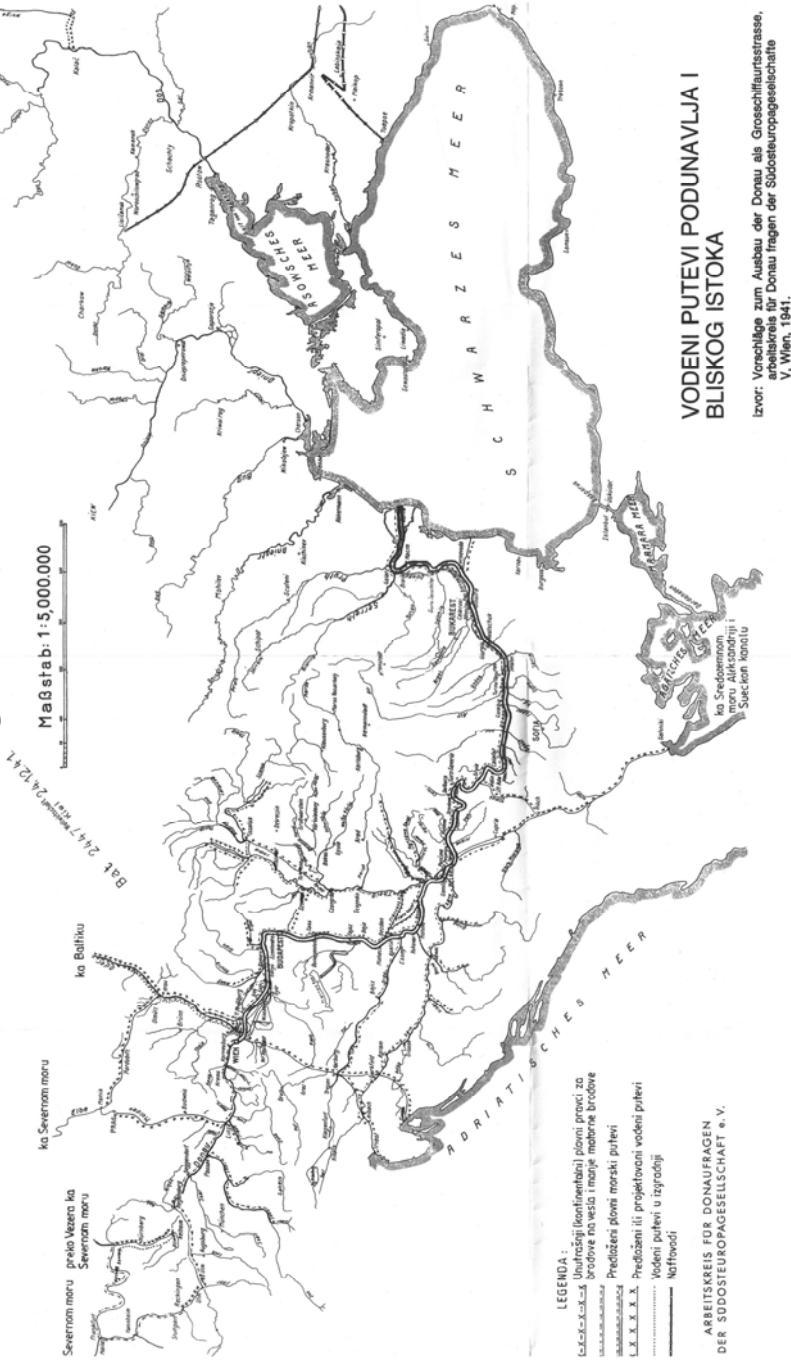
Идеја о повезивању Северног са Црним морем каналом Рајна–Мајна–Дунав почиње да се реализује 60-их година XX века, а радови су завршени 1992. године. Трансевропски пловидбени систем Рајна–Мајна–Дунав дугачак је 3.505 km. Немачка је овим системом,

---

¹³ Исто.

¹⁴ <http://www.danubecommission.org/uploads/doc/convention-en.pdf>

Die Wasserstraßen des Donauebietes und der Nahe Osten.

Слика 2: Водни путеви Подунавља и Блиског Истока
Извор: Ристовић, М. (2005), Немачки нови поредак и Југоисточна Европа

за сада, превасходно обезбедила бољи проток робе ка ротердамској луци и из ње, док је дунавски пловидбени правац још увек недовољно искоришћен. Томе су значајно допринеле политичке прилике на Југоистоку (прво „Гвоздена завеса“, а затим промене граница и друштвено-економских система), али и последице НАТО бомбардовања у Србији, које још увек нису у потпуности саниране. Како би се дунавски пловни пут адекватно валоризовао, он је током Друге паневропске конференције о транспорту, одржане на Криту 1994. године, проглашен за Паневропски коридор VII – једини водни пут међу паневропским коридорима. Идеја о дефинисању саобраћајних коридора за циљ је имала одређивање најважнијих саобраћајних праваца у источним деловима Европе, који би се након увођења међународних стандарда надовезали на већ стандардизован систем саобраћајница на Западу. У позадини се, наравно, налази процес евроинтеграција и порив за јачањем европске привреде, а земље које су приступиле Европској унији могу да рачунају и на значајнија средства за реализацију радова који би омогућили бољи и стандардизован начин пловидбе и промета робе и путника. Радови на Дунаву на територији земаља чланица Европске уније тако се реализују кроз Приоритетни пројекат бр. 18 у оквиру Трансевропске транспортне мреже, чији је основни циљ уклањање препрека како би се на целом току Дунава обезбедила пловност за бродове носивости до 3.000 t. У Румунији је у оквиру овог пројекта, на пример, предвиђено унапређење квалитета и безбедности лука Стара Молдава, Дробета Турну Северин, Калафат, Ђурђу, Олтеница, Калараши и Чернавода.¹⁵ Са експанзијом азијске робе на европском тржишту, посебно Источном, лука у Констанци добија све већи значај, чиме се перспективе развоја пловног система Рајна–Мајна–Дунав све више увећавају.

Од великих идеја из времена Трећег рајха, реализован је и пројекат изградње највеће хидроцентрале на Дунаву, односно хидроенергетског комплекса Ђердап I и Ђердап II. Укупна просечна количина произведене електричне енергије приближна је оној која је била замишљена својевремено у Берлину (Ђердап I производи у просеку 5,7 милијарди kWh годишње, док је немачким плановима

---

¹⁵ http://tentea.ec.europa.eu/en/ten-t_projects/ten-t_projects_by_country/romania/2007-ro-92301-s.htm

била предвиђена производња од 7 милијарди kWh годишње), а Ђердап I стварно представља најимпозантнији и најјачи хидроенергетски објекат на Дунаву и најјачу хидроелектрану у Југоисточној Европи. Изградња Ђердапа I и Ђердапа II била је заједнички подухват Југославије и Румуније, тако да и данас Србија и Румунија заједнички експлоатишу ове електране. Изградња хидроелектране Ђердап I започела је 1964. године, а први агрегат је пуштен у рад 1970. Са изградњом хидроелектране Ђердап II започело се 1977. године, док је први агрегат пуштен у рад 1985. Изградња хидроелектрана била је веома сложен пројекат, посебно када се имају у виду подухвати као што је потапање насеља, контрола успоравања тока Дунава и (делимично) измештање изузетно вредног археолошког наслеђа тог подручја (остаје отворено питање шта би се са њим десило да је Хитлер стигао да реализује свој пројекат?). Након вишедеценијске експлоатације, овим хидроелектранама је неопходан ремонт. Такође, драстичан пораст захтева за електричном енергијом, условио је да се у последње време све чешће чују наговештаји о могућој изградњи још једне хидроелектране у Ђердапу, тзв. Ђердапа III за коју је Генерални пројекат урађен још 1973. године. Ова електрана би, према пројекту, требало годишње да производи 7,6 милијарди kWh. С обзиром на то да је реч о инвестицији која премашује садашње могућности Србије и Румуније, Ђердап III ће, уколико се крене у реализацију пројекта, бити изграђен средствима страних компанија што ће, наравно, утицати и на режим експлоатације, токове извоза електричне енергије, профит и, уопште, користи које ће остварити Србија и Румунија.

Од различитих асоцијација и групација у Подунављу и у вези са Подунављем које су формиране након Другог светског рата, треба поменути Радну заједницу подунавских земаља – ARGEDONAU-LÄNDER (званично основана 1993. године; у оквиру Заједнице постоји Радна група за животну средину и просторно планирање), Међународну комисију за заштиту реке Дунав – ICPDR (основана 1998. године), Corridor 7 (тело основано на бази Меморандума о разумевању о развоју Паневропског коридора VII (Дунава)), Дунавску туристичку комисију (основана 1970. године), новоосновани Danube Competence Centre (асоцијација туристичких организација дуж Дунава од Хрватске до Украјине) итд.

Поред набројаних организација, од великог значаја за просторно планирање у Подунављу су европски програми транснационалне сарадње (INTERREG IIC, INTERREG IIIB CADSES, SOUTH EAST EUROPE, CENTRAL...), у оквиру којих су до сада реализовани бројни пројекти од значаја за шири простор Подунавља (наведимо само Vision Planet, Planet Cense, ESTIA, DONAUFHANSE, DONAUREGIONEN). Ови програми везани су за европске структурне фондове и мењају се са сваким периодом за који се на нивоу Европске уније доноси корпус фондова и средстава (структурни фондови се углавном доносе за период од шест година). Циљ програма је синхронизација приступа изради секторских и просторних планова и пројеката према, пре свега, методологији и инструментима које намеће Европска унија. За земље које нису чланице Уније, обезбеђени су посебни фондови (IPA, ENPI), али се може констатовати да су ова средства у текућем периоду недовољна, као и да се „европски“ обраци за спровођење пројеката не могу у значајној мери прилагодити специфичностима земаља које нису чланице ЕУ, односно да им то није ни циљ (циљ ових пројеката управо је супротан: да се земље које нису, а могле би једног дана бити чланице ЕУ усагласе са њеним стандардима и циљевима).

У јуну 2009. године, на иницијативу Комитета региона (консултативног тела ЕУ којим председава регион Баден-Виртенберг!) званично је покренута израда Свеобухватне стратегије Европске уније за земље дунавског слива за чију израду је мандат добила Европска комисија. Циљ ове стратегије, која се ради по угледу на Стратегију Балтичког региона, јесте синхронизација приоритета и приоритетних пројеката из четрнаест земаља дунавског слива у оквиру три главне области: саобраћај, енергетика и телекомуникације; животна средина; и социо-економски развој. Стратегија Подунавља би требало да буде усаглашена до краја 2010. године како би била усвојена током мађарског председавања Унијом у првој половини 2011. Све земље дунавског слива добиле су простор да истакну своје приоритете и пројекте; ипак, за очекивати је да ће превагнути они приоритети који су значајни за земље чланице ЕУ.

Какве поуке би се могле извући за просторно планирање на подручју Подунавља и Југоисточне Европе на основу представљених историјских епоха и њихових специфичности?

Простор Подунавља и Југоисточне Европе и даље није консолидован да би могао самостално и јединствено изражавати своје циљеве и потребе. Још увек је реч о веома хетерогеном простору, како у политичком, тако и у административном, друштвеном и економском погледу. Најјаче економије у Подунављу су и даље Немачка и Аустрија, а доминантан оквир сарадње је наметнут од стране Европске уније. Овај оквир је махом и прихваћен, јер за њега и не постоји нека јасна алтернатива, као ни превласт – од четрнаест земаља дунавског слива, осам су чланице ЕУ, а шест нису. Од осам чланица, две су, условно речено „старе“ – Немачка (од оснивања) и Аустрија (од 1995), док су остале (изузев Словеније) земље бившег совјетског блока, које су Унији приступиле 2004, односно 2007. године и које још увек нису достигле стандарде које имају „западне“ чланице. Међу подунавским земљама које нису чланице ЕУ, такође постоје разлике у статусу према Европској унији – док се земље бивше СФРЈ налазе или у статусу кандидата (Хрватска) или у статусу потенцијалног кандидата (Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора), Украјина и Молдавија имају статус тзв. суседних земаља ЕУ. Ситуација у Подунављу слична је ситуацији у Југоисточној Европи, а све наведено говори у прилог чињеници да је простор Подунавља и Југоисточне Европе и даље под утицајем великих сила и њиховог виђења развоја овог подручја.

Досадашње искуство са међународним пројектима у области просторног планирања и просторног развоја, који су спроведени у последњих десетак година, указује на интензивну потребу за јачањем просторно-развојних потенцијала уопште, а посебно дуж дунавског коридора који је предмет интересовања и Европске уније и свих подунавских земаља. У том смислу, ревитализација и модернизација дунавског пловног пута би (у идеалном случају), на пример, требало да допринесе, не само равномернијој, економичнијој и одрживијој расподели промета путника и робе у националном и међународном саобраћају, већ и расту друштвеног производа, запошљавању, валоризацији природних и створених потенцијала који се налазе дуж пловног пута, али и у његовом ширем залеђу, уз услов успостављања адекватних саобраћајних веза. Остварење циљева просторног планирања и просторног развоја зависи, међутим, од две основне групе фактора: утицаја политика и инструмената Европске уније (уз

значајну улогу Немачке и Аустрије), па чак и САД које овде нисмо много помињали (али које свакако представљају важан чинилац на светској и југоисточно-европској/балканској сцени), и вештине земаља Подунавља и Југоисточне Европе да понуђена и сопствена средства усмере ка приоритетима који су од националног, али и подунавског и европског значаја. Историја до сада није била благонаклона овом делу Европе, а чини се да то неће бити ни у некој ближој будућности. Остаје, међутим, нада да је с насилним прекрајањем граница и остваривањем других циљева готово, те да смо ушли у период дипломатског и прагматичног решавања свих проблема, па и проблема просторног развоја. О том приступу, међутим, многе земље Подунавља и европског Југоистока имају још доста да науче, посебно када је реч о простору Балкана, где још увек нису успостављене све прекинуте везе између делова некадашње СФРЈ.

Dejan Đorđević, Tijana Živanović

„LARGE SPACE PLANNING” OF THE SOUTH EAST:
TRANSDANUBIA AND OTHER PLANNING ISSUES (1914–1940/41)

Summary

Notwithstanding its defeat in the First World War, followed by a post-war crisis during Weimer Republic, hyperinflation and social turbulences, Germany, as one of the most important European countries, begins its recovery in 1930's. In terms of science, Germany of that time was a model – a mandatory and prestigious destination for scientific perfection and expertise in many fields, including spatial planning. Pursuing the experience of regional planning in the Ruhr area at the end of 19th century (example of efforts taken by the Keiser's Germany to get closer to or even outruns the British Empire) and inspired by a well-known planning initiative in the Tennessee Valley (famous TVA) as measure taken within the New Deal (whose political guru undoubtedly was Roosevelt), Germany launched itself into regional planning and large-scale public works in order to overcome consequences of the World economic crisis (1929–1933), unfortunately under Adolph Hitler's leadership. Being impressed by the USA in many aspects (lets also add Hitler's instinctive enchantment by Roosevelt's impressive demagogic but certainly pragmatic and effective world politics as well as by Roosevelt himself), Germany decides to replicate this theoretical model of planning under new circumstances and with expansionist goals. This is how the concept of “Larg Space Planning” (Grossraumige Planung) was born, as concrete implementation of the “living space” paradigm from “Main Kampf” project. Besides the fact that the idea of “Large Space” implies entire Europe and even world, in methodological, geographic and particularly institutional terms it was best developed for the Europe's Southeast, especially after annexation (Anschluss) of Austria in 1938, when different bodies were established in Vienna to implement Nazi Germany long-term (“thousand year”) plans. Naturally, the Danube area, where German expansionist, economic, social and political interests coincided with the

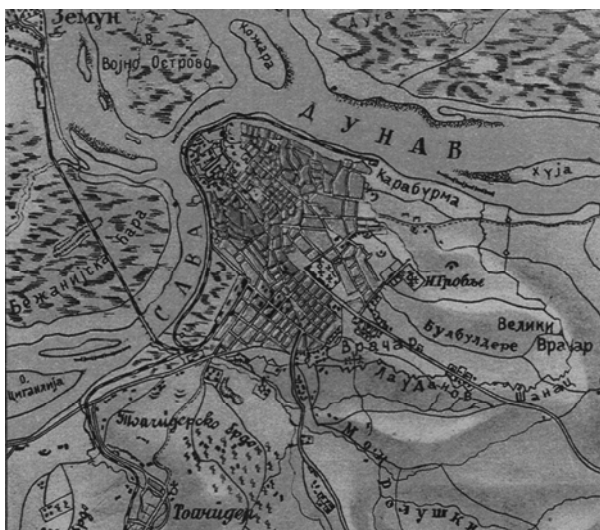
interests of others, namely Italy, lies in the centre. The paper analyses the idea of “Large Space”, as well as organisational and institutional arrangements for its execution with special emphasis on planning in the Southeast and Danube area (economy, politics, etc). However, the fall of Hitler’s Germany does not necessarily means the collapse of all plans that were once of strategic importance for the Third Reich. After the Second World War and after the unification of Europe in Maastricht in particular, the number of initiatives, organizations and projects targeting the Danube River, Danube Area and Southeast Europe has shown a rapid growth. The issues covered include: valorisation of the Danube waterway and its energy potential (Belgrade convention of 1948 regarding the regime of navigation on the Danube, construction of the Rhine-Main-Danube waterway, acclamation of the Pan-European Corridor VII, construction of the hydroelectric power plants Iron Gate 1 and Iron Gate 2...), establishment of different international bodies and working communities in the Danube area (Danube commission, Working Community of the Danube Region – Arbeitsgemeinschaft Donauländer/ARGE DONAULÄNDER, International Commission for the Protection of the Danube River – ICPDR...), transnational co-operation programmes (INTERREG IIC, INTERREG IIIB CADSES, SOUTH EAST EUROPE...) and their projects (VisionPlanet, Planet Cense, ESTIA, DONAUHANSE, DONAUREGIONEN...), development of the EU Danube Strategy, etc. Circumstances and goals are, however, different though some parallels could be found, too. The aim of the paper is to identify and explain them as well as to integrate some lessons learned from history into contemporary spatial planning concept in Southeast Europe and Danube area.

Key words: Third Reich, Large space, Danube area, Southeast Europe, spatial planning

II Урбанизација и урбани идентитет

Urbanization and Urban Identities

Catherine HOREL

URBAN CHANGE IN THE SOUTHERN CITIES
OF THE HABSBURG MONARCHY: WESTERNIZATION
AND NATIONAL AMBITIONS

Abstract: The Southern cities of the Habsburg Monarchy experienced many urban changes in the late 19th century until the beginning of the 20th century. I tried to compare some of these cities with neighbouring ones to see to what extent urban planning was generated by Hungarian centralistic power or followed local factors. How did urbanism reflect social strata and national identity? It seems that the changes were the expression of the *Zeitgeist* but also served political aims and ambitions. Industrialization and building of the railways changed the face of the town and accelerated the mobility. Economic factors came to play a part in the definition of the urban space. The urban planning was the result of these modifications and involved many actors: State, municipality, ethnic and confessional groups. But we must ask what was the signification hidden behind the walls.

Key words: Austro-Hungarian Empire, urbanisation, migrations, cultural institutions, architecture, monuments

The Southern cities of the Habsburg Monarchy experienced like others, to begin with Vienna, many urban changes in the last quarter of the 19th century until the beginning of the 20th century. But these cities offer a particular example: they were under the domination of Hungary, had a more multicultural aspect (up to four main national and confessional groups lived in these towns) and sometimes a common past (Turkish occupation). They were situated mostly on the margins of the Empire and had belonged until recently to the military border. The context of urban change in Austria and in Hungary has to be recalled: modernity in urban planning came after 1848 in the first case, after the Compromise of 1867 in the second. In both metropolises, political change was delivering a precise message.

In this contribution, I will try to compare some of these cities with neighbouring ones to see to what extent urban planning was generated by centralistic power (Budapest) or followed local necessities and patterns. I will deal mainly with Arad and Subotica (Szabadka) and give some insights of Sarajevo, Rijeka (Fiume) and Zagreb. The research I'm focusing on at the present time concerns urban transformation of the multicultural cities: how did urbanism reflect social strata and national identity?¹ It seems that the changes were the expression of the *Zeitgeist* (modernization, sanitary progress, etc.) but also served political aims and ambitions. There was a "fight for the city" which involved all actors: State, municipality, ethnic and confessional groups. Industrialization and building of the railways changed also the face of the town and accelerated mobility of the citizens. Economic factors came to play a part in the definition of the urban space. The urban planning was the result of these modifications. Is it true that all Habsburg cities resemble each other? Same "Ring", same theatres, schools: buildings were often the work of the same architects all over the Monarchy or even the Empire and tend to look alike. But we must ask what was the signification hidden behind the walls. On the spot, people had the impression that their city was unique and were assigning different meanings to the buildings, squares and statues.

The relations between the city and the neighbouring countryside were often complex. In most cases was the hinterland peopled with another national group than the one prevailing in the city. The modernisation and industrialisation generated a movement of migration to the city, it represented the opportunity for education and work and was for the peasants a new and attractive world. Workers' districts appeared and some were often dominated by a unique national group (Czechs in Prague, Slovenes in Trieste for example). Thanks to the development of the railways the cities came closer to each other; this brought more mobility (work, studies) but also comparison between cities. Some felt disadvantaged and rushed into a competition over progress: models were looked for and found in Vienna but also outside of the Monarchy, the architects became important persons.

---

¹ Catherine Horel, "Multi- und Plurikulturalismus in urbaner Umwelt. Nationale und soziale Vielfalt in den Städten der Habsburger-Monarchie 1867–1914", *MIÖG* 113/3–4, 2005, 349–361.

The growth of the city: immigration, industrialisation and modernisation.

Population of some Southern Hungarian Cities	1900	1910
Arad	56 260	63 166
Sarajevo	41 543	57 039
Rijeka	38 955	49 806
Temesvár	59 229	72 555
Subotica	83 593	94 610
Zagreb	61 002	79 038

Although Subotica was then the third biggest Hungarian city, it's barely known or mentioned by the present-day historiography. The town was peopled by landowners and merchants, and was therefore not considered to be a "Schulstadt" like others in the Hungarian Kingdom (see for example Pressburg) and had a rather low cultural profile. Its links with the Great plain and the envioning countryside disqualified it as well as an industrial city. In 1900 the town had only nine industrial enterprises with a total of 262 employees; in 1910 reached that figure 18 enterprises which employed 940 persons.

Number of workers in the enterprises (>20 employees) in 1910	
Zagreb	5 984
Subotica	940
Rijeka	5 881
Arad	4 645

Therefore, Subotica was quieter than other highly contested cities: there existed a *modus vivendi* between Hungarians and Serbs, free from permanent confrontation and exaggeration which characterised the everyday life of some towns. Of course the city experienced magyari- sation on the same level as elsewhere in Hungary. The growth of the Hungarian population was thus remarkably constant and gained about 3% at each census from 1880 to 1910. The other two national groups increased also, just as the town grew on a very important scale in these years: but the Hungarians remained in majority.² In 1900 Subotica had

---

² The 325 Slovaks of 1880 had diminished to 100 in 1910.

83 593 inhabitants and reached 94 610 souls by 1910.³ Compared to other cities, the garrison was very modest: 658 military men in 1900 and 1 378 in 1910.

Population of Subotica	1880	1890	1900	1910
Hungarians	30 075 (49%)	38 737 (52,69)	46 262 (55,8)	55 587 (58,8)
Serbs	26 637 (43,40)	31 824 (43,75)	34 992 (41,85)	36 004 (39)
Germans	14 769 (2,41)	1 898 (2,60)	2 140 (2,6)	1 913 (2)

Strategically the city had no signification. Without industry Subotica enjoyed a very low attraction and it shows thus a much weaker immigration rate than most Hungarian as well as Austrian cities. In 1890, more than three quarters of the population represented natives of the town.⁴

Percentage of native population in 1890	
Zagreb	33,76
Rijeka	49,37
Subotica	77,53
Arad	50,05

The chart above shows the difference between Zagreb, which not only had more industries but was also politically attractive throughout Croatia as the capital of Croatia-Slavonia and could provide many educational facilities up to the university, Arad, which began slowly to industrialise (the destruction of the vine-growing activity due to the epidemic of phylloxera drew the people to the city), and Fiume, whose territory (the so-called “*corpus separatum*”) was very small and the figure must be put in relation with the number of people originating from Croatia-Slavonia who don’t appear as natives, but the industrial activities of the port and the trade attracted indeed many people coming mainly from Hungary. At the other end, Subotica remained an agricultural town typical of the *puszta*.

³ A Magyar Korona országainak 1910-en népszámlálása [Census of the Lands of the Hungarian Crown for the Year 1910], vol. 1, Budapest, 1912 (30–31).

⁴ A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei [The Results of the Census made at the Beginning of 1891 in the Lands of the Hungarian Crown], Budapest, 1893 12.

Due to the presence of the Catholic Serbs, the so-called *Bunjevci*, Subotica remained definitely a Catholic city. In a very interesting way, the *Bunjevci* appear from 1900 on in the Hungarian statistics no more as „Serbs“ but as „others“; under the name „Serbs“ are now designated the Orthodox. Thus was the category „Serbs“ radically reduced, but could one justify that more than 30 percent of the population was composed of „others“, for whom no designation was found? It was not attempted either, to rename these people as “Croats”, the latter remained a distinctive category: 39 persons declared in 1910 to speak Croatian mother-tongue. In the religious landscape of Subotica, the only two minorities were the Orthodox and the Jews, who played nevertheless an active and visible role in the city with the building of their temples. The Reformed Protestants (Calvinists) had not even a church to represent them, the same happened for the Greek Catholics and Lutherans who had respectively about 200 and 300 believers.

Religions in Subotica (in %)	1880	1890	1900	1910
Roman Catholic	92,43	91,54	90,36	90,31
Calvinist	0,58	0,91	1,22	1,50
Greek Orthodox	3,98	3,41	3,91	3,68
Jewish	2,68	3,49	3,61	3,74

Then as now, Subotica was a bilingual city (the percentage of the Hungarians has not changed much since 1918). In 1900 26,76% of the population still could not speak Hungarian, ten years later this percentage had shrunk to 19,55%.⁵ The theatre performed since the beginning of the 1860's in both languages – an exception in Hungary: the first half of the season was animated by a Hungarian company and the second by the Serbian company coming from Novi Sad (Újvidék).

On the level of alphabetisation, Subotica was at the bottom of the list of the Hungarian cities: in 1910, the half of its population was still analphabetic. But if we look closer at this really poor figure in relation to languages and national groups, it appears that the most analphabetic were the Catholic Serbs. The most alphabetised were the Germans (50,52%), then the Hungarians (37,94%),⁶ in spite of the efforts made by the State

---

⁵ Ibidem, 28–29.

⁶ Ibidem, 164.

to promote public education. A sign of this low alphabetisation and therefore slowly progressing magyarisation can be seen in the fact that most Serbs could speak only their mother tongue up to the 1890's. Among the various confessional groups, the Jews were, with 77,28%, the most alphabetised citizens of Subotica. They were followed by the Reformed Protestants (68,12%); the Catholics were the least alphabetised (27,88%).⁷

On the border to Banat, Arad shows a bigger diversity in terms of national and religious groups. In 1880 the city had 35,556 inhabitants and reached 63,166 in 1910.⁸ At the end of the 18th century Arad was a German-Serbian town and was progressively peopled by Hungarians in the course of the 19th century. The Hungarians were mainly craftsmen, the Serbs for their part landowners and workers, whereas the Germans exercised various professions.⁹ Inside of the city the Hungarians dominated from the second half of the century, but their predominance was not complete until the turn of the century because they were confronted with three other groups. The growth of the Hungarians was achieved at the cost of the Germans, just as elsewhere in Hungary (with the noticeable exception of Temesvár – Timișoara), and of the Serbs. Thanks to the hinterland and the cultural and religious signification of the city for their identity, the Romanians were able to resist better. Many mixed marriages occurred between Serbs and Romanians, since both groups belonged to the same confession. From these unions were born children who were quickly “romanised” thanks to educational and religious institutions which the Serbs did not possess.¹⁰

Contrary to Subotica, Arad was assigned an important military role. The citadel was in older days the last one before the Banat military border; the city had been on the foreground during the War of Independence of 1848–1849 and was defended until the very end by the Hungarian *Honvéd*. In 1910 there were 2,197 military men in the city.¹¹

---

⁷ Ebd., 182.

⁸ A Magyar Korona országainak 1910-en népszámlalása.

⁹ Arad vármegye és Arad szab. kir. város néprajzi leírása [Ethnographical Description of the Royal Free City of Arad and its County], Arad, Monographia-Bizottság, 1912 Bd. 1, 63

¹⁰ Ibidem, 425.

¹¹ Ernő Deák, *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780–1918)*, 2 vol, Vienna, ÖAW, 1989, 229.

Population of Arad (in %)	1880	1890	1900	1910
Hungarians	19 896 (55,95)	25 901 (61,59)	38 929 (69,2)	46 085 (73)
Germans	5 448 (15,32)	5 626 (13,37)	5 643 (10)	4 365 (6,9)
Rumanians	6 439 (18,10)	7 873 (18,72)	9 556 (17,7)	10 279 (16,3)
Serbs	1 690 (4,75)	1 704 (4,05)	1 430 (2,5)	1 816 (2,9)

The confessional face of the city was diverse as well with four main groups sharing the space. Compared with other towns, Arad was less catholic: the Hungarians immigrants came often from Transylvania and thus the number of Reformed Protestants increased constantly until 1910 when they made 12% of the total. Only the Orthodox somehow decreased on the long run, which corresponds to the reduction of the Serbian population. The other confessional groups remained stable or increased slightly. Conversions and religious assimilation seem to have played a considerable role.

Religions in Arad (in %)	1880	1890	1900	1910
Roman Catholic	51,23	51,84	52,10	51,7
Calvinist	8,57	9,29	10,93	12,1
Lutheran	2,65	2,90	3,14	3,5
Greek Catholic	1,70	2,45	2,21	2,4
Greek Orthodox	23,54	22	20,61	20
Jewish	12,41	11,40	10,81	10

In 1900, 63,60% of the population was able to read and write, a result which put Arad at a far better place than Subotica. Most people were able to speak two or even three languages. Like in many other cities almost all the older Hungarians knew German and the number of the non-Hungarian speaking people decreased: in the Romanian and Serbian confessional schools the learning of Hungarian was compulsory. In 1900, 87,43% of the citizens were able to speak Hungarian and this already reached 92,64% in 1910! As a matter of fact, Arad reveals an exception among the other multicultural cities of Southern Hungary. The reason for that lays first of all in the already settled Hungarian population, which constitutes a factor of attraction; the good level of education for all groups must be considered as well; finally the will of the municipality

and the encouragement of the County and State authorities made the city an actor of the identification with the Hungarian national consciousness.

As the next two charts show, the progress of urbanisation in the Hungarian kingdom was linked with magyarisation: the cities offered indeed better opportunities for education, jobs and careers but this also coincided with adoption of the Hungarian national model and cultural patterns. The villages were often composed of only one national group whereas the towns tended to be more mixed or already completely magyarised. The bigger cities (not to mention Budapest of course) attracted even more people as soon as they were modernised and above all industrialised.

Cities with more than 10.000 inhabitants (in %)	1880	1910
Proportion of Hungarians	69,4	78,6

The migrants came mainly from the immediate neighbouring countryside and some cities kept for a long time the aspect of big villages. This is particularly obvious in Subotica where the photographs show only low houses dominated by a few church towers. There is still no definitive break between urban and rural landscape. The same could be said for Arad where the city centre was indeed transformed in order to show the ambitions of the city but the neighbouring streets lead directly to the outskirts. The immigrants were in all cases mostly Hungarians: better educated because of the pressure of the State and the greater opportunity of schooling, they came in higher numbers to the cities than the other national groups who either stayed in the villages or migrated overseas.

City Population (in %)	1880	1910
Hungarians	23,5	33,9
Non-Hungarians	9,1	11,1

The arrival of migrants in the cities changed their appearance; new streets with new names were designed, enabling the authorities to adapt the national discourse: Hungarians heroes of 1848, kings and ministers were honoured by the planners. Transnational and dynastic names were also given to hotels, cafes, schools and railway stations.

Often was the latter the starting point of the urban design. If we look at the map of Zagreb below, we see that the new railway station (one of the biggest in the entire Empire) was placed at the bottom of the “green horseshoe” which was to become the *Ring* of the city.

The earthquake of 1880 was – as in other cities of the region like Ljubljana (Laibach) – a chance to modernise the urban planning. The upper town (Kaptol and Gradec) was left outside of this project and the flat lower town was planned following the Viennese model. The representative buildings were erected along these streets: they were mainly cultural institutions as it was the case elsewhere and they offered the opportunity to satisfy the national discourse.

Projected plan of Zagreb
(*Zagreb 1900*, (ed.) Branko Ranitović; izbor tekstova Vanda Ladović, Zagreb, Liber, 1974)

In industrial cities, railways and other infrastructures were particularly cared for: each town wanted to have a railway station in order to be linked with other big cities and with the metropolises of the Empire, as well as – if possible – with the seaside. The concurrence

between Trieste and Rijeka is a good example for that even if the second laid considerably back compared to the first. The Hungarian State wanted to profile Rijeka as the door to the Adriatic and to the resort of Opatija (Abbazia), as well as a big industrial port enabling Hungary to export its grain products directly without having to pass through Austria. Thus was the Southern railway developed following the model of the Austrian *Südbahn* together with the port infrastructures and the industries which were linked to it.

Plan of Rijeka (Fiume)

(Kertész Béla, *Fiumei utmutató [Guide of Fiume]*, Budapest, Merkur, 1911)

Both Subotica and Arad were not highly intellectual like other cities of the Hungarian kingdom and they suffered the competition of their neighbours Novi Sad, Szeged and Temesvár. This argument of the competition was predominant in the press of both cities, particularly in Arad, where nothing was undertaken without bearing that in mind. Therefore it is not surprising to see that many institutions were created

and developed either at the same time or against the neighbouring city. The competition was not only taking place at cultural level but also on the level of urban planning and technical progress. But it is nevertheless true that education and culture had always a higher meaning: the prestige of the city laid in its schools and cultural life, which was on the first place represented by the theatre. In 1908 Subotica had four libraries (only one belonged to the city, the others were either confessional or situated in schools), one museum, one theatre, ten printing houses that published ten newspapers and periodicals. In comparison, the less peopled Arad had nine libraries, two theatres (one of which was a summer theatre on the bank of the Maros), one museum, twelve printing houses that published only seven periodicals but among them the daily press was better represented than in Subotica.

Cultural institutions	Arad	Temesvár	Oradea	Subotica
Library	9	7	13	4
Museum	1	2	1	1
Theatre	1	1	1	1
Summer theatre	1		1	
Printing house	12	17	15	10
Periodicals	7	25	21	10

The number of associations seems rather equal at first glance: 59 in Subotica and 61 in Arad,¹² but the latter was again doing better because it had less inhabitants. Most associations were cultural and professional. The most important identification grouping of the *Bunjevci* was since 1878 the *Pučka Kasina* (Peasants' casino); four of the eight Serbian associations were explicitly catholic. In education the gap between the two cities was quite obvious and here we can also find an explanation for the mediocre alphabetisation rate of Subotica: the city had indeed a high gymnasium, but possessed practically no other high school of any kind; this shows that the population was content with the elementary school and that the motivation for higher education remained modest. On the contrary to nearly all comparable cities, Subotica had no

¹² Deák, *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone*. To compare with other neighbouring cities of the same importance: Temesvár had a very high number of associations (132) and Oradea had less (30).

school teacher's training college but only one for women teachers. The private schools were poorly represented as well: two catholic schools, one of which for girls, then respectively one Orthodox and one Jewish school¹³. One had to wait until 1907–08 to see the opening of a State high school for girls but with only 33 pupils.¹⁴ Moreover it seems that only the city tried to invest in the education of the population: no Maecenas, neither entrepreneur nor bishop, gave any support. Some rich merchants took together with teachers the initiative to create a commercial school but it was opened as late as 1908.¹⁵ Why was Subotica making so few efforts in terms of education? The city did its best but received no help either from the State or from private investors. There seems to be many reasons for that: the Hungarian State did not consider Subotica to be of any great signification. The magyarisation spread without problem, the Catholic Serbs were not considered as a national group: they did not side with the Croats and were barely perceived by the Orthodox Serbs as compatriots because of the religious difference. Subotica was not a “battlefield” on the same level as Pressburg for example and had for the Hungarian identity no other task as to deliver the grain of the Great Plain. The aristocracy of the Bács-Bodrog County did not belong to the highest families of the kingdom: no famous nobles like Zichy, Pálffy or Esterházy, whose names and glory were able to bring about financial help for the establishing of schools and other institutions. The city was not poor, on the contrary, for it was situated in the middle of the cereal paradise of the Vojvodina, but she had no industry and was therefore not rich enough to realise her ambitions.

The newspapers of Subotica did not even succeed to become daily ones for the lack of readers! Most of them stayed on the level of city politics and the topics they were addressing did not reach out of the immediate Bácska region. The Serbian papers could not make better. The debate concentrated over the „mayor's clique“, the creation of a catholic gymnasium, the „shameful” Serbian preach at church, and the theatre which was the universal subject in all cities of the Habsburg Monarchy

---

¹³ Szabadka Város közigazgatása 1902–1912 években [The Administration of the City of Szabadka in the Years 1902–1912], Szabadka, 1912, 286.

¹⁴ Ibidem, 242.

¹⁵ Ibidem, 246.

possessing one (or more). The national and linguistic diversity of the press in Subotica was consequently small: no German paper, a very short-lived Jewish paper, the Serbian *Subotičke Novine* and the popular calendar *Subotička danica* (The Morning Star of Subotica). Politically the newspapers had but two orientations: liberal and independent,¹⁶ following the trend of the city politics. The news political expressions of the time, the social democracy and the christian-social movement could not assert themselves in Subotica although the second would have had the chance to do so. But the people of the Great Plain were more interested by the newly founded agrarian Party.

The bigger diversity of the national and confessional groups in Arad together with the greater economical, national and strategical meaning of Arad gave rise to a logical wider offer in terms of schools and cultural institutions. With 63,166 inhabitants the town had in 1910 nearly as much schools as her rival Temesvár (72,555 inhabitants). Arad was doted with the most highly considered teaching institutions: gymnasium, *Realschule*, high school for girls, crafts and commercial school, mens' and ladies' teachers college, industrial school, music school and city music academy and even a school for the deaf-mute, on the whole the complete educational offer of its time. The former agricultural and craftsmen town had become also an industrial metropolis. The variety of its economical activities made her definitely more dynamic than Subotica.¹⁷ On the top of that and this was also a consequence, the city enjoyed the attention of the State and of the County authorities; the latter wanted to assert themselves in front of the concurrent Temesvár. The many national and confessional groups of Arad managed to create numerous institutions (some of the Serbian and Romanian schools even existed since the end of the 18th century). The seat of the Orthodox Romanian diocese played a particular role with its seminary inside of which were educated many of the members of the Romanian church elite of the region.¹⁸ Next to the seminary a teachers'

---

¹⁶ The adjective refers to the Independence Party of 1848 which came to strength in the Hungarian politics at the end of the 19th century and won the elections of 1906.

¹⁷ A Magyar Korona országainak 1910-en népszámlálása, vol. 2, 66.

¹⁸ Károly Kehrer, Aradvármegye és Arad sz. kir. város népoktatásügye 1885–1910-ig [The Educational System of the Royal Free City of Arad and the Arad County 1885–1910], Arad, 1910, 247.

college functioned. The Romanians maintained also two private schools, as well as did the Serbs. In 1910 existed a Jewish private school as well. The strong magyarisation of the education could thus not completely destroy the diversity of the other institutions. The assimilation of the Germans and Jews was certainly quickly achieved and their private schools disappeared progressively, but the Serbs and even more the Rumanians were able to keep their positions. Like in Subotica, it was possible in Arad to live without knowing the Hungarian language. The difference lays in the fact that one could pursue in Arad a higher education in his Romanian mother tongue, whereas this was not possible in Subotica for the Serbian language. Thanks to this education people could be in contact with Hungarian but not let themselves necessarily magyarised. Integration and resistance could coexist.

The press landscape of Arad corresponded not only with the national and confessional diversity but also with the political scene. The *Arader Zeitung* and its successor the *Neue Arader Zeitung* were written in German by Jewish-Hungarian editors. The tone of both newspapers remained thus liberal. The Hungarian papers followed either the liberalism or the independence party that dominated from very early on the city hall. The various Romanian papers which followed each other before the founding of the *Tribuna* in Arad could not maintain themselves on the long run. The social democratic newspaper *Új világ* (New World) faced serious difficulties as well as the other papers emanating from this party all over the Monarchy, although Arad was marked by many strikes and workers' protests.

Some sixty associations were registered in Arad at the turn of the century; they stretched from professional over to religious, political, cultural and sport's unions. The importance of the city for Hungarian history and its national consciousness justified at the beginning of the 20th century the creation of a branch of the *Délmagyarországi Közművelődési egyesület* (South Hungarian Cultural Union). The range of activity of the *DMKE* was extended to Banat and the counties of Bács-Bodrog and Maros.¹⁹ It was similar to its sister organisation in the north, the *EMKE*, which reached until Transylvania. Their task was in the first

---

¹⁹ Vince Kovács in: *Arad és vidéke. Politikai, társadalmi és közgazdasági napilap* [Arad and the Region. Political, Social and Economical Daily], 17. Juni 1905.

place to thwart the influence of the other national movements but it was also active in “pure” Magyar cities like Szeged for example.

Art and culture had to demonstrate that the town was keeping with the *Zeitgeist* war. Thus education was not the only preoccupation – many cities pretended to be a „Schulstadt” – but the fine arts and the music were also taken care of. The achievement of this objective was not only devoted to the associations, the cities had to play a role as well. „*A város mint műmaecenas*” (The city as arts’ Maecenas) was the title of the front page of the daily *Arad és vidéke* on 25th October 1905. Indeed the town invested much in cultural projects and even built for that a Palace of Culture.²⁰ The initiator of the project was the Kölcsey literary society in 1904 and the Hungarian government gave its support to it finally in 1909. The building was supposed to house all cultural institutions of the city and its construction was followed enthusiastically by each of them. The architect Lajos Szántay built the „*Kulturpalota*” in the years 1911–1913.²¹ Soon after its completion the Kölcsey society and many more organisations moved in the palace that contained also various libraries and the collection of souvenirs from the War of Independence of 1848–1849.²²

More than through the Palace of Culture Arad characterised itself through its will to honour the revolution of 1848 and its martyrs, which meant to strengthen the Hungarian national consciousness of the citizens through the erection of memorials and statues.

Two significant memorials should serve this purpose and first of all the Liberty memorial which was inaugurated on the homonymous square at the very centre of the city in October 1890. The initiative had been launched as soon as the day after the Compromise of 1867: a concourse took place in 1873 which the sculptor Adolf Huszár won.²³ After his early death the work was taken over by György Zala. A statue

---

²⁰ Such a Palais was also built in the relatively close Transylvanian city of Marosvásárhely (Târgu-Mureş).

²¹ Arad vármegye és Arad szab. kir. város néprajzi leírása, vol. 2, 86f.

²² Arad szab. kir. város közművelődési intézetének szabályrendelete [Statutes of the Cultural Institutions of the Royal Free City of Arad], Arad, 1913, 3f.

²³ Huszár built the statue of Petőfi that was inaugurated on the Pest bank of the Danube in 1882. Zala is known for the monument of the Heroes’ square in Pest which he built together with Albert Schickedanz.

of *Hungaria* stands on a pedestal and holds a crown of laurels: below sit four allegories of the War of Independence.²⁴

*Arad, Palace of Culture
(photo taken by the author)*

The monument was unveiled on October 6th, 1890²⁵ and remained the only example of this kind in Hungary.²⁶ The Liberty statue became the

---

²⁴ Arad vármegye és Arad szab. kir. város néprajzi leírása, vol. 2, 82f.

²⁵ The date commemorates the execution in Arad of thirteen officers of the Honvéd. The same day the former Prime minister Batthyány was shot by the Austrians in Pest.

symbol of the city and can be seen on practically all postcards. With it the city marked not only her historical meaning but made also understood that she was still at the top of the patriotic struggle. Many years later a statue of Kossuth was also erected that became thus the matching point of the Liberty monument.²⁷

Since October 6th, 1849 Arad was together with Budapest (and Komárom) the symbol of the Hungarian struggle for independence. During the last decades of the 19th and at the beginning of the 20th century everywhere in Hungary were build statues and monuments representing the great men and events of the Hungarian history. The more important and disputed the city was the more effort was devoted to the erection of these landmarks of the nation.

In Subotica on the contrary the relatively peaceful coexistence of the peoples and the absence of crucial personalities or moments of the Hungarian nation gave no particular reason to commemorate. Therefore the city had to create its own scenery: its late development gave it the chance to become a conservatory of the *Jugendstil*. The building that became the symbol of the city (depicted on every postcard) is no other than the city hall itself. The over dimensional construction made the landmark of this agricultural town – and its highest for a long time – and it is still seen today. The rapid growth of the population had brought a considerable increase of the offices and civil servants of the municipality²⁸. A foundation was created in 1906 to manage the enterprise and the municipality decide in December 1907 to look for credits. Meanwhile the ministry of Interior had authorized the construction. The architects Marcell Komor and Dezső Jakab from Budapest were going to build many more houses in Subotica and gave the city an obvious *Sezession* style.

---

²⁶ The monument was dismantled by the Rumanians after 1918 and put in storage. It stands again since 2006 but on another spot, the so-called „Reconciliation’s square”.

²⁷ Arad vármegye és Arad szab. kir. város néprajzi leírása, vol. 2, 85.

²⁸ Szabadka Város közigazgatása 1902–1912 években, 73.

*Arad, Liberty Monument
(photo taken by the author)*

Subotica, Town Hall
(photo taken by the author)

The festive inauguration of the city hall took place on September 15th, 1912.²⁹ In the meantime, all employees moved in their new offices; the ground floor was occupied by shops. Every possible technical achievement was available at this modern city hall: central heating, telephone, electricity. It glanced toward the outside thanks to the decoration made of stained-glass windows and Zsolnay ceramics,³⁰ two of the most frequently used materials of the Hungarian *Sezession*.

The magyarisation of the Hungarian multicultural cities was achieved according to various strategies: education was one of the more obvious tactics and functioned thus at all levels, although many citizens kept speaking their own mother tongue. The city magyarised its appearance as well: it was clear everywhere that one was in Hungary but at the same

---

²⁹ Ibidem, 164.

³⁰ Ibidem, 171.

time the signs of the shops and liberal professions showed how diverse and mixed was the town. The Hungarian nation accomplished in these cities (as well as in other more homogenous ones) a demonstrative policy of assimilation: Hungary wanted to show her modernity in order to convince others of its superiority. The country mobilised for his purpose the best of its forces: the nobility, the history, the intellectuals and teachers, the engineers and architects. But the cities had already become melting-pots just like their models Vienna and Budapest. The attraction of the city brought along even more multiculturalism because the more modern it was or pretended to be the more people settled. Certainly the city had a Hungarian leading culture but its domination was not complete: in Subotica as well as in Arad there were alternatives that put the Hungarian model in question. In the end the urban planning and the new face of the cities was to some extent Western because of the adoption of European universal patterns (sanitation, transports, etc.), but mainly Austro-Hungarian because of the local influences, and finally endogenous because of the meaning that the people chose to give to the place they lived in.

Катрин Орел

УРБАНИСТИЧКЕ ПРОМЕНЕ У ГРАДОВИМА НА ЈУГУ
ХАБЗБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ:
ВЕСТЕРНИЗАЦИЈА И НАЦИОНАЛНЕ ТЕЖЊЕ

Резиме

Градови на југу Хабзбуршке Монархије су, као и остали – на првом месту Беч – преживели многе урбанистичке промене у последњој четвртини XIX и на почетку двадесетог века. Ови градови су посебан пример: били су под угарском доминацијом, имали мултикултурални изглед (до четири главне националне и конфесионалне групе је живело у њима), а понекад су делили заједничку прошлост (турска окупација). Углавном су били смештени на ободима царства и донедавно припадали Војној граници. Треба имати у виду контекст у коме су се урбанистичке промене одигравале на тлу Аустрије и Мађарске: у првом случају, модернизација урбанистичког планирања догодила се после 1848, а у другом након Нагодбе из 1867. године. У обе метрополе, политичка промена је носила јасну поруку.

У овом прилогу покушаћу да упоредим неке од ових градова са суседним, да би се видело до које мере је урбанистичко планирање настало као последица централистичке власти (Будимпешта), или је следило локалне потребе и обрасце. Истраживање ће бити усредсређено на урбанистичку трансформацију мултикултуралних градова: како је урбанизам одражавао социјалне слојеве и национални идентитет? Изгледа да су промене биле израз *Zeitgeist*-а (модернизација, санитарни развој, итд.), али и да су, исто тако, служиле политичким циљевима и тежњама. Постојала је “борба за град” која је укључивала све учеснике: државу, општину, етничке и религиозне групе. Индустријализација и изградња железничких пруга је такође изменила градски изглед и убрзала покретљивост грађана. Економски фактори су играли улогу у процесу дефинисања урбаног простора. Урбанистичко планирање је било резултат ових промена. Да ли је истина да сви хабзбуршки градови личе једни на друге? Исти

“Ring” („круг“), иста позоришта и школе: на зградама су у многим случајевима радили исти архитекти у целој Монархији, који су тежили да им дају сличан изглед. Међутим, поставља се питање смисла који је остао скривен иза зидова. На лицу места, људи су имали утисак да је њихов град јединствен и придавали различита значења зградама, трговима и статуама.

Кључне речи: Аустроугарско царство, урбанизација, миграције, културне институције, архитектура, споменици

Judit PÁL

URBAN DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE IN
TRANSYLVANIAN CITIES IN THE DUALIST PERIOD

Abstract: The study focuses on one of the aspects of urban development, namely the building of the urban infrastructure in Transylvania, which happened mostly in the decades preceding the Great War. Apart from quantitative indicators, were used two case studies to address shortly the questions about who stood behind the developments, which the driving forces behind the modernization of cities were, and how this modernization drive was financed.

Key words: urbanization, urban infrastructure, Transylvania, urbanism, urban investments, urban indebtedness

Economically and in terms of urban development, Transylvania was lagging behind the other more developed regions of the Austro-Hungarian Empire, including the Western parts of Hungary. In the Dualist period, the modernization drive slowly started to gain momentum, albeit its most dynamic period occurred in the three decades preceding the outbreak of the Great War. Transylvanian cities also attempted to modernize, some proving surprisingly quick in adopting the latest achievements in the fields of technology and urban development.¹ They paid greater attention to hygiene regulations, adopted laws on the sanitation of public areas, built slaughter houses and public baths, introduced public lighting, and at the end of the nineteenth century, they created the first public companies, steadily introduced indoor plumbing and electricity in households, and started to build sewage systems. In

---

¹ Ákos Egyed, *Iparosodás és városfejlődés a XIX. század második felében és a XX. század elején. A városi civilizáció elterjedése Erdélyben*, in: idem, *Falu, város, civilizáció*, Bukarest, 1981, p. 270–295.

reality, all Transylvanian cities, including the larger ones, were relatively small compared to other larger European cities.² Therefore, the scale of problems was different here.

In Europe in the second half of the nineteenth century, there were proposals concerning the management of the infrastructure by municipalities, and the practice of the so-called “municipal socialism” developed. Thus, cities took over a completely new set of tasks, but the large-scale investments ultimately led to their indebtedness. In Great Britain, in the first decades of the twentieth century, one-third of gas companies, two-thirds of electricity companies, and almost half of the waterworks were in public ownership. In Germany, it was also the principle of “municipal socialism” that prevailed.³ Here, at the beginning of the 20th century, in every city with more than fifty thousand inhabitants, two-thirds of gas and electricity companies were in public ownership.⁴ The spread of the practice of providing public companies with a unified management had a positive outcome from the perspective of the economy.

As for Hungary, this principle had only minor success, because on the one hand, it was obstructed by the ruling liberalism, and on the other, it was considered for a long time that cities could not take up tasks with an uncertain outcome. Here, the wave of municipalization started only in the 1890’s. In 1908, only a quarter of the gas companies and approximately half of the electricity companies were in public ownership. However, all waterworks with one exception were managed by municipalities.

In Hungary, there were serious discrepancies among certain regions and cities in terms of infrastructure development. Nevertheless, apart from Budapest, a few regional cities made significant progress regarding urban development.

A young historian recently made a comparative analysis on the infrastructure network in Hungary based on the statistical data from 1908. According to this, a mere 3% of cities had a fully developed infrastructure, whereas 16% of them were considered developed in this

---

² In 1910, Cluj had 60.808, Braşov 41.056, Sibiu 33.489 inhabitants.

³ Wolfgang R. Krabbe, *Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989, p. 121–126.

⁴ *Ibid.*, p. 121. In 1908, in the cities with more than twenty thousand inhabitants, more than 90% of waterworks were in public ownership.

Public lighting in a small transylvanian town

respect.⁵ Additionally, in some of these cities, the unified management of public services became reality. A quarter of towns were moderately developed, and more than half remained rather backward regarding infrastructure. In the latter, gas companies and public transportation were nonexistent, and indoor plumbing, wastewater disposal, electrification,

---

⁵ Miklós Melega, *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában, a hazai és nemzetközi tendenciák tükrében*, PhD thesis, University of Pécs, 2008, p. 69–74.

and telephone services were inadequate. In the most backward towns, the only signs of urban civilization were few paved streets and sidewalks, as well as the use of oil lamps for public lighting. Overall, in 1908, 58% of Hungarian towns had electric works, 55% had telephone networks, also 55% had paved sidewalks (mostly in certain areas of the city center), 34% had paved streets, 33% had omnibus service, but only 20% had gas companies, 13% had sewage systems, and only 8% had tramway service. Otherwise, these statistical data indicate rather good results if one compares them to the earlier circumstances.

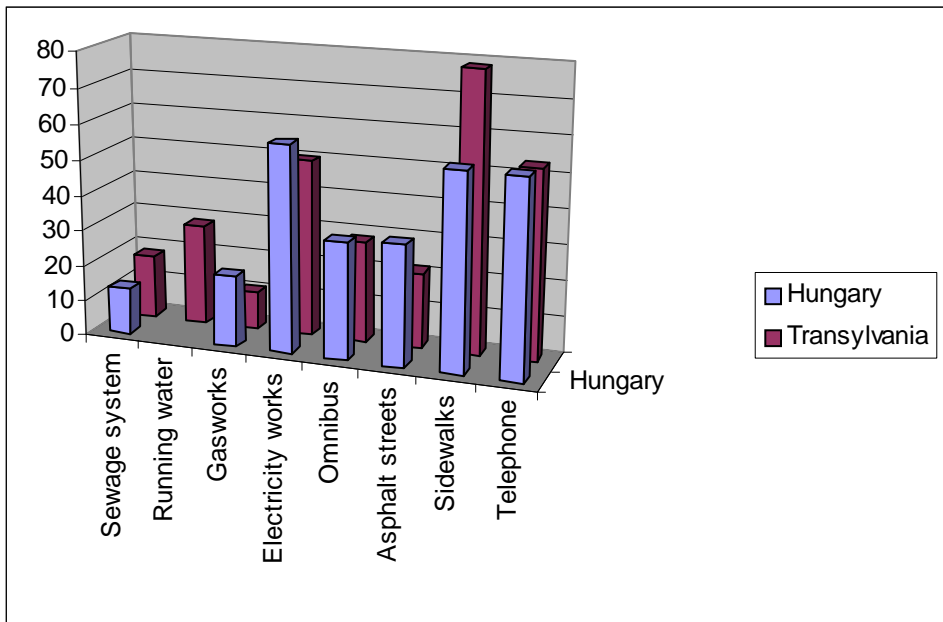

Târgu Mureș (Marosvásárhely) in the second half of the 19th century

The cities with the most developed infrastructure were in the Western part of Hungary as well as along the commercial route that had developed on the Eastern edge of the great Hungarian Lowland. In terms of the infrastructure, the most developed cities, which are part of present-day Romania, were Timișoara [Temesvár], Arad, and Oradea [Nagyvárad]. In contrast, most of the towns from historical Transylvania, together with its Northern-Northeastern region, were among the least developed in this respect. Despite this fact, if one calculates the proportions only regarding Transylvanian towns, then one is able to see

that backwardness was not significant in every aspect, but there were certain aspects in which Transylvanian towns exceeded the average in Hungary. For instance, 17.8% of Transylvanian towns had sewage systems, 28.5% running water, 10.7% gasworks, 50% electricity works, 17.8% municipal companies, 46.4% had traditional public companies, 32.1% had public transportation services (out of them 1 tramway service and 8 omnibus services – 28.5%), 67.8% had paved streets (21.4% asphalt), 78.5% had sidewalks, and 53.5% had telephone service.⁶

Graph: Infrastructure in Hungarian (with Transylvania) and Transylvanian towns in 1908

In terms of infrastructure, the three most developed Transylvanian cities were Cluj [Kolozsvár, Klausenburg], Târgu-Mureş [Marosvásárhely, Neumarkt am Mieresch], and Sibiu [Nagyszeben, Hermannstadt]. They were followed from a distance by Braşov [Brassó, Kronstadt], Sighişoara [Segesvár, Schäßburg], and Sfântu Gheorghe [Sepsiszent-

⁶ Gusztáv Thirring, *A magyar városok statisztikai évkönyve. A magyar városok országos kongresszusának iratai. II*, Budapest, 1912.

györgy]. Before 1867, Cluj and Sibiu alternatively played the role of capital-city of Transylvania, whereas Braşov had played a leading role as an industrial and commercial center since the Middle Ages. Târgu-Mureş became part of the group of developed cities at the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century, but its most impressive development in terms of infrastructure happened during György Bernády's tenure as mayor at the turn-of-the-century. The same situation occurred in the case of the small county seat of Sfântu Gheorghe, whose modernization was largely due to the vision and efforts of mayor Ferenc Gödri.

Below, I will use two case studies to illustrate what the paths of modernization were. In the first case, the main driving force behind the modernization was the mayor, and it happened with the involvement of both local and state resources; in the other case, the main financial supporter of the investments was a bank. In both cases, however, citizens were supportive and very proud of the achieved results.

The city of **Târgu-Mureş** developed significantly at the beginning of the twentieth century during the so-called "Bernády era." György Bernády's first mandate as mayor was from 1902 to 1913, and due to his great efforts and ambitious plans, he managed to change the face of the city. Bernády laid much emphasis on urbanism: several dozens of new streets were created (according to local historians, more than a hundred new streets are linked to his name), new parks were created, many streets and sidewalks were paved, and the building of the city's recreation area was initiated. Before the Great War, Târgu-Mureş had the greatest number of paved streets after Budapest. There was a boom in the private sector as well. The city supported private investments by means of tax reductions, cheap or free lands, and construction materials at reduced prices. This period witnessed the creation of most of the public companies, such as the electricity works, gasworks, the hydroelectric power station on the river Mureş, the turbine, the dams, the new waterworks, the new slaughterhouse, and the brick factory; furthermore, the city's sewage system was built.⁷ All bridges across the river Mureş were rebuilt, the old ones being replaced by new stone bridges.

---

⁷ Dénes Szentgyörgyi, *Maros-Vásárhelyi lexikon*, Maros-Vásárhely, (1912), p. 13.

The County Hall and the Culture Palace in Târgu Mureș

Bernády distinguished himself in using the opportunities offered by modernization, sometimes being ahead of his times. After the discovery of the natural gas fields at Sărmașu [Nagysármás], near Târgu-Mureș, in 1911, Bernády immediately recognized their huge potential, perceiving them as a “gold mine” for the city. In order to gain better management skills, he went on a research trip to the United States, from where he returned with new experiences and fresh ideas.⁸ Besides, Bernády’s personality had something “American” in it, which was an exception within the early twentieth-century Transylvanian society.

At the same time, larger-scale investments continued, and once again, the municipality took the lion’s share in their implementation. It

---

⁸ Fișus Dan, Dr. Bernády György – primar al orașului, in: Miklós Kund Nagy (ed.), *Bernády György emlékezete*, Marosvásárhely, 1999, p. 16.

was then when the most impressive public buildings were built. Most of the buildings continued to be built in an eclectic style, albeit more of them started to be built in the then fashionable Art Nouveau style. The buildings with the greatest impact on the urban landscape were the City Hall (1906–07) and the so-called Culture Palace (1911–13). Both edifices were planned by two architects from Budapest, namely Marcell Komor and Vilmos Jakab, who were followers of Ödön Lechner, the leading figure of Hungarian Secessionists. The interior decorations were designed by several prominent members of the Artists' Colony in Gödöllő. The frescoes in the Culture Palace were created by Aladár Körösfői Kriesch, while the stained glass window was made by Miksa Róth according to the plans of Ede Toroczkai Wigand and Sándor Nagy. The Culture Palace included two concert halls, a decorated ballroom, a music school, a museum of fine arts, industrial design, and folk art, as well as a library. Later, the great hall served as a cinema hall as well.

The widely known and appreciated Art Nouveau-style building ensemble was supposed to be complemented with either the County Hall or the theater, which would have resulted in the enclosure of the square from three sides. Unfortunately, the outbreak of the Great War prevented this architectural plan from being implemented. The plan and its implementation were carefully devised. Bernády played an active role in all the stages of planning, building, and decoration, and consulted with the artists as well. Besides, the decoration reflects the cultural ideals of the age. In Bernády's conception, the doors of the institutions found in the Culture Palace "had to be open for literate and illiterate, great and small, as well as rich and poor alike, and one should use these institutions as the first sledgehammer blow to the wall that separates the Hungarian social classes and undermines the organization of the equal and democratic society which is the basis for the strengthening of the Hungarian nation."⁹ The Culture Palace ensemble was the result of a carefully devised program. One of the main principles that artists followed was the social philosophy inspired by Ruskin, the belief in the society formed by the cult of beauty.¹⁰

---

⁹ Apud Katalin Gellér, Marosvásárhely Kultúrpalotája, in: Miklós Kund Nagy (ed.), *Bernády György emlékezete*, Marosvásárhely, 1999, p. 39.

¹⁰ *Ibid.*, p. 48–49.

Due to these large-scale building projects and his efforts in urban development and city landscaping, mayor Bernády transformed Târgu-Mureş from a modest provincial town into a modern city that is representative for the region. His endeavors rivaled the most ambitious and large-scale plans countrywide. Bernády belongs to the same category of city builders as the mayor of Budapest István Bárczy¹¹ or the mayor of Kecskemét Elek Kada. Bernády is also linked to the former due to his efforts for political democratization; moreover, he also had certain socio-political initiatives, such as the creation of the Pension Palace for the retired city functionaries. Târgu-Mureş became a model for modern urban development endeavors in Transylvania, earning a prominent place among the most developed cities in Hungary.

Among the flip sides of the city's modernization, one can mention its heavy indebtedness. The City Hall alone cost around 700,000 crowns. Furthermore, despite the state subsidies that the City received for the building of the Culture Palace (initially called "The Franz Joseph Culture House" and built to celebrate the fortieth anniversary of the Emperor's coronation), they proved insufficient; thus, the sum still had to be supplemented with additional taxes, donations, and loans. In the period 1902–1912, the City requested state loans on twelve occasions, the total amount of loans reaching 17 million crowns. This sum was supplemented from other sources, and in 1917, indebtedness reached 31 million crowns. On the one hand, the Great War interrupted this unparalleled development drive; on the other hand, it "saved" the City from the consequences of the indebtedness. In 1927–28, the City's debts to various Budapest banks and the Hungarian state, which became "external debts" in the meantime, were settled to its advantage.¹²

No other Transylvanian city had such elaborate conception on urban development as Târgu-Mureş. However, in terms of infrastructure, **Sibiu** was also one of the most developed cities countrywide. Nevertheless, here the great investments are not linked to the name of a mayor, but to that of a banker and politician, Carl Wolff.¹³ Wolff worked first on the

---

¹¹ See Gábor Gyáni, *Budapest története 1873–1945*, in: Vera Bácskai, Gábor Gyáni, András Kubinyi, *Budapest története 1945-ig*, Budapest, 2000, p. 185–207.

¹² Judit Pál, *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*, Csíkszereda, 2003, p. 432–437.

¹³ About Wolff see Reimar Alfred Ungar, Nicolae Nistor, *Carl Wolff. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild*, Bukarest, 1981.

Sibiu (Nagyszeben, Hermannstadt)

editing board of the *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, the official mouthpiece of the Saxon Popular Party (Sächsische Volkspartei) and he fought for the rights of the Saxons as a deputy in the Hungarian parliament as well. He was also the leader of the Saxon Popular Party and the chief curator of the Saxon Lutheran Church from Transylvania. A new stage started in his life in 1885, when he became manager of the *Hermannstädter Allgemeine Sparkassa* [General Savings Bank] in Sibiu. The *Sparkassa* was the second oldest credit institution in Transylvania after that in Braşov. Great progress was achieved during his tenure as manager, and after the bank was converted into a joint-stock company, it became the second greatest financial institution in Transylvania. Tired of the fruitless opposition politics, Wolff believed that the Saxons had to fortify their economic positions in order to preserve their status and their educational-cultural institutions.¹⁴

---

¹⁴ Judit Pál, "The Economic Elite „in the Service of the Nation”. Three Careers from 19th century Transylvania, in: Aleš Zářický (ed.), *The Involvement of Businessmen in Local*

Wolff's work and modernizing endeavors cannot be separated, however, from the development of Sibiu. He was also a founding member of the Landscaping Association in Sibiu (Hermannstädter Verschönerungsverein). The development of the city infrastructure is also linked to his name. Undoubtedly, the Savings Bank and Wolff himself played a major role in the various great infrastructure investments. Germany represented the model; at the same time, one should consider the quickness in their taking over the achievements from there. In 1891, under the leadership of Wolff, a committee was created to analyze the ways in which electricity could be used, and a specialist was sent to study this issue in Germany. In 1895, the Electrical Works were founded in Sibiu; its Board of Trustees was headed by two prominent local bank managers, namely Wolff, as chairman, and Partenie Cosma, the manager of the Romanian "Albina" Bank, as deputy chairman. A German engineer from Munich was entrusted with the construction. By 1896, the first hydroelectric power station in Hungary had been built at Sadu (Cód, Zood), which provided with electricity the town and the surrounding localities.

Electricity started to be used in the city public transportation on Wolff's initiative as well. In 1904, Sibiu became the first Transylvanian city to have an electric tramline. By 1915, the tramline had been extended up to Dumbrava (Junger Wald), the city's picnic area. In 1904, another big public investment of the *Sparkassa* was handed over to the public, i.e. the public bath (Volksbad), built in the Art Nouveau style and provided with all the necessary utilities. Later, they built a sanatorium next to it as well. Other infrastructure projects, such as the building of the sewer system and water pipe, the asphaltting of streets, etc, were also financed from the funds of the Savings Bank. It also invested – this time for commercial purposes – in the new construction of the "Hotel zum römischer Kaiser", the most luxurious hotel in Sibiu.

Apart from this, the *Sparkassa* contributed to other cultural and charitable actions according to the manner stipulated in its statutes (50%

---

and Regional Public Life in Central Europe 1800–1914. Contributions for the XVth World Economic History Congress in Utrecht, the Netherlands, from 3 to 7 August 2009 (Session 19: Public Activity of Businessmen at a Local and Countrywide Level in 1800–1914), Ostravská Univerzita v Ostravě/University of Ostrava, Ostrava, 2009, p. 36–54.

of its net profit). The list that the Savings Bank published at its twenty-fifth anniversary is astounding: the Saxon schools in Sibiu received 130,000 guildens, the Evangelical orphanage 11,000 guildens, the city poor 10,000 guildens, the hospital 8,000 guildens, the city landscaping 30,000 guildens, the industry association 5,000 guildens, the fund set up to support professional craftsmen 10,000 guildens, while the fire brigade, city orchestra, musical association, and the Association for Natural Sciences received 3,000 guildens each. In total, they allocated approx. 290,000 guildens to common purposes in twenty-five years.¹⁵

The Tram in Sibiu

---

¹⁵ *Die Geschichte der Hermannstädter Allgemeinen Sparkassa während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestandes (von 1841 bis 1891) Jubiläums-Festschrift.* Verfasst von Dr. Carl Wolff, Hermannstadt: Verlag der Hermannstädter Allgemeinen Sparkassa, 1891, p. CCXLIV–CCXLVI.

*

In conclusion, urban development and infrastructure building were implemented mostly through state loans and only partly through the efforts of municipalities and private investors. The case of Sibiu is singular, because there the cost of the investments was supported by a financial institution pursuing “ideal goals.” While the elite strove to handle the major “national issues” centrally, the issues of urban development and landscaping remained local everywhere, insofar as the locals worked without national distinctions. Urbanization and infrastructure development were those areas where the interests of all three Transylvanian nationalities coincided and where there was room for collaboration.

The abrupt growth of city budgets and the bureaucratic apparatus was characteristic of cities not only across the dual Monarchy, but also in other countries, such as Germany. The main reasons for this were the growing tasks of municipalities and the taking over of such tasks that traditionally had not belonged to (or had been to a lesser extent in) their jurisdiction (for instance, the maintenance of schools, social care, health and cultural edifices, the building of a modern infrastructure). These tasks were partly regulated by laws, but partly taken over by necessity to keep up, which forced cities into further indebtedness. Smaller cities sometimes tried to meet the new set of requirements by going beyond their means. This situation is accurately reflected by the mayor of Sfântu Gheorghe, a small town from Transylvania, who made a presentation of what tasks lay in front of a city: “It must progress if it wants to survive. We all know it very well and clearly feel how agonizingly difficult this is, given our limited means, backward circumstances as well as our difficult and depressing economic situation. Regardless if we are a small nation or a great one, a small town or a metropolis, we must keep in step with the current advancements in order to stay on course, even if it means stumbling along the way.”¹⁶

---

¹⁶ Ferenc Gödri, *Jelentése Sepsz-Szent-Görgy rendezett tanácsú város 1900. évi közigazgatási állapotáról*, Sepsiszentgyörgy, 1901, p. 70–71.

Јудит Пал

УРБАНИСТИЧКИ РАЗВОЈ И ИНФРАСТРУКТУРА
ГРАДОВА ТРАНСИЛВАНИЈЕ
У ПЕРИОДУ ДВОЈНЕ МОНАРХИЈЕ

Резиме

У економском погледу и у погледу урбанистичког развоја, Трансилванија је заостајала за развијенијим областима Аустроугарске, укључујући и западне делове Мађарске. У дуалистичком периоду, модернизација је све интензивнија, а њен најдинамичнији период чине три деценије које су претходиле избијању Првог светског рата. Трансилванијски градови су такође покушавали да се модернизују. Неки од њих су изненађујуће брзо прихватили најновија достигнућа технологије и урбанистичког развоја. Велика пажња придавана је хигијенским прописима, усвајању санитарних закона о јавним површинама, изградњи кланица и јавних купалишта, увођењу јавне расвете и, крајем деветнаестог века, основању првих јавних предузећа, постепеном увођењу водоводних и канализационих инсталација и струје у домаћинства.

Према статистичким подацима из 1908, у Мађарској је само 3% градова имало у потпуности развијену инфраструктуру, док је 16% њих сматрано развијеним у овом погледу. У глобалу, 1908. године, 58% мађарских градова је имало уведену струју, 55% телефонску мрежу, такође 55% поплочане тротоаре (углавном у областима градског језгра), 34% поплочане улице, 33% аутобуски транспорт, али само је њих 20% имало гасна предузећа, 13% канализациони систем и свега 8% трамвајску мрежу. Градови са најразвијенијом инфраструктуром налазили су се у западном делу Мађарске и уз трговински пут на источном ободу велике мађарске равнице. Уочљиво је да заосталост градова у Трансилванији није била изражена у сваком погледу, већ да су постојали неки аспекти у којима су трансилванијски градови премашивали просек у Мађарској. На пример, 17,8% трансилванијских градова је имало канализацију, 28,5% текућу во-

ду, 10,7% уведен гас, 50% уведену струју, 17,8% општинска предузећа, 46,4% традиционална јавна предузећа, 32,1% јавни транспорт (од тога један трамвајски транспорт и осам аутобуских), 67,8% имало је поплочане улице (од тога 21,4% асфалтом), 78,5% тротоаре, а 53,5% имало је телефонски саобраћај.

У погледу инфраструктуре, три најразвијенија града Трансилваније били су: Клуж (Cluj; раније: Kolozsvár, Klausenburg), Тргу-Муреш (Târgu-Mureş; раније: Marosvásárhely, Neumarkt am Mieresch) и Сибиу (Sibiu; раније: Nagyszeben, Hermannstadt).

У овој студији дат је приказ два случаја који би илустровали заступљене правце модернизације. У случају Тргу-Муреша, главна покретачка снага модернизације био је градоначелник, а модернизација је спровођена уз помоћ локалних и државних средстава; у случају Сибиуа, главни финансијски ослонац чинила је банка. У оба случаја модернизацију су подржавали грађани који су били веома поносни због постигнутих резултата. Град Тргу-Муреш се значајно развио почетком XX века, у време такозване “Bernády ере.” Први мандат градоначелника Ђерђа Бернадија (György Bernády) био је од 1902. до 1913. године. Захваљујући његовом великом труду и амбициозним плановима, значајно је промењен изглед града, при чему је посебна пажња посвећена урбанизму. У овом периоду, био је основан највећи број јавних предузећа, за струју и гас, хидроцентрала на реци Муреш (турбине, бране...), нови водовод и канализација, клиника и циглана. Настављено је и с великим инвестицијама, у чијој је реализацији општина имала огроман удео. Тада су подигнута најимпресивнија градска здања. Мада је више зграда започето у, тада модерном, Art Nouveau стилу, већина је, као и раније, била саграђена у еклектичком стилу. Здања која су најупечатљивије означила градску панораму била су Зграда општине (1906–07) и такозвана Палата културе (1911–13).

Модернизација града је имала и своје лоше стране, међу којима је најзначајнија велика задуженост. Од 1902. до 1912. године град је тражио државни зајам дванаест пута, а укупан дуг је износио 17 милиона круна. Град се задужио и из других извора, па је (1917. године) задуженост достигла 31 милион круна. Први светски рат је зауставио до тада непознат порив за развојем и “сачувао” град од последица презадужености.

Ниједан други град у Трансилванији није имао тако разрађен план о урбанистичком развоју као Тргу-Муреш. Међутим, у погледу инфраструктуре, Сибиу је био сврстан међу најразвијеније градове у земљи. Ипак, велика улагања у том граду нису била последица залагања градоначелника, већ банкара и политичара Карла Волфа (Carl Wolff). Године 1885. Волф је постао директор *Hermannstädter Allgemeine Sparkassa* у Сибиу, друге највеће кредитне институције у Трансилванији. Штедионица и сâм Волф одиграли су главну улогу у разноврсним великим инфраструктурним улагањима. Немачка је била узор, а њена достигнућа су великом брзином преузимана. Године 1895. у Сибиу је формирана електродистрибуција; њено управно веће водила су два реномирана локална директора банке: Карл Волф, као директор, и Партеније Козма (Partenie Cosma), управник румунске “Албина” банке, као заменик директора. Струја је уведена у градски јавни саобраћај такође на Волфову иницијативу. Сибиу је, 1904. године, постао први трансилванијски град са електричним трамвајем. Поред тога, *Sparkassa* је допринела другим акцијама културног и добротворног карактера (са 50% профита).

Урбанистички развој и увођење инфраструктуре су углавном остваривани уз помоћ државних зајмова и, делимично, напорима општина и приватних инвеститора. Случај града Сибиу је посебан. У њему су улагања била потпомогнута финансијском институцијом која је следила “идеалне циљеве.” Док је елита настојала да се побрине за најважнија “национална питања” на централном нивоу, проблем урбанистичког развоја је остајао на локалном нивоу. Локално становништво ангажовало се независно од своје националне припадности, јер су урбанизација и инфраструктурни развој били у интересу све три трансилванијске националности и омогућавали им да сарађују.

Кључне речи: урбанизација, градска инфраструктура, Трансилванија, урбанизам, урбанистичка улагања, градска задуженост

Људмила КУЗМИЧЕВА

ПРОБЛЕМИ УРБАНИЗАЦИЈЕ БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА
У РУСКОЈ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКОЈ МИСЛИ
КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Апстракт: Аутор је предочио ставове руских публициста, научника, дипломатских и војних представника о проблемима које је наметала урбанизација Србије, јер је, према руској друштвеној мисли, отварала простор за тзв. вестернизацију. Стога су руски интелектуалци у европеизацији и модернизацији српске државе, привреде и друштва видели опасност по одржавање православне вере, културе и традиције и залагали се за прихватање европских узора уз инсистирање на очувању православне традиције, а у привреди на очувању традиционалних делатности и привредних веза. Стварањем националних држава, кроз праћење темпа и правца развоја и структуре економија Србије, Црне Горе, Бугарске, а почетком XX века и Албаније, руско залагање за очување специфичности и јачање самопоуздања балканских држава добило је и стратешки циљ – сузбијање аустроугарског утицаја на том простору снагама самих балканских држава.

Кључне речи: Русија, Балкан, урбанизација, православна традиција, привредна интеграција

Балканска политика руске империје крајем XVIII и почетком XIX века поред војних и дипломатских задатака укључивала је још и социјално-економску анализу. Тим питањима бавили су се познати руски дипломатски и војни посленици: Горчаков, Миљутин, Игнатијев; публицисти и научници: Хомјаков, Аксаков, Попов, Леонтијев, Мешчерски, Миљуков, Погодин. Балканска тема садржана је у разноврсним руским изворима – од политичких дојава до чланака у популарним часописима и брошурама под називом “Шта су то Срби и зашто их ми волимо?”

Одмах после стварања аутономне српске кнежевине 1830. године, руски политичари и друштвени посленици почели су да размишљају о будућем социјалном и економском развоју Србије, о нивоу и карактеру њене могуће модернизације и вестернизације. Руски аналитичари били су забринути због могућег јачања западне рационалистичке идеологије и напада на православно виђење света српског сељака. То се могло догодити при неконтролисаној урбанизацији Србије.

Ту опасност од дегенерације патријархалног српског погледа на свет и његовог могућег преласка из колективизма у индивидуализам сликовито су у својој “посланици Србима из Москве” изразили руски словенофили на челу са Алексејем Хомјаковом. У „Писму” (у ствари је то била књига од сто страница) које је 1860. године у Србију донео Аксаков, Руси су упозоравали Србе на могућност неконтролисане урбанизације и копирања Запада. Као негативан пример наводили су поједине резултате реформи Петра Првог у Русији који су довели до супротстављања града и села у Руској империји, где „читава земља руска као да се претворила у некакав брод на коме се чују само речи немачке посаде”.

Руски словенофили упозоравали су Србе на могућност тоталне вестернизације, говорећи: „Учите се од западних народа, то је неопходно, али их не подражавајте, не верујте у њих, као што смо их ми у својој заслепљености подражавали и веровали им.”

У исто време у Русији су сви добро схватили да ће технолошка заосталост довести кнежевину до још веће политичке и економске зависности од Запада. Управо због тога је Русија омогућавала српским студентима да добијају стипендије не само у богословијама, него и у Институту за саобраћај. Тако су Светозар Марковић и Алекса Кнежевић 1866. године упућени у Русију управо ради изучавања железничког саобраћаја.

Године 1878. Србија и Црна Гора су постале независне државе, појавила се аутономна кнежевина Бугарска. Повећала се и одговорност Русије за судбину младих балканских држава, створених умногоме захваљујући руским иницијативама. Будућност Балканског полуострва, његова територијална прекрајања, економска интеграција и дезинтеграција постају предмет сталних анализа руских политичара, научника и друштвених посленика. У Русији су се са

великим занимањем пратиле промене не само политичке, већ социјално-економске ситуације на Балкану у вези са појавом нових независних држава. Пре свега на основу извештаја руских дипломата може се реконструисати карактер званичног руског става о темпу и правцима развоја структуре економије Србије, Црне Горе, Бугарске, а касније, почетком XX века, и Албаније.

Политичка и економска активност Аустроугарске на Балкану, напореда са погоршавањем руско-аустројских односа, приморавала је руске политичаре да траже варијанте за супротстављање, пре свега ослањањем на снаге младих балканских држава.

Такав инструмент је требало да постане „Балканска федерација”, тј. савез балканских држава, укључујући и Турску. С тим што је то пре свега требало да буде економски савез, који претпоставља интеграцију и спецификацију. Тако, рецимо, у контексту прогнозе руске државе о стварању Балканске федерације, у коју би улазила и Отоманска империја, изузетно је занимљив руски план о економској, а пре свега саобраћајној интеграцији балканских територија.

Три врсте саобраћајница одредиле су и даљу урбанизацију Балкана. То је водени пут, пре свега бродарство на Дунаву, а такође и традиционални друмови. За Србију, по мишљењу руских аналитичара, било је осам основних путева: Цариградски, Колубарски, Крагујевачки, Западноморавски, Тимочки, Млавски, Савски и Јужноморавски. На тим правцима концентрисани су основни градови – трговачки центри.

У саобраћајним плановима најважније је било питање изградње железничких пруга и њихових праваца. Русија није желела парцелисање балканског саобраћајног простора и инсистирала је да се при закључивању српско-аустројске железничке конвенције узимају у обзир интереси Бугарске и Турске. Питање о правцима железничких пруга Ниш–Солун, Ниш–Пирот постаје једно од најважнијих питања у стратешким плановима Аустроугарске и балканских држава. Познато је да је Русија предлагала своју варијанту изградње железнице. У Русији се сматрало да је неопходно повезати континенталну Србију са албанским лукама, што би допринело не само интензивирању српског извоза, већ и изградњи нових градова, као центара индустријске производње. Залажући се за очување традиционалне балканске аграрне специјализације, руски друштвени и поли-

тички посленици размишљали су о перспективама развоја прерађивачке индустрије на Балкану, што би омогућило да се ублажи потпуна економска зависност од Аустроугарске и пружило могућност даље европске интеграције Балкана.

Познато је да „јадрански” крак железничке пруге није будио ентузијазам у Србији, која је стрепила да ће стратешки бити веома рањива, будући да Аустрија у сваком тренутку може да пресече пругу на територији Новопазарског санцака. Као одговор на ту бојазан руски министар финансија и родоначелник железничке индустрије Сергеј Јулијевич Вите сматрао је погрешним мишљење по коме правац железничких пруга треба да одговара пре свега војно-стратешким задацима. Пруге, сматрао је он, треба да се граде пре свега у складу са економским интересима, а тек потом у складу са стратешким задацима. Тако је, по његовом мишљењу, погрешила Русија која се више бринула о западном правцу својих пруга, а морала је да ратује са Јапаном.

У Русији је било неколико пројеката Балканске федерације, и ти пројекти смењивали су се у зависности од промене политичке ситуације, али увек су подразумевали и просторну интеграцију. У Русији се сматрало да је неопходно искористити и сачувати оне економске везе, трговачке путеве и специјализацију који су настали током постојања Отоманске империје. Руске политичаре одликовала је и свест о томе да је неопходан технички прогрес и истовремена тежња да се искористе специфичности економских веза постимперијалног простора.

Године 1880. руски војни министар Миљутин први је предложио да се направи економски и политички блок балканских држава, укључујући и Османску империју. Његов план није био једнодушно прихваћен. Па ипак, касније је тај план развијан све до почетка Балканских ратова.

Године 1901. у супертајним инструкцијама руским дипломатама на Балкану предлаже се да раде на остваривању уједињења младих балканских држава у јединствени економски организам, при чему би се чувао самобитни карактер привреде.

Ова теза се понавља и 1904. године, већ после смене династије у Србији: „Утврђујући свој утицај у Србији и словенским кнежевинама које се са њом граниче, Русија главни циљ своје политике за-

снива на њиховом мирном и самобитном унутрашњем развоју на основу националних традиција православне вере и монархистичких начела, јер само у таквим условима оне могу бити корисне Русији у остваривању задатака њене опште политике на турском Истоку“.¹

Русија се активирала на стварању Балканске федерације после младотурске револуције 1908. године. Године 1910. у руском Министарству иностраних послова разрађује се план могућег уједињења балканских држава у јединствену Балканску федерацију на челу са Османском империјом.

Зближавање између њих је, према том плану, требало да иницира заједничко путовање наследника турског престола принца Јусефа Изетдина и наследника српског престола Александра Карађорђевића у Лондон на сахрану краља Едварда, у мају 1910. године.²

А већ у јуну 1910. године руски амбасадор у Београду јавља у Петербург: „Сва овдашња штампа без партијских разлика истакла је политички значај посете принца Јусуфа Изетдина и указала на неопходност пријатељског савеза између Турске и Србије, које имају толико заједничких интереса. Тиме би био ударен темељ федерацији Балканских држава“.³

Посебан значај у руској друштвеној мисли придаје се карактеру будућих балканских градова који треба да постану не само трговачки, индустријски и саобраћајни центри. Град на првом месту добија улогу културно-просветног центра, који би требало да буде носилац техничког прогреса, али истовремено и да чува традиционалну самобитност региона. Остварењу тог циља требало је да допринесе занатске и техничке школе, као и друге просветне установе. Практично усмерење образовања које доприноси интензивирању производње, пре свега пољопривредне, сматрало се важним фактором градске урбанизације.

Године 1892. руско Министарство иностраних послова са задовољством бележи „успон народног благостања, стварање занатских и пољопривредних школа, огледних државних фарми и узгаја-

---

¹ АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 2869. л. 93 об (Тајна инструкција грофа Ламздорфа, упућена тајном саветнику Губастову у Београд. СПб., 27 мај 1904 г.)

² Исто. Д. 525. Лл. 12–13. (Србија, Београд, општа преписка, извештаји Хартвига)

³ АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. 1910. Дело 525. Србија. Београд. Ошта преписка. ЛЛ. 24 об.–25

лишта коња”. Исто то се истиче и у извештајима руских дипломата из Сарајева, као позитиван резултат делатности аустријске администрације у Босни и Херцеговини. Руски посматрачи активно су проучавали аустријско искуство европеизације градова Босне и Херцеговине и истовременог очувању традиционалних особености, својствених тим градовима.

Изузетно важан извор је мало позната монографија познатог руског историчара и етнографа (стреланог 1937. године) Алексеја Харузина, који је изучавао прилике у Босни и Херцеговини 1900/1901. године. У књизи *Босна и Херцеговина. Преглед окупираних провинција Аустроугарске*, објављеној 1901. године у Петербургу, он много места поклања градском планирању у аустријској политици на Балкану.

Српски град је у својим аналитичким информаторима и публицистичким радовима изучавао руски војни историчар, активни члан Руског географског друштва, учесник руско-турског рата 1877–1878. године генерал Николај Овсјаниј. У књизи *Србија и Срби*, издатај 1898. године у Петербургу, Овсјаниј велику пажњу посвећује функционалном систему српских градова и перспективама њиховог развоја.

Он сматра важним развој занатских школа аграрне струке, школа ткања у Лесковцу и Ужицу, земљорадничког училишта у Краљеву, школе вртларства и виноградарства у Букову.

Овсјаниј подвлачи да су отворене трговачка и железничка школа у Београду; укупан број занатских школа 1890. године достигао је 746, док број занатлија у Србији не достиже 10%.

Говорећи о архитектури српских градова Овсјаниј запажа да су они „углавном већ изгубили свој ранији источни карактер и све више и више се приближавају западним узорима, и нарочито личе на суседне аустријске градове”.

По питању градског живота Овсјаниј запажа да они „још увек нису знатно напредовали у односу на село. Чак у многим обласним градовима трговци и занатлије се не либе да поред своје струке обрађују и земљу”.

Поред административних, просветних, трговачких и занатских функција српског града, Овсјаниј детаљно описује и градове у којима се налазе затвори: Београд, Пожаревац и Ниш, а такође скре-

ће пажњу и на коришћење рада затвореника у Крагујевцу, Љубичеву и Ћуприји. Он истиче да се у Србији затвореници који издржавају казну воде на пољопривредне и занатске радове. Малолетни преступници „држе се одвојено од одраслих и уче читање, писање и аритметику, поред обавеза на топчидерској огледној фарми”.

Ludmila Kuzmicheva

BALKAN STATES URBANIZATION ISSUES IN THE RUSSIAN
SOCIO-POLITICAL THOUGHT AT THE END OF 19TH AND
BEGINNING OF 20TH CENTURY

Summary

Analysing texts, correspondence and other sources, the positions of Russian publicists, scientists, diplomats and military representatives on the issues resulted from urbanization of Serbia and other Balkan states have been reconstructed. According to the Russian social thought, the europeization and modernization of the state, economy and society, has allowed the so-called westernization. In the process of the kind, the Russian intellectuals saw the potential threat to the preservation of the Orthodox faith, culture and tradition. Thus have they supported the acceptance of European models through insisting on the preservation of the Orthodox tradition, as well as the traditional activities and economic ties in economy. Upon the creation of national states, the pace and development directions, as well as the economic structure of Serbia, Montenegro, Bulgaria, and Albania at the beginning of 20th century, have minutely been observed; the development that would secure the compatibility of their economies and preservation of the specificities of economic and social growth, aiming at reinforcement of the Balkan states, has also been suggested. Russian intellectuals and diplomats supported the economic integration of the Balkan area (the project „The Balkan federation“ – of the alliance of the Balkan states, Turkey included), based upon integration and specification. Particular importance has been attributed to traffic integration, that would facilitate the economic functioning of the Balkan states. Three types of traffic arteries would define the further urbanization of the Balkans: the waterway - above all, the Danube shipping industry; traditional roads, connecting the most important towns, that were simultaneously trading centers as well; and newly-built railroad tracks net-

work, which would respect not only the military and strategic, but primarily economic interests of the Balkan countries and Turkey. The Russian strategic goal was the suppression of the Austro-Hungarian influence on the Balkans, by using the power of the Balkan states.

Key words: Russia, the Balkans, urbanization, Orthodox tradition, economic integration

---

Сања ЛАЗАРЕВИЋ-РАДАК

УРБАНИЗАЦИЈА И КАРАКТЕР ГРАДА
ОБЛИКОВАЊЕ ГРАДА У ДЕЛИМА БРИТАНСКИХ ПУТНИКА:
ПРИМЕР БЕОГРАДА 1926–1939. ГОДИНЕ

Апстракт: Да би се указало на могућност приступа путописима као сведочанствима о процесу урбанизације Србије, уместо уобичајене анализе дискурса, издвојено је неколико одломака из међуратних британских путописа у којима критика процеса урбанизације Београда заузима централно место. Путописци се слажу у неколико, за ову тему битних чинилаца: Београд је изграђен брзином која је допринела несистематичности, а ужурбаност и изостанак прецизног планирања резултирали су несолидношћу, док су финансијски проблеми и страначке размирице утицале на заостајивање процеса урбанизације. Но, путници дају и позитивне оцене о урбанизацији престонице. У раду су означене сличности појединих пасуса са белешкама савременика склоних да ове проблеме припишу својеврсном и комплексно одређеном карактеру Београда, обликованом у процесу његове модернизације. **Кључне речи:** урбанизација, путопис, карактер, симбол, хибридноста, изградња, архитектура, модернизација, оријентализација, Запад, естетика, хигијена

Мислити о путопису као о простору за критику, а не као о дискурсу у којем се преплићу фантазија и стварност, те приступити му као жанру који, осим што уступа место очућавању, критикује оно што Други чини, означава спремност за преиспитивање властитог. Наиме, читање британских путописа написаних двадесетих и тридесетих година XX века пружа увид у критику процеса урбанизације Београда. Њој се не мора, упркос приступима који доминирају истраживањима путописне литературе, приступити као реторичком средству које политички доминантни субјекти мобилишу зарад ин-

фериоризације балканских земаља. Разлози за то су махом прозаични, мада проткани дозом хумора. Мало је оних којима се данас, док читају путописе старе готово један век не отме осмех јер се неки широј јавности непознати путник, саплео о изваљени део калдрме близу главне улице, док је други безмало упао у понор који се отвара наред тек асфалтираног пута. Тако се комичне авантуре у урбаној средини у првој половини XX века сусрећу са вредносним судовима путника, али и читаоца који данас, у Србији, сазнаје о путничким сећањима на посету једној балканској краљевини. Ове представе, а чини се и сведочанства, откривају како су настајали урбани простори на Балкану; којим путевима су се градови ширили изван првобитних граница и које су биле последице тог ширења. Резултати урбанизације, представљени кроз мањкавост инфраструктуре, незадовољавање европског стандарда и потреба становника урбаних средина показују који су аспекти овог процеса били подвргнути критички и да ли је она одиста била оправдана. За троје путника о чијим ће представама бити реч, Београд је резултат ефекта брзе урбанизације – узрока бројних проблема када традиционални елементи уступају место новим, модерним. Са свим недостацима на путу урбанизације, однос путника према Београду рефлектује њихову амбивалентност према ономе што је у земљама Запада постигнуто на том плану, а Београд, представљен у знаку кашњења за Европом, у улози је новог места за критику било неразвијености *унутрашњег Оријента* или критику урбанизације као неумитног процеса.

Три слике Београда

Три наративе које о овоме сликовито говоре, фрагменти су путописа Дејвида Футмана (David John Footman), *Балкански празник*¹ (*Balkan Holiday*), Лене Јовичић (Lena A. Yovichich), *Којекуде по Србији*² (*Pages from Here and There in Serbia*) и Лавета Едвардса (Lovett Filding Edwards) *Луталица у Југославији*³ (*Wayfarer in Yugo-*

---

¹ Наслов у преводу Светозара Игњачевића, *Земља чуда у изломљеном огледалу*, Знамен, Београд 2000, 69.

² О преводу наслова видети: Дејвид Норис, *Балкански мит*, Београд 2002.

³ Наслов у преводу С. Игњачевића, *нав. дело*, 103.

slavia) и *Световно ходочашће*⁴ (*Profane Pilgrimage*). Дејвид Футман је био службеник Левантинског конзулата у Египту и Југославији.⁵ Од 1935. до 1953. године, радио је у MI-6, тајној служби британског Министарства спољних послова, која је деловала у земљама Леванта. Када је напустио MI-6 постао је члан колегијума Колеца св. Етнонија (St. Anthony) у Оксфорду и до пензионисања предавао историју Русије.⁶ Дипломатска искуства из Југославије била су подстицај за писање неколико књига од којих су највећу популарност достигли имагинарни путописи, попут *На пола пута ка Истоку*⁷ (*Half Way East*, 1935), *Прасе и бибер*⁸ (*Pig and Peper*, 1936), и *Пембертон* (*Pemberton*, 1943). *Балкански празник* је Футманов најпознатији путопис класичне структуре. Ово дело прати ауторово путовања по балканским земљама током вишенедељног одмора.⁹

Лена Јовичић је била кћерка Александра Јовичића, аутора књиге *Недеља у Лондону*, и Шкотланђанке. Највећи део живота Лена је провела у Енглеској. Често је путовала у Србију, у намери да прикупи информације о њој и сазна више о свом пореклу. О свом оцу пише као о старом Београђанину који се сећа турске владавине, а сама се изјашњава као Енглескиња. Ауторка је бројних књига о Југославији, махом географских приручника, бедекера, уџбеника за децу и студија о архитектури српских манастира.

Лавет Едвардс Филдинг је био новинар и преводилац. Аутор је шест књига о Југославији које обилују етнографским и историографским материјалом. После завршених студија славистике у Лондону,¹⁰ Едвардс је дошао у Југославију с намером да упише Универзитет у Београду. Како је Универзитет био затворен, Едвардс полази у обилазак Краљевине Југославије, када се јавља потреба да своја искуства и доживљај Балкана преточи у путописе. Када је отпочео

⁴ Наслов у преводу С. Игњачевића, *нав дело*, 104.

⁵ Весна Голдсворти, *Измишљање Руританије*, Геопоетика, Београд 2005, 161.

⁶ С. Игњачевић, *Земља чуда у изломљеном огледалу: модерни британски писци и југословенска тематика*, Знамен, Београд 2000, 85–87.

⁷ Наслов у преводу С. Игњачевића, *нав дело*, 72.

⁸ Наслов у преводу С. Игњачевића, *нав дело*, 74.

⁹ Више о Дејвиду Футману: С. Игњачевић *Земља чуда у изломљеном огледалу*, и В. Голдсворти *Измишљање Руританије*.

¹⁰ Више о Едвардсу: С. Игњачевић, *нав дело*.

Други светски рат, Едвардс је постао дописник листова *Дејили телеграф* (*Daily Telegraph*) и *Тајмс* (*Times*) из Београда. Вративши се у Лондон запослио се као новинар Бибисија (*BBC*). Један је од ретких међуратних путника чији путописи доследно прате итинерер и који није уживао дипломатску пратњу приликом првих посета Балкану.¹¹ Из међуратног периода издвајају се дела *Световно ходочашће* из 1938. и *Луталица у Југославији* из 1939, а током Другог светског рата наставља да пише текстове о Подунављу Србије. Као резултат тог рада настало је дело *Дунавски ток*¹² (*Danube Stream*) из 1940.

Премда различитих професија и статуса, ово троје путника у хронолошком распону од једне деценије износе сличне податке о брзој, ентузијастичној, али недоследној међуратној урбанизацији престонице краљевине Југославије.

Дејвид Футман је писао да је Београд за Балкан оно што су Сједињене Државе за свет, алудирајући на уочљиву модерност овог града. Лена Јовичић, о Београду пише као о месту коме је ефекат урбанизације дао нападни карактер модерности, а на њој оставио пукотине, па чак и рупе, док Лавет Едвардс Београд препознаје као провинцију прошарану неуједначеним присуством цивилизације. Нит која повезује ова три аутора није искључиво просторна и хронолошка. Све троје нису били авантуристи који су се упутили у неку удаљену, недовољно познату тачку Европе, јер за оно чиме су се бавили, критика процеса урбанизације Београда могла је бити значајна. У њиховим путним извештајима, упркос претпоставци да култура другог пролази перцептивне филтере, није било места за фикцију и литерарне узлете који би ишли на штету или у корист урбанизације Србије. Најзад, све троје, у складу са интелектуалним трендом свог времена, говоре о „карактеру“ града, формулацији која је и одредила наслов овог текста. Карактер је постајао уочљив када би путник препознао град као живу историјску реалност: када би на сваком кораку, у сваком делу и појединачним призорима уочио његово симболичко значење и упознао преломе настале приликом дограђивања и трансформисања те средине. Тако је трансформација која уписује амбивалентна културна значења, избила на површину карак-

---

¹¹ Исто, 103–104.

¹² Наслов у преводу С. Игњачевића, *нав. дело*, 107–108.

тера, дајући урбану црту, још увек необликованим сликама градског живота.¹³

Путопис Лене Јовичић је најстарији међу овим делима, па се од њега могу пратити евентуалне промене после 1926. године, значајне стога што се тада озбиљније приступило решавању проблема попличавања и асфалтирања београдских улица. Као стални проблем Београда, то подразумева говор о калдрми као ознаци „оријенталне“ Србије – прошлости коју су становници Београда желели превазићи, које се требало ослободити.¹⁴ Ослобађање од старе калдрме као да је постало синоним за урбанизацију Београда, па и старији енглески путници, они с краја XIX и почетка XX века о њој пишу као о проблему за пешаке и возаче. Био је то почетак онога што ће путници између два светска рата назвати болним питањима урбанизације Београда, колебајући се између жеље да Београд остане егзотични простор у који се могу упутити ‘уморни од цивилизације’ и тежње да га учине европским, симболички ближим простору из којег и сами долазе.

„На плану урбанизације Београда, има доста болних питања а главно се тиче његовог попличавања“, које је по Лени Јовичић „најслабија тачка Београда, мада се и овде може уочити напредак“.¹⁵ Премда сви чезну да на том плану дође до промене, нема озбиљнијих знакова који би указали на то да се то може догодити ускоро. Неколико улица одиста је изграђено, а још неколико се поправља. Неопходне су радикалне мере да би овај проблем био решен“.¹⁶

Урбанизацију и прогрес Београда, чији почетак везује за 1919. годину, Лена Јовичић препознаје као чудо: „За десетак година, нове, модерне зграде дошле су на место оних старих, уништених у бомбардовању. У сваком погледу Београд је сада град – Феникс јер устаје из пепела. Екстреми доминирају. Крај ниских кућа чије је кровове могуће дотаћи, подигнуте су, једна до друге, вишеспратни-

---

¹³ Љубинко Пушић, *Читање града: између духа и материје*, Прометеј, Нови Сад 1995, 10.

¹⁴ Видети: Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт: Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд 2008.

¹⁵ Lena Yovitchich, *Pages from here and there in Serbia*, London 1926, 13.

¹⁶ Исто.

це. Упркос слабости динара, грађење се изводи пуном паром, а ове године завршено је пуно нових кућа.¹⁷ Оне су углавном грађене од новца позајмљеног од Управе фондова која нуди повољне услове, али и одређује стриктне рокове за отплату. У случају покривања трошкова материјала и плаћања радника, позајмице су високе, али је популација Београда после рата толико увећана да је стамбени проблем постао један од најозбиљнијих. Свакодневни живот у овом делу света није лак, па даље истиче: „снабдевање водом је спорно питање; без упозорења она се искључује, што ствара нове, махом хигијенске, проблеме. Али, опет, толико је воде у Београду. Током кишних дана, блато је неподношљиво, а на улицама које су, још увек, прекривене калдрмом исход шетње је неизванстан јер морате бити спремни на борбу са бујицама блата“.¹⁸

„Но, Београд је упркос томе заслужио репутацију града који се непрекидно ужурбано мења и то, у сваком погледу. Необична епидемија изградње која га је захватила током послератних година резултирала је комплетном трансформацијом. Она није подразумевала пуко обнављање, овај град је прошао кроз метаморфозу. Неуједначеном брзином, куће су расле као печурке после кише, па иако је то био тек први корак у еволуцији Београда, успињање дуж развојних лествица необично је брзо“.¹⁹

„Зидари имају пуне руке посла, и зато настављају са радом до касно у ноћ. Са свих страна стижу електричари, столари, молери, декоратери – свако има свој задатак и свако доприноси невероватној брзини којом се послови завршавају. Већ наредног дана у подне, нове продавнице биће изграђене бар до пола. До следећег дана, освануће излози и роба у њима, а ништа неће пореметити ритам изградње“.²⁰

За Дејвида Футмана, „Београд је урбани центар Балкана. Учворостручио је своју величину и популацију за мање од двадесет година. Он одише животом, а на његовим улицама сви су ужурбани и све ускомешано. Прелазак од малог подунавског трговачког града

---

¹⁷ Исто, 14

¹⁸ Исто, 74.

¹⁹ Исто, 82.

²⁰ Исто, 87.

Призренска улица 1920.

Кафана Албанија двадесетих година

Поглед на Дунав 1920.

до престонице велике и јаке земље није био лак. Раст је био насумичан и неорганизован, а прошлост пуна шокантних детаља. Још пуно тога мора бити учињено, још много зграда изграђено, пуно улица изравнано, а много прљавих ћошкова очишћено. Али, Београд је већ леп град и прераста у још лепши. За то има све предиспозиције. На-лази се на брегу изнад ушћа Дунава и Саве, гледа одозго, па има нај-лепши поглед у Европи. Улице су биле очајне све до краја 1925. го-дине. Калдрма је била сасвим похабана, а на њој безброј рупа. Али, 1926. године почело се са асфалтирањем и поплочавањем. Грађење је настављено, па сада читав град бруји од радова. Све је почело по-сле рата када су становници веровали да је отпочео нови миленијум. Људи су позајмљивали новац, задуживали се у банкама које су дава-ле зајам са огромним интересом, па су људи куће стављали под хи-потеку. Али, нови миленијум није дошао. Нису успели да врате но-вац, и имовина им је одузета. Цене су падале, а онда су и банке изгу-биле новац. Ипак, куће су још ту. Естетски, жалосно је што више не-ма старе градње. Локалне архитекте су неискусне, а копирале су ло-ше моделе Берлина и Париза, из осамдесетих и деведесетих година.

Радови су претенциозни, китњасти, претрпани детаљима, луковима и неуједначеним орнаментима. Срећом, грађене су лоше и неће потрајати. Други талас изградње започео је са кризом, 1931. године. Људи су били у паници, уплашени од задуживања подигли су новац из банака. Забринула их је нестабилност динара, а онда су опет почели да граде. Куће су сада боље. Модерне су и простране. Оне дају контуре модерном Београду, облик младог америчког града, са лепотом и снагом својственој само младости²¹.

За Футмана, парадигма повремених стагнирања у изградњи, постала је зграда Парламента, па примећује: „Изградња Парламента отпочела је почетком века. Радови су настављани, али споро и у време Балканских ратова, зграда још није била завршена. Првобитно, пројектована је једна мала зграда. Планови су даље мењани, а рад настављан, али онда је почео Велики рат. Године 1919. број становника се утростручио. Још једном, зграда је постала неадекватна. План је изнова мењан. Од тада, с времена на време, он се изнова прилагођава новим захтевима. Али, већ неколико година ми се чини да су одустали од усклађивања градње са новим потребама, схвативши да је и то узалуд. Парламент је постао празна љуштура, са црним прозорима што зјапе у пролазнике“²².

Футман даље наводи сличне примере прилагођавања просто-ра новим условима и заостајавању приликом изградње, недокончану цркву светог Марка и друге велике објекте који захтевају крупне инвестиције, а набрајање окончава закључком: „Из којег год правца прилазите Београду, скеле доминирају. Прави разлог зашто ту стоје, а ништа се не чини, више никоме није познат. Неки кажу зато што нема новца, други кажу због политичара. Челници се састају с времена на време, новинари се гурају не би ли нешто дознали. Овде нико не одговара на њихова питања, а у међувремену, ништа се не дешава“²³.

Крајем тридесетих година XX века, Лавет Едвардс у путописима *Луталица у Југославији* и *Световно ходочашће* одбија да изнесе недвосмислен став о урбанизацији Београда, јер у њему живи:

---

²¹ D. Footman, *Balkan Holiday*, 197.

²² *Исто*, 197.

²³ *Исто*, 196–197.

„Пре свега, ја ту живим и нешто бих могао пропустити; одиста, могуће је да од шуме не видимо дрвеће. Он је занимљив, па чак забаван, а оно што га чини посебним је његов карактер“.²⁴ Такво мишљење задржава све до 1940. године када у часопису *National Geographic* објављује текстове о Подунављу Србије. Тако Едвардс у *Профаном ходочашћу* Београд препознаје као нападно модерни град.

„Београд је град вулгарне, нападне модерности који се наједном приближио модерним европским престоницама“.²⁵ Неколико месеци потом, наставља: „То је град у којем се мешају карактери, источни и западни, још увек неусклађени. Због тога је општи утисак о њему понекад ужасан“.²⁶

У књизи *Профано ходочашће*, у неколико реченица Лавет Едвардс покушава да сажме опште утиске о Београду:

„Београд је синтеза провинцијалног, свих провинција кроз које сам прошао на својим путовањима, али прошараног окси-ацетиленом модерне цивилизације. Понегде видите пукотину на производу, а негде су делови тако хармонично уклопљени да не препознајете спојеве. Он је град који то постаје“.²⁷

Тек наредне године, у путопису из 1939. Едвардс ће објаснити зашто је Београд за њега, град у постанку и зашто је утисак о њему ужасан.

„Нападно модерни Београд је изнова грађен невероватном брзином и стога, комбинацијом свих могућих стилова који су се појавили у протеклих двадесет година...“²⁸ „У њему срећете тренутке необичне лепоте комбиноване са простотом, са правом вулгарношћу. Планови су му грандиозни а постигнућа осредња. Он увек бива срушен и поново изграђен, обновљен и сасвим нов“.²⁹

Лавет Едвардс овде говори о хибридности – динамичном и континуираном процесу мешања култура које онемогућавају фиксирање нове културе као хармоничне мешавине или немогућности да се идентитети на два краја окамене, што би довело до уједначавања

---

²⁴ Lovett Edwards Filding, *Profane Pilgrimage*, 284.

²⁵ Исто, 284.

²⁶ Исто, 287.

²⁷ Исто, 287.

²⁸ Исто, 220.

²⁹ Исто, 230.

Панорама Београда 1934.

Калемегдан Уиће 1932.

културе и ублажило визуелне контрасте. Али, непрекидно грађење и закопавање прошлости која би могла бити означена као „оријентална“ појачало је хибридноста Београда и довело до обликовања његове представе као рефлексije хаотичности, неусклађености и општег нереда. У целини, све што се одвијало током процеса урбанизације сводљиво је на хибридноста која се путницима приказује као контраст између малих, трошних зграда и огромних грађевина, добро поплочаних улица и поплава које чине да општи утисак о Београду буде „ужасан“. Но, хибридноста је и та која доводи до застајкивања, кочења онога што је започето како би контрасти између прошлог и онога што настаје задржали оштрину.

Било да стање у којем се Београд тада налазио назовемо хибридношћу, урбанизацијом, колебањем између традиције и модерности, или напуштањем оријенталне прошлости, у распону од десет година, путници издвајају неколико суштинских аспеката процеса којем је међуратни Београд био изложен: брзину којом су старе грађевине замењене новим, несолидну градњу, несистематичност, претенциозност архитектуре, нападну модерност, насупротив још недовршеном процесу асфалтирања и поплочавања улица, брзо ширење изван првобитних граница, али и слабост динара, због чега се са изградњом застајкује, док се остали фактори несистематичне урбанизације приписују некаквим магловитим, путнику далеким политичким факторима који се могу разумети само у условима доброг познавања начина живота на Блиском Истоку, у који су енглески путници убрајали Србију. Ти фактори, свакако су пре предмет имаголошких интерпретација. Али, да би се разумело оно што путници препознају као несистематичност и убрзани развитак који за собом оставља несолидну градњу и полузавршене, празне објекте, треба се, на тренутак, вратити у прошлост Београда изложеног неравномерном развоју.

Ток промена

Деветнаести век је умногоме одредио правац развоја града, али урбанизација је морала тећи ујурбано и неравномерно када се, уз дисконитинuitет изазван ратовима и политичким променама покушавало ићи укорак са другим европским градовима. Уз то, Први светски рат доноси велике демографске губитке, што се морало од-

разити на развој града. Србија је тада изгубила велики проценат становништва, а од свих градских насеља Београд је највише страдао – разорене су и уништене саобраћајне везе, електрична централа и уређаји комуналне службе, бројне приватне фабрике, занатске радње.³⁰ Фабрике су биле тешко оштећене или сасвим разорене, па је требало извршити њихову потпуну реконструкцију. Као што путници примећују, много тога се морало градити и стварати изнова. Тако Београд почиње личити на „сасвим нови град“, престоницу без прошлости, у којој се комешају нове идеје и стилови, још неформирани простор, како Лена Јовичић пише – Феникс, или млади, нападно модерни амерички град.

У Београду су се као главном граду отварале нове могућности за привредни развој, које су се могле остварити комуналном и привредном политиком и јачањем производње, али оне су, у условима ратних последица и политичких прилика у земљи, оствариване само парцијално. Поправка порушених и изградња нових објеката вршена је несистематично. Инфлација је узроковала стални скок цена, а последице инфлације морале су се одразити на живот становника Београда, на половичност у изградњи или на повремена застajкивања у њеном спровођењу. Како примећује Лена Јовичић, инфлација је била одраз застоја у банкарству, па иако од 1922. године започиње нешто динамичнији развој овог сектора, неретко се улазило у ризичне послове. Сам међуратни период обележен је прихватањем европских узора и био је сав у знаку окретања Западу, али се скоковит ток развоја у периоду који му је претходио рефлектовао на урбанизацију.³¹ Из те прошлости, краја XIX и почетка XX века, изронила је архитектонска делатност међуратног периода обележена потребом за стручњацима и недостатком домаћих инжењера, што је надокнађивано запошљавањем уговорних службеника, махом страних држављана који су ступали у службу на одређено време.³² Свако од

---

³⁰ *Историја Београда*, ур. Никола Тасић, Миодраг Драганић, Драганић, Београд 1995, 350.

³¹ Мирослав Јовановић, 200 година модерне Србије или два века неравномерног и испрекиданог историјског развоја: скица за проблемско решавање, *Годишњак града Београда LI* (2004) 193.

³² Снежана Тошева, Рад руских архитеката у министарству грађевина у периоду између два светска рата, *Годишњак града Београда LI* (2004) 170.

њих доносио би пројекте из своје земље остављајући печат на архитектуру и културна значења која се у њу утискују.

Београдска пошта 1924.

Трансформација градског живота између два рата

Под модернизацијским утицајима, двадесетих и тридесетих година XX века у Краљевини Југославији све се снажније развијала потреба за трансформацијом градског живота, но она је спровођена на начин који није остављао простор за надокнађивање пропуштеног. Настајући у складу са потребама власника кућа и парцела, правац улица грађених средином двадесетих година није био изведен у складу са естетским узорима, јер су сужавања и кривудања често разбијала естетику. Недовољно планирано обликовање улица оставило је последице и на инфраструктуру Београда тридесетих година XX века. Упркос плановима и законима, Београд се као и други градови на Подунављу Србије развијао парцијално и неравномерном динамиком која је била узрок потешкоћама приликом увођења водовода и канализације. Више од пола века после једног од значајнијих покушаја уређења градског живота 1923. године, Београд је добио

свој први, послератни Генерални урбанистички план.³³ Под утицајем трендова који долазе из европских престоница, градски живот се постепено трансформисао, но на основама некадашњег града прилагођеног другачијим условима живота. И док се од 1921. године уређује саобраћај по угледу на велике европске градове, тек средином двадесетих година XX века састављају се закони и уредбе који имају за циљ бољу организацију јавног живота.³⁴ Тек тада, по први пут, чисте се улице, инсистира на чувању клупа у парковима и очувању чистоће у јавним тоалетима.

Такве измене градског живота се, по сведочењима савременика, спроводе са ентузијазмом. Урбани простори добијају нове облике и нова значења. Двадесетих година, када Лена Јовичић примећује нападне архитектонске контрасте, нагли пораст становништва, несигурне позајмице и тешке хигијенске услове, Београд је био изложен приливу становништва из разних делова земље. Како је притисак на велике градове изразитији, јер пружају највеће могућности за запошљавање, тако је и Београд нудио већи избор трговачких капацитета, уз организовање образовања. Овакви услови стварали су додатни стимуланс за миграцију.³⁵ Људи без сталног смештаја надирали су на тржиште рада, па је као последица тога, на његовим рубовима долазило до дивље градње у којој нису задовољени основни хигијенски услови.³⁶

Хигијенски проблеми проузроковани несташицом воде, о којима Лена Јовичић пише као о хроничном градском проблему на простору где се смењују суше и поплаве, такође су били реалност процеса обликовања урбаног живота двадесетих година. Као драстичан пример лошег снабдевања водом савременици наводе простор између Панчева, Београда и Земуна, који је месецима био под водом када би порастао водостај, а са опадањем воде које наступа у лето, приградска насеља постајала су легла грознице. Лоше снабдевање водом није морало бити путописна фикција авантуристе који долази

---

³³ Исто, 35.

³⁴ Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата*, Историјски архив Београда, Београд 1995, 131.

³⁵ Јелена Мијић Вучковић, *Град јуче, данас, сутра*, Народна књига, Београд 2005, 94.

³⁶ Мари Жанин Чалић, *Социјална историја Србије*, Клио, Београд 2004, 318.

из другог дела Европе где владају бољи услови живота. Несташица воде била је уобичајен градски проблем још од XIX века, иако је још 1892. године био изграђен јавни водовод, што је омогућило изградњу канализационе мреже. Проблем довода чисте воде у кућу и одвода нечисте из ње захтевао је постављање кућних инсталација у делу стана који се издваја у односу на остали простор. Футман запажа да овај проблем није свугде решен ни средином тридесетих година.³⁷ Футман пише *Балкански празник*³⁸ осам, скоро девет година после критике коју Лена Јовичић упућује на рачун похабане београдске калдрме, истичући да је управо 1926. година била прекретница за Београд, јер су тада пополочане његове улице, па не наилази на потешкоће да савлада некакве бујице блата током кишних дана. За разлику од Лене Јовичић, он више није ентузијастичан у односу на позајмице из Управе фондова, већ закључује да нови миленијум благостања, којем се становништво надало, никада није наступио. И заиста, године 1931. економска криза је показала пун замаха. Додуше, светска привредна криза у Југославији потпуно је избила 1930. године; у лето исте године Југославија је претрпела тешке финансијске губитке. Овом кризом биле су захваћене све привредне гране, а Југославија је, као изразито аграрна земља, била и до тада оптерећена многим нерешеним социјалним проблемима, јер су споро решавани. Демографски раст, који као проблем кроз замаскирани говор о вулгарној градњи открива Лавет Едвардс, појачава незапосленост, јер се све више становника прелива у град, где наилазе на тешке услове живота. Ипак, криза која је годинама угрожавала привреду, постепено је савлађивана после 1934. године, када је и привреда Београда после вишегодишње економске кризе почела улазити у фазу успона. Привреду почиње оживљавати, између осталог, и припрема за нови сукоб светских размера, када се почиње јављати потреба за ратном опремом под утицајем општег политичког стања у свету. Изненада, у оним гранама индустрије које су биле везане за државне потребе наступио је пораст производње. Београдска индустрија се почиње опорављати од утицаја кризе и улазити у фазу поновног успона, а

---

³⁷ Footman, *нав дело*, 250.

³⁸ Више о симболици наслова књиге код Светозара Игњачевића, *Земља чуда у изломљеном огледалу*, 70.

грађевинска делатност изненада је интензивирана кроз активирање рада у стругарима и мањим фабрикама. Са успоном индустрије и оживљавањем занатства, порастом куповне моћи градског и сеоског становништва, изненада је повећан промет и број трговачких предузећа. Но, најзначајнији фактор у овом процесу био је пораст београдског становништва које је, у скаду са пристиглим капиталистичким трендовима, захтевало изградњу великих робних кућа по угледу на оне у великим европским градовима, другачијих објеката за провођење слободног времена, увођење бржег и ефикаснијег саобраћаја. Нови трговински објекти су оснивани уз помоћ страног капитала, а најрепрезентативније биле су велике продавнице у Кнез-Михаиловој улици које су изазивале негодовање ситних занатлија. Велики значај имала је и изградња сајма која је финансирана зајмом од Општинске штедионице и београдских привредних комора. Током 1936. године изграђен је највећи број оваквих објеката, нимало налик на оне у прошлости. Основане су и нове школе, грађене велике зграде за смештај бројних образовних установа, које ће до данас остати обележје Београда. За Лавета Едвардса, у центру Београда крајем тридесетих година XX века преовлађују китњасте детаљи, претенциозна архитектура; изван центра се још живи, практично у колибама, па је „утисак о граду, пуном контраста ужасан“. Утисак вулгарне архитектуре о којој пише, створен је управо због контраста, неуједначености услова живота у ужем центру и на периферији престонице. То се материјално манифестује у претенциозној архитектури града, док град настоји, мада недоследно, да за собом остави прошлост ратова и сиромаштва, постављајући у први план тежњу да се европеизује прихватањем капиталистичких трендова производње материјалних добара и стилова жиота. Услед неравномерног развоја, трансформација је текла ужурбано и неуједначено, само споља подсећајући путнике на трендове који су стизали са Запада.

Хибридни карактер града

Утисци британских путописаца су свакако прошли кроз бројне мреже културних значења, бифокалних филтера и, премда им се у појединачним аспектима може противречити позивањем на прецизне податке, они не одступају превише у слици онога што је могла

бити реалност урбанизације. Но, морали су постојати и неки комплекснији мотиви који су покретали путника да пише о овим проблемима. Они мотиви који леже иза интересовања за ратове и економске кризе. Реч је о геосимболици урбаног и руралног. Као што је речено, двадесетих и тридесетих година XX века Београд се урбанизује. Путници урбанизацију могу пратити као жив пример раста савременог града, која није изолован друштвени процес, него је део економског, социјалног и политичког система, чији динамички карактер, иако примарно под утицајем збивања на светском плану, остаје изложен унутрашњим променама. Као основни фактор који подстиче раст града, издваја се индустријализација, која подстиче развој у другим гранама, отварајући нове могућности кроз умножавајући ефекат који даје кумулативни карактер расту града. То повољно утиче на миграцију, акумулацију капитала и концентрацију политичке моћи у једном центру.³⁹ На тај начин, рефлектују се ефекти урбанизације кроз које се морало пролазити и другде. Отворен је простор за критику потрошње природних ресурса, те смањење њихове расположиве количине у природи, промене традиционалног начина живота, измене у амбијенту који је некада називан руралним, којима се путник, евентуални егзотиста, могао противити. Све је ово део обухватнијег процеса модернизације, карактеристичног за међуратни период у Србији, фазу развоја великих градова када целокупан јавни и приватни живот постаје све сличнији оном који се виђао у европским престоницама. Београд је био изложен процесу друштвене трансформације која је обухватала урбанизацију, индустријализацију, друштвену специјализацију и друге процесе.⁴⁰ Међуратни период је донео нове захтеве за оснивањем школа, организовањем научног рада, новим облицима коришћења слободног времена, изменом укуса становника престонице, жељом за новим информацијама, а све је ово подстицало развој уметности, спорта, оснивање библиотека, архива, музеја, измене у политичком животу. Тада, дакле, преовладавају прелазни, или хибридни облици, спајајући традиционалне и модерне елементе. Али, то је и време некритичког, често

---

³⁹ Јелена Мијић Вучковић, *нав дело*, 95.

⁴⁰ Предраг Марковић, Друштво међуратног Београда – „град прелазник“, у: *Аутомобил у Београду 1918–1941*. Историјски архив Београда, Београд 2002, 17.

емотивног прихватања елемената културе која долази из других делова Европе, уз изражено емотивно одбацавање оних институција које су проглашене за превазиђене, заостале.⁴¹ Конструирајући карактер града, путници уочавају паралелно постојање модерног спољног изгледа са вредностима које су преовладале у прошлости, што даје синкретистичку комбинацију традиционалног и модерног, па управо оно што данас називамо хибридношћу постаје привлачно за путника који ово стање препознаје на улицама великих балканских градова. Измене у свакодневици српских градова сагледавају се као неспретни улазак у свет напретка, синониман са геосимболичким простором Европе.⁴² Београд као да напредује ка Западу, али због изразите хибридности остаје неуклопљен у шири културни простор. Тај прелазак, несумњиво су окарактерисале пометња, дезоријентација, а кризе су се јављале са појавом нових особина, нарушавајући претходну равнотежу и захтевајући успостављање нове. На призоре из градског живота утискиване су нове норме и захтеви који би их извели из стања нереди и конфузије, што је обележено ужурбаним стварањем нових објеката и нових образаца живљења који су омогућавали да се живот организује на новој основи. Тада и настаје оно по чему ће Београд касније бити препознатљив у британској литератури, као карикатура Запада, његова неуспела копија, или никада успешно начињен плагијат. Баш тада кроз представу копије или фалсификата обликује се оно што ће путници назвати карактером, или оно што ће савременици препознати као стање прелазности, несређености и трансформације. Хибридност је, дакле, оно што путници препознају као карактер Београда. Његова различитост у односу на Запад, не произилази само из неуједначености архитектуре, недовољне рационалности у планирању изградње, или пак китњастости; реч је о хибридности која је завладала Београдом двадесетих и тридесетих година XX века, о мешавини традиционалног и глобалног која онемогућава да се та два принципа стопе у хармоничну целину. То није случај само са архитектуром, недоследности су се препознавале у дисфункционалности државног апарата, на одећи становништва, ко-

---

⁴¹ Више о хибридности: Хоми Баба, *Смештање културе*, Београдски круг, Београд 2004.

⁴² Види: Дејвид Норис, *Балкански мит*.

ја је попут детета које опонаша одраслог, у ентеријерима хотела и ресторана... Тако ће дискурси о хибридном карактеру југословенске престонице постати моћно средство којим се фаворизују или дискредитују затечени елементи културе. Док су се у центру пажње путника нашле нове форме архитектонског изражавања које долазе на место старих, урбани простори су, у реалности живота престонице колико и у тексту, добијали и надограђивали стара значења. Заправо, Београд је обликован као град са хибридношћу која је настала као последица брзог и недоследног смештања традиционалног и модерног унутар њега самог, а кристализација града као синоним за цивилизацију подразумевала је дуготрајан процес учења, јер измена архитектонске форме не мора нужно означити и измену унутрашњег садржаја објекта. За путнике он је и даље живописно место које комбинује европску моду и оријенталну појавност⁴³ Упркос критикама на рачун недоследно спроведене урбанизације Београда, путници примећују да се из њега постепено повлачи Оријент, да је у њему све мање егзотичних нијанси.⁴⁴ Али он, тако, престаје да буде град у којем се визуелно упија *другост* постајући сиви градски простор обележен контрастом, парадоксом и хаосом. То подразумева и нова значења града са сјајем и луксузом европских престоница, која ће изазвати стрепњу путника да ће једноставни, оријентални и некада рурални Београд бити заувек измењен и тако престати да постоји као евентуално уточиште путника са Запада. Међуоднос путника са Запада и Београда постаје парадигма међуодноса модерног и традиционалног, провинцијалног и окцидентализованог, место где се под окриљем покушаја да се представи карактер једног града, на нов и хибридан начин сусрећу стари и нови модели живљења.

---

⁴³ Lena Yovitchich, *нав. дело*, 74.

⁴⁴ Lovett Edwards Filding, *Profane Pilgrimage*, 282.

Sanja Lazarević Radak

URBANISATION AND CHARACTER OF CITIES
FORMATION OF CITIES AS PRESENTED IN BRITISH TRAVELL
ACCOUNTS: BELGRADE 1926–1939.

Summary

Although common approach to travel accounts implies analysis of discourse or interpretation of travelers perception, one can easily recognize it as a testimony of the past. As a material for this study, we have chosen four travel accounts: Lena Yovichich „Pages from Here And There In Serbia“, David Footman „Balkan Holiday“, Lovett Edwards Filding „A Wayfarer In Yugoslavia“ and „Profane Pilgrimage“ by the same author. Lena Yovichich wrote her travel account in the 1926; David Footman finished his „Balkan Holiday“ in 1935. and Lovett Edwards published his books in 1938 and 1939. According to them: Belgrade was built in a speed that contributed to discrepancy of development; rush and absence of precise planing resulted in poor quality of buildings, while financial and political problems inhibited urbanisation process.

Travellers notices some positive sides in this process, for Belgrade passed a long way from oriental, chaotic and backward town to a capital of modern and strong Balkan country. He became similar to modern and european cities, through a style of Viena or Paris. No matter Belgrade passed through the golden age of urban development, its final image has been recognized as confusing; far from occidental development, and seemed to stay situated between Occident and Orient; mixing past and present, visions of future and reminiscence of difficult past; located between two symbolicaly oposite worlds of culture: East and West.

The most striking negative remark refers to the absence of good taste in architecture and urban planing. David Footman represents Belgrade's striking modernitiy as one of a young American city, but Lovett Edwards noticed secret ugliness and dirt in Belgrade. The records of British travelers are similar to contemporary records, especially in the parts which point out fast and unfunctional building of Belgrade.

Key words: urbanization, travelogues, character, hybridity, building, architecture, modernisation, orientalisation, Occident, aesthetics, hygiene

---

Karl KASER

DE-OTTOMANIZATION, EUROPEANIZATION, AND AUSTRIAN
URBAN ARCHITECTS IN THE BALKANS

Abstract: This paper will ask which role Austrian-Hungarian as well as Austrian architects played in this process of remodeling the post-Ottoman Balkan capital cities. Architects of the “Viennese school” represent different generations and different styles. Although the Viennese architectural studio of Fellner & Helmer worked mainly in Central Europe, its work cannot be neglected and is therefore addressed in the first section. In the sections that follow, the impact of Austro-Hungarian and Austrian architects on the urbanistic composition of Sofia, Sarajevo, Belgrade and Ankara will be sketched out.

Key words: Architecture, urban planning, historicism, Viennese Secession, Friedrich Grünanger, Fellner & Helmer, Clemens Holzmeister, Konstantin Jovanović, Josip Vancaš, Karlo Paržik

When the Balkan states became independent from the Ottoman Empire in the course of the 19th and early 20th centuries, their political elites were obsessed by the idea of the “Europeanization” of their countries. This included the elimination of symbols of the Ottoman past. Especially the public space of their capital cities was exposed to the annihilation of Ottoman architecture. Indigenous as well as foreign architects were invited by governments and local administrations to provide especially capital cities with a “European” façade. But what meant “European” exactly? The Balkan capitals went different ways in this respect. Bucharest as well as the whole country of Romania was oriented towards France, and therefore the French architectural style dominated the design of the city that was called “Little Paris”. Athens, on the other hand, with its glamorous past was shaped by references to classical antiquity. For other countries Central Europe was the point of reference –

such as Bulgaria with its capital city of Sofia, Serbia with its capital Belgrade as well as the Austro-Hungarian province of Bosnia-Herzegovina with its capital city of Sarajevo. Ankara, which became the capital city of the Republic of Turkey in 1923, constituted a special case. Whereas Istanbul did not fit to the politics of modernization and of Kemalism, the new capital city was designated to become the symbol of the disruption with the Ottoman past.

This paper will ask which role Austro-Hungarian as well as Austrian architects played in this process of remodeling the post-Ottoman Balkan capital cities. The architects Helmer & Fellner (for Sofia) as well as Clemens Holzmeister (for Ankara) obviously were the best known figures in this context and come automatically to our mind. But there were many more architects and urban planners involved. They represent different generations and different styles. One general observation can be made: direct building activities of Austrian and Austro-Hungarian architects usually ended one generation after the liberation from the Ottoman Empire; then indigenous architects took over the command; the same is true for Turkey.

Late Habsburg architects can be attached to the German school of classicism. After the Prussian Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) the architectural theorist Gottfried Semper (1803–1879) became the most important theorist of historicism and classicism in architecture in the German speaking world. From 1869 to 1879 Semper moved to Vienna at the age of 66. He planned and constructed the *Neue Hofburg*, the *Kunsthistorisches Museum*, the *Naturhistorisches Museum* as well as the *Burgtheater* (Hölz, 430). Many of the young architects learned their handicraft with Friedrich von Schmidt (1825–1891), born in Württemberg, who had been professor at the Viennese Academy of Fine Arts since 1859 and who was responsible for the creation of many of the Viennese *Ringstraßen*-buildings in neo-Gothic style, among them the town hall (Ibid., 432).

The massivity and monumentality of this eclectic, historicist style became provocative after several decades for younger generations of architects and ended up with an organized opposition movement – the Secession. The Secession was, of course, not confined to Vienna, but the Viennese branch played an important role for Southeastern Europe, too;

only to mention the famous Croatian sculptor Ivan Meštrović (1883–1962), who was one of its important activists in the interwar period (*Die Wiener Secession, Das Haus*, 161pp). The aggression of the “sons” against their “fathers” was directed against their overloaded historicism, which neglected the pre-classicistic period, the archaic roots of European architecture with its simplicity and affinity to the natural environment. Simplicity and elementary sensuality, situated in the context of the beginning of 20th century, became markers of the secessionists (*Ibid.*, 11).

Vienna had a significant impact on the architecture of the post-Ottoman countries. Although the Viennese architectural studio of Fellner & Helmer worked mainly in Central Europe, its work cannot be neglected and will be therefore mentioned in the first section. In the section that follows, the impact of Austro-Hungarian and Austrian architects on the urbanistic composition of Sofia, Sarajevo, Belgrade and Ankara will be sketched out.

1) Fellner & Helmer

The Vienna-based architectural studio of Ferdinand Fellner (1847–1916) and Herrmann Helmer (1849–1919), founded in 1873, was one of the most astonishing and most productive architectural studios in the Europe of the second half of the 19th and the beginning of 20th centuries. The two architects planned and created all kinds of buildings, but their specialty was theater architecture. Within 43 years they planned 48 theatres and concert halls from Hamburg to Odessa. In the course of its existence, the studio employed about 360 architects (*Dienes*, no pagination). Their style was basically oriented towards historicism, which was preferred in that time. The studio received orders also without call for tenders because its quality was widely acknowledged, its prices were low and it guaranteed a short construction period. The costs of its 48 theatres altogether did not exceed the costs of the Grand Opera in Paris. If the architects were able to construct cheaper than calculated, the studio refunded the rest of the money. The studio’s working concept was effective. For their opera and theatre buildings it worked with a module system: a basic type was adapted to local needs and funding (*Ibid.*).

Odessa, Opera House (1887)

The concentration on theatre buildings was not accidentally. Between 1889 and 1926 about 1,500 theatres were built in Europe – most of them before WWI – which reflected a general trend of urbanization, industrialization and population increase (Hoffmann, 9). In the post-Ottoman world the establishment of national theatres, which reflected national consciousness and national beauty seemed to be obligatory. A theatre building of that time had to express national and patriotic consciousness.

Fellner & Helmer felt obliged to the style of historicism for most of the period of their working period: Italian Renaissance, Baroque, Rococo, or the pattern of the antique temple (Dienes, without pagination). When their sons started working in their atelier, also formulations of the Secession were included (Architektenlexikon, Wien 1880–1945). Two examples of the work of the first generation should be mentioned here: Odessa's Opera opened in 1887 in neo-Baroque style combined with Rococo style, drafted along Semper's Opera House for Dresden built in 1878 (Hoffmann, 105). The building of the National Theatre "Ivan Vazov" in Sofia was financed by the state and finished 1906; it was constructed in Baroque style (Ibid., 110).

2) Sofia

The city of Sofia – actually a big village consisting of about 3000 buildings (Gjuzelev, 161) – became capital of the de-facto independent state of Bulgaria in 1879. The number of inhabitants increased from about 20,000 in 1880 to approximately 100,000 in 1910 (Gjuzelev, 165). The new country was not only in good terms with Russia but also with Austro-Hungary, which was expressed for instance by the appointment of the Czech historian Constantin Jireček (1854–1918) as minister of education (1881/1882). Austrian architects were invited to rebuild the capital in European style. Fellner & Helmer already have been mentioned. In addition to them architects such as Friedrich Grünanger and Viktor Rumpelmayer contributed to Sofia's reshaped façade. Thus, for instance, only one out of 45 mosques survived the Europeanization of the capitals architecture (Gjuzelev, 162).

The Viennese Friedrich Grünanger (1856–1929) was one of the most productive foreign architects in the country. He lived 30 years in Bulgaria and left many buildings. Together with Viktor Rumpelmayer (1830–1885), who run an architectural studio in Vienna, for instance, he remodeled the Ottoman Konak to the seat of the Bulgarian Czar in neo-Baroque style (1879–1895), planned and created the Sofia Seminary of St. John of Rila – the main seminary of the Bulgarian Orthodox Church – in 1902 eclectically combining Bulgarian elements of traditional Byzantine architecture, or the biggest synagogue in Southeastern Europe (1905–1909). Its style is basically Moorish Revival, completed with elements of the Vienna Secession and Venetian architecture. Another important architectural eye-catcher was the Sofia Public Mineral Baths (planned 1904/1905, opened 1913), which substituted a traditional Ottoman bath. Its architecture is typical Viennese secession style, however integrating Orthodox and Byzantine ornamental elements (Wikipedia). One of the most remarkable private buildings constructed by Grünanger was ordered by the wealthy Bulgarian Dimitar Yablanski, who had also served as mayor of Sofia. The façade was shaped in Baroque style with Renaissance elements and the interior basically in Rococo style. Interestingly, the architect's retirement building in Salzburg is almost identical (Wikipedia).

Yablanski House, Sofia (1906–1907)

Grünanger had studied at the Viennese Academy of Fine Arts from 1877 to 1879 under Friedrich von Schmidt. He was a representative of late historicism, eclecticism, neo-Baroque and the Vienna Secession. In 1879 he was appointed in the Direction of Public Building (Ministry of Interior) and became Chief Architect of Razgrad and court architect of Count Alexander von Battenberg and his successor Czar Ferdinand. He worked also in Rousse, Varna, and Kyustendil (Wikipedia).

3) Sarajevo

Completely “oriental” in the period before 1878, in the 40 years of Austro-Hungarian domination the face of Sarajevo changed significantly, caused by population increase from about 21,000 in 1879 to about 52,000 in 1910 (Mulić, 183) and by new “Viennese” architecture. The Austrian administration enforced completely new building and fire

regulations. Local architects and building contractors were not able to fulfill all these new regulations. The engagement of architects and skilled labor from the Monarchy was the consequence (http://en.wikipedia.org/wiki/Architecture_of_Bosnia_and_Herzegovina). One of the secrets behind this building boom was a law that exempted all new buildings from taxes, which were established between 1901 and 1912. Architects, who had studied in Vienna, Prague or Berlin became active in Bosnia-Herzegovina.

One of the most significant figures was Josip Vancaš (1859–1932), who worked in Bosnia from 1883 until 1921 (Danesh, 38p.). Born in Sopron, he studied at the Technological University in Vienna (1876–1881). In 1882 he attended the class of Friedrich Schmidt at Vienna’s Academy of Fine Arts, where he intensified his training in Gothic style. He began his carrier in the atelier of Helmer & Fellner, where he was oriented towards Renaissance-style. In 1883 he was invited by the Bosnian provincial government to work in Sarajevo. He was extraordinarily productive and planned 102 residential houses, 70 churches, 12 schools, 10 banks, 10 palaces, several governmental buildings, hotels, and coffee shops (Wikipedia).

His probably most important work was the Catholic Cathedral for Sarajevo, which began in 1884 and lasted until 1889. Its style is eclectic with a Romantic-Gothic façade and Baroque interior. Vancaš was also one of the protagonists of the construction of a Bosnian style of architecture – *Bosanski slog* – which he could elaborate, e.g., with the creation of a pharmacy in 1910, prominently located in Sarajevo’s downtown (Danesh, 39). Another important building is the “Grand Hotel”, later the “*Landesbank*”, constructed 1893–1895 in Renaissance style (close to the monument “Eternal Fire”) (Wikipedia). The most representative building he constructed in his career was the Post Office (1907–1909) at the bank of the Miljacka River. Symbolically more important, of course, was the construction of the Governmental Building (*Zemaljska Vlada*), which was inaugurated in 1886 and the façade of which is kept in Florentine Renaissance style.

Afterwards a pseudo-Moorish-style was favored by the authorities and implemented by architects such as Aleksandar Wittek (1852–1894), the final constructor of Sarajevo’s Old City Hall (1892–1894) and of the famous fountain in the Baščaršija (1891), or Karlo Paržik (1857–1942).

*Sarajevo, Catholic
Cathedral (1884–1889)*

The Czech architect Karlo Paržik (1857–1942) came to Sarajevo at the age of 26, spent 60 years there and left significant architectural imprints such as the Provincial Museum (*Zemaljski Musej*). The most important scholarly institution of the Austro-Hungarian period was conducted in neo-Renaissance style. This was also the case with the residence building of the entrepreneurial couple of August and Marija Braun (*“Marijin Dvor – Marienhof”*), the Ashkenazi Synagogue, finished in 1902 in pseudo-Moorish style, and the first-address Hotel “Evropa”, financed by the Serbian entrepreneur and politician Gligorije Jeftanović in 1882, which marked the architectural division line between Ottoman and Austro-Hungarian Sarajevo. Among Paržik’s many other buildings was the Evangelic Church, the Juridical Faculty, the Landesbank, the National Theatre etc. (Božić).

Sarajevo, Governmental Building (1886)

4) Belgrade

The last Ottoman troops left Belgrade in 1867, but the building of objects in “European” style in the outskirts of the city began already in the 1830s. The architectural school of Vienna had a significant impact on the architectural design of Belgrade until the beginning of the 20th century. This impact was mostly indirectly – transferred by Serbs of the Monarchy, who had received their architectural training in Vienna. Some of the most influential early construction experts, trained in the style of classicism, were of Austrian-German or Czech origin, but also Serbs originated in the Vojvodina such as Atanasije Nikolić or Konstantin Radotić (Čubrilović, 329). In the decades after the middle of the 19th century in Central Europe, an eclectic style of Neo-Renaissance, Neo-Gothic, and Romantic dominated. No wonder that many important buildings in the centre of Belgrade were built in this style such as the Rector’s building of the University of Belgrade (by the Czech architect

Константин Јовановић (1849–1923)

Jan Nevola in 1863), several buildings in the Knez Mihailova street as well as the representative hotels “London” and “Balkan”. Especially after Serbia had received its formal independence in 1878, Belgrade became definitely a European metropolis – urbanistically and architecturally (Ibid, 330; Mišković, 287pp). This was also the time of a significant population increase from about 25,000 (1867) to about 90,000 (1910) persons.

The probably most important architect of this time was Aleksandar Bugarski (1835–1891), who was trained in Budapest and employed afterwards in the ministry of construction in Belgrade. Among the 126 private and public buildings constructed by him are the National Theatre (1869–1870) and the *Novi Dvor* (1881–1884) (Čubrilović, 330). One of the most important architects of “European” Belgrade became Konstantin Jovanović (1849–1923), the oldest son of the Serbian pioneer of photography, Anastas Jovanović. Born and educated in Vienna, he began with his building activities in the middle of the 1880s and was strongly influenced by the German architectural theoretician Gottfried Semper. In 1885 he received the first opportunities to realize his ideas by privateers such as the advocate Marko Stojanović and Dragomir Radulović in Belgrade’s downtown, conducted in neo-Renaissance style. Among his most representative buildings the Serbian National Bank has to be mentioned (Ibid., 330).

At the beginning of the 20th century, Belgrade became an experimental field for new styles such as formulated by the Secession as well as the historicistic Serbo-Byzantine style. Especially a young generation of architects was enthusiastic adherents of the functionalist orientation of the Secession. Regarding the upcoming Serbo-Byzantine style, architects, who were trained in Vienna by the influential Theophil Hansen (1813–1891) with his predilection for Byzantine architecture, were most influential. Besides architectural ambition, this style was also politically motivated, since it could demonstrate the high cultural level of the medieval Serbian state and could signal Serbia’s leading role in the South Slavic movement of that time (Ibid., 330).

5) *Ankara*

In 1923 Mustafa Kemal Atatürk (1881–1938) created the Republic of Turkey out of the political ruins left by the Ottoman Empire. Istanbul as capital constituted the symbol of the latter glorious past; Ankara was designated to become the symbol of a glorious future, of a secularist,

modern, European state, which put an end to the “oriental” past. The reform politics of Atatürk had many facets, which cannot be discussed here. One of it consisted of the urban planning of its new capital Ankara. A city such as Constantinople/Istanbul with all its impressive monuments could not become reshaped in a way as a provincial city of 75,000 inhabitants (1927) such as Ankara.

A considerable portion of the German and Austrian cultural elite because of the Nazi-oppression had to leave their countries after 1933 and 1938 respectively – and some of them had the opportunity to survive and to work in the young Republic of Turkey, which decided for neutrality before, during, and after WWII. For the founder and first President of the Republic, culture and specifically architecture had to portrait the new value system of the Republic and had to be its transformator (Dogramaci, 97). The German Hermann Jansen (1869–1945) was designated as general urban planner, and the Austrian Clemens Holzmeister (1886–1983) for the creation of governmental buildings (Dogramaci, 98). The decision for Holzmeister is interesting as well as astonishing. He considered himself and was considered Catholic architect. He co-organized two exhibitions on Christian art in the Viennese Secession (1925 and 1933), became honorary member of the association later on, but never felt explicitly attached to this architectural association (*Die Wiener Secession, Die Vereinigung* 89, 106, 128). Not his Catholic background might have been attractive for Atatürk and the Kemalist construction authorities but rather the severity, sobriety, and austerity of his style, which was by far not in contrast to Catholic art but, however, reflected a sharp break with the late Ottoman architectural style. This becomes very clear, if we compare Atatürk’s residence in Ankara, planned and created by Holzmeister – supervised by Atatürk himself – and the Dolmabahce-Palace of the late Ottoman Sultans in Istanbul. However, things are not thus clear-cut as they seem. Atatürk’s residence in Istanbul used to be the Dolmabahce-Palace, although he – modestly – used only several of its rooms.

According to Atatürk’s vision, buildings of the European avant-garde should symbolize the identity of the newly founded Republic and his reform program, and the President frequently intervened into architectural plans. The Austrian architect with Brazilian citizenship Clemens Holzmeister studied architecture at the Technical University in Vienna

Clemens Holzmeister

(1906–1913). In 1924 he was appointed professor at the Academy for Fine Arts in Vienna – a position he held until 1938. Already in 1927 he started working in Ankara, where he planned and constructed the building of the War Ministry. As pronounced Catholic he was dismissed from the Viennese Academy in 1938 after the “Anschluss” and migrated definitely to Istanbul. In 1947 he moved to Ankara, commuted between the Turkish and the Austrian capital until 1954, when he definitely returned to Vienna. Aside the building of the Ministry of War (1927–1930), he was called to construct a series of important public buildings in Ankara (13 between 1927 and 1936), among them Atatürk’s city residence (1930–1932), the building of the Ministry of the Interior (1932–1934), the building of the Supreme Court (1933–34), the Parliament (1938–1963) and other buildings. Without exaggeration, Holzmeister formed official

Turkish Parliament, Ankara

Turkey significantly, although his plan for Atatürk's Mausoleum in the style of an early-Turkish burial place, *türbe*, was rejected by the jury consisting of German architects oriented towards neo-Classicism (Holzmeister, 110).

When he was designated architect of the Parliament in 1938, he implicitly was appointed national architect of Turkey. The Parliament (in Kemalist era not really an important institution) was designated to represent eternity of the Turkish nation – and therefore classicism was designated as basic style. This status of a national architect had already been indicated by the fact that he was appointed to create the President's residence in Ankara 1930. Holzmeister's task was to designate a building that symbolized a drastic break with the Ottoman architecture and European modernity. Internal architecture and the habitus of the President should become united (Dogramaci, 110–115). Located on the highest hill of Ankara in that time, the building became the symbolic expression of the commander of the Turkish nation.

Austro-Hungarian architects and architectural schools, which were in line with the leading German school of urban planning and architecture, played an important role in the architectural de-Ottomanization of the post-Ottoman world. This role probably was not overwhelming, but should not be underestimated, too. This impact as well as the impact of architects from other countries on post-Ottoman architecture in the Balkans, however, was confined to the first generation of architects after the establishment of independent states. The second half of the 19th century was a period of time, when eclectic historicism was the dominant architectural school; since approximately 1900 it was succeeded by a generation of architects shaped by the ideas of the Viennese Secession. The Austro-Hungarian and Austrian architects working in Balkan cities represented these two directions of European architecture. As soon as the post-Ottoman countries were able to establish their own training institutions for urban planning, their architecture became more national oriented than before.

Bibliography

Architektenlexikon Wien 1880–1945. Ferdinand Fellner II. (<http://www.architektenlexikon.at/de/126.htm>).

Božić, Jelena (2000): *Evropski istoricizmi u arhitekturi Sarajeva*. In: *Izgradnja* 54, 11–12, 343–352.

Чубриловић, Васа (Уред.): *Историја Београда*, књ. 2. Београд: Српска Академија Наука и Уметности, 1974.

Danesh, Mercedes: Architektur. In: Elisabeth Gschaider: *Bosnien und Herzegowina. Geschichte, Kultur, Landschaft und Reiseinfo*, Wien 2006, 32–44.

Die Wiener Secession. Die Vereinigung bildender Künstler 1897–1985, hrsgg. von der Vereinigung bildender Künstler Wiener Secession. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1986.

Die Wiener Secession. Das Haus: Entstehung, Geschichte, Erinnerung, hrsgg. von der Vereinigung bildender Künstler Wiener Secession. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1986.

Dienes, Gerhard M.: Fellner und Helmer. *Theaterarchitekten Mitteleuropas 1870–1920*, Graz: Verlag der Kulturvermittlung Steiermark 2001.

Dogramaci, Burcu: Im Dienste Atatürks. Deutschsprachige Architekten und Bildhauer in der Türkei. In: Warnke, Martin (Hg.): *Politische Kunst. Gebärden und Gebaren*. Berlin: Akademie Verlag, 2004, 97–120.

Gjuzelev, Vasil: Die Hauptstadt-Entwicklung in Bulgarien. In: Harald Heppner, *Hauptstädte zwischen Save, Bosporus und Dnjepr: Geschichte – Funktion – Nationale Symbolkraft*. Wien: Böhlau, 145–169.

Hölz, Christoph: Semper und Wien 1869–1879. In: Nerdinger, Winfried, Werner Oechslin (HG.): *Gottfried Semper 1803–1879. Architektur und Wissenschaft*. Zürich, München: gta Verlag, Prestel, 2003, 430–439.

Hoffmann, Hans-Christoph: *Die Theaterbauten von Fellner und Helmer*. Darmstadt: Diss., Fakultät für Architektur der Technischen Hochschule Darmstadt, 1966.

Holzmeister, Clemens: *Architekt in der Zeitenwende. Selbstbiographie, Werkverzeichnis*, Salzburg: Das Bergland-Buch.

Mari, H.: *Gottfried Semper and Modern Architectural Theory in the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Mišković, Nataša: *Basare und Boulevards. Belgrad im 19. Jahrhundert*. Wien: Böhlau.

Mulić, Josip: Sarajevo – Hauptstadt Bosniens und der Hercegovina zwischen Ost und West. In: Harald Heppner, *Hauptstädte zwischen Save, Bosporus und Dnjepr: Geschichte – Funktion – Nationale Symbolkraft*. Wien: Böhlau, 171–191.

Карл Казер

ДЕ-ОТОМАНИЗАЦИЈА, ЕВРОПЕИЗАЦИЈА
И АУСТРИЈСКИ УРБАНИСТИ НА БАЛКАНУ

Резиме

Аустроугарски архитекти и архитектонске школе, које су биле у корак са водећом немачком школом за урбанистичко планирање и архитектуру, одиграли су значајну улогу у де-отоманизацији у архитектонском смислу, у пост-отоманском свету. Могуће је да ова улога није била свепрожимајућа, али њен значај се не сме ни потценити. Њихов утицај, као и утицај архитеката из других земаља на пост-отоманску архитектуру Балкана је ограничен на прву генерацију архитеката после формирања независних држава. У другој половини 19. века, еклектични историцизам је представљао доминантну архитектонску школу; оквирно после 1900. године, уследиле су генерације архитеката које су биле под јаким утицајем идеја бечке сецесије.

Аустроугарски и аустријски архитекти који су радили у балканским градовима представљали су ова два правца европске архитектуре. Чим су пост-отоманске земље формирале њихове сопствене институције за обуку у пољу урбанистичког планирања, њихова архитектура је постала више национално оријентисана него што је то био случај раније.

Кључне речи: архитектура, урбанистичко планирање, историцизам, Бечка сецесија, Friedrich Grünanger, Fellner & Helmer, Clemens Holzmeister, Константин Јовановић, Јосип Ванцаш, Карло Паржик.

Божица МЛАДЕНОВИЋ

УРЕЂЕЊЕ ПРОСТОРА У ГРАДОВИМА ВОЈНО-ГЕНЕРАЛНОГ
ГУВЕРНМАНА У СРБИЈИ 1916–1918: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ
ОДНОСА ИЗМЕЂУ ПАРАЛЕЛНИХ ДРУШТАВА

Апстракт: На подручју Војно-генералног гувернмана у Србији (територија под аустроугарском војном управом) од 1916. до 1918. године постојала су истовремено два друштва на истом географском простору. У паралелним друштвима успостављен је хијерархијски однос између надређеног (аустроугарског) и подређеног (српског) друштва, који се манифестовао у свим облицима живота. Војна власт извршила је многе промене у области привреде, културе, образовања, здравственој и социјалној заштити. Такође је, поготову у градским насељима, радила на уређењу простора, углавном, из два разлога – да би се несметано обављао саобраћај и привредне делатности и да би обезбедила угоднији живот војним и цивилним лицима из Аустро-Угарске Монархије, који су стицајем ратних околности живели у окупираној Србији. У делатностима уређења простора примењивана су искуства и начин рада који су постојали у Аустро-Угарској.

Кључне речи: градови, окупација (1916–1918), Војно-генерални гувернман, Србија, Аустро-Угарска, уређење простора, паралелна друштва

Српска војска је већину борби против непријатеља у јесен 1915. водила на стратешки важним местима, тако да градска насеља углавном није ни бранила, односно њихова судбина решавана је у биткама које су се одиграле на погодним местима (долине река, превоји, брда). Изузетак је била одбрана престонице и Шапца као граничног града, стратешки важних места. Аустроугарска, а касније и немачка војска, бомбардовала је неке градове са монитора и далекометном артиљеријом (Београд, Крагујевац, Смедерево). Већина градских насеља поштеђена је ратних дејстава.

По повлачењу српске војске, територија Краљевине Србије је подељена између окупационих снага Централних сила. Аустро-Угарска је на окупираном подручју Краљевине Србије формирала Војно-генерални гувернман у Србији.¹ Организација Војно-генералног гувернмана обзнањена је од царско-краљевске Врховне команде у јануару 1916. године доношењем *Општих основа за царско-краљевски Војно-генерални гувернман у освојеној области Србије (Allgemeine Grundzüge für die k.u.k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbiens)*. До делимичних промена, које су објављене изласком из штампе нових издања *Општих основа*, дошло је у априлу и септембру исте године. Гувернман у Србији био је непосредно подређен Врховној команди, која је била врховни законодавни орган и највише руководеће и надзорно тело за целокупно правосуђе и управу. На челу се налазио војно-генерални гувернер, кога је постављао цар, у рангу корпусног команданта. Постојали су и локални органи власти, окружне и средње команде и општине, потчињене централној власти Гувернмана. Командант округа имао је заменика и ађутанта из редова виших официра, кога је одређивао генерални гувернер, или, по овлашћењу гувернера, окружни командант. Команда округа имала је управно и судско одељење. Првим одељењем руководио је заменик команданта и цивилни комесар округа.²

У Војно-генералном гувернману размештене су војне јединице и органи војне управе, који су међусобно били повезани. Окупациона управа остваривана је радом војних и жандармеријских јединица, делатношћу војно-обавештајне службе и полиције. Војне јединице распоређене су по градовима и већим варошима. Жандармерија је смештена по варошицама и селима.

Уређење простора

У делатности на уређењу простора примењивана су искуства и начин рада који је постојао у Двојној Монархији, примерени ратном стању и војној управи. У том „послу“ разликујемо два периода:

---

¹ Највећим делом податке за ову тему црпили смо из монографије Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији 1916–1918 године*, Београд 2000.

² Arhiv Hrvatske – Zagreb, Okružno zapovjedništvo Kruševac.

време када је војни врх Аустро-Угарске планирао ствари које треба урадити на уређењу простора у Краљевини Србији и време рада на уређењу простора током окупације. Двојна Монархија је била позната као уређена држава. У оружаном сукобу са Србијом желела је да покаже престиж једне старе велике силе и снагу традиционалне аристократије. Аустро-Угарска је била „потпуно прожета презиром блиставих барокних палата Средње Европе према сиромашним сељачким кућицама Балканског полуострва.“³ Војни врх Аустро-Угарске је планирао да Шабац буде седиште Војно-генералног Гувернмана у Србији, па је била предвиђена хитна градња нових зграда. Касније се од тога одустало и седиште Гувернмана је постао Београд.

На уређењу простора у Гувернману радило се систематски, плански и из једног центра. Наређења Врховне команде извршавао је Војно-генерални гувернман, са својих 20 одељења. У Србији је извршена нова територијална подела, уведени нови органи власти, формиране неке јединице, команде и установе ради спровођења мера окупационог режима. Окупациона власт је променила функцију појединих зграда и грађевина, што је битно утицало на промене у функционисању градских насеља.

У Војно-генералном гувернману у Србији постојала су на истом географском простору два упоредна друштва. Промене које је окупациона власт извршила у привреди, здравственој и социјалној заштити, образовању домаћег становништва и др. задирале су у све сфере друштвеног живота становника Србије. Војник црно-жуте Монархије је запазио: „То су супротности између два свијета, који се никада не могу разумјети, никад објаснити! Аустријски режим у Србији и на слободу научени српски народ. На једној страни понос, на другој тривијалност; на једној морал, на другој душевна проституција; на једној импулсивно осјећање и жеђ за слободом, на другој нетолерантност и гушење свега слободнога“.⁴ Већинско српско друштво било је у сваком погледу потчињено мањинском аустроугарском друштву.

Војно-генерални гувернман је територијално подељен на 13 управних јединица, град Београд и 12 округа. Град Београд је био седиште Гувернмана, централних органа власти, Команде мостобра-

---

³ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987, 30.

⁴ Б. Крекић, *Кроз Србију и Румунију са аустријском војском 1916–1918*, Сарајево 1919, 72.

на и Градске команде, као и окружне команде за Београд-околину. У граду су постојале следеће јединице, команде и установе ради спровођења режима окупације: Железничка дирекција, Дирекција за пошту, телеграф и телефон, Команда железничке станице, Команда пристаништа, Магацин Војно-генералног гувернмана, Уред за пасоше, Полицијска команда и Одељење штаба Гувернмана. У осталим градским насељима постојале су следеће команде и установе: Војне поште, Војне управе железничких станица, Централно место за контролу личних исправа за цео округ, Жандармеријске поште, Окружни војни магацин. Среске војне команде постојале су у 57 места, среске жандармеријске команде у 14 места. Сталне етапне поштанско-телеграфске канцеларије налазиле су се у Чачку, Горњем Милановцу, Крушевцу, Крагујевцу, Шапцу, Ужицу и Ваљево.

Уређујући простор, војна власт је променила намену многих зграда. Најдрастичнији пример је свакако то, што је за седиште окружног команданта у Шапцу одређен двор шабачког владике. Пошто је двор био оштећен у ратним операцијама, окупатор је за обнову зграде и увођење телефона потрошио око 3.000 круна.⁵ У зграде које су биле седишта српске окружне, среске и општинске власти тада се уселила нова, окупациона власт. Неке од ових зграда, као и школе и установе културе претворене су у касарне.

Највише се на уређењу простора радило у Београду. У самом центру српске престонице, у улицама Кнеза Михаила, Краља Милана, Теразијама, уређене су зграде у које су се уселили држављани Аустро-Угарске који су се стицајем ратних околности обрели у Београду. Војна власт је врло брзо започела са поправљањем зграда у којима је требало да станују војна и цивилна лица – официри и наставно особље које је дошло из Двојне Монархије. У лето 1916. приступило се отварању Дома за учитељице, да би имале јефтинији смештај и храну. За опремање дома одузет је намештај из хотела Бристол, али је касније враћен. Осмо одељење је од Обавештајног одељења тражило податке о становима компромитованих српских политичара, да би им конфисковало ствари потребне за Дом.⁶ Команда

---

⁵ А. Митровић, *Шабац под окупацијом*, у: Шабац у прошлости, књ.4, Шабац 1984, 128–129.

⁶ Архив Србије – Београд (даље: АС), Војно-генерални гувернман (даље: ВГГ), XVIII/261, 19. октобар 1916.

града Београда одлучила је да се намештај за Дом прибави реквизицијом из затворених зграда чији су власници напустили земљу.⁷

Посебну пажњу окупациона власт је посветила образовању деце својих официра и чиновника. Стога се врло брзо приступило отварању римокатоличке школе за децу држављана Аустро-Угарске. Већ 12. фебруара 1916. године Осмо одељење Гувернмана упутило је наређење Команди града Београда да достави списак деце аустроугарских поданика стасалих за упис у школу.⁸ Истога дана уследило је и наређење Команди мостобрана и Команди града Београда да започну са оправком школске зграде ради отварања школе.⁹ Царско-краљевска школа Гувернмана отворена је већ 30. априла 1916. Свечаности је присуствовао и гувернер гроф Салис-Севис. Циљ школе је био да прими децу аустријских и мађарских држављана и становника Босне и Херцеговине. Деца Срба који су пореклом били из Босне и Херцеговине похађала су наставу у српским школама. Таке је требало васпитавати у верском и патриотском духу, да би по завршетку основног образовања стекли довољно знања за живот у грађанском друштву. Наставни језик био је немачки, а мађарски и хрватски језик били су обавезни предмети. Уџбеници су били исти као у аустроугарским народним школама.¹⁰

Уређујући простор, окупациона власт је мењала изглед градова и увођењем свог писма – латинице, уместо српског националног писма ћирилице, као и уклањањем српских националих симбола са јавних зграда. Тако је само у току једног дана (18. априла 1916) полиција уклонила 180 плоча осигуравајућег друштва на којима су били српски грб и српска круна.¹¹ Месец дана касније, полиција је поскидала све старе фирме написане ћирилицом и наредила да се нове напишу латиницом.¹²

Окупациона власт је у градовима мењала називе улица, тргова и зграда. Пре свега, промењени су називи улица које су носиле

---

⁷ Исто, VIII/818, 23. новембар 1916, N. 10131.

⁸ АС, ВГГ, VIII/23, N. 342.

⁹ Исто, VIII/24, N. 343.

¹⁰ Исто, VIII/1785, Организациони статут, наставни план и табеле припадности школе Гувернмана у Београду.

¹¹ *Beogradske novine* (dalje: B. N), br. 66, 19. april 1916, *Uklanjanje srpskih natpisa*, 2.

¹² С. Михајловић, *Облаци над градом*, Београд 1955, 146.

име неког од чланова династије Карађорђевић (улица Краља Петра, Престолонаследникова улица), затим познатих личности из раније српске историје (Првог и Другог српског устанка, ратова за ослобођење 1876–1878 и балканских ратова), али је остало непромењено све што је подсећало на династију Обреновић. Измењени су, такође, називи који су асоцирали на Русију (Московска улица) и Антанту и имена улица по неким областима, деловима тадашње Двојне Монархије, на које је Србија, по мишљењу окупатора, претендовала (Мостарска, Невесињска, Сарајевска, Которска, Вишеградска и слично). У Београду, за који имамо сачуван списак од 286 улица, окупатор је променио називе 67 улица, што чини око 24% укупног броја улица. Нови називи улица дати су по именима личности из раније српске историје (Југ Богдан, Цар Урош), по занимањима становника улица (Рибарска, Ратарска, Пиварска) или по нечему карактеристичном за изглед улице (Спојна, Тамна, Уска, Попречна). Нова именована била су у надлежности окружних команди.

Војна власт је приступила уређењу простора да би створила боље услове за живот грађана Двојне Монархије који су у ратним условима живели у окупираној српској престоници. Као што су приметили савременици, скверови, кафане и биоскопи били су лепо уређени, али углавном за забаву аустроугарских официра и војника и њихових супруга и деце. За становнике Београда реалност су били разрушени квартави, станови без кровова, прозора, врата. За реновирање оштећених зграда подносили су се захтеви општинској власти, уз плаћање одређене таксе. Тек по одобрењу представника Техничког одељења могло се приступити обнови оштећених кућа, наравно ако се имало довољно новца. А дотле су се вероватно молили Богу да их сачува од кише, снега и хладноће.

Становници Београда, и српски цивили и војници Двојне Монархије, слагали су се у оцени да је за време окупације у српској престоници културни живот био врло сиромашан. Један Београђанин се сећао да је ради забаве официра и њихових супруга лепо уређен сквер испред хотела „Москва“. Остали градски паркови и скверови су по наредби војних власти поорани или прекопани, да би грађани сејали кукуруз, сунцокрет и поврће.¹³

---

¹³ Л. Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда 1915–1918*, Београд 1919, 102.

Радови на обнављању оштећених објеката

Трупе Централних сила улазиле су на територију Краљевине Србије и затицале уништене градове, запуштене вароши и села. На основу сведочења савременика може се сагледати обим уништавања Београда и његов изглед под окупацијом. Град је, заправо, стално бомбардован далекометном артиљеријом у ратним операцијама 1914. и 1915. године. Амерички новинар Џон Рид, који је град посетио у априлу друге ратне године, записао је: „Скоро ништа није избегло артиљеријској ватри – куће, шупе, штале, хотели, ресторани, радње и јавне зграде а било је много нових рушевина од последњег бомбардовања, свега десетак дана раније“.¹⁴ Рид је врло детаљно писао о рушењу зграда београдског Универзитета, оштећењима на зградама Војне академије и Министарства војног, италијанског посланства и на многобројним приватним кућама.

О изгледу окупираног Београда крајем 1915. и почетком 1916. године сведоче савременици. Београђанка Мара Раденковић је у дневнику за 21. октобар написала: „Идући улицом у страху, утолико сам видела да је Београд рушевина опљачканих радњи, а од Теразија до Калемегдана на Дорћол, чини утисак вароши којој је болест покосила сво људство“.¹⁵ Докторка Славка Михајловић, којој је опљачкан стан при уласку непријатељске војске у град,¹⁶ забележила је: „Пред нама се указала слика ужасне пустоши. Све је порушено. Остали су само камење, цигле и дубоке јаме од граната. Да би се улицом могло проћи, потребно је прескакати преко рушевина и лешева у распадању, који ту леже већ више дана. Нигде живе душе. Једино се пси и мачке вуку по улицама и рушевинама. [...] Београд пружа очајну слику. Постоје улице у којима су многобројне куће без крова, или су толико порушене да се киша слива у одаје“.¹⁷

---

¹⁴ Џ. Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње 1975, 45.

¹⁵ Архив града Београда, Зарх, кутија 9, Лични фонд Живана Петровића, 3; Дневник Маре Раденковић, 2.

¹⁶ „Пред призором који ми се у стану указао, сетила сам се изреке: 'Тешко земљи кроз коју војска прође'. У собама је све било испретурано. Ормани и фијоке отворени, а добар део намештаја однет. На клавиру, који је стајао отворен, лежало је безброј испражњених поразбијаних чаша и флаша, а пиво и вино било је просуто на све стране. На диркама су лежали комади слатка“ (С. Михајловић, *нав. дело*, 128).

¹⁷ С. Михајловић, *нав. дело*, 128–129.

Два војника трупа Двојне Монархије такође су писали о страдању града. Један је забележио: „*Vanjsko lice Beograda* poslije te provala davalo je sramotnu svjedodžbu austro-švapskom divljaštvu, jer je sve vrijednije, što nije bilo bombardovanjem ili vatrom uništeno, pokradeno od vojske, kojima su časnici primjerom prednjačili“. Он је, такође, врло детаљно описао уништавање индустријског и трговачког дела српске престонице и пљачкање и уништавање културне баштине.¹⁸ Други војник описао је београдску тврђаву Калемегдан, истичући да је та стара, легендарна тврђава тада представљала „једну савршену руину“. Бедеми су испробијани и изрешетани, читави углови су откинути, а касарне су сравњене са земљом. Где су некада биле зграде остале су само гомиле цигала и штрчао по неки заостали зид. Двориште и бедеми ископани су гранатама највећег калибра.¹⁹

Београдске новине су у првом броју од 15. децембра 1915. године на потпуно другачији начин приказале изглед града. По њиховом писању, Теразије, центар српске престонице, улица Кнеза Михаила и улица Краља Милана, остале су „скоро неоштећене“. Краљевски двор Карађорђевића је „са наше [аустроугарске] стране био управо штећен“. Хотел „Москва“ такође је сачуван у потпуности, односно „није јој ни ћоше избијено“. Сви историјски споменици су сачувани.²⁰ Потпуно је разумљиво да су Београдске новине, званични лист Војно-генералног гувернмана, на овакав начин описале изглед српске престонице, односно да после дуже од годину дана жестоког бомбардовања Београд изгледа тако као да ниједна кућа није срушена, па чак ни оштећена, и да је у бомбардовању и гранатирању град „штећен“ од стране аустроугарске и касније немачке војске.

По успостављању окупације, органи управе морали су да ради нормализације живота обнављају порушене и уништене објекте у градским насељима. Углавном су тај посао обављала Техничка одељења окружних команди, на челу са окружним инжењером. Он је био одговоран за посао. Радиле су га ратни заробљеници, а понекад и војници Двојне Монархије. Окупациона власт, радећи на санирању последица рата, руководила се прагматизмом и обављала га у оној мери у којој је њој било потребно. Углавном, из два разлога –

---

¹⁸ D. M. *Strahote u Srbiji*, Zagreb 1919, 7.

¹⁹ Б. Крекић, *нав. дело*, 56.

²⁰ *Vanjsko lice Beograda*, 3.

да би се несметано обављао саобраћај и привредне делатности и да би обезбедила угоднији живот војним и цивилним лицима из Монархије која су живела у окупираној Србији.

Извори дају највише података о обнављању Београда. У Београдским новинама је записано: „Није могуће ни побројати napose sve one radove, koji su za tako kratko vreme posvršavani. Ali kolika ogromna vrednoća, volja i trud leže u tim malim radovima, koji u svojoj cjelini ipak predstavljaju vrlo uzorno djelo. Slijedeća kratka statistika neka posluži kao objašnjenje: broj staklenih ploča, koje su dosad urezane u prozore, iznosi 100.000. Koliko je vremena, koliko je truda bilo potrebno, da se sav taj posao posvrši. Izrađeno je 12.000 ključeva. Za savlađivanje tih pojedinačnih radova morale su se spremati velike bravarske i stolarske radionice“.²¹

Приликом обнављања уништеног, окупациона власт се руководила својим потребама, а интерес становника српске престонице, као и њихове свакодневне потребе, били су потиснути у други план. У Београду је поново прорадио трамвајски саобраћај, поправљен је водовод и електрична централа, што је донекле нормализовало живот у граду. У Београдским новинама је обнављање оштећених објеката (водовод и електрична централа) представљено као велики привредни успех Аустро-Угарске. Управа града Београда одмах је пустила у промет електричну централу тако да је град био поново осветљен и трамваји су почели да раде. У времену општег сиромаштва и глади, новине су забележиле да грађани Београда имају питке воде у изобилју за жедне, пошто је прорадио водовод.²² Следила је идилична слика српске престонице почетком зиме 1915. године: „Narod, koji se je bio sklonio u okolna mjesta, sada se hrpimice vraća svojim kućama. Trgovci otvaraju svoje radnje a životne namirnice su jeftinije nego u susjednom Zemunu“.²³

Од пролећа 1916. године започето је с извођењем грађевинских радова ради санирања оштећених зграда у Београду. Инжењеријско одељење започело је са поправком улица и реновирањем кућа. Калемегдан је очишћен од шута и ђубрета и уређен, а и још неки

---

²¹ В. Н, br. 33, 16. mart 1916, *Preobražaj Beograda*.

²² В. Н, br.2, 19. decembar 1915, *Rat i što sada*, 3. У тексту су описане „благодати“ грађанског живота: „svetlo, tramvaj, a što se po svojoj važnosti po život i zdravlje jedva riječima izreći daje, – zdrava pitka voda u obilju svakome žednomu je na raspolaganju“.

²³ *Vanjsko lice Beograda*, 3.

паркови у граду, о чему је извештавано: „Razrivene ulice se popravljaju i mnogo bolje drveće rasađuje, nego što je ikada bilo. Oštećene kuće se renoviraju. Ima čitavih ulica, na kojima se jedva primećuje, da je rat preko njih učinio prvi silan korak“.²⁴ Улице су, после доста уложеног труда, очишћене од рушевина и блата.²⁵ У априлу је у потпуности поправљено улично електрично осветљење. Улична расвета појачана је тако што су раније постојеће сијалице замењене новим, са већим бројем свећа. Од Славије до Калемегдана била је „vanredno lijepa, jasna i velika svjetlost“.²⁶ У лето се приступило обележавању улица и нумерисању зграда.²⁷ У јесен је обновљена црква светог Марка,²⁸ а у пролеће следеће године велика пажња је посвећена уређењу скверова.²⁹

Друге две године окупације главна пажња посвећена је калдрмисању оштећених улица, на првом месту оних које су биле неподесне за саобраћај. Таковска улица поправљена је и поново калдрмисана, а у јесен се радило на поправци улица у близини железничке станице.³⁰ Са овим послом настављено је и следеће године, када су поправљене улице Кнеза Милоша и Краља Александра. Битољска улица преправљена је за аутомобилски саобраћај и ради тога су подигнуте трамвајске шине.³¹ И поред поприличног посла који је урађен, град је током целе окупације у неким деловима остао неуређен. У фебруару 1918. године Техничко одељење трамвајске управе града подигло је код главне железничке станице нову чекаоницу,³² а планирана је изградња још једне код Цареве ћуприје, када почне сезона излета. Још раније су постављени сандучићи за писма,³³ чији се број постепено увећавао.

---

²⁴ B. N, br. 35, 18. mart 1916, *Beogradski parkovi*, 2.

²⁵ Isto, бр. 35, *Čistoća za pohvalu*, 3.

²⁶ Isto, br. 74, 28. april 1916, *Osvjetljenje Beograda*, 2.

²⁷ Isto, br. 151, 15. jul 1916, *Popis domova u Beogradu*, 3.

²⁸ Isto, br. 262, 3. novembar, *Crkva sv. Marka*.

²⁹ „Svi skverovi u Beogradu otpočeli su davno da se uređuju. Poslije ovih lijepih kiša vješti baštovan uljepšao je divnim mirišljavim cvijećem ova lijepa odmorišta. Divno uređene okrugline i aleje na njima zasađene su najraznovrsnijim lijepim cvijećem, u svježoj zelenoj travi uvijek potkresanoj“ (B. N, br. 136, 19. maj 1917, *Uredjenje skverova*, 3).

³⁰ B. N, br. 271, 3. oktobar 1917, *Kaldrmisanje ulica*, 3.

³¹ B. N, br. 22, 22. januar 1918, *Prepravka ulica*, 2.

³² Isto, br.30, 1. februar 1918, *Tramvajska čekaonica*, 3.

³³ Isto, br. 117, 10. jun 1916, *Nameštanje sandučića za pisma u Beogradu*, 2.

Смедерево је немачка војска разрушила гађајући га тешком артиљеријом. Савременик је записао: „Сама варош није била борбено место. Наша војска кантонирала је у незнатном броју на смедеревским висовима. Карађорђево брдо више Смедерева тек половно беше спремно за борбу. Оно је требало да буде српски Верден“. Међутим, немачке трупе су процениле да им из града прети опасност. На мети њихове далекометне артиљерије нашао се град „и ако из вароши не беше ни пушка пукла“. У систематском бомбардовању и рушењу нису били поштеђени ни цивили („мирно становништво“), њихове куће, цркве, гробља.³⁴ Стога је Техничко одељење окружне команде било принуђено да поправи неке објекте неопходне за обављање саобраћаја. У граду су током 1917. године поправљани мостови. Радове су обављали војници и руски заробљеници, а надгледао их је окружни инжењер. У Смедеревској Паланци вршена је адаптација већих и мањих зграда потребних окупационим снагама, такође под надзором окружног инжењера.³⁵

Грађевински радови извођени су и у другим градовима, али у знатно мањој мери. У оним местима где се српска војска повукла без борбе и која су остала мање оштећена, органи власти радили су само на одржавању и поправљању постојећих објеката.

У граду Крагујевцу инжењеријско одељење (претпостављамо да се ради о Техничком одељењу) Окружне команде је у 1917. години обавило велики број радова. Поправљена је Главна улица, „од гвозденог моста па до угла улице цара Лазара“, сви пропусти су поправљени и осигурани, а водило се рачуна и о мостовима, који су такође одржавани. Чистачи из одељења чистили су све прелазе преко важнијих улица, пијаце и места испред општинских и државних зграда. У горњем парку су биле просечене нове стазе, засађено дрвеће, парк је насут песком и постављене су клупе. И доњи парк је такође уређен, са клупама и осигураном оградом.³⁶

---

³⁴ Вечерње новости, бр. 58, 26. децембар 1918, Пера Максимовић, *Улаз и излаз Немаца из Смедерева*.

³⁵ АС, ВГГ, XX/90 и XX/410.

³⁶ АС, ВГГ, XVIII/251, Три брошуре о раду суда општине Крагујевачке.

Božica Mladenović

SPACE STRUCTURE OF THE TOWNS OF THE MILITARY
GOVERNMENT IN SERBIA FROM 1916 TO 1918:
A SUPPLEMENT OF THE RELATION STUDY
OF THE PARALLEL SOCIETIES

Summary

In autumn 1915, Serbian army conducted the majority of combat operations against the troops of the Central Powers in strategically important areas. Thus, the fate of urban settlements has been solved in the battles that took place in hills, saddles and river valleys. The only exceptions were the defense of the Serbian capital city – Belgrade and the defense of Sabac which was a border city and a strategically important place. Therefore, the cities that suffered mostly from the war destruction were Belgrade, Sabac, Smederevo and Kragujevac, Serbian Supreme Command headquarters and the center of military industry. Most Serbian cities were spared from destruction of larger extent. Two societies existed at the same time, in the same geographical region – in the area of Military-General command in Serbia (the territory under the military administration of Austria-Hungary), from 1916 to 1918. In these parallel or collateral societies a hierarchical relationship between superior (Austria-Hungarian) and subordinate (Serbian) society has been established and this hierarchy was manifested in all aspects of life. The military government has carried out many changes in the following domains: economy, culture, education, health and social care.

Military authorities, especially in urban settlements, has performed works in the area of spatial arrangement. This happened mostly for the following reasons: they aimed to smooth traffic and enable economic activities and to provide comfortable living for military and civilian persons from Austria-Hungary Empire that has been living in occupied Serbia due to different war circumstances. In the activities related to spatial arrangement, experience and profile that has existed in Austria-Hungary

has been applied in the extent that was compatible with the state of war and military administration. Each district command has possessed a technical department under the district engineers. Engineer was responsible for different tasks that were mostly performed by prisoners of war and by double – monarchy soldiers in rare occasions. In Belgrade, these actions consisted mostly of the following: construction works in order to repair damaged business facilities (water supply, electric power stations), restoration of streets in the city, cleaning and maintenance of important roads, renovation of some buildings, arrangement of parks, streets and squares. Similar works were also undertaken in other cities.

Occupation authorities were led by pragmatism while working on repairing the damage caused by war and they have performed these tasks only as much as they have found really necessary.

Key words: towns, occupation (1916–1918), General Military Government, Serbia, Austro-Hungarian Monarchy, societies parallelly

III Просторно планирање и насеља *Spatial Planning and Towns*

Марица МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ

КОТОР И ПОДЕЛА ГРБЉА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Апстракт: На основу Грбаљског катастика (Роански катастик), Которског статута, которске архивске грађе и литературе приказали смо када и на који начин је которска општина испланирала и поделила своју микро територију – жупу Грбаљ, међу которским патрицијатом и грађанима. На сличан начин поделила је и солане, пре 1425. године.

Кључне речи: Котор, Грбаљ, Србија, краљ, племић, грађанин, статут, катастик, солане.

У првој половини XIV века позната су два примера уступања односно поклањања или пак продаје земље (територије) од стране српских владара градовима Котору и Дубровнику. Разлика је била у томе што је Котор био у саставу српске државе, а Дубровник није. За Стон и Пељешац се зна под којим условима су уступљени Дубровнику, то јест дати су у лено, зашто су Дубровчани давали сваке године стонски доходак, јер је сачувана повеља о уступању Стона и Пељешца граду.¹ Позната је цела предисторија до коначне верификаци-

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Србија и Медитерански свет у позном средњем веку* (Ев. бр.147026А).

¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма (=ССП)* I/1, Београд – Ср. Карловци, 45–47, 48–52; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 214; *Историја српског народа* I, Београд 1981, 512 (Б. Ферјанчић); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 60–61; Исти, *Стон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, Историјски часопис XLII–XLIII (1995–1996) 229–230; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар 1331–1355*, Београд 2005, 90–92; Z. Šundrica, *Stonski rat u XIV stoljeću (1333–1399.)*, *Peļeški zbornik* 2 (1980), 76 = *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva* I, Zagreb – Dubrovnik 2008, 209.

је купопродајног уговора. Сличности између Дубровника и Котора постојале су и у томе што је градска влада у оба града (и у Котору и у Дубровнику) донела одлуку да подели земљу након припајања Грбља Котору, односно Стона и Пељешца Дубровнику. И земља и људи, у Грбљу као и на Пељешцу, убрзо по уступању, подељени су између которске односно дубровачке властеле и пучана. Никола Бућа, которски властелин, као најзначајнија личност на српском двору, учествовао је у преговорима као изасланик српског краља и имао је важну улогу у припајању Стона и Пељешца Дубровнику. После тога, био је награђен од дубровачке општине; између осталог, добио је 1336. године дубровачко грађанство, односно племство, као и његова породица.² За Грбљ се не зна под којим је условима је уступљен Котору. Да ли је то била даровница, концесија или продаја, изричито се не наводи, јер није сачуван ни један правни акт такве врсте, односно повеља. Само појединачне архивске вести дају да се наслути да се радило о даровници – поклону. Исто тако, не зна се ни тачан датум када је Грбљ уступљен Котору. Посредним путем могло се закључити да је то било у време краља Милутина, око 1307. године, те да је почетком октобра исте године извршена и подела земље у Грбљу которској властели и грађанима, како је то посредним путем на основу грађе из XIV и XV века доказао Иво Стјепчевић у делу *Котор и Грбљ*, објављеном још 1941. године.³ У старијој историографији постојало је и другачије мишљење и сматрало се да је то било у време краља Душана.⁴

Дилема је решена у новије време захваљујући истраживањима Мухамеда Незировића, који је у француском граду Роану (Roanne) пронашао препис рукописа Грбљског катастика из 1430. године. Овај препис потиче из 1457. године. У катастику је изричито наведено да је прва подела земље у Грбљу извршена 1. октобра 1307. године.⁵ Према томе, жупа Грбљ је уступљена граду пре октобра

² Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ CCXLVI (1961), 92–93.

³ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Kotor 1941, 6, 23–25 = Arhivska istraživanja Voke Kotorске, Perast 2003, 184, 199–201.

⁴ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII. до почетка XV столећа*, Београд 1950, 28.

⁵ Историјски архив Котор (= ИАК), *Роански препис Грбљског катастика из*

1307. године. Највероватније је жупу Грбаль уступио Котору српски краљ Милутин у првој половини 1307. године.⁶ Ако упоредимо време када су Стон и Пељешац, који су повељом краља Душана од 23. јануара и босанског бана Стјепана II Котроманића од 15. фебруара 1333. године, дошли под дубровачку власт,⁷ видимо да је подела Пе-

---

1457=*Catasticum contractae Zoppa de Gerbili* – Катастик дијелова жупе Грбаль =*Liber legitimationum župe Grbalj, Prologus*, fol. 1 (=Роански катастик, како га је назвао сам проналазач Мухамед Незировић). Љубазношћу Душана Синдика и Љуба Мачића добила сам CD снимак, односно ксерокс копије Роанског катастика који је сада похрањен у Историјском архиву у Котору. Овом приликом срдечно им се захваљујем. Наведени Роански препис Грбальског катастика из 1457. године (*Роански катастик*) пронашао је Мухамед Незировић у Градској библиотеци у француском граду Roanneu, у фонду Boullier број 5, Види: М. Nezirović, *Liber Legitimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, Melanges Skok, Zagreb 1985, 357–374; Isti, *Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastika Liber Legitimationum župe Grbalj*, Radovi FF u Sarajevu XII (2002), 209–223. Мухамед Незировић сматра да је которски нотар Иван де Луксија (Johannes de Luxia) преписао Задарски катастик из 1429. године (Балбијев катастик) када је био нотар у Котору (1431–1458) и препис је био готов 1457. године и то је *Роански катастик* из 1457. године. Иван де Луксија, наводи Незировић, пратио је све промене имовинских односа које су се десиле у Жупи и бележио их на маргинама појединих страница нешто ситнијим рукописом у периоду док је обављао нотарску службу у Котору. (О Јоханесу (Ивану) де Луксији, которском нотару, види: Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, ИЧ XXVII (1980), 45–51).

⁶ А. Соловјев, *Грбальска жупа и Грбальски статут*, Годишњица Николе Чупића XLV (1931), 8; I. Stjerpčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941, 24–25; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 58; К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 268; II, Београд 1978, 88. Александар Соловјев сматра: „Грбальску жупу уступио је Котору краљ Милутин или краљица Јелена, која је неко време управљала суседним српским областима на Приморју“ (А. Соловјев, нав. дело, 8). Његово мишљење прихватио је и Константин Јиречек. Иво Стјепчевић дошао је посредним путем, на основу которске аријевске грађе из XIV и XV века, до закључка да је Грбаль уступио Котору краљ Милутин у другој половини 1306. или почетком 1307. године (I. Stjerpčević, нав. дело, 23–25). Ову констатацију Иве Стјепчевића прихватио је Илија Синдик у наведеном делу и сматрао ово питање дефинитивно решеним. На основу *Роанског катастика*, који нас изричито обавештава да је прва подела земље у Грбљу извршена 1. октобра 1307. године, могли бисмо прецизније датирати време и закључити да је краљ Милутин уступио Котору Жупу Грбаль почетком 1307. године.

⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма (=ССП)* I/1, Београд – Ср. Карловци, 45–47, 48–52; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 214; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 512 (Б. Ферјанчић); Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*

љешца извршена жребом на 300 делова већ у лето текуће године. Дубровачка општина изабрала је двадесетпеторицу “мудрих” са задатком да поделе Пељешац. Они су са Малим већем на седници од 1. маја 1333. утврдили кога приликом поделе треба сматрати домаћиним. Према њиховом схватању, домаћин је био само онај који нема изнад себе старијега. Делови се нису делили појединачно, него су били спојени у целине од по десет или од по пет делова, у десетине – децене или петине – квинтине. По десет или по пет властеоских кућа морало се удружити на основу међусобне наклоности и потом изабрати једног главара (*caput*), који је примао свих десет, односно пет делова, а потом је он делио свакоме његов део. Сваки део био је подељен на 24 карата (слично подели бродова на 24 карата). Један део износио је око 11 златица.⁸

Слично је било и у Грбљу. Краљ Милутин је почетком 1307. године уступио Котору плодну жупу Грбаљ. Као што смо навели, которска општина је 1. октобра 1307. године донела одлуку „уз присуство судија и скупштине целог народа” (*per iudices consiliumque ac populum*) да се све култивисано земљиште подели на „делове“ или жреbove, а сваки жреб на „карате“ или „карубе“. Одређен број „карата“ или „каруба“ добијали су према утврђеном реду, пре свега, которска властела, а потом и грађани. И тада су вероватно у Горњем Грбљу била 23, а у Доњем Грбљу 22 жреба, иако то није наведено.⁹

краљ и цар 1331–1355, Београд 2005, 90–92; Z. Šundrica, *Stonski rat u XIV stoljeću (1333–1399.)*, *Pelješki zbornik* 2 (1980), 76 = *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva* I, Zagreb – Dubrovnik 2008, 209.

⁸ Z. Šundrica, *Stonski rat u XIV stoljeću (1333–1399.)* 116–117 = *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva* I, 285–287; N. Vekarić, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Dubrovnik 1989, 13–143. Истовремено с поделом Пељешца обављена је и подела стонског подручја, такође на 300 делова. Слично је дубровачка општина поступила и након припајања Конавла Дубровнику (Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, Споменик СКА LVI, Земун 1926, 3–123).

⁹ К. Лиречек, *Историја Срба* II, 158; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 58–59; *Роански катастик (Prologus)*, I; М. Nežirović, *Liber Legitimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 363. *Роански катастик* наводи када је извршена прва подела земље у Грбљу и ко је све учествовао у доношењу тих одлука „iuxta divisiones et partes factas et ordinatas per eos qui dictam zopam tunc ad dividendum fuerunt constituti per iudices consiliumque ac populum universum dicte civitatis in millesimo trecentesimo septimo, die

Вероватно је у то време донет и први катастик Грбља. О томе нам сведочи једна архивска вест с краја XIV века (1399) где се помиње *стари* и *нови* катастик жупе Грбаљ.¹⁰ *Стари* катастик је онај који је донесен 1307. године, када је извршена и прва подела земље у Грбљу, и можда је био у употреби док је Котор био у склопу средњовековне Србије. О постојњу старог катастика сведоче и подаци из *Роанског катастика* који се позива на стари катастик (*ut patet in catastico antiquo*) – „како је било у старом катастику“.¹¹ Исто тако, наводи се у *Роанском катастику* да је Павле Тома био на челу (caput) једног жреба у Горњем Грбљу,¹² што говори да је он добио земљу у Грбљу сигурно првом поделом (1. октобра 1307), онда када је вероватно донесен и први катастик жупе Грбаљ. За Павла Тому је позна-

---

prima mensis octobri“. На овом месту није речено да је Грбаљ био подељен 1307. године тако да је Горњи Грбаљ имао 23, а Доњи Грбаљ 22 дела, али се на једном другом месту наводи да отпочиње Жупа или предео Доњег Грбља који садржи 22 дела, према поделама реченога краја, које су сачињене у давнини (*Роански катастик*, 61). Још у приштинској повељи цара Душана Котору из 1351, помиње се „потврдисмо више речену жупу Грбаљ дони и горнии“ (Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 32; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 21. Иако се и ова повеља сматра фалсификатом (А. Соловјев, нав. дело, 7), то не значи да није било интерполираних оригиналних делова. Потребно је напоменути да су странице у *Роанском катастику* наведене римским бројевима до 117. стране са recto и verso; ја сам стране, ради прегледности у тексту, пагинирала арапским бројевима. Стране су од 117. до 130. обележене арапским бројевима, вероватно у 19. веку, сматра М. Незировић.

¹⁰ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 92, нап. 90 = Arhivska istraživanja Voke Kotorske, 263. То се види из парнице која је вођена 19. јануара 1399. године, у којој се наводи: „Io Blasio meo ferro de provare lo catastico del comun de la yoppa cosi per lo vechio como per lo novo lo quale e mo facto per VI officiali de commun.....“ (IAK, *Sudsko notarska knjiga* (=SN) II, 90, 19 I 1399). И Илија Синдик истиче да је 1430. „начињен катастар Грбља по трећи пут“ (И. Синдик, нав. дело, 136).

¹¹ *Роански катастик* (*Prologus*), fol. 1, 24, 5, 5', 6, 10, 11, 12', 22', 3, 24, 24', 35, 35', 36', 39', 40', 44, 46, 47', 49, 51. Истина, за *Роански катастик* је стари катастик и стари и нови који су поменути 1399. године, али се зна да је прва велика подела жупе Грбаљ извршена 1. октобра 1307, те је највероватније донесен тада и први катастик Грбља, па сматрамо да се Роански катастик позива на њега (*ut patet in catastico antiquo*).

¹² *Роански катастик*, fol. 14. Овај податак говори да је Грбаљ био подељен 1307. на жребове и карате, у ствари онако као што је познато из Грбљског катастика из 1430. године.

то да је живео у време владавине краља Милутина и да је био уважена личност на српском двору. Он и његова браћа (Медош и Драго) имали су истакнуту улогу у привредном и друштвеном животу Котора у другој половини 13. и у првим деценијама XIV века. Умро је пре 11. октобра 1326, када се први пут помиње као покојни.¹³ У исто време и његов брат Драго Тома био је глава жреба у Доњем Грбљу.¹⁴

Потребно је нагласити да је значај *Роанског катастика* у томе што доноси вести о првом власнику, то јест почиње од првог уживаоца карата у Грбљу. Међу тима уживаоцима било је и оних који су добили земљу када је била прва подела карата – земље у Грбљу, 1. октобра 1307. године (између осталих, наведена браћа Тома – Драго), односно када је донесен катастик. Он затим прати све промене, односно наследнике земље и завршава се именом уживаоца у чијем је поседу био карат у том тренутку. Катастик претставља драгоцен извор за истраживање которског племства, које је међусобно било повезано пре свега родбинским везама, као и за демографију Котора. Чак даје прецизне податке о броју племићких породица у петој деценији XV века (1446–1456).

Нема вести када је донесен овај нови катастик, како га назива которски извор с краја XIV века (1399). Једино је познато да Котор после 1370. проживљава тешке године. У току млетачког напада на Котор, избио је у августу 1378. велики пожар у граду, када је у пламену нестала драгоцен архивска грађа и други важни документи.¹⁵ Пожар су, изгледа, преживела оба катастика (*стари и нови*), што се, како смо навели, помиње у архивској вести с краја XIV века.

Вероватно је и 1338. године била подела упражњених карата у Грбљу.¹⁶ Следећа велика подела земље у Грбљу, за коју се сигурно зна да је обављена, била је 1430. године, када је донесен и катастар

---

¹³ *Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*, Zagreb 1951, ed. A. Mayer (= *Kotorski spomenici* I), nr. 110, 54; М. Маловић-Ђукић, *Павле Томе Драго*, Истражибања 16, Нови Сад 2005, 171–178.

¹⁴ *Роански катастик*, fol. 113.

¹⁵ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 22 = *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, 199.

¹⁶ *SN* II, 264, 10. VI 1398. У овом документу о парници (од 10. јануара 1398) позива се на поделу на *sdrebe in Gerblj* од 3. јануара 1338. Александар Соловјев је на основу овог податка из 1338. сматрао да је извршена допунска подела земље 1338. године у Грбљу (А. Соловјев, нав. дело, 8, нап. 3).

Грбља. Једна од већих подела празних карата у Грбљу збила се четрдесетих година XV века. Наиме, у другој половини августа 1440. године у Већу умољених донета је одлука, са Додатком, о следећој подели празних карата у Грбљу. Млетачка власт у Котору је настојала да помогне осиромашеном которском патрицијату, додељујући му земљу у Грбљу. Ову констатацију потврђује поменута млетачка исправа из 1440. године, која говори о новој подели земље. Код ове поделе, представник млетачке власти имао је пуно дискреционо право. Истакнуто је, такође, да земљу треба додељивати оним пучанима који су привржени млетачкој власти. У ствари, донета је одлука у Већу умољених са Додатком да празне карате у Грбљу, односно карате које су остале без власника, треба поделити пучанима и племићима.¹⁷ Три овакве деобе описане су у раздобљу од десет година (1446–1456) у *Роанском катастику*.

У Грбљу су 1446. године 24 карата била без власника. Тадашњи которски кнез Иван Нани сазвао је 17. јула текуће године скуп у холу општинске канцеларије, на коме су присуствовали судије и многи племићи и пучани и донели одлуку о томе колико карата треба да припадне племићима, а колико пучанима. Одлучено је да племићима припадне 16, а пучанима 8 карата.¹⁸ Четири месеца касније, 8. новембра исте године, которски кнез Иван Нани је уз присуство тројице судија и чланова Малог и Тајног већа, међу којима су били Марин-Маринко Мекша, Трипун Загуровић и два сина Јаке Бисте

---

¹⁷ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine* Гласник Земаљског музеја XXXIII/XXXIV (1922), 151; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 28 = *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, 204; M. Milošević, *Grbaljske bune XV stoljeća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 10, Zagreb 1977, 281; M. Nežirović, *Liber Legiptimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 361–362. Млетачка влада је још 1434. године наредила да се сваке године на Ђурђевдан бирају по два катастарска службеника из редова властеле, који би бринули о земљи, јер је долазило до злоупотреба, то јест отимања земље (Stat. Cath, 1–2; И. Синдик, нав. дело, 136).

¹⁸ *Роански катастик*, 119; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 27–28 = *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, 203; M. Nežirović, *Liber Legiptimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 362. Понекад употребим у тексту реч *власник*, због литературе, али они нису власници земље у Грбљу, већ само уживаоци, јер немају власничка права над земљом, не могу је продати, заложити, даровати, заменити, само је могу оставити наследницима и дати у мираз како је наведено у Статуту (Stat. Cath, cap. CCCC XII, 233–234).

Марин и Иван, жребом поделио 16 карата појединим племићима. Међутим, нема вести на који начин и коме је додељено оних осам карата који су припали пучанима.¹⁹ Одлука која је донесена у Малом већу о подели 16 карата патрицијату потврђена је од Великог већа у Котору.²⁰

Друга подела је извршена 10. јуна 1451. године, када је которски кнез Иван Ливоно осам карата који су остали без власника поделио племићима.²¹ Међу оним которским племићима који су тада добили земљу у Грбљу били су синови покојног Стефана Загуровића Илија и Трипун.²² Трипун је био један од двојице которских службеника који је 1456. године учествовао у подели 29,5 карата, који су остали упражњени после смрти богатог которског племића Ђорђа Гима, који није имао наследнике те је његова земља враћена општини.²³

Трећа подела била је после непуних пет година, 7. априла 1456. године. Тада је кнез Иван Барбо уз присуство тројице судија и шест чланова Малог и Тајног већа поделио 29,5 карата који су остали без власника после смрти угледног и богатог которског патриција Ђорђа Гима.²⁴

Све ове поделе о којима је било речи вршене су жребањем – *per sortem*, то јест коцком. Подела је вршена тако што би се сачинило управо онолико листића, колико је било племићких породица у Котору. Листиће би пресавили и ставили у шешир. У присуству тројице судија и чланова Малог већа, кнез би извлачио онолико цедуља колико је карата остало без власника. Значај овог жребања јесте и у

---

¹⁹ Роански катастик, 120; М. Nezirović, *Liber Legiptimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 362.

²⁰ Роански катастик, 123.

²¹ Роански катастик, 122; М. Nezirović, *Liber Legiptimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 362.

²² Роански катастик, 122.

²³ Роански катастик, 124.

²⁴ Роански катастик, 124; М. Nezirović, *Liber Legiptimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 362. На последњих 14 страница (117–130) које су пагиниране арапским бројевима (вероватно у 19. веку), описане су наведене три поделе земље у Грбљу која је остала без власника, племићима и пучанима. И овај део у Роанском катастику носи наслов *Divisiones caractorum vacantium inter nobiles et populares* (М. Nezirović, Исто, 362).

томе што нам пружа важне податке о броју племићких породица у Котору у то време. Број породица кретао се од стотину и три (1446) до стотину и осам (1451), док их је 1456. године било стотину и шест. О овом ждребању коцком говори и један которски документ на који се позивају када су дељени карати 1446. године.²⁵

У XIV и XV веку општина је често продавала земљиште у Грбљу, које је било у њеном власништву. О томе сведочи которска архивска грађа из прве и друге половине XIV века. Марко Симонов средином фебруара 1335. обавезао се да ће дати Петру Братости два карата земље у Грбљу, коју је његов отац купио од општине.²⁶ И крајем XIV века општина је продавала земљу у Грбљу.²⁷ О томе се говори и у *Роанском катастику*.²⁸ Најчешће је которска општина долазила до празних карата у Грбљу после смрти поседника земље, који нису имали наследнике.²⁹ О томе се говори и у Которском статуту у одредби о подели жупе Грбаљ (*De facto divisionis Zoppe de Gerbili*), где је општина била једини баштиник ових имања.³⁰ Често се у *Роанском катастику* наводи да се земља даје одређеном лицу, затим да се после његове смрти враћа општини, да би је општина потом дала другом. У тим случајевима, вероватно се радило о лицу без наслед-

²⁵ *Роански катастик*, 120–121; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 27–28, 94, нап. 103 = *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, 203. Види опширније: М. Nežirović, *Liber Legiptimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 362, нап. 14.

²⁶ *Kotorski spomenici* I, nr. 1181, 399; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, Грбаљ кроз вијекове, Зборник радова са научног скупа “Грбаљ кроз вјекове”, Грбаљ и Котор 11–13 октобар 2001. године, Грбаљ 2005, 389.

²⁷ SN II, 519, 17. III 1398; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи на непокретностима у Грбљу у XIV вијеку*, Грбаљ кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа “Грбаљ кроз вијекове”, Грбаљ и Котор 11–13. октобар 2001. године, Грбаљ 2005, 101. Општина је поклањала и залагала земљу у Грбљу (*Kotorski spomenici* I, nr. 1272, 423–424; Н. Богојевић-Глушчевић, исто).

²⁸ *Роански катастик*, fol. 8', 20, 25', 26, 26', 43'. Позива се на нотарску исправу када је купио и за колико перпера.

²⁹ *Роански катастик*, fol. 5', 13, 15', 45, 51'.

³⁰ *Statuta et leges civitatis Cathari* (=Stat. Cath.), Venetiis 1616, cap. CCCCXII, 233–234; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 25–26 = *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, 202; М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003, 187–188. Ова статутска одлука донесена је после 1316, како је закључио Иво Стјепчевић (I. Stjepčević, нав. дело, 25).

ника.³¹ Међутим, има примера у којима је изричито наведено да се земља враћа општини после смрти њеног држаоца, јер нема наследнике.³² Општина је долазила до власништва над земљом у Грбљу и путем конфискације, која је примењивана онда, када власник земље у Грбљу није живео на територији которске општине, односно на територији Млетачке Републике. То је било посебно важно после прихватања млетачке власти у Котору (1420), када су млетачки грађани имали сва права као и которски грађани.³³ Један пример из *Роанског катастика* показује да которска општина признаје власништво на два карата у Грбљу двојици браће (Мароју и Микени) који живе у Венецији, мада је то забрањено Которским статутом.³⁴ Према једној одредби из Которског статута која је донесена још 1367. године само су которски грађани могли имати земљу у Грбљу.³⁵ То нам речито осликава и пример једног Дубровчанина. Черноје Мартинушевић (*Chernoje de Martinussio*) из Дубровника добио је земљу у Грбљу сигурно као которски грађанин пошто је дошао да живи у Котор.³⁶ Посебно су били на удару они Которани који су живели у Дубровнику, а били су бројни с обзиром на родбинске и економске везе између два града. Они су често губили власништво над земљом у Грбљу или је оно било довођено у питање „јер не станују у месту“ (*non habitat in locis*), тј. у Котору, већ у Дубровнику (*habitat Ragusii*), како се наводи у катастику.³⁷ Сви су они за которску општину били странци (*deforis*), па је конфисковала њихове поседе у Грбљу. Под појмом *deforis* треба подразумевати све оне који су иселавањем ван територије Котора, односно Млетачке Републике, престали да буду которски

³¹ *Роански катастик*, fol. 45, 10, 33.

³² *Роански катастик*, fol. 5, 15, 18.

³³ *Роански катастик*, fol. 10', 35, 55', 94, 97, 98.

³⁴ *Роански катастик*, fol. 8'; М. Nežirović, *Liber Legitimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 366.

³⁵ *Stat. Cath.*, cap. CCCXIX, 239–240; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 29, nap. 95; Н. Богојевић-Глушчевић, нав. дело.

³⁶ *Роански катастик*, fol. 35 *qui venit habitare Catarum*. Изгледа да се поново вратио у Дубровник када је његов карат припао другом (Лампру Болици).

³⁷ *Роански катастик*, fol. 8, 10, 23, 23', 24, 24', 25.

грађани.³⁸ Которска општина пленила је имовину и онда када би неки грађанин Котора био осуђен на прогонство.³⁹

Из *Роанског катастика* се сазнаје да су поједини Которани куповали у Грбљу карате које је которска општина стављала на јавну дражбу (*ad publicum in cantum*).⁴⁰ Други су, пак, постајали поседници земљишта у Грбљу на основу пресуда заклетих судија града Котора (*per sententiam iuratorum iudicum*).⁴¹ Власници имања у Грбљу своје право или право својих предака доказивали су било позивањем на стари катастик (*ut patet in catastico antiquo*), како је видљиво из старог катастика,⁴² било нуђењем на увид нотарске исправе (*carta notarii*)⁴³ или јавне исправе (*publicum istrumentum*),⁴⁴ коју је саставио тадашњи нотар у Котору. Ових јавних исправа на основу којих се до-

³⁸ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 29 = *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, 205.

³⁹ *Роански катастик*, fol. 9', 25; M. Nežirović, *Liber Legiptimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 367.

⁴⁰ *Роански катастик*, fol. 4. Када је општина продавала земљу на јавној дражби (*in cantum*), поштовала се посебна правна процедура. Тако је општина прописом од 29. маја из 1339. године одредила да сви они у Жупи који су продали земљу могу у року од пола године да је врате уз исти износ за који су је продали. Уколико неко није откупио односно вратио земљу (из неког разлога), онда је то могла учинити општина по цени коју одреде судије и Веће. Ту земљу је затим општина продавала которским грађанима, уз одређени ред при куповини. Прво је био понуђен да ту земљу купи „глава жреба“ где се земља налазила, уколико он одбије, долазио је ред на двојицу другова суседних карата, затим на *tres socii* и на крају на *sex socii*. Уколико нико није желео да је купи, општина је ту земљу продала на јавној дражби (*in cantum*) (Stat. Cath. cap. 433, 253–254; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 26–27; Н. Богојевић-Глушчевић, нав. дело, 104). Наведена статутска одлука од 29. маја 1339. и још једна која је донесена пет година раније, 15. априла 1334, говоре да се у пракси није поштовала статутска одредба *De facto divisionis Zoppe de Gerbili*, тако су се држаоци земље у Грбљу понашали као власници те су је продавали, залагали и даривали. Зато је општина предузела конкретне мере и поништила је све продаје, залагања и даривања земље у Грбљу, а новац од продаје одузимала је купцу. Посебно су били прозвани судије и већници. Изузетак је био са јавном исправом коју је потврдила Скупштина, Великог и Малог већа, уз потврду Великог већа (Stat. Cath., cap. CCCCXV, 237, cap. CCCCXXXIII, 253–254; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 26–27; Н. Богојевић-Глушчевић, нав. дело, 102).

⁴¹ *Роански катастик*, fol. 37', 46', 80, 82'.

⁴² Види нап. 10.

⁴³ *Роански катастик*, fol. 47, 9, 15', 16, 23,

⁴⁴ *Роански катастик*, fol. 4, 9, 10, 11, 11'.

казивало право власништва над каратима у Грбљу било је разних врста: јавна исправа о продаји (*publicum instrumentum venditionis*),⁴⁵ јавна исправа о куповини (*publicum instrumentum emptionis*),⁴⁶ јавна исправа о деоби (*publicum instrumentum divisionis*).⁴⁷ У ову врсту исправа спадале су и исправе о миразу (*carta dotis ili carta de dote*),⁴⁸ на основу којих се наслеђивала земља у Грбљу.

Расположиви которски извори (Которски статут и архивска грађа) не обавештавају нас како је обављено жребање приликом прве поделе земље, да ли коцком, како је било познато у суседном Дубровнику, или на други начин.⁴⁹ У једном члану Которског статута, који говори о подели Грбља (*De facto divisionis Zoppe de Gerbili*), а који је настао после 1316. године, наведен је само начин избора новог власника парцеле земље, упражњене после смрти првобитног власника, који није оставио наследнике. Поступак је био следећи: заинтересовани су записивали своје име на цедуљу, која је стављана у једну врећу, одакле су извлачени, када би карати били упражњени. Свака породица је добијала по два карата.⁵⁰ Которске архивске вести с краја XIV века (1397) говоре да је општина ради попуњавања празних карата организовала јавне дражбе за време велике мисе у Котору, које су трајале по недељу дана, то јест од једне до друге недеље. Земљу је добио онај, који је понудио највећу суму новца или се једини јавио. Глава жреба био је дужан да у одређеном року по налогу кнеза и заклетих судија, дозначи добијену земљу новом власнику.⁵¹ Роански катастик сведочи да је подела земље у Грбљу у XV веку извршена коцком, па можемо претпоставити да је тако било и код прве поделе 1. октобра 1307. године.⁵² У поменутој одредби Которског статута о подели Грбља, издатој после 1316, изричито се наводи да свако ко је добио земљу од општине мора да је задржи за себе и

---

⁴⁵ Види нап. 25.

⁴⁶ Роански катастик, fol. 8', 25, 25', 26, 43', 53.

⁴⁷ М. Nežirović, *Liber Legitimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 365.

⁴⁸ Роански катастик, fol. 1', 2, 10, 12', 15', 36', 41', 77'.

⁴⁹ Види нап. 7.

⁵⁰ Stat. Cath., cap. CCCCXII, 233; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 26 = *Arhivska istraživanja Voke Kotorске*, 202; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 389.

⁵¹ SN II, 436, 16 II 1397; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 389.

⁵² Роански катастик (*Prologus*).

своје наследнике. То је значило да је није смео за живота продати, заменити, заложити, дати или на било који други начин отуђити.⁵³ То исто говори и *Задарски катастик* о подели жупе Грбаљ из 1429. и његов *Роански препис* из 1457. године.⁵⁴ Оба наведена катастика, и *Задарски* из 1429. и *Роански* препис из 1457, позивају се на стари катастик (*Catasticum antiquum*), вероватно на онај који је установљен након прве поделе земље у жупи Грбаљ, која је извршена 1. октобра 1307. године. О томе се говори у уводу (prologus) *Роанског катастика* формулацијом *ut patent in catastico antique* – „како стоји у старом катастику“.⁵⁵ *Роански катастик* је под насловом *Catasticum contractae Zoppa de Gerbili* – „Катастик дијелова жупе Грбаљ“, позива се, веома често, код доделе карата у Грбљу на стари катастик (*ut patent in catastico antiquo*) и често наводи нотарске исправе, када су настале и нотара који их је саставио.⁵⁶ Из *Роанског катастика* сазнаје се ко је све учествовао при додели карата у Грбљу. Био је то кнез и капетан града Котора, кога су постављале млетачке власти, и још тројица чиновника из редова градског патрицијата, одређених од Вели-

⁵³ Stat. Cath., cap. CCCCXII, 233; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 26 = *Arhivska istraživanja Voke Kotorske*, 202; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 389.

⁵⁴ Мухамед Незировић упоредио је *Задарски катастик* из 1429. године и *Роански катастик* из 1457. године препис *Задарског катастика* из 1429. године (M. Nezirović, *Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastika Liber Legitimationum župe Grbalj*, 209–223). Ја, нажалост, нисам била у могућности да користим *Задарски катастик* из 1429. године. Још је пре много деценија Иво Стјепчевић био у прилици да сазна да се оригинал Балбијевог катастика налази у архиву бившег аустријског намесништва у Задру (Которски Архив, Каталог VII–137 – написан је готицом и броји 85 листова. Повезан је у дрвету које је обложено црвеном кожом са траговима металних плоча (*Smotra Dalmatinska*, br. 43 god. 1907). Балбијев катастик се налази у додатку његове књиге (I. Stjepčević, *Kotor I Grbalj, Dodatak*, 119–143), узет је из једног преписа који се чува у Историјском архиву у Котору под насловом *Catastico Boche di cattaro F 10* (I. Stjepčević, нав. дело, 92, нап. 90) (*Задарски катастик из 1429* = Балбијев катастик).

⁵⁵ *Роански катастик* (*Prologus*), fol. 1, 10, 11, 12', 22, 35, 35', 36', 39', 40', 44, 46, 47', 49, 51. Мухарем Незировић наводи да се исте формулације (*ut patent in catastico antiquo*) наводе и у *Задарском катастику* из 1429. године (M. Nezirović, *Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastika Liber Legitimationum župe Grbalj*, 220).

⁵⁶ *Роански катастик* (*Prologus*), fol. 10, 11, 12', 22, 35, 35', 36', 39', 40', 44, 46, 47', 49, 51

ког већа и Већа умољених, и поименице наведених. Не каже се да су то биле судије.⁵⁷ Сличне су и архивске вести с краја XIV века, које говоре о подели празних делова – карата – у Грбљу, где је глава жреба, по налогу кнеза и двојице судија, био обавезан да у одређеном року додели карате новом власнику, како смо напред навели.⁵⁸

Исто тако, одлука (*De facto divisionis zuppe de Gerbili*) говори да је свако, ко је од општине добио земљу приликом поделе земље у Грбљу, морао да је задржи за себе и своје наследнике. Као што је већ речено, то је значило да је није смео за живота продати, заменити, дати или на било који други начин отуђити. У случају да је то ипак урадио, земља се враћала првом власнику, а све трансакције, како би ми то данас рекли, биле су ништавне. Власник купљене или замењене земље подлегао је казни од 500 пепера. Такође је било забрањено да се земља завештава црквама, вероватно стога што су цркве плаћале само десетак, а то није одговарало которском патрицијату. Циљ је био да се земља у Грбљу задржи у уском кругу властеоских породица и богатих грађана. Према Статуту било је дозвољено да се земља даје у мираз или тестаментарно завештава, али само наследницима.⁵⁹ Слично је било и у *Роанском катастику*, где имамо низ примера давања земље у Грбљу у мираз (*in dotis, carta dotis*).⁶⁰ *Роански ка-*

⁵⁷ *Роански катастик*, 1'. У уводу – *Prologusu* – наведеног катастика поименце су наведена тројица которских племића: *Michael de Pelegrina, Ziuico ser Marini Premuti, Ziuico ser Tripe de Buchia* одређени од Великог већа и Већа умољених да поделе земљу са кнезом и капетаном Котора (Иваном Балбијем) (и то, Горњи Грбаљ на 23 жреба и Доњи Грбаљ на 22 жреба. Жребове је требало да поделе на карате тако да се сваки жреб састоји од 24 карата). Они су додељивали један или више карата појединим племићима и пучанима, формулом која се уз мале измене (друго име власника) стално понавља у наведеном катастику. Навешћемо само један пример: *Et ideo nos, comes et capitaneus et dicti oficiales dictum caractum unum dicto ser Nicolao de Glavatis legiptimamus, affirmamus et approbamus*, (*Роански катастик*, fol. 2'; М. Нежиновић, *Liber Legiptimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 360–361).

⁵⁸ Види нап. 50.

⁵⁹ *Stat. Cath.*, cap. CCCCXII, 234; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 26 = *Arhivska istraživanja Voke Kotorске*, 202; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 389; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи на непокретностима у Грбљу у XIV вијеку*, 101.

⁶⁰ *Роански катастик*, fol. 9, 10', 15', 36', 40, 41', 77'; М. Маловић-Ђукић, *Прилог о миразу у Котору у првој половини 15. века*, Мешовита грађа, *Miscellanea*, књ. XXIX (2008), 31–39.

тастик дефинише, код сваког давања земље појединцу, ко га наслеђује (то су његова браћа, и њихови синови; ако њих није било, онда њихове сестре и њени синови, или нећаци, то јест најближи сродници).⁶¹

О томе нас недвосмислено обавештава Которски статут. Да би општина имала добар увид у сродство поседника земље у Грбљу, у тој недатираној одредби Которског статута, више пута цитираној, насталој после 1316. године, изричито су наведени сви они који су улазили у појам родбина. У првом реду су били браћа и синови браће, ако њих није било у обзир су долазиле сестре или синови сестара, а ако њих није било, стричеви, алтернативно ујаци. Међутим, ако није било ни стричева ни ујака, наследник би постајао први сродник (*chिता*) од кога потиче жреб. У случају да нема таквих наследника, наследство је прелазило на сроднике друге врсте, и то само ако су грађани Котора. На крају, ако ни таквих рођака нема, посед је прелазило у власништво општине. Ванбрачна деца нису била обухваћена поделом.⁶²

Према *Роанском катастику* (из 1457) и сажетку *Грбљског катастика* из 1430. године, који је објавио И. Стјепчевић у Прилогу у делу *Котор и Грбаљ*, Грбаљ је подељен на 45 жребова. У Горњем је било 23, а у Доњем Грбљу 22 жреба. Сваки жреб се састојао од 24 карата или карубе. На челу жреба био је *caput* – глава ждреба, то јест појединац, и такво мишљење је било прихваћено у историографији.⁶³ Међутим, *Роански катастик* наводи само два случаја, где су на челу жреба била тројица которских племића, односно двојица, али се за ова два последња не каже да су *capita*, већ су названи *caput*,⁶⁴ па је на основу та два податка Мухамед Незировић закључио да су на челу жреба могли бити један, два или највише три племића.⁶⁵ Ми

---

⁶¹ *Роански катастик*, passim; М. Nezirović, *Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastika Liber legitimationum župe Grbalj*, 212, 213.

⁶² Stat. Cath., cap. ССССХИИ, 233; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 390.

⁶³ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 25 = *Arhivska istraživanja Voke Kotorске*, 201; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 58. У *Роанском катастику* не помиње се каруба, већ само карата.

⁶⁴ *Роански катастик*, fol. 5', 22', 84.

⁶⁵ М. Nezirović, *Liber Legitimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 360, нап. 8.

смо мишљења да је на челу жреба био један которски племић или грађанин, јер су два наведена податка о тројници которских племића на челу жреба, и један нејасан о двојници, пре изузетак него правило, будући се у свим осталим случајевима који су наведени у *Катастику* (а они су бројни), помиње само један которски племић или грађанин на челу жреба (*caput sdriebi*).⁶⁶ Глава жреба (*caput sdriebi*) делио је појединцима карате у жребу, који су били наследни. Он је добијао највише карата, обично по шест, како се наводи и у *Роанском катастику*, понекад и мање. Глава жреба прелазео је са једне на другу породицу, односно члана породице.⁶⁷ Неки жребови и карати били су својина појединих породица, или су припадали „друговима“ – *socii*. У Которском статуту набројано је двоје, троје и шесторо другова.⁶⁸ На крају XIV века при подели земље у Грбљу, у Мрчевом Пољу, наведени су *et multi socii* – „и бројни другови“.⁶⁹ У *Роанском катастику* помиње се само глава жреба и другови (*et sociis*).⁷⁰ Има случајева у *Роанском катастику* где су неки жребови својина појединих породица. Такав је случај код Павла Томе, где нису поменути *socii*.⁷¹

Жребови и карати имали су своје границе и међаше, који су у которским документима означени општим именом – *signum* – знак.⁷² Као у средњовековној Србији, и у Грбљу су међаши били природни или вештачки објекти.⁷³ У изворима с краја XIV века сусрећемо се са уопштавањима приликом одређивања међа, па се каже да су поседи *cum suis iuribus et confinibus*⁷⁴ – са својим правима и границама.

О величини ждробова и карата нема непосредних података у Которском статуту, као ни у архивској грађи. С обзиром на то да се велики број карата (24) наводи у једном жребу, неки научници су

⁶⁶ *Роански катастик*, fol. 1', 3, 7', 10, 12', 14, 15, 15', 17, 19', 22, 25, 25', 28', 36, 38', 41, 43', 45, 75, 98, 103, 110.

⁶⁷ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 25 = *Arhivska istraživanja Voke Kotorske*, 201.

⁶⁸ Stat. Cath., cap. CCCXXIII, 254, 28.V 1339; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 390.

⁶⁹ SN II, 3. I 1398; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 390.

⁷⁰ Види нап. 64.

⁷¹ Види нап. 11.

⁷² Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 390.

⁷³ *Међа*, Лексикон српског средњег века, Београд 1997 (Р. Михаљчић).

⁷⁴ SN II, 436, 16 IV 1397; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 390.

сматрали да су карати биле мале обрадиве површине.⁷⁵ Само један податак с краја XIV века говори о величини поседа – карата. То је податак из 1397, приликом поделе поседа у селу Черешња у Грбљу. Сваки од четири власника добио је посед величине 80 паса у дужини и 30 паса у ширини.⁷⁶ То би била површина од 118,40 x 19,24 m, рачунајући према дубровачком пасу од 1,48 m.⁷⁷ Ово би се могло прихватити само уколико су которски и дубровачки пас истоветни. Индиректно, о величини поседа – карата – у Грбљу сазнајемо преко мера за житарице у Котору, односно количине семена потребног да се засади одређена површина поседа, како је то показао Милош Благојевић. Мера за житарице у Котору био је которски стар, који је до 1428. године износио 17,47 литара, а један литар 13,27 килограма. Једним которским старом могла се засејати површина од 736,5 m².⁷⁸

У жупи Грбаљ живели су људи различитог статуса, обрађивали су земљу под разним условима, знатан део обрађивао је своје наслеђене земље – баштине (њиве и винограде). Дошавши под власт града, они су већином раздељени заједно са земљом међу припаднике которског патрицијата и третирани су као посадници.⁷⁹ Истина, у једној исправи из тридесетих година XIV века (1332) не говори се директно да су сви постали или третирани као посадници, али је тужитељ у судској парници изјавио да је *dominus noster rex concessit nobis soram de Cherbili*, што је значило и људе у тој жупи.⁸⁰ У *Роанском катастику* о положају сељака (посадника) нема вести.

Овом поделом нису биле обухваћене баштине православних свештеника, које су према Душановом закону биле „слободне“ и неповредиве.⁸¹ У Грбљу се примењивао Душанов законик, и то они

---

⁷⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 50.

⁷⁶ Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 390.

⁷⁷ М. Влајинац, *Речник наших старих мера*, IV, Београд 1974, *Пас* (дубровачки *passus*).

⁷⁸ М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера. Которски стар и квадрањол, корчулански гонај и кварта*, Историјски гласник 1, Београд, 104–105.

⁷⁹ С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 72.

⁸⁰ *Kotorski spomenici I*, nr. 1012, 340.

⁸¹ М. Благојевић, *Баштинници и посадници у Грбљу у XIV и XV веку*, Грбаљ кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа “Грбаљ кроз вијекове”, Грбаљ и Котор, 11–13 октобар 2001. године, Грбаљ 2005, 149–151.

чланови који су се односили на Српску православну цркву. Права Српске православне цркве у Грбљу нису била угрожена од которске властеле, поготово не у време Немањића, па ни у каснијем периоду. Тек доласком Котора под млетачку власт, та права су сужавана и угрожавана, али ни тада, бар једно време, нису била угрожена баштинска права свештеника. На такав закључак упућују архивски подаци из прве половине XV века. На основу тих архивских вести и примене одредби, то јест 31, односно 19. члана Душановог законика (Грбаљски рукопис), може се закључити да су у Грбљу током прве половине XV века, под влашћу Венеције, постојали попови баштиници који су слободно располагали својим баштинским поседима.⁸²

Да су становници Грбља доласком под власт Котора углавном претворени у посаднике говори и то да су они у својим захтевима поднетим у Венецији против которске властеле, стално истицали да они нису посадници, већ становници и да им земља припада хиљаду и више година. О томе да је њихов статус промењен говоре, прво, њихове жалбе против которске властеле упућене Венецији, и, друго, то што је њихов потчињен положај довео до буна у XV веку, које су прерасле у крваве сукобе између становника Грбља и которске властеле. Овим питањем нећемо се исцрпније овде бавити, јер је о њему доста писано у историјској науци.⁸³

Према томе можемо закључити да је которска градска власт почетком XIV века први пут донела план на који начин да подели не само територију, која је припала граду, већ и људе који су је насељавали.

---

⁸² О томе види опширније: М. Благојевић, *Баштиници и посадници у Грбљу у XIV и XV веку*, 151–153.

⁸³ I. Стјерчевић, *Kotor i Grbalj*, 36–37, 52; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 45–46; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 67; М. Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника XV столећа – од револта против которских земљопоседника до предаје Турцима*, Гласник II/1, Одјељење друштвених наука, Титоград 1975, 26–47; Исти, *Grbaljske bune XV stoljeća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 10, Zagreb 1977, ; S. Ćirković, *Vlaštaci, stranica iz socijalne istorije*, Godišnjak Društva istoričara BiH XXXIX (1988), 34–41; М. Благојевић, *Баштиници и посадници у Грбљу у XIV и XV веку*, 147–154; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи на непокретностима у Грбљу у XIV вијеку*, 112–119. О положају зависних сељака у *Роданском катастику* има веома мало података и не доноси ништа ново.

Као што је которска општина имала план о подели земље у Грбљу, тако је испланирала и поделу солана у дну Грбаљског поља, које се називало Солиотско поље или Солила (смештена у Кртољском заливу, јужно од Превлаке), али се не зна када је то било. Солане су већ биле издељене када је Котор дошао под млетачку власт. Тада, 1425. године, било је 146, солана, од тога 34 солане су раније припадале Балшићима, 24 су биле у рукама митрополита, 27 у поседу Луштитана, 10 Црнојевића, 32 Которана, четири у поседу Рајка Монете и 12 у поседу тројице власника из села Богдашића.⁸⁴ Миром у Вучитрну 1426. године, солане Балшића припале су деспоту.⁸⁵ Оне су му признате и миром у Смедереву 1435. године. Број солана се временом мењао, али су Которани држали своје солане и када тај крај није био у њиховој политичкој власти. Црнојевићи су задржали своје и кад је ту завладала которска општина.

На основу свега изложеног може се закључити да је которска општина са својим институцијама након припајања Грбља Котору (у првој половини 1307. године) донела план да већ 1. октобра те године подели которском патрицијату и пучанима своју микро територију – Грбаљску жупу, заједно са становницима који су је насељавали. Сличну поделу, која се може мерити са првом, извршила је которска општина са својим институцијама – већима (Мало, Велико и Веће умољених), у време млетачке власти у Котору 1430. године, када је донесен и Грбаљски катастик. Грбаљ је, као и раније, био подељен на 45 жребова, Горњи на 23, а Доњи Грбаљ на 22 жреба. Сваки жреб се делио на карате или карубе. Један жреб састојао се од 24 карата. У XV веку (1446–1456) биле су још три мање поделе празних карата у Грбљу. Сличну поделу обавила је которска општина и са соланама, које су се налазиле у дну Грбаљског поља. Нема вести о тине када су подељене солане. Једино је познато да их је било 146 у почетку млетачке владавине у Котору (1425).

---

⁸⁴ J. Šafarik, *Monumenta historica Archivi Veneti* II, Glasnik DSS XIII (1861), 235–236 (Triginta quatuor salinae condam domini Balsae sint praefatorumdominorum: XXIV metropolitani. XXVII ilorum de Lustiza. X Georgii et Alexi Juras, VIII Bogdani Sichis. II Nikolae Zauli et II Chuichi. Catarinorum XXXII et III Raichi Monetae, ut de jure esse videntur); К. Лиречек. *Историја Срба* I, 286; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 62.

⁸⁵ *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* IX, ed. S. Ljubić, Zagrabiae 1890, 11; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 63.

Marica Malović-Đukić

KOTOR AND DIVISION OF GRBALJ IN THE MIDDLE AGES

Summary

After the attachment of district of Grbalj to Kotor, in the first half of 1307, the Community of Kotor has, together with its institutions (judges and assembly, and, from the second half of 14th century with the Grand, Small and Board of the pledged) - made a plan to divide the district of Grbalj, including its inhabitants, among nobles and citizens of Kotor, on October 1st of the same year. Grbalj probably got divided on that occasion on 45 draws. The Upper Grbalj possessed 23, and the Lower Grbalj 22 draws. Each draw got split into *carat* or *caruba*. One draw had 24 *carats*. The next important division of land of Grbalj occurred during the Venetian reign of Kotor, in 1430, when the *catastico* of Grbalj passed. Another three divisions of the void *carat* were recorded in 15th century (1446–1456). The Community of Kotor acted similarly concerning saltworks, placed at the bottom of the Grbalj field. We have the information regarding time and patterns of the division of Grbalj land, while we possess no information concerning the saltworks division. It is only known that the saltworks have already been divided by 1425, and that their total number was 146. The land and saltworks division in Grbalj has been effectuated in order to stimulate the economic growth of the town, which led to the enrichment of the nobles who had all the power in the town.

Key words: Kotor, Grbalj, Serbia, king, noble, citizen, statute, *catastico*, saltworks

---

Jelena ILIĆ

THE ROLE OF CENTRAL AND LOCAL GOVERNMENTS
IN SPATIAL ORGANIZATION OF THE MILITARY COMMUNITY
OF ZEMUN IN THE SECOND HALF OF 18TH CENTURY

Abstract: This paper depicts the structure of the Zemun military community as represented in the Cadastral Book and Map from 1780. The distribution of the edifices and land owned or controlled by the central (military and cameral) authorities, local institutions (the Municipality) and private owners, testifies that the land in the Zemun district was used in a planned and organized manner. The circumstances in the Municipality in 1780 were seen as a result of the already completed process of spatial organization, whose origins are linked to the first years of the militarization of Southern Srem (1739–1745).

Key words: Habsburg Monarchy, Zemun, 18th century, military community, 1780, spatial planning, central government, local government

The changes in the structure of the settlements in the territory of Southern Srem, all of which were previously feudal, were enabled with the establishment of the military jurisdiction (during Austrian-Turkish War 1737–1739) and the formal incorporation of this area into the Military Frontier of the Habsburg Monarchy (1739–1745).¹ The changes occurred since the inhabitants of these settlements, former feudal subjects, gained the status of military personnel with the right to freely use land property – with no feudal obligations. Therefore, the number of land owners and the area of fields, increased greatly over a short period of time. After Zemun was given the status of a free military community

---

¹ С. Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничавање са Војном границом (1745–1749)*, Зборник Матице српске за друштвене науке 25 (1960), 49–93.

(*befreiten Militär Communität*) in 1754,² it had five times the number of households and several times more arable land compared to the feudal period in its history. There is no direct evidence showing that the central government (the State) or the local government (the Municipality) assumed key roles in the take-over, parcelling out and distribution of land. The more recent sources testify that these actions were definitely carried out in an organized manner. The changes in the structure of the district, namely the extensive growth and utilization of fields, can be seen through comparison of results from 1736, 1754 and 1780. censuses respectively.³

Table 1: Fields in the district of Zemun according to the Censuses from 1736, 1754 and 1780⁴

Census year	Number of households	Arable land (joch)	Meadows (joch)	Vineyards (joch)
1736	120	82	142	5
1754	554	2.452	814	32
1780	1.030 (in year 1776)	2.453	1.706	570

The consequences of spatial planning and an organised usage of land performed by the State, the Municipality and private owners, can be analyzed based on the data from the 1780 Cadastral Book and Map of the free military community of Zemun (*Grund-Ausweis und Oekonomische Charte der Kays: König: befreiten militär Communitaet Semlin*). These documents are the products of the first modern-like registering of land owners, surveying, as well as mapping of the land, which were being systematically carried out at the Military Frontier within the so-called

² In the period 1748–1754 the status of military community was given to the following municipalities of the Slavonian-Syrmian Military Frontier – (Nova) Gradiška, Brod, Zemun, Karlovci, Petrovaradin, with the aim, above all, to ensure their economic prosperity. In this way, the the military communities were legally made even with market towns (trgovišta) on the feudal estates owned by the state (cameral land) or private persons, thus becoming their counterparts on the marcher territories.

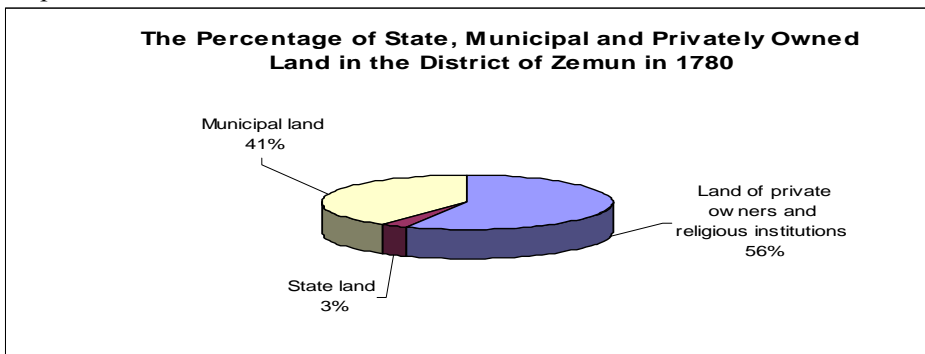
³ Д. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, Београд 1950, 163; Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Земунског магистрата (ЗМ), књ. 629 (1754); Österrachische Staatsarchiv (ÖStA), Kartensammlung (KS), В IX а 906 А (1780).

⁴ All the land is presented in the measuring unit of *Joch* (acre) – 1 joch consists of 1.600 klafter; 1 joch equals 0.57 ha. Cf. М. Влајинац, *Речник наших старих мера – у току векова*, II, Београд 1964, 318–328.

Josephinische Aufnahme. That project reflected the strengthening of the central government, which was why the measuring of land was carried out by the representatives of the military authorities – the engineering officers, namely Theodor von Warthenpreis, *Oberlieutenant* of the Ogulin regiment, and Wentzl von Wohlgemuth, *Fähnrich* of the Second Banija regiment. The 1780 Cadastral Book, in which the property of more than 800 landowners was recorded in the form of a spreadsheet, consists of 78 sheets; whereas the 1780 Cadastral Map is divided into 22 chapters that displays in detail the than found state of affairs.⁵

According to the 1780 Cadastral measuring results, the district of the military community of Zemun spread over an area of 8.872 *joch* and 1.147 *klafter* or 5.101.4 ha (51.01 km²).⁶ On this territory there were some of state, municipal (common) or privately owned properties. The State owned buildings, land and forests for military and cameral purposes, which extended over an area of 249 *joch* and 837 *klafter* total, or 2.80% of the municipal territory. The municipal land comprised both the areas for common use, and the areas which were unfit for use – a total of 3.624 *joch* and 788 *klafter* or 40.84% of the district. The largest part of the district, a total of 4.903 *joch* and 1.455 *klafter* or 55.26% of the municipal territory, was in the property of private owners (4.851 *joch* and 105 *klafter*) and religious institutions (52 *joch* and 1.350 *klafter*).⁷

Graph 1:

⁵ ÖStA, KS B IX a 906 A (1780).

⁶ District (serbian: *atar*) is a whole territory of an settlement, part of which is used for production (e.g. the district of Zemun) and part as a populated area (e.g. the Town of Zemun).

⁷ Ibidem.

Zemun was the largest and most important border settlement of the Syrmian part of the marches. In Zemun, the State used part of the land directly: 1. the military and cameral buildings at the Town of Zemun, 2. the military infrastructure of the various district areas and 3. the land under forests. The strategic position of Zemun, it being the bordering town on the dividing line between Habsburg and Ottoman Empires, made the presence of the State more palpable than in other settlements.

The State owned the „*Kais: König: Gebaude*“ (Imperial-Royal buildings) in the Town of Zemun: quarantine (*Contumatz*), magazine (*Proviand Amt*), commander's apartment (*Comendanten Wohnung*), other possessions of the commander (*Dem Comendanten gehörig*), infantry barracks (*Infant Cahserne*), postal service (*Post Amt*), the main guard-house (*Haupt Wacht*), guard-houses (*Wacht Hauser*), state shipping service (*Kays: Schifamt*), quarantine inspectorate (*Contum: Inspectorat*) and the powder magazine (*Pulver Magazin*).⁸ Aside from these facilities, the areas used for military infrastructure on the territory of the district outside the town of Zemun were also state-owned: the old trenches (*Alte Reduouten*), the guard-house (*Wachthaus*), the land for cavalry horse stables (*Cavallerie Piquet*) and „Deathwatch“ (*Mrtva Straza Charday*).⁹ The State's interests within the military community of Zemun coincided with those of the War Council (*Hofkriegsrat*), a central government institution responsible for the Military Frontier territory. On the arable part of the district, the State owned a single plot (*Grundstuck*) – the meadow for the postal station (*kaiserliches Post Amt*), given under tenure to the post manager (*Postverwalter*).¹⁰ The branches of the central financial institution – the Court Chamber (*Hofkammer*), responsible for the monarchy incomes of the whole empire were also situated in the town area – independently from the network of military-marcher institutions. These cameral buildings (*Cameral Gebaude*) were – the salt and customs

---

⁸ Ibidem; On the total area of 19 joch and 557 klafter, of which the Cotumaz occupied as many as 11 joch and 1.592 klafter.

⁹ Ibidem; On the total area of 1 joch and 1.075 klafter.

¹⁰ Ibidem; The meadow is marked on the Map as the possession of the postal service and it occupied a large area of 30 joch and 800 klafter. The same plot was recorded under the name of the post manager A. Voiczec, which means he was the tenant of this estate.

office (*Cameral Saltz und Zoll Amt*) with the apartments for their officials (*Wohnungen der Saltz und 30ist-amts Uberreuters*).¹¹

The town area within the stockade included the residential, state, municipal, church buildings and town streets, and it took up only 1.17% of the district (104 joch and 1.464 klafter). The aforementioned buildings of the central government, both military and cameral, comprised 19.23% of the town area (20 joch and 172 klafter). It was not until the end of 18th century that the town itself started to extend beyond its former stockade. This took place when a plot with 30 hospital bungalows, built by the Austrian army during the Last Austro-Turkish War (1788–1791) and put on sale in 1792, was used to form the first suburb of Zemun called *Gornji grad* (or *Josephstadt*).¹²

The State remained the owner of the forests that grew in its domain of Velika Ada Island (Veliko Ratno Ostrvo). The supervision over the island was maintained by the military authorities, but the forests were *aerarian* (*der Theil der Inßel Welika Hadda so kayßerlich, enthaltet an ararial Waldung*). The citizens of Zemun and other border-soldiers had the right of use in these forests. A testimony to this claim is the Petition of the Municipality of Zemun to the General Command in Petrovaradin from April 1770, which asks for postponement of the deadline by which the State allowed cutting the trees for firewood. Namely, this was important since the out-flowing of the Sava river had made the supply of wood, either from „*Militarwaldung*“ or „*ex Turcico*“, impossible.¹³ Although the other part of Velika Ada Island had the status of "neutral" territory, in-between two states, the surveyors had included it as a part of the Zemun district as well, so the right of citizens' use was extended to it (*der Theil gedachter Inßel so Neutral, und von Zeit zu Zeit ausgehauen und wovon der Holz-Schlag kayß:seits benutzt wird*). The same applied to the entire, recently formed, island called *Mala ada*.¹⁴

---

¹¹ Ibidem; On the total area of 1.215 klafter.

¹² ÖStA, KS, Inland C VII a 7 (1791).

¹³ Т. Ж. Илић, *Београд и Србија у документима архиве Земунског магистрата од 1739. до 1804. год.*, књ. I (1739–1788), Београд 1973, 283 (document number 114 from 1770).

¹⁴ ÖStA, KS, B IX a 906 A (1780); On the map it is marked the „imperial“ and „neutral“ half of Velika Ada (Veliko Ratno Ostrvo) – *Velika Hada oder (kaiyserl:/neutral) Kriegs Insel* – and in the interior of the island, on the border between state and neutral part, a

Deforestation on the border presented a risk for public safety, which is why the State allowed the citizens only moderate and controlled right of exploitation.¹⁵ The supervision over the forests at the borderline area was primarily established to exert control over the access roads to Belgrade. A number of documents testifies that the Zemun Military Command demanded from the Municipality to organize the citizens for forest cutting, removal of the cut-down trees and clearance of the low vegetation so as to enable better visibility on Velika Ada. The State's instructions from November 1772 emphasize that, because of the delicate position of Velika Ada Island, the cutting of trees should be entrusted to several citizens, performed without too much noise and disruption and under the supervision of guards and officers.¹⁶

The State also intervened when it came to the allocation of land that was not directly in its property or use, by determining the purpose and method of use for that land. Subsequently, the State surrendered the land to the jurisdiction of the local government or private owners. The state interventions were aimed at the creation of economically functional areas. An example of this was the process by which the flooded areas at the Military Frontier were dried of water. However, the proof that the

---

trench was drawn – *merkmale einer Verschanzung*. The area of the Velika Ada island belonging to the State had 107 joch and 500 klafter, and the neutral part of the island 43 joch and 350 klafter. The island of Mala Ada, described as „*der Insel Mala Hadda so sich inlangst formiret hat, und gleichfals mit Streichwerks beweissen ist*“, was drawn along Veliko Ratno Ostrvo, on the Banatian side, with area of 46 joch and 430 klafter. The total area of both islands with forests was 196 joch and 1.280 klafter.

¹⁵ Л. Ђелап, *Земунски војни комунитет (1717–1881)*, Београд 1967, 7. In the article 25 of the Norm for the military communities from 1754 it was emphasized that the imperial interest requires that the border forests should be preserved, so the communities ask for a special permit for the use of forests and for cutting primarily other types of vegetation.

¹⁶ Т. Ж. Илић, *op. cit.*, 351–353 (doc. no. 152, 152 a/1772). These were the instructions of Von Sturm, the commander of Zemun, given to the town magistrate Joseph Wegling, for cutting of vegetation on the island. The municipal authorities should engage the citizens and one official who would make sure that no disorder occurs, that huts are made within the trench for overnight accommodation, that the guards patrol, that the view from the side of Belgrade is blocked, that ships do not sail to or around the island and that the works are supervised by the commander personally or his officers. After the cutting was done, the General Command ordered the employment of 50 citizens daily to clear out the area, under the supervision of municipal officials.

military authorities did not perform this in the district of Zemun is the 1780 Cadastral Book in which, amongst other things, was recorded the existence of „meadows prone to flooding on the left bank of the Sava, which are occasionally used“.¹⁷

Although State's intervention in spatial planning for economic purposes was less frequent at the Military Frontier territory than at the cameral estates, there is evidence that the State required from the Municipality of Zemun to set aside land for the cultivation of manufactural plants – cotton and mulberry. In October 1777, the Zemun Military Command gave the order to the Municipality to measure out enough land for testing wherever the expert for cotton cultivation, who had come from the Ottoman territory, thought optimal. Adding in the memo that the Court would undoubtedly allow further production if testing succeeded.¹⁸ Two plots of the municipal mulberry orchards (*Maulbeerbaumgarten der Comunitaet*) were, most likely, created at the State's suggestion that the Municipality should use part of its land for industrial production.¹⁹

The initiative for the regulation of traffic also came from the central authorities, whereas the implementation was left to the municipalities – by the Norm for military communities the State stipulated that the maintenance of roads and bridges should be left in the Municipality's jurisdiction and financed from the Municipality's budget.²⁰ Since well organized and properly running lines of communication provided the basis for the functioning of the military and cameral institutions' network, the central

---

¹⁷ ÖStA, KS, B IX a 906, A; On the Map it is noted that the plot number 3.580, situated in the part of the district by the Sava river, is occasionally prone to flooding (*Zumahlen der Überschwemung unterworfen*). The surface of this area was 44 joch and 200 klafter (25.5 ha).

¹⁸ Т. Ж. Илић, op. cit., 447 (doc. no. 189/1777) – the instruction that Von Sturm, the commander of Zemun, sent to the town magistrate Wegling, noting that „*Sollte diese Erzeugung gut vonstatten gehen, so ist nicht zu zweifeln, dass die hiesige Comunitet die allerhöchste Genehmigung des Hofes zu gewarten durfte*“.

¹⁹ ÖStA, KS, B IX a 906, A; The smaller mulberry orchard of 2 joch and 850 klafter was located among the gardens in the vicinity of the town centre, and the larger of 12 joch and 116 klafter was at the very border between the vineyards and pasture, but it was noted that it had already become barren (*so bereits eingegangen*). The total area reserved for the mulberry orchards was 14 joch and 996 klafter (8.4 ha).

²⁰ Л. Теллап, op. cit., 6 (Norm for the military communities from 1754, article 25).

government was putting pressure on its municipalities to maintain it. In February 1763, for example, the Slavonian General Command ordered the Municipality to have people dig up a trench of 2.000 *hvat* in length, in a location previously determined by the engineer Grubert, so as to make a route from Zemun to Banovci on which the carriages for transportation of passengers and goods could circulate.²¹

The control over the district was also achieved through indirect measures: the State acted as the legislator and initiator in the preservation of the public order, namely by prescribing regulations on the citizens' freedom of movement and public gatherings, as well as on the arrangement of social relations by establishing municipal funding for the support of hospitals, schools and the poor.²² The preservation of the public order on the border began during the Austro-Turkish War 1737–1739 with the creation of the sanitary cordon which lasted until the abolition of The Military Frontier in 1881.²³ The Contumaz of Zemun was one of the most important sanitary stations on the Habsburg-Ottoman border. Even the Town's subsequent development was determined by the position of the Contumaz complex. As public order directly depended on the health conditions, the military authorities supervised all the activities within the Contumaz. The spreading of false notifications about an onset of an epidemic was punishable by law, as a threat against general security.²⁴ Similarly, with safety in mind, the Slavonian-Banatian General Command in Petrovaradin issued a document in October 1785, asserting that it expected the Municipality to resolve the question of accommodation of foreigners, the so-called Turkish subjects, so as to ensure easier supervision by arranging that they remain at one location in the town. This was a typical solution ensuring better control over foreigners in a border town, as can be seen in the document mentioning that the Municipality had sold

---

²¹ Т. Ж. Илић, *op. cit.*, 156 (doc. no. 63/1763) – „nach dem von hier bis in die Naurscontumaz zu Banofze [...] Graben zu mache erforderlich ist, ...“.

²² Ф. Ш. Енгел, *Опис Краљевине Славоније и војводства Срема*, Нови Сад 2003, 377–382; Л. Телпап, *op. cit.*, 7–8 (Norm for the military communities from 1754, articles 32 and 34).

²³ С. Иванић, *Борба против куге у Србији у време аустријске владавине (1717–1740)*, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva V – Miscellanea 1, Beograd 1937, 15–42.

²⁴ Т. Ж. Илић, *op. cit.*, 388–391 (doc. no. 168, 168 a, 168 b/1774).

an old house used for this purpose, without consulting the military authorities.²⁵ Finally, the military authorities retained the right to assert control over the deployment of population in the border area. The Slavonian General Command repeatedly urged the Municipality of Zemun to obey the orders of the War Council and not to allow the Turkish immigrants to settle in the vicinity of the border. One of such notifications to Zemun was signed by General von Papilla in Petrovaradin, in 1784.²⁶

In the 1754 Norm for Military Communities, the State legally defined the jurisdiction of local government by giving it the authority to organize and supervise the allocation of land in the district; control the distribution of undistributed land to new owners; take away the unused land from the neglecting proprietors or give it to the newly arrived citizens; survey the population and their property in order to gain insight into the demographics and the economic situation. The Norm confirmed direct jurisdiction of the Municipality in matters of land and property, i.e. the right of the Municipality to control the land and organize its use, whereas the State's jurisdiction remained strictly limited to the facilities used for military, defence and state-monopolistic interests. Finally, the degree of the sovereignty of the local government allowed by the State depended on its success to maintain order within the boundaries of its district.²⁷

The largest part of the municipal land consisted of areas for common use: the common pasture (*gemeinschaffliche Hutweide*), community's mulberry orchards (*Maulbeerbaumgarten der Comunitaet*), the municipal barn (*gemeind Sallasch*), areas reserved for the community plague cemetery (*Zur Pesten Zeit*), as well as the streets in town and roads in district.²⁸ The Municipality owned land envisioned for the City

---

²⁵ Ibidem, 602–603 (doc. no. 260/1785).

²⁶ Ibidem, 553 (doc. no. 223/1784).

²⁷ Л. Пелап, op. cit., 6–8 (Norm for the military communities from 1754, articles 26 and 27).

²⁸ ÖStA, KS, B IX a 906 A (1780); The municipal pasture occupied the area of 1.614 joch and 200 klafter (with equals 928 ha, i.e. 18% of the district); the municipal barn is recorded as an building on 100 klafter inside the town stockade. The area under the mulberry orchards was 14 joch and 996 klafter (8.4 ha). It goes without saying that the plague cemetery, marked as the plot for the needs „in time of the plague“, on 1 joch and 1.465 klafter, was intended for common use. For traffic infrastructure: unoccupied spot for the alleys and streets inside the town stockade on 37 joch and 76 klafter (*die lehre Plätze Gässen und Strassen in den Verpallisadierten Umfang der Stadt Semlin*); roads and streets outside the stockade 141 joch and 1.100 klafter (*die Weege und Strassen*).

Hall (*Stadt Haus*)²⁹ and it also kept the land reserves under its supervision – arable fields and meadows by the roads and borderline areas of the district which stood abandoned or undistributed to the citizens (*Vacant und uneingetheilte Grunde*).³⁰ And lastly, the Municipality also owned the unused land of the district – meadows which could only be used occasionally due to flooding, and the land which was unusable due to its properties or location, such as meadows on the borders of the district, areas under marshes and vegetation along the Sava, the branch of the Danube and the right bank of the Danube itself.³¹ Overall, the municipality directly controlled the common land, the unused and unusable part of the district, which approximately made up 41% of its total area.³²

The Municipality retained certain rights over the land in private ownership. The privately owned estates composed approximately 56% of the Zemun district. The largest part of this area belonged to the citizens (tax payers enumerated from 1 to 800), who held as much as 54% of the entire district (*die Individual Grunde*).³³ The other 2% of municipal land was comprised of the land owned by the people listed at the end of the

---

²⁹ Ibidem; The City Hall is recorded in the main list of enumerated landowners in the town, under number 1, as the owner of three plots of gardens in the vicinity of the town stockade and of vast meadows, a total area of 151 joch and 710 klafter (86 ha). With this area in its ownership, the city hall was the largest landowner in the district.

³⁰ Ibidem; The land which was divided in plots, but abandoned or not given to the citizens occupied a total of 156 joch and 1.131 klafter and made 1.75% of the district.

³¹ Ibidem; The land which was unused and unusable was listed in following groups: flooded meadows along the Sava river which can occasionally be used on 44 joch and 200 klafter (*die der Inundation unterworfenen Weißen an den Sau Strom so nur zumahlen benutzt werden kan*); flooded meadows along the Sava river on 99 joch and 400 klafter (*die beweisene Gegend an dem Sau Strom*); marshes on 456 joch and 300 klafter (*Möraste*); the parts of land along the Danube on the border with Timisoara Banat and the Kingdom of Serbia on 864 joch and 1.300 klafter (*die helte des Donau und Sau Strohm nach den angezeigten Grantze mit dem Temesvarer Bannat und Königreich Servien*); the small branch of the Danube called the Old Sava on 2 joch and 100 klafter (*der kleiner Außfluß der Donau, Stara Sava genandt*); the bank of the Danube on 36 joch and 400 klafter (*das Ufer der Donau*); unused meadows along the borderline on 7 joch and 340 klafter (*Abschlag bei denn Weißen wegen der Gräntze*).

³² Approximately half of the municipal land was reserved for the pastures, while the other half mostly consisted of the lands that could not be used.

³³ ÖStA, KS, B IX a 906 A (1780); Privately owned land occupied a total of 4.920 joch and 791 klafter (which equals 2.829 ha, i.e. 55.45% of the district).

Cadastral book – the state officials, „foreigners“, tenants and religious institutions. The land in question was the possession of state officials – the Contumaz inspector Preizer (a garden), the postmaster Anton Voiczeck (yard, garden and vineyard) and the commander of Zemun colonel Von Sturm (who owned one of the largest yards, vineyards and orchards in town).³⁴ The property of „foreign“ owners referred to the land owned by the four members of the company from the neighbouring military municipality of Dobanovci.³⁵ On the territory of Zemun they owned vineyards. The vineyards and gardens represented a lucrative form of land property, which is why, besides „foreigners“, 87 out of 97 tenant households in Zemun had a vineyard, 18 a garden, only three households an arable field, and just one a meadow.³⁶ Finally, the property of religious institutions was also registered as privately owned land. The Orthodox and Roman Catholic churches and the Franciscan monastery owned edifices in town and some district meadows. The cemetery plots were also recorded as the possession of the religious communities – Orthodox, Roman Catholic and Jewish.³⁷

---

³⁴ Ibidem; The commander of Zemun, Von Sturm, possessed an usually large house yard of 1 joch and 1.125 klafter – outside the town stockade, in the area of gardens along the road to Ugrinovci. He also had 3 joch and 830 klafter of vineyard, one of the largest in the district, and an orchard of 1 joch and 450 klafter – also one of the largest in the town. It is noteworthy that the house yards and possessions of the officials were situated outside the town stockade. Only the Contumaz inspector Preizer, probably lived inside the spacious complex of the Contumatz, which is why he had no evidenced house yard.

³⁵ Ibidem; This group of owners are called „foreign proprietors from the village of Dobanovci, belonging to the company of commander Von Dodović from the Petrovaradin Infantry Regiment“ (*fremde besitzer aus dem dorf Dobanovtze des löbl:Peterv: Inf: Regiments Haupts: v: Dodovics Comp:*). According to this, the land owners could also be the citizens of another municipality, although it was contrary to the article 26 of the Norm for the military communities from 1754 by which the land was reserved exclusively for the citizens of community.

³⁶ Ibidem; The land owned by 97 tax payers-tenants (*Unter der Nahmen Zihnsleuthe Grundstucke besitzende Contribuenten, so in der Comunitaet nicht Posehsionirte seind*) was registered in a separate list.

³⁷ Ibidem; The church buildings in the town centre, with schools and hospitals (*hospital*), occupied 19 joch and 700 klafter. Outside the town centre, the Orthodox Church and the Franciscan monastery owned 31 joch and 1.300 klafter of meadows. The Roman Catholic Cemetery was noted on the plot of 1.200 klafter, Orthodox on 740 klafter, and of Jewish community on 200 klafter.

The privately owned land included the arable land, meadows, vineyards and gardens, and each of these types of fields, in accordance with its purpose, occupied a special plot, i.e. part of the district.³⁸ The vineyards and gardens, as small and lucrative arable possessions, surrounded the town. Beyond those vineyards, at the central part of the district, there was a common pasture surrounded by arable land. Unlike the pastures and arable land that held the central position, meadows occupied areas at the edges of the district, by the border with the neighbouring municipalities of Bežanija and Surčin. The forests were situated, as was previously stated, on Veliko and Malo Ratno Ostrvo, towards Belgrade. The precise grouping of plot areas would not have taken place had the arable areas of the district been created spontaneously, i.e. had they spread from the town to the edges of the district by gradual deforestation. Further more, the position of arable areas was pre-determined by spatial planning within the boundaries of the district.

The purpose of individual plots was strictly defined and, therefore, even the unused municipal reserves of land could be used only in a way that was envisaged for the whole plot area.³⁹ The municipal land reserves consisted of the abandoned (allocated but vacant) and undistributed (ready for distribution to the new owners) arable land and meadows. These plots were considered as less desirable land, because they were, almost without exception, situated on the edges of the grouped plots of arable land and meadows, and they normally bordered roads and pastures.⁴⁰ It can be seen from the Map that, although there existed some vacant arable plots, they were never used as meadows or neighbouring pastures. These plots were being „saved” for future use, as was originally

---

³⁸ Ibidem; Private property – *die Individual Grunde*, occupied a total of 4.920 joch and 791 klafter. The largest part of this area was under arable land (2.453 joch and 81 klafter), followed by meadows (1.706 joch and 1.390 klafter), vineyards (570 joch and 403 klafter), gardens (131 joch and 649 klafter) and houses with yards (45 joch and 282 klafter). This land consisted of not only the privately owned land, but also of land of the institutions – the city hall and the churches.

³⁹ Plot area (serbian: *potes*) is a group of plots with the same purpose – arable land, pastures, meadows, vinyards and gardens plot area in the district.

⁴⁰ Ibidem; The list of vacant plots mainly consists of arable fields (22 enumerated plots with total area of 110 joch and 38 klafter), and much more rarely of meadows (total number of 3 enumerated plots with total area of 46 joch and 751 klafter).

intended. The local government was the one that had the power to change the purpose of a certain plot. For this reason it was necessary that all the Municipality members – a judge and 12 councillors – sign the Petition of Paunko Dimitrijević and five other citizens of Zemun made in 1773, in which each of them requested to obtain land of 12 *hvat* in length to build a corn barn.⁴¹

The 1780 Map portrays a developed network of roads within the district, which provided the borderline for arable land and groups of plots within them. That suggests that the network of roads was formed simultaneously with the formation of the plot areas at the time of surveying, measuring out and distribution of the land. The division of land was carried out in a standardized way which is confirmed by the property-censuses conducted 1754–1762, which show that the citizens' properties were already precisely determined – the plots of arable land of 100 klafter in length always had 20 klafter in width, those of 150 klafter in length always had 30 klafter in width etc, with the maximum size of a plot of 1.000 klafter in length and 200 klafter in width.⁴² The standardized size of the plots indicates that the arable part of the district was made available to the citizens only after a systematically conducted survey, parcelling out and division, and their distribution was not altered, which made it visible twenty years later on the 1780 Cadastral map.

The existence of plots „intended” for certain institutions – state, municipal and religious – supports the thesis that the arable part of the district was put to use in a planned manner. The only „kays: könig:” estate was registered as a meadow on the North-eastern border of Municipality, a

---

⁴¹ Т. Ж. Илић, *op. cit.*, 373 (doc. no. 159/1773) – After the authorities found out that these citizens plan to build barns for corn in collaboration with trade partners who were „Turkish subjects“ (*turkische Unterthanen*), by the document of September 1773, it was ordered that they should not cooperate with the „foreign“ persons, under the threat of 150 forints fine.

⁴² Istorijски архив Београда (IAB), Земунски магистрат (ZM), vol. 629 (1754); 630 (1755); 631 (1756); 632 (1757); 633 (1759); 634 (1760); 635 (1761); 636 (1762). The census displays the following types of plots: 100 klafter of length x 20 klafter of width (0.71 ha); 150 x 30 (1.61 ha); 200 x 40 (2.87 ha); 250 x 50 (4.49 ha); 300 x 60 (6.47 ha); 350 x 70 (8.81 ha); 400 x 80 (11.51 ha); 450 x 90 (14.56 ha); 500 x 100 (17.98 ha); 550 x 110 (21.76 ha); 600 x 120 (25.89 ha); 700 x 140 (35.25 ha); 1.000 x 200 (125 joch or 69.69 ha).

plot intended for the postal station. On the other hand, the City Hall owned meadows, which was the largest land property owned by an institution in the district. In times of epidemics, the Municipality would put to use the land previously determined for that purpose. Similarly, the municipal barn and the mulberry orchard were also put to community's use for economic purposes. The religious majorities in Zemun, the Orthodox and the Roman Catholic, founded schools and hospitals (*Hospital*) for their own needs. In the 1776 and 1780 property censuses those buildings were registered as buildings with land.⁴³ The meadows and cemeteries, owned by church institutions and religious communities, can also be classified as the land with pre-defined purpose.

The individuals whose professions were of the general benefit for the community – like butchers (*Fleischhacker*), also owned the „intended” land. The pastures, as municipal possession, were available for all the citizens’ use, but could never be owned by anyone but the community (unlike the arable land, meadows, vineyards and gardens). This allowed for parts of the pastures to be given to the town butchers as tenants. In 1780 the parts of the pastures reserved for four butchers of the municipality had the area of 100 joch for each of them, i.e. a total of 400 joch (approximately one quarter of all the pastures in the district).⁴⁴ The exact location of the butchers’ pastures cannot be determined, because the butchers' tenure rights over the pastures were not mentioned in list of landowners.

The question arises whether the community determined the order of planting as a three-field system of cultivation. The indication that there existed the fallow land (serbian: *ugar*; german: *Brach*) in agriculture is the fact that individuals owned arable plots scattered in different parts of the district. This phenomenon can most easily be seen in the case of arable plots in the property of farmers (*Ackermann*), because they owned the largest privately owned areas of arable land (between 20 and 57 joch

---

⁴³ ИАБ, ЗМ, књ. 870 (1776); КА, В IX а 906, А (1780); Hospitals were noted as *hospital* or *milde Stiftung*, and their role was to secure lodging for the abandoned, rather than to care for the ill.

⁴⁴ ИАБ, ЗМ, vol. 870 (1776); Beside the right to use the pastures, the *Fleischhacker* also owned other land property, primarily meadows – Dimčo Nasto Miloš owned 37 joch of meadows, Sofronije Živanović 15 joch of meadows, Mitar Stojaković 20 joch of meadows and Dimitrije Dimčo Padagrajić 2 joch of other kinds of land.

each).⁴⁵ In fact, one farmer rarely owned neighbouring plots or those concentrated in the neighbouring plot areas and, given the fact that the farmers made their living from their work on fields, they had the interest to own plots in different parts of the plot area and thus avoid municipal limitations in terms of the order of sowing. Three-field system of cultivation was widely used, although it was rarely mentioned in the sources. Just as a comparison, in the 1770 Urbarial book of Kovin it was described that the arable land was divided into three separate plot areas (*Ort-plätze*), so that their owners planted seeds of the winter or summer type of crops or left them fallow (*Brach*). The author of the Urbarial book pointed out that this manner of cultivation was necessary in order to ensure the fertility of land and better yields.⁴⁶

The state and municipal governments, and the individual owners used up to 80% of the territory of the Zemun district for their personal needs. This proves that the municipality's arable land was largely spatially planned. Such a level of purposeful use of land is notably high for the agricultural circumstances of the 18th century. In 1780 the 80% of land which was put to a specific use had the following structure: 1. Land for the residential buildings and yards (45 joch and 751 klafter or 0.50% of the district), 2. Land for state needs – for the cameral and military buildings and military infrastructure (121 joch and 757 klafter or 1.36% of the district), 3. Land for town streets and district roads (178 joch and 1.176 klafter or 2.01% of the district), 4. Land for agriculture – the arable land, gardens and vineyards (3.223 joch and 184 klafter or 36.32% of the district), 5. Land for animal farming – the meadows and pastures (3.353 joch and 85 klafter or 37.79% of the district), 6. Land for industrial plants – mulberry orchards (14 joch and 996 klafter or 0.16% of the district), 7.

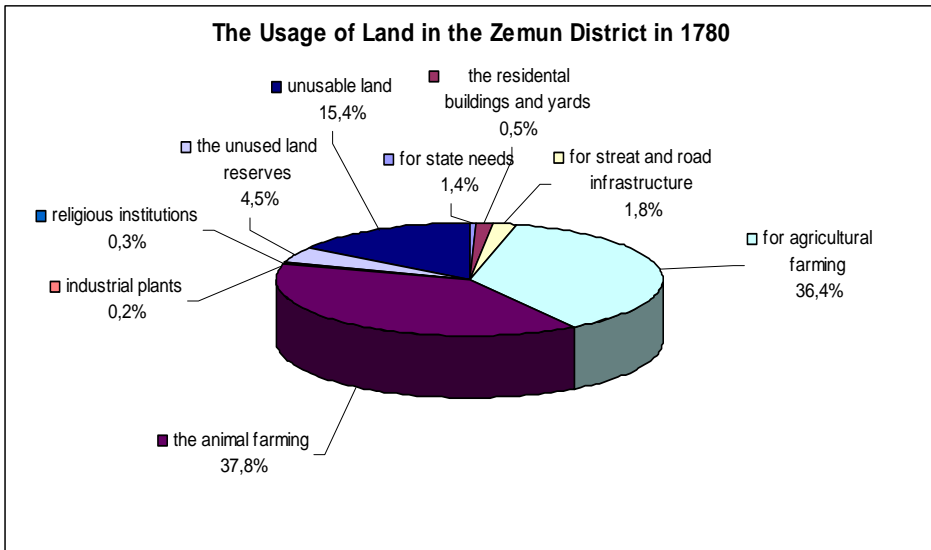
⁴⁵ Ibidem; In the census of 1776, a total of 84 landowners declared themselves as professional farmers (*Ackersmann*). Their households possessed the largest plots of arable land in the district (between 20 and 57 joch, or 11.5 and 32.77 ha), with greater number of household members (8–22 people in comparison with the municipal average of 5.6 per household) and cattle (an average of 2.5 horses, 3.5 oxen and 2 cows per household).

⁴⁶ *Urbarium von Kubin (1770)* – the land book of Kovin, being the military municipality of Banatian Military Frontier, in which, after surveying and mapping of the land, division of new areas and settlement of the Germans was carried out in 1770/1771, under the supervision of the military authorities.

Land for religious institutions – churches, schools, hospitals and cemeteries (21 joch and 50 klafter or 0.23% of the district).

The remaining 20% of the district land was not directly used: 1. Municipal reserves and sporadically used land – abandoned and undistributed plots, forests on the islands and meadows prone to flooding (399 joch and 358 klafter or 4.49% of the district), 2. The unusable land – marshes, meadows along borderline, river’s branch and banks (1.366 joch and 766 klafter or 15.39% of the district). The total area of the unused and unusable land was 1.765 joch and 1.124 klafter and made 19.89% of the district.⁴⁷

Graph 2:

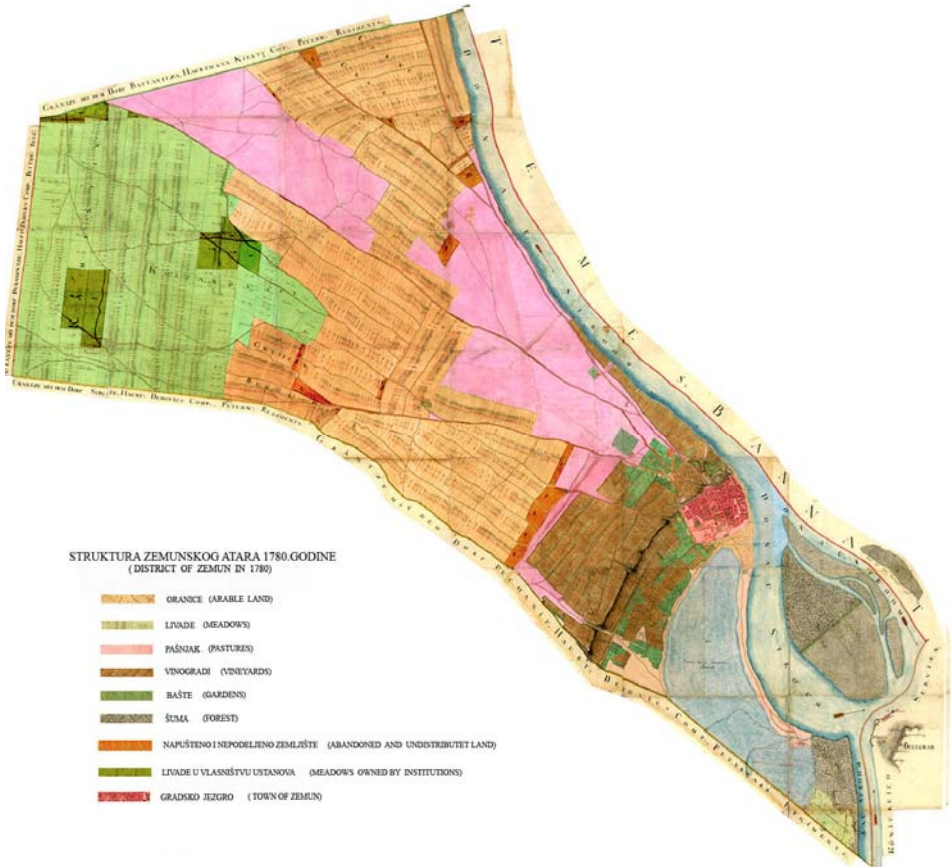

The State's role was strictly limited to the military-defence and cameral-financial interests, which may be partly explained by the fact that the municipality of Zemun had the status of the military community in which the autonomy of the local government was legally guaranteed. However, the Municipality was responsible for the implementation of the suggestions made by the State, in terms of how the land would be used, and the responsibility to supervise land-ownership. The structure of the

⁴⁷ ÖStA, KS, B IX a 906 A (1780).

district, analysed on the basis of the sources from the second half of the 18th century, above all the 1780 Cadastral book and Map, indicates that a division of jurisdiction between central and local authorities existed in the spatial organisation of the military community Zemun.

Image 1: The Structure of the District of Zemun in 1780

Јелена Илић

ЦЕНТРАЛНА И ЛОКАЛНА УПРАВА У ПРОСТОРНОЈ
ОРГАНИЗАЦИЈИ ВОЈНОГ КОМУНИТЕТА ЗЕМУН
У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ХVIII ВЕКА

Резиме

Подаци о структури атара војног комунитета Земун према земљишној књизи и карти из 1780. године чине основу за анализу удела државног, општинског и приватног земљишта на територији ове општине. Држава је била власник 3% атара општине Земун, локална управа је задржала непосредно власништво над 41% атара, док је приватни посед грађана и црквених установа заузимао 56% атара.

Милитаризована општина у Војној граници имала је нужно већу површину у државном власништву од општина у цивилном подручју, али она је и овом случају била строго ограничена на стратешке војне и економске интересе државе – на војне и коморске објекте распоређене на територији градског језгра, површине под војном инфраструктуром на широј територији атара и шумом на острвима. Осим земљишта у непосредном власништву, централна управа исказивала је своје присуство применом права надзора и интервенције на територији војног комунитета – контролом сече шума, иницирањем стварања површина за узгајање мануфактурних култура – памука и дуда, (не)спровођењем поступка исушивања земљишта, инсистирањем на резервисању објеката за смештај странаца, или, пак, сиромашних и болесних.

Реализовање државних иницијатива и власништво над овако уређеним земљиштем препуштани су општини и појединцима. У општинско земљиште убрајане су површине за заједничко коришћење (пашњак, дудињак, салаш, кужно гробље), резерве напуштеног и неподељеног земљишта, неискоришћено и неискористиво земљиште (плавно подручје, ливаде на границама атара, мочваре, рукавац Дунава и обале Дунава), као и земљиште резервисано за издржавање градске већнице и за саобраћајну инфраструктуру. Над земљиштем

приватних лица, општина је задржала право надзора, у виду права да парцеле које су приватни власници занемаривали додели новим власницима.

Ангажованост локалне управе у организацији и планирању простора у атару огледа се у чињеници да је земљиште било груписано према намени у потесе (оранице, ливаде, виногради, баште и пашњак), да су границе потеса строго поштоване (парцеле нису мењале намену иако су стајале као упражњене резерве), да је парцелизација земљишта спроведена према прецизно одређеним стандардима, да су постојале парцеле резервисане за вршиоце занимања од опште користи заједници (месаре), за поједине установе (градску већницу, цркве) или за заједничке потребе (болнице, школе, гробља, површине за време куге). Насеље је било концентрисано строго унутар палисада (на свега 1,17% атара), а уочљиво је одсуство спонтаног насељавања и заузимања земљишта – захваљујући чему је атар Земуна попримио структуру плански организоване целине. Искоришћеност атара је, на овај начин, достигла чак 80%, што је за прилике 18. века био практични максимум.

Кључне речи: Хабзбуршка монархија, Земун, 18. век, 1780, војни комунитет, просторно планирање, централна управа, локална управа

Викторија АЛАЦИЋ

УТИЦАЈ ЗАКОНОДАВСТВА НА ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ
ГРАДА СУБОТИЦЕ ОД ПОЧЕТКА ХВИИ ВЕКА
ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Град Суботица је од почетка ХVIII века, када су Турци напустили подручје Бачке, био у саставу Хабсбуршке монархије, касније Аустријског царства и Аустро-Угарске монархије. У том периоду прошла је мукотрпан пут развоја од војног шанца у саставу Потиске војне границе, преко трговишта, до слободног краљевског града. У овом процесу, који је трајао нешто више од два века, значајну улогу одиграла је државна администрација која је управљала планирањем града. Тек након проглашења Двојне Монархије 1867. године Суботица је коначно добила градску аутономију и могла слободно кренути путем развоја, али још увек под надзором управе из Будимпеште по кључним питањима. Најзначајнију улогу у дефинисању начина градње и изгледа града имао је Грађевински правилник краљевског слободног града Суботице донет 1882. године, али се градска управа и у ранијем периоду, приликом издавања дозвола за градњу и израде планова, ослањала на правила о грађењу, која су дефинисана под утицајем краљевских комесара изаслатих од стране Угарске краљевске коморе и Угарског намесничког већа да помогну магистрату око управљања градом. Увођење железнице 1869. године било је кључно за економски развој града, који је процветао крајем ХIХ века. Важећи грађевински правилник је усмерио овај нагли развој у правцу обликовања јединственог урбаног амбијента који се у Суботици очувао до данашњих дана.

Кључне речи: друштвено-политичко уређење, грађевински правилник, град Суботица, планирање града, законодавство

Суботица је након ослобођења од Турака почетком ХVIII века ушла у састав Потиске војне границе Хабсбуршке монархије. Комисија одређена за организацију Потиске и Поморишке војне границе је 1700. године донела одлуку према којој су становници Суботи-

це били изузети из надлежности жупаније и спахија, ослобођени обавезе плаћања ратног пореза, издржавања војске, давања запреге, кулука и осталих терета. Све до нове одлуке ове комисије становништво је могло несметано да користи земљу и своја кућишта. Године 1702. одржан је први састанак комисије одређене за организацију војне границе у Сегедину, захваљујући чему је некадашњем насељу, данашњој Суботици додељено дванаест пустара: Чантавир (*Csantavér*), Верушић (*Verusity*), Томпа, Лудош (*Ludas*), Зобнатица, Жедник (*Nagyfény*), Павловац (*Vantelek*), Ђурђин (*Györgyén*), Бајмок, Таванкут, Шебеших (*Sebesity*) и Келебија (*Kelebia*). У самом насељу је тада живело 1.969 становника. Организација војне границе је имала за циљ стварање одбрамбене линије против упада Турака и унапређивање привреде тог дела земље. Потиска војна граница се састојала од 14 војно организованих општина: део града Сегедина, Суботица, Сомбор, Сент-Томаш, Тиса-Фелдвар, Стари Бечеј, Петровац, Мол, Ада, Сента, Стара Кањижа, Мартонош.¹ До 1743. године Турци су потиснути много јужније, те се и војна граница морала померити. Због тога је тадашње насеље, данас познато под именом Суботица, стављено под цивилну управу и проглашено краљевском привилегованом коморском варошицом Сент Марија (*Szent Mária*).

Трговиште Сент Марија имало је градску управу која се састојала од судије и 12 сенатора. Ипак, не може се говорити о планском развоју насеља, већ само о појединачним усмеравањима од стране државне администрације приликом извођења радова од интереса за цело трговиште, али и за државу, као што су биле акције пошумљавања, одржавање путева и мостова или изградња значајних јавних објеката. У Вечитом уговору магистрата Сент Марије са Угарском краљевском комором из 1743. године ни једном речју није било поменуто уређење насеља; највећи број тачака овог уговора односио се на права и дужности магистрата и грађана, поготово по питању плаћања пореза и разних намета и терета, али и на упутства о начину управљања трговиштем.² Тек у статуту који је, за корист и

---

¹ V. Aladžić, Uticaj zakonodavstva na prostorni razvoj Subotice od kraja XVIII veka do druge polovine XIX veka, Subotica 2007, 11 (докторска теза у рукопису).

² G. Ulmer, *Večiti ugovor Magistrata Subotice sa Ugarskom kraljevskom komorom iz 1743. godine*, Koreni 1 (Subotica 1991) 61–72.

добро јавности, магистрат израдио и обелоданио 4. јуна 1745. године налази се одредба која предвиђа да свако мора пријавити градском сенату уколико купи, гради или продаје кућу; такође, није било дозвољено обрађивати земљу без знања и одобрења сената; морала се пријавити и продаја винограда.³ Магистрат је на тај начин осигурао себи контролу над трговином непокретностима и исплатом пореза, да би касније, захваљујући овим почетним мерама, контролу проширио и на планирање и уређење насеља.

Спонтано насељавање града настављено је све до 1779. године када је Суботица, у трећем покушају, проглашена слободним краљевским градом Марија Терезиополис⁴ (*Maria Theresianopolis*)⁵ по имену саме царице. Претходне године извршено је премеравање трговишта и инжењер Карло Леополд Ковач (*Carolus Léopoldum Kovács aliter Kovácsik*)⁶ је начинио карту града; до сада најстарију познату рукописну карту са свим парцелама и кућама на територији целог града (Прилог 1).⁷ Карта је забележила изглед насеља пре првих регулација. На карти су приказани јавни објекти: Градска кућа (*Curia*), Фрањевачка црква са самостаном, Православна црква, Катедрала св. Терезије, касарна и Велика гостиона која је заправо била само скромна кућа од набијене земље. На територији града налазило се већи број бара и водотока, од којих је главни водоток, текући од севера ка југу, делио насеље на источни и западни део, где су на узвишеном терену биле смештене куће. У средини насеља налазило се најстарије гробље и поред њега капелица св. Рока. Осим неколико формација ушорених кућа, све остале парцеле су биле слободно

---

³ „da nitko sam sebi tu oblast uzme kutyu, praviti, kutyu prodati a ne prikazati, niti gdi-god okopavati zemlju brez znanya, i dopustenyja S. Tanacsja, i takogyer brez prijavlyenya vinograd prodati, kupiti, tko u szuprot toga ucsini bititye pod velikom kastigom, i tko proda kutyu, illiti vinograd”. L. Mađar, *Statut*, Koreni 1 (Subotica 1991) 74.

⁴ G. Ulmer, *Privilegija Slobodnom kraljevskom gradu Marija Tereziopol iz 1779. godine*, Koreni 1 (Subotica 1991) 81–101.

⁵ Постоји много варијација назива града у писаним документима, док је данас за предметни период усвојен Марија Терезиополис. *Varijacije naziva Subotice u pisanim dokumentima*, Koreni 1 (Subotica 1991) 255–257.

⁶ L. Hovanj, *Građevinski inženjer Subotice: Karolj Lipot Kovač*, Rukovet 10–11–12 (Subotica 1995) 27–29.

⁷ A. Rudinski, *Tri rukopisne karte Subotice iz druge polovine XVIII veka*, Rukovet 2 (Subotica 1984) 178–184.

формиране, са приземним сеоским кућама постављеним у средишту парцела, без јасно дефинисаних улица и урбаних блокова. У већем делу града парцеле и куће су биле груписане око сувача, остављајући између неправилне и нерегулисане пролазе, уместо улица.

Тек у центру града, могуће је, на карти, уочити неколико кућа које су према улици биле оријентисане подужно или су имале L-основу, што значи да су припадале грађанском типу кућа, али се ни овде не уочава градски карактер насеља. Од главног трга у центру града водило је седам главних путева који су Суботицу повезивали са другим градовима и насељима: Сомборски, Бајски, Халашки, Мајшански, Сегедински, Сенћански и Петроварадински. У Суботици је тада живело око 18.000 становника.⁸

Најважнији органи градске управе у Марија Терезиополису били су скупштина, магистрат, односно сенат, градски судија, градоначелник, градски капетан, градски бележник и градски адвокат. Надлежност магистрата обухватала је све области градског живота.⁹ Први обавезујући докуменат који је садржавао наредбе везане за уређење града јесте статут који је за Марија Терезиополис донела краљевска комисија 23. септембра 1779. године.¹⁰ *У статутима Марија Терезиополиса се осим других одредби које су одређивале начин управљања градом, новчаним средствима и другим добрима помињало и уређење града. Тринаестим статутом било је, на пример, одређено да се свака продаја или куповина некретнине мора увести у записник и да се за сваку куповину, односно пренос имовине мора уплатити одговарајућа такса. Четрнаестим статутом била је уређена противпожарна заштита града, а у петнаестом статуту се помињала лепота града, чистоћа ваздуха и уредност улица. Од магистрата се тражило да води рачуна да се улице чисто и добро*

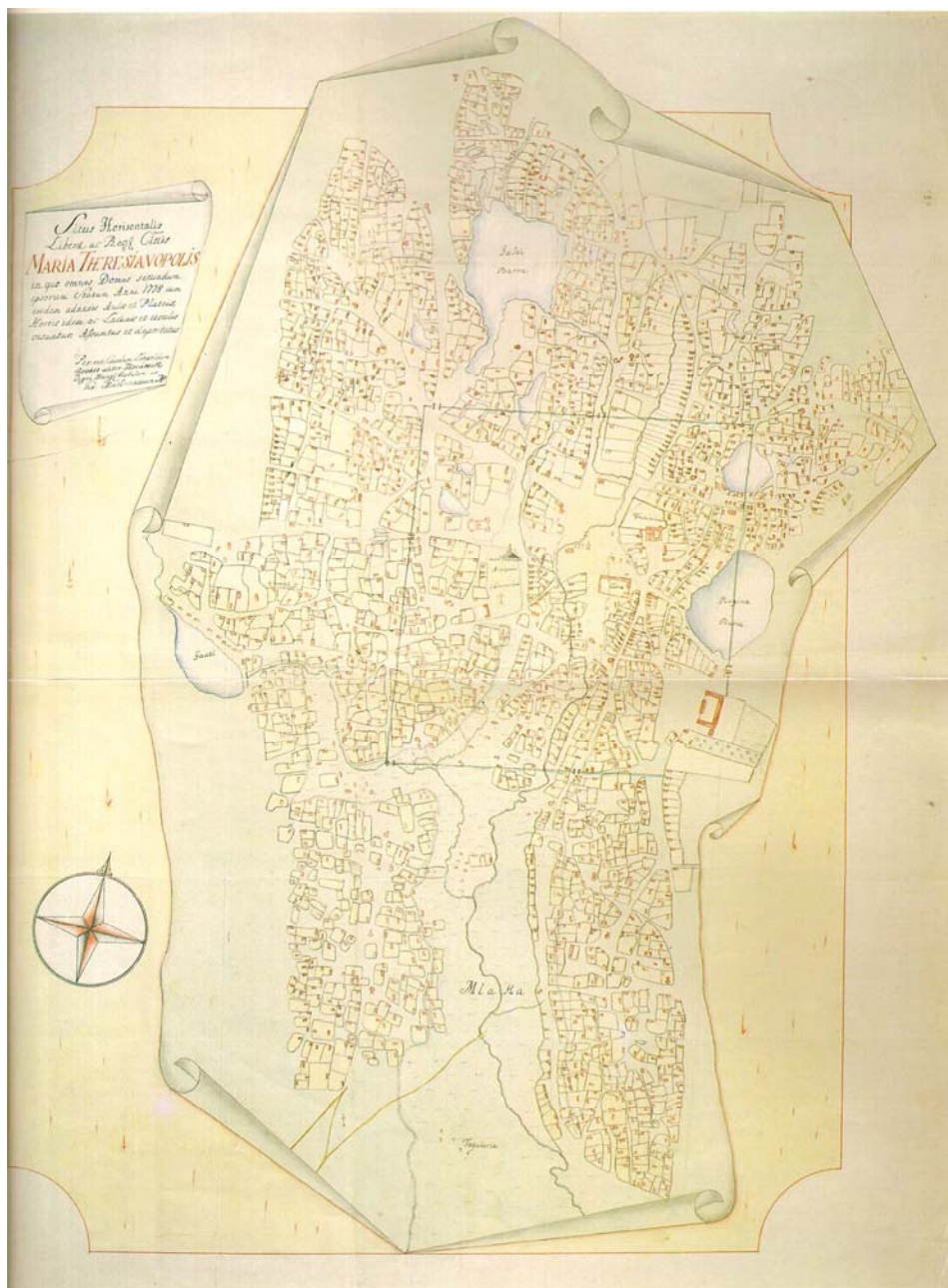
---

⁸ Историјски архив Суботице (у даљем тексту: IAS), F:272, 15.A.26/1783.

⁹ Е. Vojnović, *Organizacija mesne vlasti 1743–1918 u Subotici*, Koreni 1 (Subotica 1991) 114.

¹⁰ Статути локалних заједница у Угарској су били врста наредби локалног значаја с карактером преседана, односно да важе на све будуће случајеве, на које се односе, док не буду замењени новом наредбом. Статути су били усклађени са земаљским законима и обичајима, краљевским наредбама и локалним приликама и обичајима. S. Vačić, *Iz prošlosti gradskog prava Novog Sada, Sombora i Subotice*, Subotica 1998, 31–33.

Прилог 1: Прва рукописна карта града Карла Леополда Ковача из 1778. године

*одржавају, да се затрпају стари бунари и рупе које могу бити извор несрећа, да се унутрашњи град добро регулише и више улепша, као и несређене улице, да се периферија града осигура шанцем и да се подигну бедеми око града.*¹¹

Једна од обавеза коју је град требало да испуни, а која је била наведена у статуту, било је дефинисање територије унутрашњег града Марија Терезиополиса коју је обележио Карло Леополд Ковач на рукописној карти града из 1778. године. Средишњи део града на Ковачевој карти био је уоквирен квадратом, који је требало да представља будуће градске бедеме са улазним капијама. Квадрат је био уцртан преко постојећег неправилног урбаног ткива пресецајући улице и урбане блокове. Тенденција је била да се „град“ обухвати зидинама, да се путем капија контролише ко у њега улази или из њега излази; да се наплаћује порез трговцима, те да и Суботица по свему личи на европске градове ранијих периода. Било је, међутим, нереално зидати средњевековне зидине на прагу XIX века и то посред урбаног ткива, како је то на својој карти приказао Карло Леополд Ковач, па то никада није реализовано, али је концепција одвајања „унутрашњег града“ од предграђа постојала све до Првог светског рата.

Већ 1780. године, само годину дана након што је Суботица добила статус слободног краљевског града, аутономија слободних краљевских градова је укинута. Умрла је краљица и царица Марија Терезија, а њу је наследио син Јосип II. Угарска држава је током реформи цара Јосипа II била подељена на десет округа са краљевским комесарима на челу и на тај начин строго централизована, иако се од градова и даље захтевало да испуне све обавезе које су преузели добијањем статуса слободног краљевског града, а посебно оне које су се тичале откупа. Чињеница да је тек стечена аутономија убрзо изгубљена, извршила је наредних неколико деценија у суштини позитиван утицај на развој Марија Терезиополиса. Врло брзо се показало да постоје велики проблеми у управљању градом, евидентирању власништва, руковању поседима и у наплаћивању пореза; такође је постало јасно да за обављање тих послова у Суботици није било довољно квалификованих људи. Од 1782. године у Марија Терезиополису су се смењивали краљевски комесари изаслати од стране

---

¹¹ V. Aladžić, Uticaj zakonodavstva na prostorni razvoj Subtice, 21.

Угарског Намесничког већа и Угарске Краљевске коморе у Буди-му,¹² чији задатак је био издавање обавезних упутстава магистрату по привредним питањима.

Оно што је царској управи највише сметало јесте неизвршавање обавезе исплате откупа, на коју се град обавезао приликом добијања статуса слободног краљевског града. Први комесар Михаљ Ирмењи (*Ürményi Mihály*), овлашћени управник коморских добара, стигао је у град 1782. године и одмах наредио да се изради редовна грунтовница у коју би било унесено име сваког грађанина и његова земља са припадајућим износом откупнине. Град Марија Терезиполис је на основу четврте тачке Привилегије, којом је добио статус слободног краљевског града, имао обавезу да на име откупнине исплати 266.666 форинти и 40 крајцара у року од шест година. Укупна сума је била разрезана на све власнике некретнина у граду. Грађани, међутим, нису озбиљно схватили своју обавезу. На великом атару града било је много земље без власника, а честе промене власника изазвале су још већи неред у већ слабој евиденцији. Ово су били проблеми које је требало да реши комесар Ирмењи.¹³ Приступило се премеравању града и атара, формирању земљишних књига, изради детаљне карте града и неколико регулационих планова делова центра града. Михаљ Ирмењи није био нарочито успешан у обављању свог посла, па му је као помоћник додељен краљевски комесар Јожеф Глудовац (*Gludovác József*), који га је касније и заменио.¹⁴

Глудовац је у односу на Ирмењија направио значајан помак у организацији градске управе и спровођењу премеравања и регулације града. Иако посао није успео да заврши, веома активно му је приступио, а најзначајнији документи који су тада донети били су планови града и атара Габријела Влашића, међу којима: план града са

---

¹² *Slobodni kraljevski gradovi su u pitanjima administracije zavisili od Ugarskog namešničkog veća, a u ekonomskom pogledu od Ugarske dvorske komore koja je mogla da pošalje komesare u cilju otklanjanja manjkavosti i zloupotreba uočenim u gradovima, koji su često donosili takve mere, što su u više mahova dovodile u opasnost samostalnost i slobodu gradova.* L. Mađar, *Subotica i njeno stanovništvo do 1828.* Koreni 1 (Subotica 1991) 21.

¹³ G. Ulmer, *Kraljevski komesar Mihalj Irmenji u Subotici (1782–1788)*, Subotica 2000, 9.

¹⁴ IAS, F: 8, *Analitički inventar fonda Kraljevskog komesara Jožefa Gludovca.*

спољашњом територијом из 1789,¹⁵ план града из 1799,¹⁶ и план средишњег дела града из 1816. године.¹⁷ Сва три плана строго су поштовала статуте Марија Терезиополиса. Овим плановима су установљене неке основне идеје о будућем организовању града: формирање унутрашњег града, где су становници имали обавезу да на парцелама подигну куће, које су се морале градити грађанске; потом идеје о ограђивању шанцем целог града са периферијом, како би се контролисали уласци и изласци из града; те организовање целог атара према намени површина, односно с расподелом земљишта према квалитету, за гајење одређених пољопривредних култура.

Један од најзначајнијих планова које је урадио инжењер Влашић је поменути план Марија Терезиополиса са припадајућом територијом из 1789. године.¹⁸ Град Марија Терезиополис је на плану приказан као уоквирена површина без парцелације блокова и објеката. На њему су приказани путеви, баре, језера и водотоци, свих дванаест пустара (А – Келебија, В – Шебешкић, С – Таванкут, Д – Верушић, Е – Павловац, Ф – Ђурђин, Г – Жедник, Н – Зобнатица, И – Лудош, К – Чантавир, Л – Бајмок, М – Шандор), као и обрадиве површине. Последње три пустаре – Чантавир, Бајмок и Шандор – означене су као села. Северно од града означени су пашњаци (N) и западно мали пашњаци, односно косилишта (O). По ободу града, са запада, југа и истока, означене су површине предвиђене за оранице, као и по ободу поменутих села, посебном шрафуром (P). Простор око потока Киреш са засађеним шумама такође је засебно обележен (R). Предвиђени пашњаци на простору касније познатом као Вучидол (S) налазили су се са западне стране града непосредно између градског подручја и ораница. На северозападу града налазили су се виногради (Q), и простор одређен за узгајање кукуруза (T). Северно од града приказано је Келебијско језеро, а јужно и југоисточно Палићко и Лудошко језеро. Остале баре, језера и водотоци такође су приказани, осим оних који су се налазили на територији самог града. Пошто

---

¹⁵ IAS, F: 3, 3.1.3.17.

¹⁶ I. Iványi, *Szabadka szabad királyi város történet, II*, Szabadka 1892, 627–630.

¹⁷ IAS, F: 3, 3.3.1.3.

¹⁸ IAS, F: 3, 3.1.3.17. Оригинал карте је у веома лошем стању, те је копију исте направила Ирена Хорват 1977. године. Урамљена копија карте налази се изложена на зиду читаонице Историјског архива у Суботици.

није сачувана ниједна карта територије града са краја XVIII века, није могуће тачно утврдити који су елементи Влашићевог плана већ постојали на терену, а који су били планирани; ипак, увид у касније планове сведочи да је Влашићев план током времена у великој мери и остварен.

Најзначајнији допринос у дефинисању правца урбанистичког развоја Суботице у првој половини XIX века имао је краљевски комесар Ференц Скултети (*Scultety Ferencz*).¹⁹ Он је у град дошао у августу 1819. године. Угарско краљевско намесничко веће је наредило магистрату града и његовим службеницима да му по свим питањима која спадају у надлежност комесара изађу у сусрет.²⁰ Радом претходног комесара Глудовца у граду нису били решени сви проблеми. Штавише, што је град више растао и развијао се, све више проблема се гомилало, а рад градске управе се усложњавао, јер су се повећавале потребе становништва, а и самог града, који је тада имао око 40.000 становника.

Магистрат није располагао грађевинским правилником као други слободни краљевски градови, а показало се да се није бавио у довољној мери уређењем и улепшавањем града, па се могло говорити и о некој врсти занемаривања. Под чврстом руком комесара Скултетија формирана је, јула 1820. године, Комисија за уређење града, што је резултирало израдом Пројекта спољашњег уређења града. Комесар Скултети је комисији издао обавезујућа упутства за рад, захваљујући којима је коначно утврђена површина унутрашњег града, оивичена са шест улица. Обавеза грађана је била да се у унутрашњем граду морају зидати куће целом дужином постављене на регулационој линији улице, те да морају да буду покривене црепом или шиндром; док су се у предграђима и даље могле зидати сеоске куће забатом оријентисане према улици. Уколико кућа није покривала цео улични фронт парцеле, требало га је затворити зидом од опеке високим 7 до 8 стопа у унутрашњости града, и зидом од набијанице високим 5 до 6 стопа у предграђима. Одређена је минимална величина прозора од 3,5 x 3 стопе у унутрашњем граду и 3 x 2 стопе у предграђима, као и обавеза подизања пожарних зидова према сусе-

---

¹⁹ G. Ulmer, *Kraljevski komesar Skulteti u Subotici (1819–1823)*, Subotica 1998, 3–36.

²⁰ IAS, 3.J.166/pol. 1819.

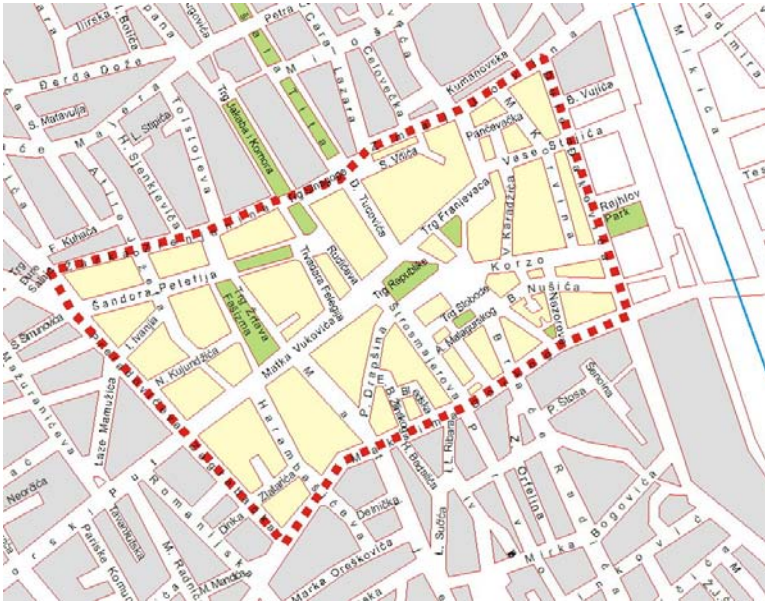
ду. Пошто је у граду још увек било много кућа са дрвеним димњацима или без димњака, Скултети је издао наредбу да се они у року од два месеца морају заменити зиданим, а да се у кућама са отвореним кровом у року од годину дана изграде димњаци. Скултетијева упутства су садржавала и одредбе о складиштењу сламе и сена, полагају бунара, обавезном кречењу кућа једном годишње, одржавању хигијене на улицама, копању одводних канала за атмосферску воду на улицама, итд. Скултети је такође тражио измештање сувача и пецара за ракију из центра града. Становници су, поред тога, имали обавезу да убудуће пријављују изградњу комисији, прилажући пројекат, а изградњи су могли приступити тек након добијеног одобрења.²¹ Пројекат за уређење града је садржавао и план геометријске регулације улица израђен од стране тадашњег градског грађевинског инспектора Јожефа Вистингера (*Wüstinger Joseph*). Инжењер Вистингер је 1822. године поднео комесару Скултетију I и II Регулациони план града, од којих је сачуван само други. Сачувани план обухвата источну половину града. На њему су означени важнији јавни објекти (Градска већница, капела св. Рока, Гимназија, стуб срама, споменик Св. Тројства, Фрањевачка црква са самостаном, Православна црква са школом и магацином, Велика гостиона, коначиште војног штаба, калварија, барутана, цивилна болница у изградњи, градско складиште за сено и зоб и више бунара), као и имена власника угаоних парцела.²² Према овом плану било је предвиђено да се све суваче преместе на обод града. То је ипак био преамбициозан пројекат, будући да је у граду било близу стотину сувача. Проналаском парног млина суваче су постепено изашле из употребе и до последњег квартала XIX века потпуно су нестале из града.

Унутрашњи град је према одлуци Комисије за уређења града обухватао површину центра града оивичину данашњим улицама Максима Горког, Загребачком, Прерадовићевом, Жарка Зрењанина, Змај-Јовином и Ђуре Ђаковића, али је остављена могућност да се и нека друга улица припоји унутрашњем граду, уколико њени становници буду обраћали пажњу на лепоту и украшавање својих кућа и

---

²¹ G. Ulmer, *Kraljevski komesar Skulteti u Subotici (1819–1823)*, 9–10; IAS, F: 13, 9.B.55/1820. Scult.

²² IAS, F: 13, 24.B.31/Scult. 1823.

Прилог 2: Границе „унутрашњег града“ 1820. године

буду поштовали упутства комесара Скултетија о грађењу у унутрашњости града (Прилог 2). Дефинисањем ових улица установљена је зона изградње „грађанских кућа“ подужно оријентисаних према улици, за разлику од „сеоских“ забатом оријентисаних према улици, које су се и даље градиле на преосталој територији, односно у предграђима.

Године 1836. краљевски комесар Шандор Касоњи (*Kászonyi Sándor*) наредио је да улице добију имена, а куће бројеве. Уследило је премеравање града, које је трајало две године и израда катастарских књига и катастарске карте (Прилог 3).²³ Ова карта показује велики напредак у процесу регулисања града. Територија града у односу на стање 1778. године само се незнатно повећала, али се, са друге стране, повећала густина насељености, уједначио се принцип постављања кућа на уличну регулациону линију, повећао се број

²³ Катастарска карта није сачувана до данас, али је на основу катастарских књига које се налазе у Историјском архиву Суботице била извршена реконструкција карте. Катастарску карту града реконструисале су Викторија Аладић и Гордана Вујновић Прћић. V. Aladžić, G. Vujnović Prčić, M. Grlica, G. Vaš, Грађанско друштво i arhitektura u Subotici od 1867. do 1914, Subotica 1995–97 (u rukopisu).

*Прилог 3: Реконструкција катастарске карте Суботице из 1838. године
– нацртала Викторија Алачић*

грађанских кућа у унутрашњем граду; празне територије града су попуњене новим регулисаним урбаним блоковима. Створена је основна урбана матрица града Суботице.

Поразом револуционарних снага 1849. године проширена је надлежност аустријских закона на целу територију Угарске,²⁴ а крајем 1851. настаје и неограничени царски апсолутизам. Цар Фрањо Јосип је покушао створити строго централизовано царство, у чему се ослањао на војску, државну бирократију, жандармерију, полицију и мноштво шпијуна. Желео је германизовати мањине, а пре свега сачувати апсолутистичку власт.

Делокруг магистрата у Суботици је био сужен до највеће могуће мере. У надлежности су му остали послови санитета, јавне безбедности, купопродаје, интабулације и брисања хипотека. Магистрат је остао чувар поседа и извршилац наредби виших органа, а на његовим седницама расправљане су само политичке теме.²⁵ Године 1851. престали су уписи у књиге катастарског премера града, пошто грунтовница више није била у Суботици. Но ни сама Аустрија није могла да издржи тај притисак, па је попуштање почело 1858. године, када је царском дипломом враћена судска власт градовима. Дипломом од 20. октобра 1860. године успостављена је аутономија жупанија, а град је следеће године преузео и Уред за земљишне књиге – грунтовницу. Припадници малобројне грађанске класе у Суботици спремно су дочекали попуштање репресије.

Фрањо Јосип је сазвао угарски Сабор 1865. године. У исто време избио је рат са Пруском и Аустрија је доживела велики пораз код Садове, те је морала пристати на мир прихвативши Бизмаркове

---

²⁴ Револуција против феудалних властодржаца и за ослобађање кметова избила је у Бечу 13. марта 1848. године. Два дана након тога избили су немири и у Будимпешти на челу са Лајошом Кошутом. Захтеви Мађара односили су се не само на ослобађање кметова и социјалну правду, већ и на остварење њихових националних права и независности. То је изазвало реакцију и у Хрватској, али и у другим деловима царевине, где су остали народи такође захтевали остварење својих националних права. Након годину дана борби цар Фрањо Јосип је затражио помоћ од руског цара Николаја I, те је у августу 1849. године потпуно сломљена мађарка револуција. Р. Hanak, *Povijest Mađarske*, Zagreb 1995.

²⁵ Е. Vojnović, *Organizacija mesne vlasti 1743–1918 u Subotici*, Koreni 1 (Subotica 1991) 120.

услове. Након овог, једино нагодба са Угарском могла је спасити Монархију, која се опет нашла у кризи. Потписана је нагодба и створена је дуалистичка држава Аустро-Угарска са два средишта: Бечом и Будимпештом. Фрањо Јосип је 8. јуна 1867. крунисан у Пешти круном св. Стефана.

Суботица је од 1851. до 1867. године била под централистичком управом Беча тако да је имала врло мале могућности у одлучивању приликом решавања сопствених проблема. Стварањем двојне Аустро-Угарске монархије Суботица је добила своје раније надлежности и статус слободног краљевског града и доспела је под надлежност Будима.

Нагодба је створила подесније услове за развој капитализма у Угарској, донела је могућности за развој грађанског друштва, политичких и грађанских слобода, као и за развој привреде. Повећана потражња за пољопривредним производима Угарске на европском тржишту постала је мотор економског напретка у овом делу Европе. Годишњи раст националног дохотка достигао је стопу од 3%. Овај тренутак искористили су земљопоседници у Суботици. Велики суботички атар био је потенцијал за велику производњу пшенице која је до тада имала отежане могућности транспорта, будући да град није имао реку. Коначно је 1869. године Суботица добила железницу и град је сада могао искористити своје пољопривредне потенцијале у потпуности, што је довело до убрзаног економског развоја крајем века.

Поред Грађевинског надзорног одбора у Суботици је 1861. године формиран и Одбор за улепшавање града. Иако у Суботици тада још увек није постојао ваљани грађевински правилник, због чега је магистрат више пута био опомињан, Одбор за улепшавање града се руководио својим Правилима о изградњи којима је био регулисан надзор над изградњом свих врста објеката на територији града. Правила о изградњи су обухватала упутства о три етапе рада: пре изградње, током изградње и након изградње објекта.²⁶

Правила о изградњи Одбора за улепшавање града нису задовољила Краљевско намесничко веће те је град 1862. године опет упозорен да мора да изради грађевински правилник.²⁷ Након више

---

²⁶ IAS, 350/kgy 1861.

²⁷ IAS, F: 2, 114/polg. 1863.

година труда и поновног премеравања града, извршеног 1878. године, припремљен је 1881. године детаљни предлог Грађевинског правилника, који је био презентираан на седници Сената 27. августа.²⁸ Након вишемесечне расправе и одређених допуна и измена био је прихваћен 29. марта 1882. године на проширеној седници Сената у Суботици.²⁹ Састојао се од десет поглавља и 87 параграфа.

Град је према овом правилнику био подељен на четири грађевинске зоне. Прва зона је обухватала данашњи Трг Републике, Трг Слободе, Трг Цара Јована Ненада, Трг Фрањеваца, Сомборски пут до катедрале Св. Терезије, Рудићеву улицу до Трга Синагоге, Улицу Димитрија Туцовића, Улицу Корзо до Рајхловог парка, Улицу Цара Душана, Браће Радића до Максима Горког и Штросмајерову улицу. Друга зона је обухватала данашњу Кумичићеву улицу, Улицу Браће Радића до Кумичићеве улице, Максима Горког од Улице Браће Радића до Палмотићеве улице, Романијску улицу, Сомборски пут, Улицу Лазе Мамужића, Улицу Петефи Шандора, Трг Комора и Јакаба и један део уз жељезничку пругу. Трећој зони припададе су улице: Сенћански пут од Кумичићеве улице до некадашње Сенћанске капије, Улица Браће Радића до некадашњег Габрић насипа, Улица Матије Гупца до Улице Соње Маринковић, Гајева улица, Бајски пут до некадашње Бајске капије, Франкопанска улица, Улица Браће Југовића до Дудове шуме, Улица Арсенија Чарнојевића и Мајшански пут. У четврту зону спадале су све друге улице и тргови који нису били наведени у претходне три зоне.

Овај Грађевински правилник је по свему био свеобухватан, детаљно дефинишући и уређујући све области изградње и уређења града. Према њему, грађевинска дозвола била је обавезна за сваку новоградњу, преправку старих зграда, доградњу или било какве битне промене и поправке које би утицале на чврстоћу, стабилност зграде, сигурност од пожара, интерес суседа или лепоту града и то за све градске грађевинске зоне.

Други део правилника садржавао је одредбе које су се односиле на градњу у првој и другој грађевинској зони. У ове две зоне куће су морале бити оријентисане према улици својом дужом стра-

---

²⁸ IAS, 7450/1881. polg.

²⁹ IAS, Biblioteka 3633, III 318/1927, Građevinski pravilnik kralj. slob. grada Subotice.

ном, те су се у првој зони могле градити само спратне куће, а у другој и приземне. Помоћне зграде су се у ове две зоне могле постављати на уличну линију само ако су изгледале као остале куће, а зграде које шире смрад и нечистоћу било је забрањено градити на уличној линији. У првој зони су се куће могле градити само од опеке доброг квалитета заливене кречом, а у другој до једног метра висине од опеке, а изнад од ћерпича. Употреба заједничких зидова између две зграде била је забрањена, свака зграда морала је имати посебан забатни зид изграђен од темеља до крова.

Правилником је био утврђен начин фундаирања зграде, као и потребне дебљине зидова за појединачне врсте зграда и појединачне врсте зидова, потом начин зидања подрума, те начин извођења стропова, где је појединачно била наведена потребна дебљина греда за одређене врсте стропних носача, као и одређене димензије просторија. Минимална унутрашња висина станова у првој грађевинској зони била је 3,31 метар, а у другој 3 метра. Следећи параграфи односили су се на извођење веза и укућења зидова, начин израде кровних столица, тавана и кровног покривача, при чему је у првој и другој зони било дозвољено употребљавати цреп или шиндру. Након тога следило је детаљно објашњење за израду димњака и огњишта. Детаљно су била издата и упутства за израду степеништа и ходника и томе слично.

Трећи део правилника садржавао је детаљне одредбе о начину градње у трећој и четвртој грађевинској зони. У трећој зони су куће још морале бити оријентисане дужом страном према улици, док су у четвртој зони куће могле бити оријентисане према улици и забатом, али увучене у односу на регулациону линију улице за онолико простора колико је било потребно да се накнадно дозида и подужни део куће. Максимална висина зграда у ове две зоне била је два спрата, више од тога су се у овим зонама могле градити само фабрике. У ове две зоне били су дозвољени сви грађевински материјали за градњу зидова, па и ћерпич и бондрук, уз услов да су темељи били сазидани од чврстог материјала. Све споредне зграде су морале бити смештене у дворишту или на начин како је то било предвиђено за прве две зоне. И овде су све зграде морале бити самосталне, међусобно одвојене забатним зидом. Даље су се низале детаљне одредбе које су се односиле на зидање темеља у трећој и четвртој зони, по-

том на дебљину зидова, начин извођења подрума, висину соба, стропове, кровну конструкцију и кровни покривач. Покривање рогозом и трском било је дозвољано само у четвртој грађевинској зони. Отворена огњишта су се у овим зонама могла поставити само поред незапаљивих зидова. Детаљна упутства била су наведена и за изградњу пекарских и индустријских ложишта и пећи.

Четврти део правилника односио се на посебне установе и градњу индустрије. Цело пето поглавље правилника било је посвећено заштити од пожара, а у шестом поглављу биле су одредбе које су се тичале међусобних односа суседа, са упутствима како да се гради да не би дошло до препирке међу суседима. Седмо поглавље је обухватало упутства о радовима након завршетка градње, који су обухватали одвожење преосталог грађевинског материјала, издавање дозволе за становање, поље деловања органа који контролишу исправност градње и надзирање постојећих зграда, што је била дужност полиције. Полиција је надзирала чистоћу постојећих зграда и њихово стање. Сваки недостатак који би уочила, а који је угрожавао јавни интерес, полиција је била дужна да пријави председнику грађевинског одбора, који је био дужан да о томе спроведе истрагу, при чему је полиција пружала потребну асистенцију. Осми део правилника односио се на стазе, односно тарацање јавних улица и тргова као и стаза које воде уз куће и градилишта и њихово одржавање. Девети део правилника обухватао је казнене одредбе у случају непридржавања правилника, а последњи, десети део обухватао је опште одредбе регулације и администрације.

Грађевински правилник је у Будимпешти био одобрен 28. децембра 1882. године и од тада је почела његова званична примена. Следеће године склопљен је уговор са Михаљем Кењвеш Тотом за тригонометријско и висинско премеравање града, регулацију улица и израду плана канализационе мреже. Премеравања града су завршена 1884. године. Она су била повезана с грађевинским правилником и цртежом су допуњавала оно што је грађевинским правилником било предвиђено. Већина документације и планова које је припремио Михаљ Кењвеш Тот није сачувана. Ипак, из малог броја сачуваних планова могуће је утврдити важност посла који је обављен током 1883. и 1884. године. Михаљ Кењвеш Тот је урадио до тада најсвеобухватнији план града који се састојао из више сегмената:

- a) 27 листова оригиналног снимања у размери 1:1000, сваки лист величине 70x50 ст,
- b) Прегледни регулациони план 1:1000 састоји се из три листа,
- c) Прегледни план града Суботице у размери 1:5000 у којем је приказана сама улична мрежа,
- d) Прегледни план града Суботице у размери 1:5000 у којем је назначена стара каналска мрежа и пројектовани главни улични канали,
- e) Књига, тј. списак улица са знаком сталних тачака за регулационе линије,
- f) Подужни пресеци појединих улица /дужине: 1:1000, висине: 1:100,
- g) Подужни пресек главног канала /дужине 1:5000, висине 1:100, Искази за улице и подаци.³⁰

У то време започео је грађевински бум у Суботици. Велике зараде које је доносила производња и трговина пшеницом, али и другим пољопривредним производима, улагала се у изградњу спратних најамних и стамбених палата у центру града, али и приземних грађанских кућа у ширем подручју центра, које су грађене према грађевинском правилнику, по дефинисаним зонама. Зоне су биле распоређене концентрично, са продорима главних путева на којима су се морали градити репрезентативнији објекти од оних у унутрашњости градске периферије. У центру су се градили једносратни и двосратни објекти, а висина објеката, као и квалитет градње, опадали су идући према периферији и формирали карактеристичан изглед града Суботице, још и данас препознатљив. Поређења ради, Титус Мачковић, један од најзначајнијих суботичких архитеката, чија се каријера поклопила са периодом највећег развоја града од 1880. године до Првог светског рата, пројектовао је, судећи према сачуваној грађи у Историјском архиву Суботице, више од 400 кућа, стамбених палата, вила, фабрика, гробница и разних других објеката

---

³⁰ Списак свих планова и карата који је урадио Михаљ Кењвеш Тот за потребе града у оквиру премеравања града забележен је у документацији 1932. године, када је градска управа припремала израду новог регулационог плана. IAS, F: 47, V 1158/1932.

и у два наврата био је главни градски инжењер. Поред њега, изузетна архитектонска остварења пројектовали су Ференц Рајхл, Геза Коцка, Нандор Вагнер, Матија Шалга, Пал Вадас и други. Више значајних објеката у Суботици пројектовали су градитељи из Будимпеште, међу којима је био Еден Лехнер, Марцел Комор, Деже Јакаб, Ласло и Јожеф Ваго.

Град се нагло развио за време мандата двојице градоначелника – Лазара Мамужића, који је био на положају градоначелника од 1884. до 1902. године чија заслуга је била и изградња палата на потезу данашњег Рајхловог парка, и Кароља Бироа, који је на овом положају био од 1902. до 1919. године. Почетком XX века, у периоду мандата Кароља Бироа, у Суботици су изграђени неки од најзначајнијих јавних објеката, међу којима: градска кућа (завршена 1912) и синагога (подигнута 1902), као и објекти на купалишту Палић (завршени 1910), према пројектима будимпештанских архитеката Марцела Комора и Деже Јакаба. Град Суботица је 1900. године имао 82.122 становника.³¹

Први светски рат прекинуо је економски и грађевински развој града. Суботица се после рата нашла у саставу нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у пограничној зони, одсечена од залеђа са којим је до тада била повезана. Ипак, Грађевински правилник из 1882. године остао је на снази све до 1931. године када је изгласан Грађевински закон нове државе, односно 1938. када је Суботица добила нови Грађевински правилник градске општине Суботица.³²

---

³¹ V. Aladžić, *Uticaj zakonodavstva na prostorni razvoj Subotice*, 97.

³² *Građevinski pravilnik gradske opštine Subotice*, Subotica 1938.

Viktorija Aladžić

INFLUENCE OF LEGISLATION ON SPATIAL PLANNING
OF THE CITY OF SUBOTICA FROM EARLY 18TH CENTURY
TO THE WORLD WAR I

Summary

At the beginning of 18th century, after Turks left the region of Bačka, town Subotica became a part of Habsburg Monarchy, later Austrian Empire and Austria-Hungarian Monarchy. During this period, it passed a difficult phase of growth and development from the status of garrison town as a part of Military border, later getting status as market town, up to the moment when the settlement acquired the status of free royal town in 1779. In this process of town development, which lasted more than 150 years, key role in ruling the city and it's planning, had the royal administration. Royal commissars were send, in a first half of 18th century, to the town, to teach members of town Senate to rule the town, it's development and planning and to control their work. Town planning was directed by the building rules and regulation plans made on demand of royal commissars. Although Subotica then had a status of a free royal town, it had a village appearance. Most of the houses in the settlement were village houses. After the establishment of Dual-Monarchy in 1867 Subotica had finally acquired it's full local autonomy as a free royal town, and could freely develop, but still under supervision of administration in Budapest, considering plans and projects that were of state interests. When railway was introduced in the town in 1869, the door was opened for quick and fast development of town economy. Economic development changed appearance of a settlement in only 40 years at the turn of 19th to 20th century. Instead of small village houses, Subotica citizens started to built palaces and two and three story tenement houses, as well as important public buildings. Most important role in that period in definition of town design and way of building the houses, had the Building rule book of Subotica free royal town inaugurated in 1882, on demand of royal administration from Budapest. Building rule book was ac-

accompanied by the Regulation plans that were directing building of town up to the 1931 when the new Building Law was inaugurated, by the government of newborn Kingdom of Yugoslavia, in which Subotica was incorporated after the First World War. Building rule book from 1882 and the Regulation plan from 1884 had key role in designing the city of Subotica and its unique urban environment giving the town its specific character and identity preserved up today.

Key words: socio-political structure, construction rule book, town of Subotica, town planning, legislature

---

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ГРАДОВА У МАКЕДОНИЈИ
(С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА XIX ВЕК)

Апстракт: Разматрана су политичка и економска збивања у Македонији током XIX века и њихов утицај на демографски развој градова. Распадање војно-феудалног система у Османлијској империји, преласком са спахијског на читлучки систем, повећало је личну и имовинску несигурност, као и терор над зависним сељацима. Ова појава у великој мери је допринела да се повећа број сељака који су тражили сигурност у градовима. Постојани прилив у периоду 30-их до 60-их година XIX века деловао је на демографске промене и повећање броја становништва.

Кључне речи: демографски развој, реформе, Османска империја, Македонија, административна подела, вилајети, путописци, сеоско и градско становништво, градски центри

Сведочанства о административној подели Македоније, као саставном делу Османске империје, у разним периодима османске владавине су малобројна. Административна подела у европским областима била је више пута мењана. Прва административна подела у XIX веку спроведена је 1834. године, али је већ пет година касније претрпела измену.¹ Нова подела десила се 1864. године, када је европски део Империје био подељен на 10 вилајета од којих су два – Солунски и Битолски – била у Македонији.² Крајем јуна 1867. годи-

---

¹ Н. Михов, *Населението на Турција и Българија през XVIII и XIX век*, том III, Софија 1929, 152.

² К. Битоски, *Бројот и составот на населението во Битолскиот вилает во крајот на XIX век*, Историја, VI/1, Скопје 1970, 101.

не био је формиран и Солунски вилајет.³ Македонија је 1868. године опет била подељена на два вилајета – Солунски и Скопски.⁴ Пет година касније, 1873/74, сагласно новој административној уредби, на историјској сцени се појавио Битољски вилајет, који је укинут 1878. године.⁵ Годину дана касније, Битољски вилајет је опет био формиран и тада се Македонија нашла у саставу три вилајета: Битољског, Солунског и Косовског. Ова подела је остала до краја османске управе.

Административне поделе током XIX века утицале су и на демографске промене територије Македоније. Француски конзул Феликс де Божур који је почетком XIX века (1800–1817) пропутовао Македонијом, саопштава да је турско становништво претежно насељавало градове, док је хришћанско становништво живело у селима.⁶ Овај податак су потврдили и остали путописци који су крајем XVIII и почетком XIX века путовали Македонијом. Централни и најлепши делови градова припадали су Турцима, а у својим рукама имали су и сва војна и административна права.

Због лоших хигијенских услова становништво које је живело у градовима често је било десетковано од заразних болести. Међутим, крајем XVII и почетком XVIII века, почео је процес насељавања градова из околних села, што је имало велики утицај на њихов демографски развој. Тада се, први пут у градовима, дотада насељеним турским, грчким и јеврејским становништвом, појавило и македонско становништво, које их је током година бројем и надмашило.

Све изразитије распадање војно-феудалног система и поступно потпадање Империје под економску и политичку зависност од великих европских сила, које је добило на интензитету после Кримског рата (1853–1856), утицало је на промене у економском и друштвеном систему Османске империје. Процес преласка од спахијског на читлучки систем, који је започет још раније, сада се развијао много бржим темпом и захватио је читаву Империју. Некадашњи

---

³ С. Ризај, *Управно-политичка реформа у Македонији – Косовском, Битољском и Солунском вилајету (1875–81)*, у: Македонија во Источната криза (1875–1881), МАНУ, Скопје 1979, 169, 181.

⁴ Д. Димески, *Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилајет (1893–1903)*, второ издание, Скопје 1982, 65–66.

⁵ Ibid, 66–67.

⁶ Хр. Гандев, *Фактори на бугарското възраждане*, Софија 1943, 147–185.

спахијски корисник земље постао је читлук-спахија, односно сопственик земље. Његова власт над сељацима постала је неограничена. Тадашње спахије и друга лица која су приграбила земљу, узимала су тапије на њу, и задржавали су онолико сељака, колико им је било неопходно за обрађивање земље. Положај сељака био је тежак и због учесталих напада разбојничких група које су вршиле насиље над незаштићеном рајом.

Имовинска несигурност и систематски терор допринели су повећању броја оних који су тражили спас у оближњим градовима, где су налазили мир и сигурност. Повећању броја хришћанских становника у градовима припомogle су у знатној мери и учестале појаве заразних болести (чума), које су 1810, 1812–1814, 1831, 1833–1836. године покосиле турско становништво. У овом периоду досељавало се и влашко становништво које се насељавало у Македонији, бежећи од терора Али-паше Јанинског (уништавање града Москополе и других), као и од неких других насилника у јужној Албанији.

Имајући у виду да османске власти до средине XIX века нису обавиле попис становништва, једини извор за реконструисање броја становника у овом периоду су страни путописци и истраживачи. Они у својим делима пружају, иако “непотпун”, утисак како се повећавало становништво по градовима у току првих деценија XIX века. Приближну слику демографских промена у градовима Македоније крајем 30-их година XIX века даје нам француски научник Ами Буе (1794–1881), који је два пута пропутовао Македонију, и то 1836. и 1838. године.⁷

Када је Ами Буе путовао, територија Македоније била је подељена између паше из Скопља, везира из Битоља, паше од Солуна, Сереса и Тетова, војводе из Дупнице и муселима из Џумаје и Костура.⁸ Богате котлине: Скопска, Солунска, Населишка, Гевгелијска, Струмичка, Валандовска, Дојранска, Лагадинско-Бесичка, Невро-

---

⁷ Његова најпознатија дела која се односе на земље и људе Балканског полуострва: *“La Turquie d’Europe* (“Европска Турска”), Paris 1840, I–IV; *Sur L’établissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d’Europe* (“О изградњи добрих путева и посебно железничких линија у Европској Турској”), Vienne 1852; *Recueil d’itinéraires dans la Turquie d’Europe* (“Збир маршрута по Европској Турској”), Vienne 1854, I–II.

⁸ С. Станинска-Поповска, *Ами Буе за Македонија*, Скопје 1999, 214.

копска, Серска, Разлошка, Горњоцумајска, Радовишка, Кочанска, Полог, Пелагонија и друге, као и планинске области Кукуша и Дебра, Бојмија, Пијанец, Малешево, Осоговија и друге, већином су биле насељене македонским становништвом.⁹

У продужетку биће презентирани градови које Ами Буе помиње у делу *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe I-II* (Vienna 1854), и то као чиста **словенска** места крајем 30-их и почетком 40-их година XIX века: **Куманово** (3.000 становника) било је насељено само словенским становништвом (P. I. 1854, I, 304); **Кавадарци** (2–3.000 становника), не спомиње ниједно друго становништво осим славонског (P. I. 1854, I, 252); **Штип** (15–20.000 становника) већим делом (*en grande partie*) били су Словени (P. I. 1854, I, 248); **Воден** (7–8.000 становника), већим делом (*en grande partie*) Словени, Грци и Власи (P. I. 1854, I, 281); **Лерин** (700 фамилија према Rouquville), добрим делом (*en bonne partie*) Словени и муслимани. У Горној Цумаји (3–4.000 становника) живели су Словени, који су чинили основни део становника (*le fond de la population*), а било је и доста Турака (P. I. 1854, I, 226); **Охрид** (најмање 6.000 становника), живели су Словени и Власи, имао је нешто мало Албанаца или мали број муслимана (P. I. 1854, II, 100); **Прилеп** (6–7.000), највећи део били су Словени и Власи (P. I. 1854, I, 254); **Кратово** (5–6.000 становника), становништво је било подељено на Словене и муслимане (P. I. 1854, 244); **Тетово** (4–5.000 становника) становништво је било подељено на словенско, муслиманско и албанско (P. I. 1854, I, 309); **Кичево** (1.500 становника), трећина су били Словени (P. I. 1854, II, 109).¹⁰

За град Битољ Ами Буе говори: „...да је становништво у граду било разноврсно са приближно 40.000 становника”.¹¹ У делу *Revue d'itinéraires* (1854, I, 257), преузима податке од Dr Müller-a, који пак даје податке за укупни број становника у граду, као и за Битолски пашалук: “35.170 становника, од којих 17.000 мухамеданаца, од којих 8.000 Албанаца, 5.800 Словена и 2.400 азијских Турака, у које се убраја и гарнизон, и око 5.000 жена, затим 12.500 хришћана, од којих 9.000 Словена, 3.500 Грка и 700 Влаха, 1.200 Албанаца-ка-

---

⁹ Македонија како природна и економска целина, Скопје 1978, 33–227.

¹⁰ С. Станинска-Поповска, Ами Буе за Македонија, 218–219.

¹¹ Ibid, 219; В. Кънчов, Избрани произведения, т. II, Софија 1970, 536.

толика, 1.400 Јевреја и нешто више од 2.000 Цигана. Müller наводи укупан број од 76.000 становника у граду и пашалуку, од којих су 35.000 били хришћани.¹²

За повећање становништва у Битољу свакако је главни разлог био премештај центра дотадашњег Румелијског елајета из Софије у Битољ, када је град претворен у један од највећих војно-административних центара европског дела Турске.¹³ У граду је радило 2.000 трговачких предузећа од којих су многа имала своја заступништва у Бечу и Лајпцигу, а друга су имала заступништва у Солуну. Битољ је постао главни центар за отпремање робе која је била намењена за целу западну Македонију и главно извозно место за тај део земље. Крајем XIX века град Битољ је већ бројао око 47.000 становника, од којих су 20.000 били Македонци, а остали који су насељавали град углавном су били Турци, Власи, Јевреји и други.¹⁴

И Скопље је у XIX веку стекло економски и административни значај, како за северни део Македоније тако и за суседне области. У њему се стално повећавао број становника и то претежно досељавањем из суседних сеоских насеља. Скопље је 1835. године имало 10.000 становника; 1865. године приближно 21.800, од којих је 13.000 чинило муслиманско становништво, већином Турци, и око 8.000 хришћана и то у највећем броју Македонаца.¹⁵ У 1874. години, од 22–25.000 становника, колико је град имао, половина су били Македонци.¹⁶ Крајем XIX века, и то убрзо после изградње железничке мреже, која је град повезивала са светским тржиштем, број становника се повећао на 31.900, од којих су 13.000 били Македонци, 15.000 Турци, а остали Јевреји, Власи, Грци (трговци из Солуна), Албанци и Цигани.¹⁷ За разлику од Битоља и Скопља, град Серес,

---

¹² Ibid., 219.

¹³ Главни иницијатор административне реорганизације Османске империје био је паша Мехмед Фуад који је 1864. године донео *Уредбу за нову административну поделу*, уместо дотадашње поделе на ејалете. Више код: Ahmed Aličić, *Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XII–XIII/1962–3, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1965, 219.

¹⁴ *Македонија како природна и економска целина*, 194–195.

¹⁵ Ibid, 176.

¹⁶ В. Кънчов, *Избрани произведения*, 505.

¹⁷ *Македонија како природна и економска целина...*, 176.

који је био центар Серског санцака и највећи економски центар источне Македоније, имао је крајем седамдесетих година 25.000 становника, међу којима су најбројнији били Турци. Крајем века, од укупно 28.100 становника, македонско становништво у овоме граду бројало је само 2.200. Најбројнији су били Турци (11.500), чији се број повећао досељењем Турака из Бугарске, затим Грци, Власи и други.¹⁸ Остали центри санцака, као на пример Драма и Дебар, ни до краја XIX века никада нису превазишли број већи од 15.000.

Групи већих градова припадала су и два локална центра: Велес и Штип. Као и скоро за све градове у Македонији, тако је и за Велес био карактеристичан суживот муслимана и хришћана. Бројчана надмоћ муслимана почела је почетком XIX века да се губи. Становништво Велеса се већ средином педесетих година XIX века повећало на 15–20.000, а његов највећи део чинили су сељаци из околине. У ово доба град Велес је био један од најразвијенијих градова у Македонији. Његови богати трговци имали су развијене трговачке везе са Аустријом и Угарском, као и са већим градовима у Османској империји.¹⁹

На сличан начин се развијао и град Штип, који је почетком XIX века, са већим интензитетом после Кримског рата, био насељаван са читлука. Тада су османске власти дозволиле да се граде куће у граду. Штип је током XIX века имао и највећи и најбржи пораст градског становништва, који је достигао 15–20.000 становника.²⁰

По броју становника истакли су се и неки други градови у Македонији, на пример, Прилеп, Костур, Воден, Струмица, Охрид и други, у којима је њихов број у просеку износио од 7.000 до 13.000.²¹ Ами Буе наводи да је град Прилеп 1836. године имао 6–

---

¹⁸ В. Кънчов, *Избрани произведения*, 476; *Македонија како природна и економска целина*, 110.

¹⁹ А. Матковски, *Македонија во делата на странските патетисци 1827–1849*, Скопје 1992, 13; Н. Сотировски, *Извештаји француских конзула у Битољу о југозападној Македонији у доба Кримског рата*, ЛИЧ, VIII/4, Београд 1969, 117; И. Г. Сенкевич, *Новые материалы по истории южных славян*, Славянский архив, Москва 1963, 242.

²⁰ Р. Попларзов, *Ослободителните вооружени борби на македонскиот народ во периодот 1850–1878*, Скопје 1978, 32.

²¹ *Ibidem*.

7.000 становника.²² Руски путописац Е. Тимаев, који је пропутовао Македонијом 1865. године, износи да је овај град имао 8.000 становника. Од њих мања половина били су Турци, а већа хришћани.²³ До 1868. године привредни развој омогућио је значајно повећање становништва, које је те године износило 15.000–20.000.²⁴ Дугогодишњи учитељ у Прилепу, Кузман Шапкарев, износи податак да је 1872. године само у граду живело 5.596 становника, већином хришћана, који су живели у 12 махала.²⁵ Интересантно за овај град је то да и после 1878. године бележи пораст становништва и поред опадања заната и затварања познатог прилепског вашара. Аустроугарски вице-конзул у Битољу, А. Крал спомиње да је 1897. године Прилеп имао 20.370 становника, од којих су 12.000 били Словени.²⁶

Сваки град у Македонији је био познат по неком занату. Тако су Охрид и Костур били познати по кожарском занату, што им је омогућавало да воде интензивну трговину с већим градским центрима на Балканском полуострову, као и са неким европским градовима. И град Тетово крајем 70-их година XIX века, и поред опадања заната, постао је већи град, чији је број становника достигао 19.200. За разлику од њега, опадање заната до 40% у граду Костуру, пратило је и смањење броја становника. Међутим, у суседним подручјима појавила су се мања градска насеља, на пример Лерин, који је крајем XIX века (1897) имао 9.824 становника.²⁷

У Македонији су, као и у осталим балканским земљама, најбројнији били мањи градови, који су се највећим делом и појавили током XIX века. На појаву малих градова велики утицај имали су

---

²² *Историја на македонскиот народ*, 2, Скопје 1969, 16.

²³ А. Матковски, *Опис на Македонија (1865 г.) според рускиот путописац Е. Тимаев*, Историја, XII/1–2, Скопје 1976, 213.

²⁴ Данчо Зографски, *Прилепскиот панаѓур во минатото*, Годишник на правно-економскиот факултет во Скопје, Скопје 1956, 112.

²⁵ К. Шапкарев, *Описание на град Прилепъ съ околността му, на молебмиѣтъ у учебниѣтъ заведения*, Читалище, III/2, Цариградъ 1872, 167–168.

²⁶ Т. Томоски, *Населението на Битолскиот санџак во 1897. година според статистичкиот преглед на австро-унгарскиот вице-конзул А. Крал*, Историја, V/1, Скопје 1969, 45.

²⁷ Р. Поплазаров, *Ослободителните вооружени борби на македонскиот народ во периодот 1850–1878*, 32–33.

реформски подухвати Османске империје, између осталих, и закон којим се повећао број нахија. Међутим, још већи утицај имале су привредне и географске везе, као и способност људи да се уклопе и снађу у новим условима. Познати мањи локални центри су били: Куманово, Бер, Енице-Вардар, Кукуш и други, који су током педесетих и шездесетих година XIX века мање-више били или изгледали као већа села. Већи део њих нарастао је два до три пута, током 10 до 30, или више година. Највећи развој доживело је Куманово које је, како наводи немачки путописац Хан, од „већег села” са око 3.200 становника нарасло на 14.530 (крајем XIX века).²⁸ И поред тога што је изградња железнице у многим градовима проузроковала опадање, на друге градове, као шта је била Гевгелија, утицала је позитивно. Статистике говоре да је око 1870. године у граду живело 1.610 становника; од којих су 1.257 били Македонци, а остатак је чинило турско и влашко становништво. Почетком 80-их година у граду се населио и изванредан број Турака и Черкеза из Бугарске, као и бројно становништво из суседних села које је продужило да се бави пољопривредом и гајењем култура тражених на тржишту. Крајем века број становника је нарастао на 4.175, од којих су 3.000 били Македонци, 650 Турци, 175 Черкези, 120 Власи и 230 Цигани.²⁹

Друга група градова, као Струмица, Петрич, Неврокоп, Банско, Крушево, Негуш и други, која је на почетку имала брз економски развој, крајем XIX века почела је да заостаје у развоју (Негуш, Неврокоп, Кожани и др.). Ово је било карактеристично за већу групу градова, чији је број становника износио од 3.500 до 7.000. Мању подгрупу градова из ове групе, којих је у Македонији било 25–30, сачињавали су мањи и нешто већи градови, смештени по два у једном реону (најчешће у једној котлини), где нису постојали услови за њихов развој. Такав је био случај са градовима Кавадарци и Неготино у Тиквешкој котлини, Кочани и Веница у Кочанској котлини, Пехчево и Берово у Малешевији, Банско и Разлог у Разлошкој котлини и други. За њих је карактеристично то да је један од та два града једва успео да се развије до граница мањег града, као што су били Веница, Неготино, Берово итд, док је други дуго времена остајао ништа дру-

---

²⁸ В. Кънчов, *Избрани произведения*, 549, 515, 464 и др.

²⁹ *Македонија како природна и економска целина*, 82.

го до „велико село”. Другачији су били услови у којима су се развијали Тетово и Гостивар у Полошкој котлини, па је први успео да се развије у већи град, а други се тек приближио граници мањег града.

Последњих деценија XIX века нагло је престао развој градова, како на економском, тако и на демографском плану. Одвајање Кнежевине Бугарске и анексија Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске имали су негативан утицај на привредни развитак градова у Македонији, будући да су македонски градови имали развијене трговинске везе са овим земљама, пре свега због извоза разних занатских производа из македонских градова. Након политичких промена 1878. године, ове земље су престале да буду погодно тржиште за робу из македонских градова. Томе су у великој мери допринеле и заштитне царине које је увела Аустроугарска за робу која је уношена на њену територију. Са друге стране, Османска империја је увела нове таксе, које су износиле 12% од вредности извезене робе. Високе царине су имале негативан утицај и на производњу и на трговину занатским производима. Македонско тржиште је било преплављено јефтином индустријском робом која је била велика конкуренција за македонске занатске производе. С развојем прекоморске трговине, од стране европских држава уносила се роба какве је у Македонији било у изобиљу, па и за извоз. Град Серес је био познат по производњи памука. Са уласком јефтиног памука из Индије, цена македонског памука је драстично пала, што је имало негативни утицај на економски развој града. Исто је било и са другим индустријским културама: опијумом, дуваном, свиленом бубом и другим. Градови Велес и Охрид, надалеко познати по производњи и изради животињских кожа (сахтијана), изгубили су такође свој некадашњи економски и културни утицај.

У овоме периоду у Македонији је било и неколико устанака, као Разловечки 1876, Кресненски 1878/79, а касније и Брсјачка буна 1880/81. године. Због тих устанака, и њиховог неуспешног исхода, а затим и због репресалија које су уследеле, велики део Македонаца је био принуђен да се пребаци у Бугарску, која је била територијално најближа. Број пресељених Македонаца није могуће точно утврдити. Процес исељавања је био најинтензивнији у горњоцумајском, разлошком и мелничком крају. Ни после ових догађаја, процес исељавања из Македоније није престао. Он је био претежно условљен

унутрашњом несигурношћу, коју је пратила и немаштина. У ово време најинтензивније се исељава становништво из Велеса, Прилепа са околином, Охрида и Битоља, а затим из костурског, паланечког и тетовског краја. У мањој мери исељавало се и становништво скопског и кумановског краја.³⁰

О томе какве је размере имало исељавање говори и констатација једног савременика, који је 1884. године живео у Прилепу: „Остао сам поражен и крајње узрујан кад сам видео како се све изменило [...] Место богатог и некада веселог Прилепа, сада се тамо све изменило, сви су замишљени, мрачни, са погледом надоле; све је пошло у пропаст [...] Европска индустрија је запустила занате [...] Прилеп из дана у дан пропада, становништво је почело да бежи у туђе крајеве“.³¹ Познати македонски сакупљач народних умотворина, Кузман Шапкарев, за економско опадање града Охрида крајем 90-их година XIX века констатовао је: „Данас је остао само стоти део некадашње трговине. Охрид данас пати од велике беде [...] Већи део способних мушкараца и младих момака из тих разлога су побегли у туђину, па је данас у овоме граду више стараца и деце, него здравих и способних за рад мушкараца“.³²

Демографске промене у градовима је изазвао и прилив нових муслиманских маса у Македонију. У неким крајевима населили су се мухацири уз помоћ османских власти. Тако се у Скопљу помиње Маџир-мала (махала), а један други аутор помиње да је само у Скопљу било насељено око 2.000 муслимана, који су били смештени у Чаир-мали, Топаони, код Железничке станице и у другим крајевима града.³³ Ове промене, међутим, нису имале тако велике последице да би утицале на смањење хришћанског становништва у већим македонским градовима. Напротив, хришћанско становништво се током година и даље повећавало.

---

³⁰ Г. Тодоровски, *Миграциони покрети у Македонији од Берлинског конгреса 1878. до почетка првог Балканског рата 1912. године*, ЈИЧ, 3–4, Београд 1970, 123.

³¹ Н. Г. Еничџић, *Възпомяния и бѣлѣжки*, Софија 1906, 186–187.

³² Д. Зографски, *Работничкото движење во Македонија до Балканските војни*, Скопје 1950, 71.

³³ Г. Тодоровски, *Миграциони покрети у Македонији од Берлинског конгреса 1878. до почетка првог Балканског рата 1912. године*, 122.

Silvana Sidorovska-Čupovska

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF CITIES IN MACEDONIA
(WITH SPECIAL REFERENS TO 19TH CENTURY)

Summary

During the 19th century noted the prominent decay of the military-feudal system in Ottoman Empire and increasing economic and political dependence on the great European powers. This was the period when the Empire existed in great personal and property insecurity in the Macedonia villages. It is greatly affecting their settlement in the cities where they found safety. Until then, in the cities mostly lived Muslim population which is dominated in all areas of social life. Steady inflow of the peasants in the period 30-60's 19th century activity to demographic changes in the cities. Until 60's 19th century in Macedonia mention the cities that are its size and economic development began to outweigh some cities in the liberated Balkan states. The penetrating of Muslim masses in Macedonia during 80's 19th century, had no effect on the number Christian population in the Macedonian cities.

Key words: demographic development, reforms, Osmanic Empire, Macedonia, administrative division, vilayets, authors of travel journals, village and town population, town centers

---

Ogden MARINA, Divna PENČIĆ

URBAN TRANSFORMATION OF SKOPJE
FRAGMENTED CITY – LEGACY FROM THE HISTORY

Abstract: The process of spatial and urban planning was intensified at the end of 19th and beginning of 20th century, as a result of the modernisation of the Ottoman Empire that was stirred by the new geo-political context in the region, but also by the influences of the new concepts and models of urban forms.

The differences between the conceptual and real transformation of the urban policies and plans at one end, and transformation of the urban fabric at the other, reflect the frequent shifts in political order and inconsistency of the political elite in the process of realisation of the established concepts and ideas in urban planning.

The historical cycles in urban planning of Skopje and the different level of realisation of the conceptual and real transformation within the urban fabric of Skopje resulted in a fragmented plan of the city. These series of conceptually and morphologically different fragments of urban form coexist in time and space as a collage of complex urban strata that creates the unique image of the city.

Key words: Urban plans, Transformations, Urban form, Fragments

The present urban form of Skopje, the largest city in the Republic of Macedonia, is a result of continuous stratification of differentiated layers through the process of urban transformations. These transformations can be observed and understood through reconstruction of the historical and morphological processes that shaped the present condition of the city. A number of historical events and policies that have resulted from those events generated the geopolitical and social context of development of the city. Through a timeline of more than two thousand years, the geopolitical context and diffusion of different political and military configurations have created a specific historical context for development of the city of Skopje (Figure 1).

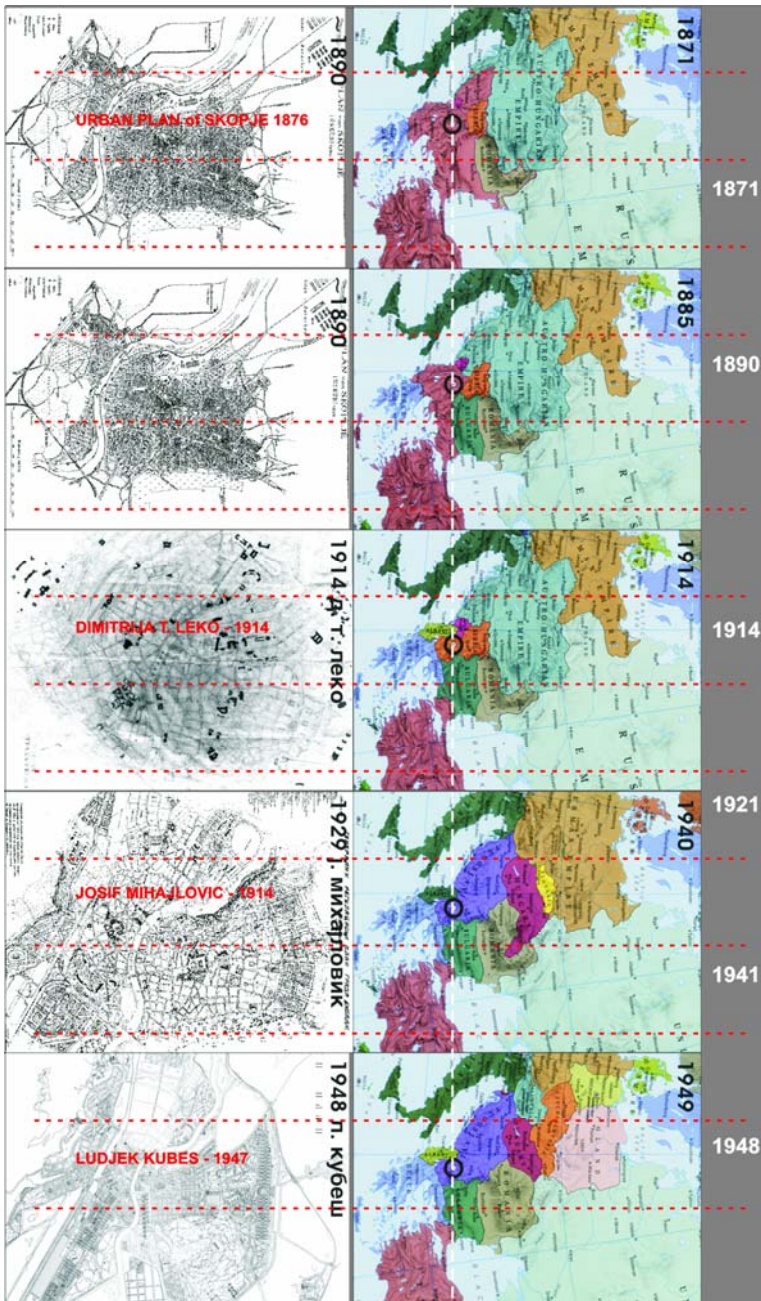

Figure 1. Timeline of geopolitical context and urban plans

The policies through which these changes were implemented have influenced the process of urban transformation of the urban centres in Macedonia, and especially the city of Skopje, on two main levels.

Firstly, they had an influence on the conceptual level, as a referential model for development of urban plans and introduction of new ideas and concepts, and secondly, as a strategy for implementation of planning policies in reality and within the urban fabric. In order to establish a comprehensive base for better understanding of the historical, conceptual and material context of the processes that shaped our cities, the focus of our work is put on the urban transformation of the city of Skopje at the end of 19th and beginning of 20th century.

Historical and morphological transformation of the city of Skopje

Historically, Skopje can be determined as a traditional city that, as a result of the modernisation and westernisation of the Balkan cities in the period of 19th and 20th century, has undergone through a series of divergent processes of transformation. In this period, the city development was influenced by the political processes and urban policies of the newly established nation, who began to build its own identity within and in reaction to the dominant Ottoman urban model. At first, the process started to develop as constitution of the new conceptual and referential model and than as disintegration of the dominant model.

The proclamation of Tanzimat from 1839 brought extensive political and socio-political transformation within the existing, old system through political emancipation of all Ottoman citizens. During the second half of 19th century, as a result of this process, new spatial models were introduced and incorporated into the complex urban configuration of the Balkan cities. This period was marked by new planning activities for modernisation of Bitola, (1890),¹ Skopje, de-fortification of Thessalonica (1870–1890),² etc. The dominant Ottoman urban city model, created upon the parallel existence of different subcultures, within its own distinctive territory and lifestyle, determined the diverse complexity and

---

¹ Lory, Bernard; Popovic, Alexandre; “Au carrefour des Balkans, Bitola 1816–1918”, in: *Villes Ottomanes a la fin de l-empire*, 1992, 79.

² Hastaoglu-Martinidis, Vilma; *A Mediterranean City in Transition: Thessaloniki Between the Two World Wars*.

fragmentation³ of the traditional Balkan city. In the period of urban transformation, this model would be put under strong pressure in order to introduce new unitarian city image.

The development of the city of Skopje has followed this path of dissolution and than reconstruction of the urban form through a process of modernisation. At first, this process of modernisation was performed within the existing urban model, but more radical urban transformations were introduced after 1920, with the definite withdrawal of the Ottoman Empire from the Balkan Peninsula. The beginning of the 20th century and the process of de-Ottomanisation and westernisation of the cities, introduced the idea of a unitary city form, implemented in the urban fabric through the strategy of *tabula rasa*⁴ and the functionalism doctrine introduced latter on in the urban policies and urban plans of the city. These conceptual and real urban transformations have dissolved the conventional spatial models.

In order to trace this process, we have analysed the three principal layers of the urban strata in the city of Skopje, recognised as distinctive urban textures that represent the conceptual and real transformation of the urban form:⁵

- fragmented urban form of a traditional Balkan city – represented in the first integral urban plan of Skopje, developed in 1876, in Turkish and German transcription
- unitary model of an urban form – reconstruction towards a European city, represented in regulation and urban plans of Dimitar Leko from 1914 and Josif Mihajlovic from 1929, and
- unitary model of an urban form – reconstruction towards an international type that is part of the urban plan of Ludek Kubesh from 1948. The reason for inclusion of this plan is because it was developed according to the standards and norms that were establish in 1940, right before the WWII (Figure.2).

---

³ Ilhan Tekeli; “Nineteenth Century transformations of Istanbul metropolitan area”, in *Villes Ottomanes a la fin de l-empire*, 1992, 43.

⁴ Yerolympos, Alexandra; *Urban Transformations in the Balkans, 1820–1920, Aspects of Balkan Town planning and the Remaking of Thessalonica*, 1996.

⁵ Bakalcev, Minas; “Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje”, Dis. University “St. Cyril and Methodius”-Skopje, Faculty of Architecture, Skopje, 2004.

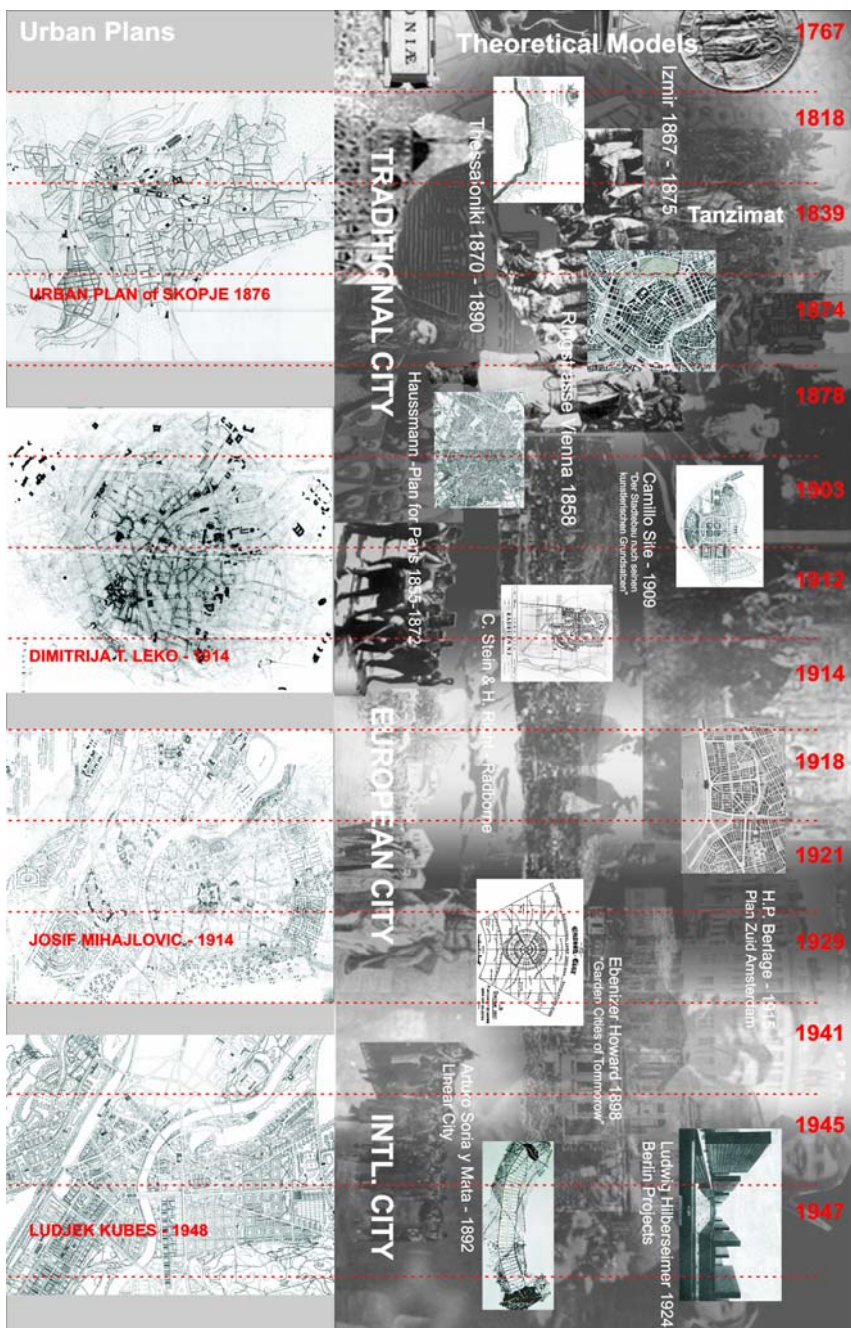

Figure 2. Urban plans and theoretical models

In this analysis of the three principal layers, we have put our focus first on the conceptual and referential model of transformation, which represents the influence of the concepts and ideas that come as a result of the local and global geopolitical contexts and relations that shape the nations and their cities, and then, on the realisation of this conceptual transformation within the existing urban fabric, in order to determine the real impact and consequences of these shifts. The research was carried out through a comparative analysis of the selected cadastral and urban plans with largest conceptual capacity and by morphological analysis of the urban fabric and urban layers. We have selected three major functional levels of analysis: a. points- urban/architectural elements, b. linear elements – the infrastructure and street patterns, and c. urban fields.

Traditional city

As a referential model used in the urban plan from 1890, we can clearly determine a high level of influence of the processes of de-fortification and westernization of the cities like Izmir (1867–1875), Thessalonica (1870), Bitola, etc. This plan represents the traditional form of Skopje with some early phases from the process of modernisation. At the beginning of 20th century Skopje is part of one of the last Ottoman territories in the European continent, and is under strong pressure for reforms and transformations. Until the end of 19th century, the main axis of the city development is along the river Serava, although urban growth is present in other areas of the city. Hence, the main activities of the city are still within the urban territory of Kale, Serava, Vardar and Bit Pazar, but the urban growth is spread towards Topaana, Yeni maalo, Gazi Baba, Chair and on the right bank of the river Vardar.

The traditional urban form is constituted of an urban texture with insertion of great number of sacral and profane public buildings within the organic urban matrix. These elements of the plan, recognised in our study as points, are dispersed into the city and they generally follow the composite structure of the city. As most dominant and with greatest impact on the structure of the city are the mosque complexes of Sultan Murat, Mustafa Pasha and Aladja Djamija, monastery complexes of Sv. Spas, Sv. Dimitrija, etc., than civic buildings such as Suli-an, Kurshumli-an, Besisten, Daut Pasha's hamam, the city railway station, schools of Islahane and Idadija and others.

The street model has a distinctive irregularity determined not by the city geometry, but by its topology. Cadastral lines are recognizable only on the major streets such as Sultan Murat's street and Mahmut Shefket's street. The most distinctive linear element is the railroad, but it is more a peripheral rather than an urban element.

Urban fields of this plan are the fragments of diverse maalas, organised in urban blocks of houses and buildings, differentiated on ethnic and religious bases, by that creating a mosaic of subcultures within the traditional city (Figure.3)

Unitarian city

The regulation plan from 1914, developed by Dimitrije T. Leko, is the first to introduce the unitary model of the city with clear influence from Froster's Vienna's Ringstrasse and the work of Camilo Site in "artistic creation of the cities". With this model, Dimitrija T. Leko introduces the European city model for the city of Skopje.

The urban plan of Dimitrija Leko promotes radical elimination of traditional urban forms and introduces the "tabula rasa" approach. But at the same time it introduces the idea of rehabilitation of historic urban forms, "picturesque" street pattern quality and fragmentation of the city space and green areas. This plan also introduces the development of public domain through series of new civic / public buildings as point elements of the plan, picturesque streets and reconfiguration of the city block as a main urban field. In order to develop large spatial compositions, with typical symmetrical arrangements of parks and more "free" form of the public buildings, the focus of Leko's interventions is on non-urbanised, peripheral parts of the city. The most important complexes that are part of this plan are the Acropolis of Skopje, situated in the old City Fortress site, than the Big and the Small exhibition Park and the University campus on the slopes of the mountain Vodno, the Vardar river Sports Complex and others. Urban blocks are used as a base for regulation and are organised within the existing urban fields. New orthogonal urban blocks are introduced in the new development areas of the city.

The General Regulation Plan from 1929 by Josif Mihajlovic is developed on the basis of the previous one and has a referential matrix in the Haussmann's plan for Paris, with its "grand manner", Howard's Garden cities of tomorrow and Berlage's plan for south Amsterdam.

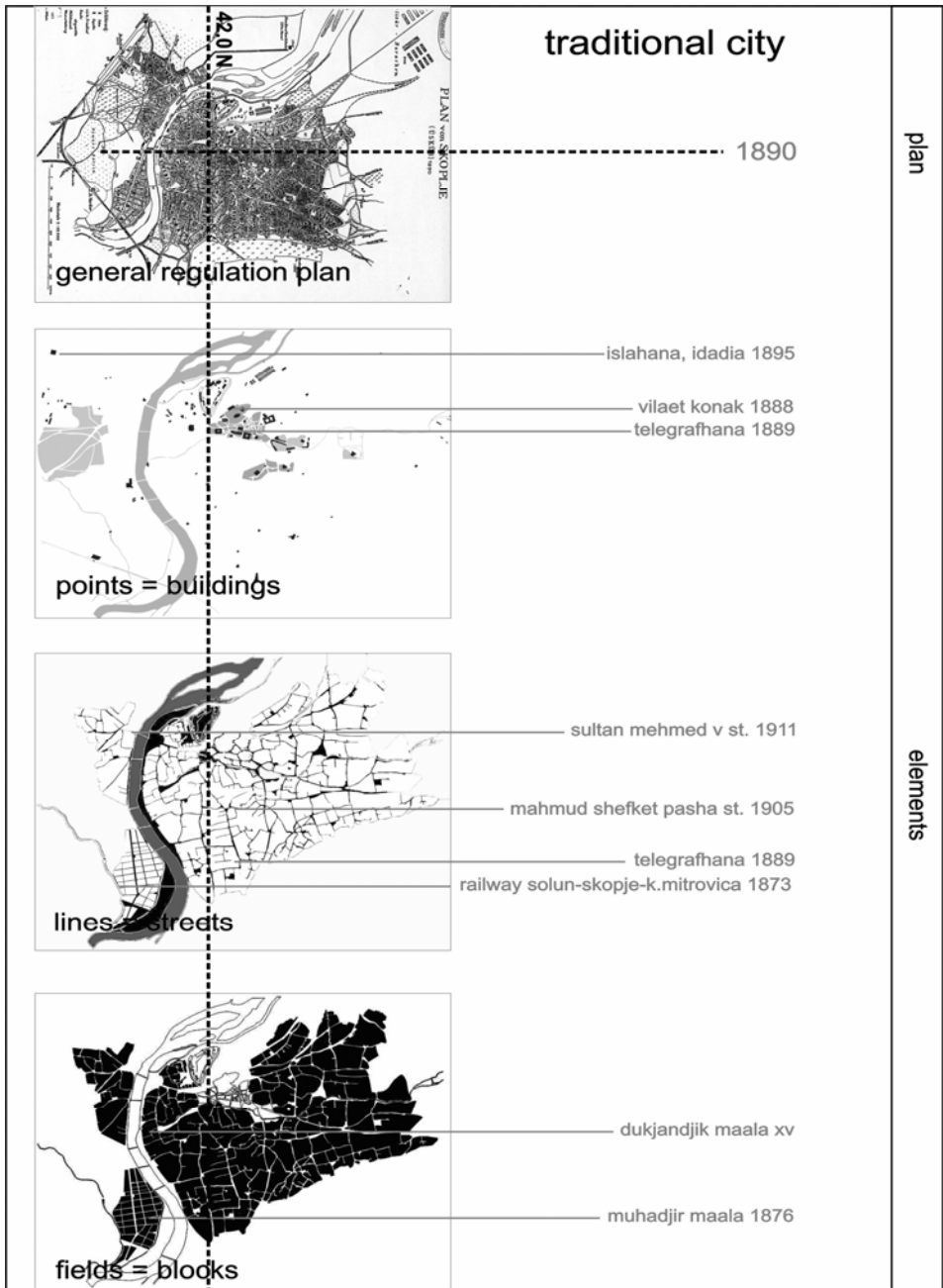

Figure 3. Elements of the Urban Plan from 1890

This plan introduces a more distinctive, formal and geometrical city pattern. The urban fields are functionally differentiated by implicit division of the field into different theme parts. At a conceptual level, Mihajlovic introduces new North-West axis, which interferes with the circular-radial street pattern concept. The new city centre is developed in the north part of the city with radial streets emanating from it. The periphery sites of the city are used for development of new settlements based on the garden city concept. Two administrative centres are positioned within the city, one governmental and the other municipal. Civic, Cultural and Sport centres and an Expo complex with pavilions are also part of the concept. Making strong reference to famous European capital cities, the new city squares on both banks of the river Vardar are entrenched with ensembles of civic buildings.

The street model is geometrised in the “grand manner” spirit, with clear definition of the ring road on the left bank and the trivium theme on the right river bank. The linear elements of the plan are mostly determined by new linear axis and its interaction and combination with the circular-radial street pattern, recognised in the two main circular boulevards (Vinci) that connect the river banks.

The hierarchy of public domain and buildings is introduced into the plan as a succession of the differentiation of urban fields and blocks. The urban blocks are mostly residential and of two distinctive types: urban perimeter blocks and peripherally dispersed blocks (Figure.4).

International city

The plan from 1948 introduces completely different ideological and formal concept, but in its essence, it represents the unitary development city model. However, this time, it is a model of an international city. Referential theoretical models for this plan are Arturo Soria y Mata's Linear City, Tony Garnier's Cité Industrielle, Miliutin's Linear City and others. The urban fields in this plan are now functional zones – residential, industrial, service, green zones and others. Besides the functional zones, dominant urban themes of this plan are public and civic buildings in the form of large linear elements. The administrative centre of the Republic, with the national Parliament (Sobranie), and national Government buildings on the left river bank and its dominant east-west axis, is one of these elements and the City centre, on the right river bank, is the other.

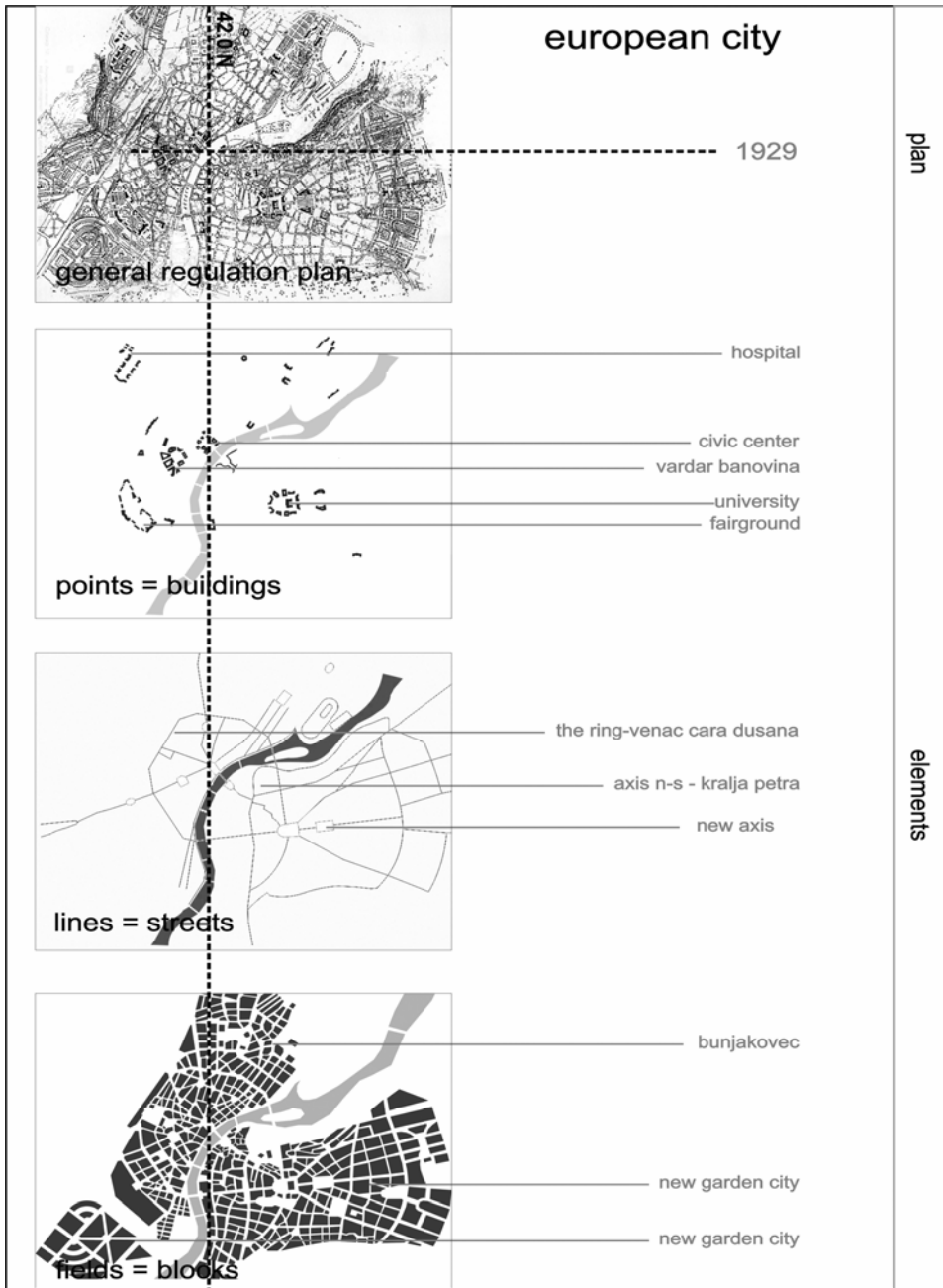

Figure 4. Elements of the Urban Plan from 1929 by Josif Mihajlovic

The streets are linear extensions of the public transportation, and the functionalists' dogma is a matrix for hierarchy of the buildings (points of the plan). New east – west axis of development of the city is introduced, but at the same time, entire historic parts of the city are about to be “erased”. The transport and its linear elements are determined as a distinctive function that connects and integrates other functional zones. New transportation corridors are developed in all directions. This new east-west axis is also a recognisable linear element of the urban plan and city form.

The urban fields within this plan are not identified by urban blocks and gradually they become functional zones, separated in basic units. These basic units (residential, industrial, etc.) are grouped into units of bigger complexity next to the large functional zones (Figure.5).

Fragmented city

The development of the city of Skopje is not in a linear, evolutionary path, but rather in transitional leaps that generate discontinuity and misbalance not only in the planning policies but also in realisation of the urban plans. This city development inconsistency disturbs the image of the city as an integral entity, which makes the process of further planning of the city more complex. This city transition has eventually created the image of the city as a city of fragments that are recognised as connected or disconnected city parts, more like *cities-in-the city*, or *cities-next-to-a city*. This situation creates a unique image of the city of Skopje as a *collage-city* or even a *patchwork-city*. The urban morphology of Skopje is a result of discontinuous and unrelated urban concepts, planning policies and construction processes, implemented or at least used as theoretical ground for urban development of the city. Most of these concepts, using the tabula rasa approach, disturb the development continuity of the urban form and the city as a whole. As a result of this, distinctive urban fragments are recognizable as traces of different phases of the urban transformation and as legacy of various processes that shaped and are still shaping the city of Skopje (Figure.6)

Among the most persistent urban fragments, that made their own history as remains from the traditional city, are the Old Bazaar in Skopje and some small parts of Dukjandjik, Saat Kula and others. These fragments

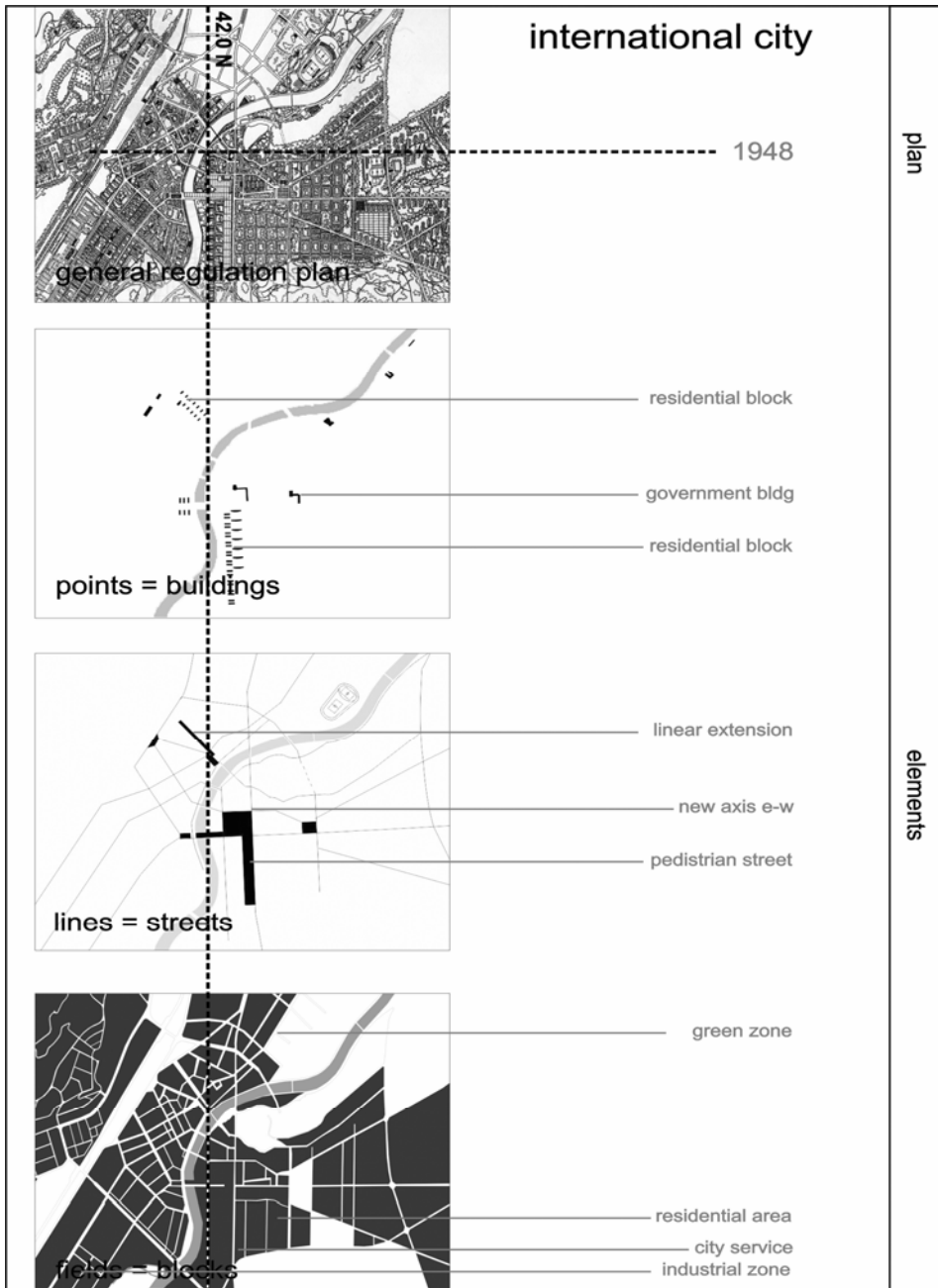

Figure 5. Elements of the Urban Plan from 1948 by Ludek Kubes

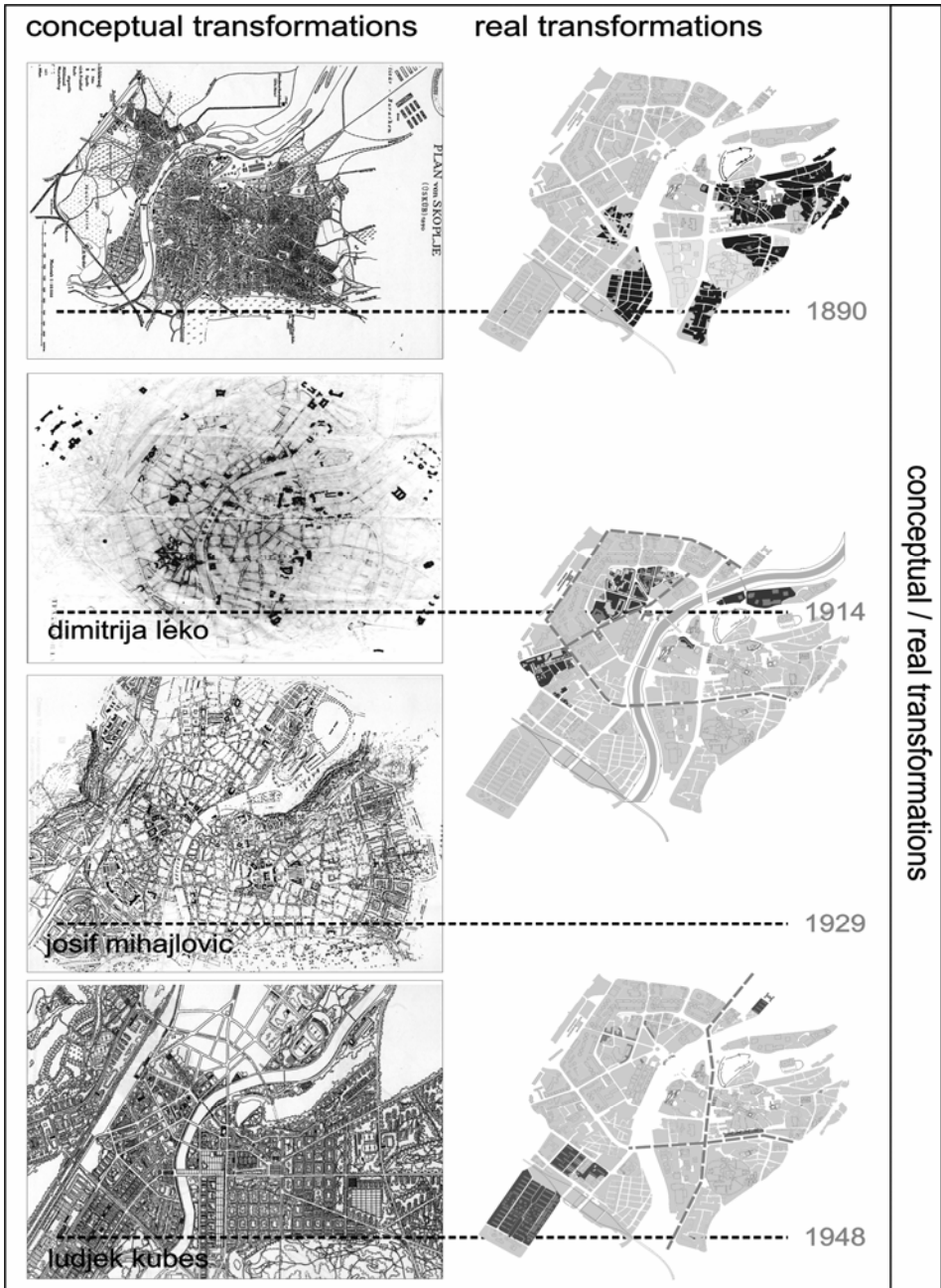

Figure 6. Conceptual and real transformations

continue to exist in their recognisable urban matrix, the organic street patterns and in parcels that follow the rules of topography and society, rather than those of geometry. Some of the buildings as elements of that period, like the large religious complexes of mosques and churches, hamams, hans, etc., still exist, keeping their great historical and archaeological importance.

Fragments from the period of transformation towards the European type of city can be seen in the central part of the city, within the area of the Small Ring (Mal Ring), and in some parts of Novo maalo, Debar maalo, Bunjakovec, as well as in some parts of Kisela Voda. But the most important element from that period is the continuous existence and development of the urban matrix based on the circular-radial concept of boulevards and perimeter blocks, that was established by the Urban plan from 1914, confirmed with the Urban plan form 1929, and still serves as one of the main elements of the city.

With the Urban plan from 1948 this street model was preserved, but at the same time, the substitution and dissolution of the complete physical structure of the city – buildings and urban blocks- was introduced as a major planning policy. Realisation of the idea of the international city has led to a deconstruction of most of the urban blocks and larger buildings, but at the same time, and especially because of some of the latter events that would radically change the destiny of the city, resulted in preserving of a large number of fragments that are still in place. These fragments are part of the physical structure of the city, although some of them are also from the domain of transportation and functional zones and zoning policies. Still existing as programmes are parts of large public centres and industrial zones, and partially as a physical elements, large new residential areas and settlements. One of the most important elements – fragments of the city that still exists is the east-west city axis, which remains to be the leading route and generator of the urban development of the city of Skopje.

The process of interaction and transformation of all these levels can be understood as a model of chronological and morphological fragmentation that re-constructs the relation between the fragment and the whole in a context of different urban models and through the concept of intertextuality. The structure of the transformation and its impact on the urban form of Skopje has been established through the particularities of the

urban plans, the sequences of conceptual transformation and the introduction of urban themes and their reflection upon the traditional city form.

It is obvious that only fragments of the plans have been realised in reality. Those parts represent conceptual, theoretical and formal models that are introduced by plans that are built upon them. But at the same time, the partial realisation of fragments of the plans in the reality of contemporary Skopje represents the essence of the policies and processes that have shaped (and are still shaping) the city itself (Figure.7).

Conclusion

The process of spatial and urban planning was intensified at the end of 19th and beginning of 20th century, as a result of the modernisation of the Ottoman Empire that was stirred by the new geo-political context in the region, but also by the influences of the new concepts and models of urban forms.

The differences between the conceptual and real transformation of the urban policies and plans at one end, and transformation of the urban fabric at the other, reflect the frequent shifts in political order and inconsistency of the political elite in the process of realisation of the established concepts and ideas in urban planning.

The historical cycles in urban planning of Skopje and the different level of realisation of the conceptual and real transformation within the urban fabric of Skopje resulted in a fragmented plan of the city. These series of conceptually and morphologically different fragments of urban form coexist in time and space as a collage of complex urban strata that creates the unique image of the city.

Only through a profound observation and research of the fragments of the cities that are legacy of the history, and the processes that are shaping them, we will be able to understand and build the future of our cities.

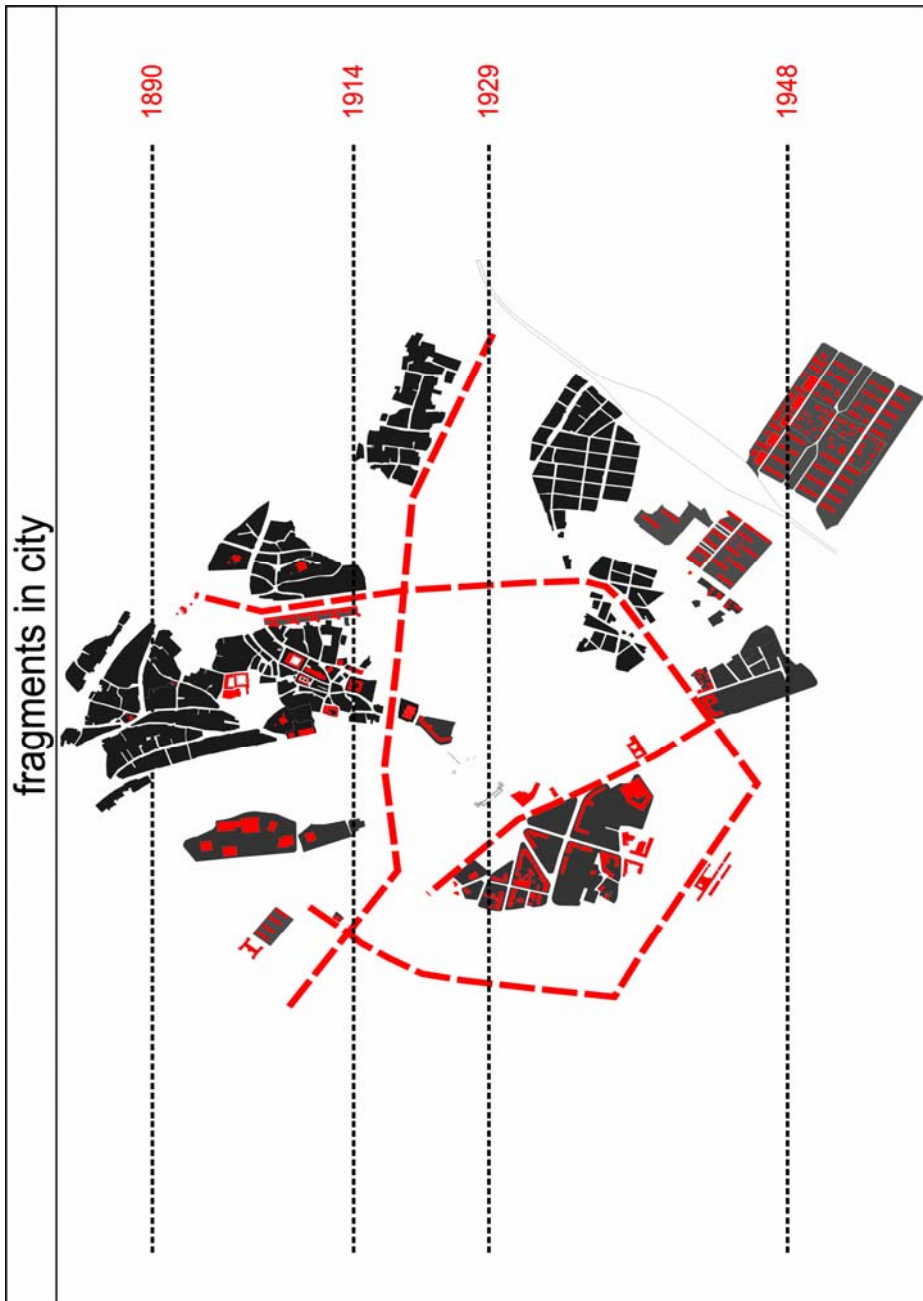

Figure 7. Urban fragments

BIBLIOGRAPHY

Bakalcev, Minas; Domuvanjeto kako urban fragment na primerot na Skopje”, Dis. University “St. Cyril and Methodius”–Skopje, Faculty of Architecture, Skopje 2004.

Dumont, Paul, Georgeon, Francois, *Villes Ottomanes a la fin de l-empire*, L’Hartman, Paris, 1992.

Hastaoglou-Martinidis, Vilma. *A Mediterranean City in Transition: Thessaloniki Between the Two World Wars*.

Chipan, Boris, *Makedonskite gradovi vo XIX vek i nivnata urbana perspektiva*, Skopje, 1978.

Yerolympas, Alexandra, *Urban Transformations in the Balkans, 1820–1920, Aspects of Balkan Town planning and the Remaking of Thessalonica*, 1996.

Огњен Марина, Дивна Пенчић

УРБАНИСТИЧКА ТРАНСФОРМАЦИЈА СКОПЉА ФРАГМЕНТИРАНИ ГРАД – ЗАВЕШТАЊЕ ИСТОРИЈЕ

Резиме

Садашња форма Скопља, највећег града у Републици Македонији, дугује свој изглед процесу стратификације његових различитих слојева, насталих као резултат урбанистичке трансформације. Град Скопље се развијао следећи правац фрагментирања, па онда реконструкције своје градске форме кроз процес модернизације. Ове идејне и реализоване трансформације су поништиле конвенционалне просторне моделе. У циљу праћења овог процеса, извршили смо анализу три основна слоја градског стратума Скопља, који могу бити одређени као различита градска материја, а који представљају идејну и реализовану трансформацију градске форме:⁶

- Фрагментирана градска форма традиционалног балканског града
- Јединични модел урбане форме – реконструкција према европском граду, и
- Јединични модел урбане форме – реконструкција према интернационалном типу.

Истраживање је изведено кроз компаративну анализу одабраних катастарских и урбанистичких планова са најширом идејном продуктивношћу, и кроз морфолошку анализу градске материје и слојева. Одабрана су три најзначајнија функционална нивоа анализе: а. линеарни елементи – обрасци инфраструктуре и улица, б. градска поља и, ц. градски/архитектонски елементи.

Процес интеракције и трансформације ових нивоа је представљен у нашој студији као модел хронолошке и морфолошке фрагментације који омогућава реконструкцију односа између фрагмента и целине, у контексту различитих градских модела и кроз интер-

---

⁶ Bakalcev, Minas; “Domuvanjetoto kako urban fragment na primerot na Skopje”, 2004

текстуални концепт. Структура трансформације и њен утицај на градску форму Скопља је посматрана кроз особености урбанистичког плана, фазе идејне трансформације, кроз увођење урбанистичких тема и кроз њихов одраз на традиционалну градску форму.

Историјски циклуси урбанистичког планирања Скопља и ниво реализације идејних и опипљивих трансформација унутар градске материје, одразили су се на фрагментовани план Скопља. Ове серије идејно и морфолошки различитих фрагмената градске форме коегзистирају у времену и простору као колаж сложених градских слојева који чине јединствену слику града.

Кључне речи: урбанистички планови, трансформације, урбанистичка форма, фрагменти

Ранка ГАШИЋ

ПЛАНОВИ ЗА ИЗГРАДЊУ БЕОГРАДА НА ЛЕВОЈ ОБАЛИ САВЕ У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ*

Апстракт: У чланку је реч о плановима домаћих и страних архитеката и урбаниста за ширење Београда на левој обали Саве, који у периоду до Другог светског рата нису били остварени, као и о раду на изградњи мостова и асанацији терена, која је требало да претходи подизању насеља.

Кључне речи: Нови Београд, Мост краља Александра, исушивање терена, Данска група, урбанистички планови Београда

Нови Београд данас спада међу највеће општине у Србији и, према неким проценама, има око 300.000 становника.¹ Као део Београда, представља његов најмодернији и најразвијенији, пословни део града. Његова изградња започела је после Другог светског рата, али је у јавности мање познато да су исушивање мочварног земљишта и припрема терена за подизање насеља започети још раније, од тренутка када Сава и Дунав више нису представљали државну границу.

Када се политичка карта овог региона променила 1918. године, традиционалне пословне везе Београда са средњом Европом добиле су нови контекст. Као главни град Краљевине Србије, Београд се развијао према унутрашњости, дистанциран од река као државне границе. После рата, мочварна равница преко пута наједном је отво-

---

* Рад је написан у оквиру пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991* (147039), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Према последњем попису из 2002. године Нови Београд има 236.000 становника (217.000 са сталним пребивалиштем). Процена: 251.800 (2007). Процена МУП-а: до 300.000 (2008). Подаци са сајта: www.novibeograd.rs

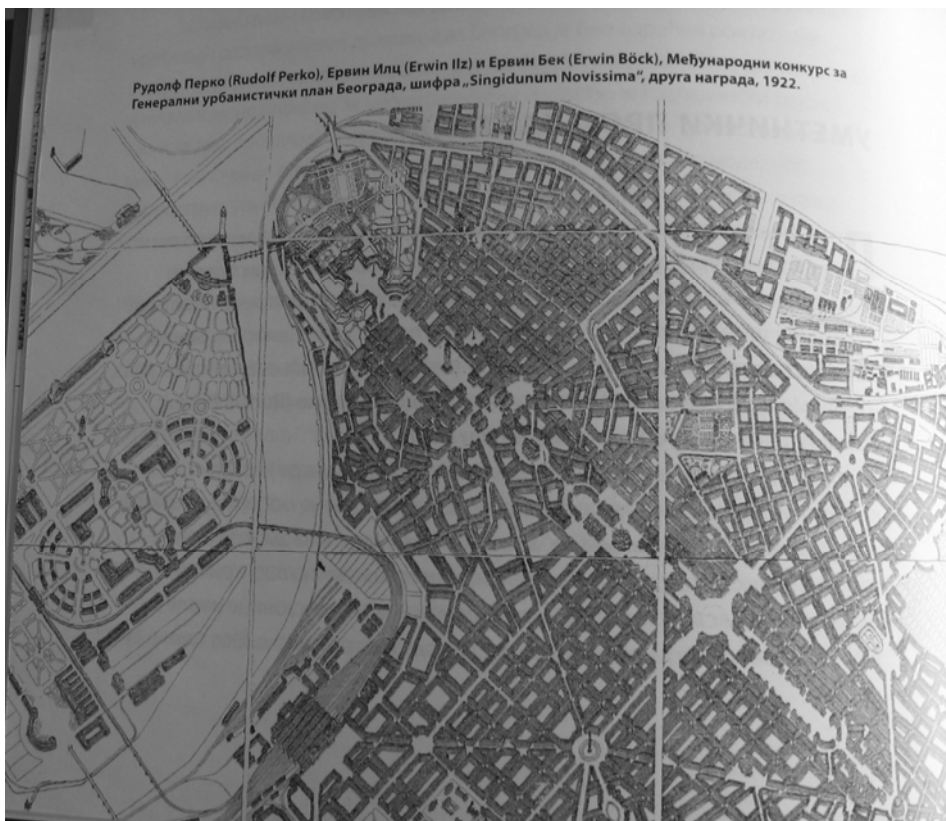
рила нове перспективе за ширење града. Уз ту нову геополитичку чињеницу, дошла је још једна важна промена: Београд је тада постао главни град нове, много веће државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, што је утицало на нагли пораст становништва и појаву многих тешко решивих комуналних проблема. Као и свака нова држава, Краљевина СХС (касније: Југославија) тежила је за репрезентацијом, па је и у том смислу Београд добио на значају. Из свих наведених разлога, пред урбанисте и градске власти поставио се нови проблем који је нудио, наизглед, безбројне могућности развоја. Те могућности су, наравно, биле у финансијском смислу јако ограничене.

Ипак је у међуратном периоду неки напор у том правцу био учињен. Већ 1922. био је расписан међународни конкурс за Генерални урбанистички план Београда, усвојен крајем 1924. године. У оквиру тог плана, била је предвиђена и изградња леве обале Саве, иако је у том тренутку ово подручје било део земунске општине.² Тада су се појавила два конкурсна пројекта, која су одражавала мегаломанске потребе за репрезентацијом и, свакако, нису била заснована на реалним претпоставкама (Слика 1). Ауторски тим из Беча (Рудолф Перко, Ервин Илц и Ервин Бек) поднео је рад под називом „Singidunum Novissima“, потпуно по узору на европске престонице, не уважавајући посебне географске и економске услове Београда. По том плану, на левој обали Саве била је предвиђена изградња пловног канала кроз Бежанијско поље, што би формирало речно острво између тог канала и Савског амфитеатра. На острву је била планирана строга геометријска шема паркова и хала сајмишта. Велике површине под парковима требало је да надокнаде недостатак паркова у центру. Према овој идеји, тај део града био је потпуно засебна целина, без органске везе са осталим његовим деловима. Други предлог дао је градски архитекта, Ђорђе КовалеВСки, под називом „Илустративни план града на левој обали Саве“ (Слика 2). Према тој визији, ново насеље на левој обали Саве, Земун и Велико ратно острво, били би спојени у јединствену урбанистичку целину. Све потцелине, односно, поједини делови, кореспондирали би са старим језгром града.³

---

² Савска плажа, од железничког моста до ушћа Саве у Дунав, претвориће се у ново предграђе Престонице, Време, 12. октобар 1931.

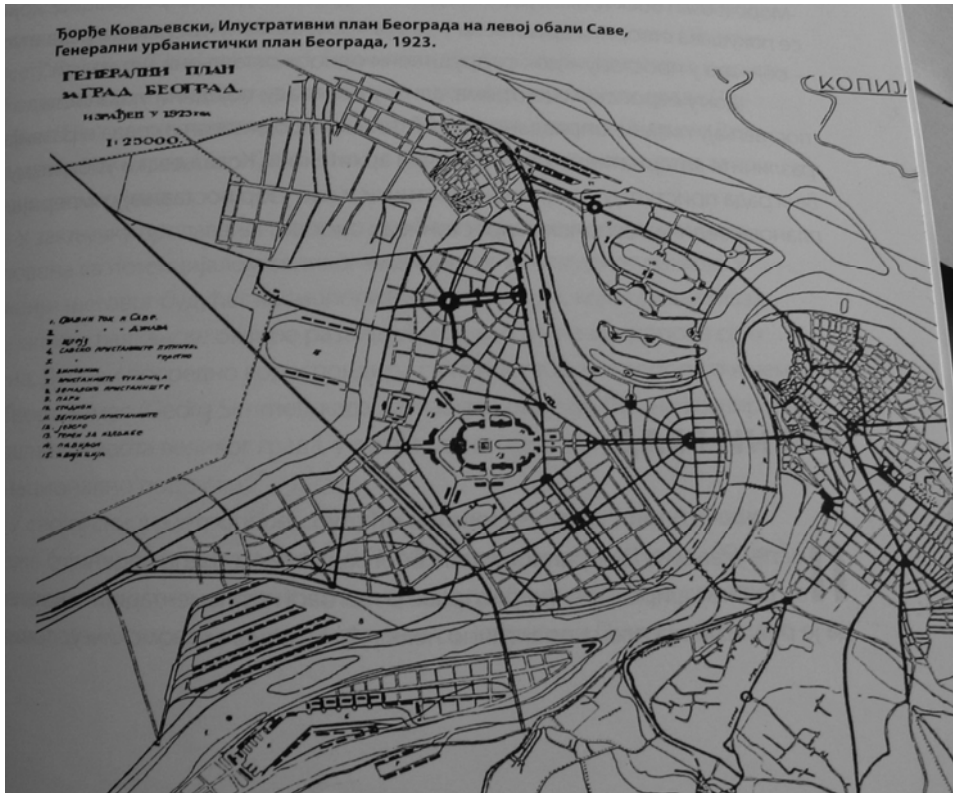
³ Љ. Благојевић, Нови Београд. Оспорени модернизам, Београд 2007, 19–23.

Слика 1

Оба ова плана представљају традиционалне, тзв. уметничке пројекте, рађене по узору на европске градове. То су углавном утопијске представе о будућности града, којима је основни циљ репрезентација. У то време, овакви концепти у Европи већ су донекле били превазиђени и у стручним круговима постављало се питање њихове оправданости.⁴ Међу домаћим стручњацима већ средином двадесетих година покренута је расправа између присталица традиционалних идеја и њихових опонената. Један од њих, врло значајан, био је архитекта Јан Дубови, Чех који је живео у Београду и крајем треће деценије био један од оснивача Групе архитеката модерног прав-

⁴ Љ. Благојевић, *Нови Београд*, 23.

Слика 2

ца.⁵ У ово време, он је одржао низ предавања и објавио чланке о концепцији тзв. вртног града, као пожељној алтернативи за развој Београда. Ова визија је у великој мери била утопистичка. Дубови је предвидео будући Београд као космополитиски град, изван националних и балканских оквира. Предвидео је излазак града на реку и ширење у два правца, ка југу и ка северу, тј. спајање са Земуном и Панчевом. Подручје Бежанијског поља замислио је такође као вртни град у зеленилу.⁶

⁵ О Групи архитеката модерног правца видети: Slobodan Maldini, *Beogradska moderna*, www.maldinis.blogspot.com; Lj. Blagojević, *The Elusive Margins of Belgrade Architecture 1919–1941*, The MIT Press, Cambridge (Massachusetts) 2003.

⁶ Љ. Благојевић, *Нову Београд*, 26; J. Dubovi, *Vrtarski grad*, *Tehnički list* 1 (1925), 7–11; isti, *Vrtarski grad*, *Tehnički list* 2 (1925), 19–24; isti, *Vrtarski grad*, *Tehnički list*

Утопијске визије Београда поново ће се појавити пред сам почетак Другог светског рата. У међувремену, град је морао да створи неопходне административне и техничке предуслове за подизање новог насеља. Указом од 3. октобра 1929, којим је држава подељена на бановине, Београд, Земун и Панчево постали су посебно управно подручје. Управа града Београда проширила је надлежност на Земун и Панчево, али су они и даље чинили засебне општине.⁷ Београдска општина је у марту 1934. проширила свој атар на још четрнаест суседних општина, од чега су на другој страни река били Земун, Бежанија, Борча и Овча. То је, наравно, било у вези с изградњом земунског и панчевачког моста, чије се отварање очекивало у скорој будућности. Земунски мост је отворен у децембру 1934, а Панчевачки у новембру 1935. године.⁸ Скидањем трошаринских баријера престала је трговачка конкуренција између Београда и Земуна.⁹ Наравно, многа административна питања која су суштински дотицала живот града тек је требало решавати будућим законима. Тако је Закон о атару Општине београдске из 1933. разграничио Београд према суседним општинама, тј. одредио јасније његов рејон. Закон о градовима такође је ближе уредио нека важна питања.¹⁰

Најзначајнији технички предуслов за подизање града на левој обали Саве биле су, наравно, саобраћајне везе. До Првог светског рата, једина постојећа копнена веза са средњом Европом био је железнички мост на Сави, подигнут још 1884, годину дана после железничке станице.¹¹ Иако је бродски саобраћај на београдским рекама био врло жив, без добрих копнених веза није се могло ни размишљати о развоју града на другој страни реке. Тако је 1930. започета из-

---

3 (1925), 42–46; isti, *Nešto o gradovima u vrtu. Značaj grada i sela budućnosti*, *Savremena opština* 1 (1926), 81–88.

⁷ D. Vuksanović Anić, *Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919–1941)*, *Istorija XX veka, Zbornik radova IX* (1969), 447–510, 489.

⁸ D. Vuksanović Anić, *Urbanistički razvitak*, 495, 496.

⁹ *Зашто су Земун и тринаест општина припојени Београду*, *Политика*, 16. март 1934.

¹⁰ Д. М. Стојадиновић, *Урбанистичко-технички проблеми великог Београда*, *Београдске општинске новине* (даље: БОН) 5 (1933), 309–312, 310.

¹¹ Љ. Благојевић, *Нови Београд*, 18.

градња моста Краља Александра, првог ланчаног моста у Југославији. Бетонске радове и путеве обављала је француска фирма „Batignol“, док је челичну конструкцију испоручила немачка фирма „Guthoffnungshuete Oberhausen A.G.“, на име репарација. Стручну радну снагу давала је француска фирма, а на радовима је било запослено око 400 домаћих радника. Услед мораторијума на немачке репарације 1931, испорука је каснила, па је мост, зато, као и због других проблема око експропријације земљишта на београдској страни и изградње вијадукта, отворен годину дана после предвиђеног рока. Био је широк 18 m, са двоструким трамвајским колосеком, коловозом и тротоарима. На мост се, са београдске стране, улазило вијадуктом изнад Карађорђевог улице, код зграде тадашње Државне штампарије. На земунској страни три ужа бетонска вијадукта водила су са моста на насип и пут за Земун, које је фирма „Batignol“ радила истовремено са мостом.¹² Пут је такође био широк 18 m, као и мост, а дуг 3,5 km, са трамвајском пругом до Земуна, коловозом од макадама и асфалтираним тротоаром. Земља за насип је довожена са Бежанијске косе, преко подвожњака испод железничке пруге и пута за аеродром, које је тада такође изградио „Batignol“. Део пруге на овим подвожњацима касније је служио као веза између земунског и новосадског пута.¹³ Пуштање у саобраћај Панчевачког моста (1935) каснило је због приступних радова, тј. због споре изградње насипа од око 90 km око Панчевачког рита, па је тако и веза Београда са деловима града преко Дунава била слабија.¹⁴ Овај мост је био подигнут 600 m узводно у односу на место предвиђено Генералним урбанистичким планом из 1924. године.¹⁵ Преко овог моста, међутим, ишао је железнички саобраћај, док је преко земунског моста Београд трамвајским везама био добро повезан са Земуном.¹⁶ Из Београда је трамвајска линија полазила од Теразија, Призренском и Бранковом

---

¹² З. Дујмовић, *Нови мост Краља Александра I. Прометни односи Београда и Земуна у прошлости*, БОН 9 (1933), 578–581, 580, 581; *На земунском мосту отпочело је монтирање гвоздене конструкције*, Политика, 20. октобар 1931; *Napredovanje gradnje novoga mosta*, Jutarnji List, 2. октобар 1931.

¹³ *Изградња насипа на левој обали Саве*, Време, 23. октобар 1931.

¹⁴ З. Дујмовић, *Нови мост*, 581.

¹⁵ D. Vuksanović Anić, *Urbanistički razvitak*, 492.

¹⁶ D. Vuksanović Anić, *Urbanistički razvitak*, 496.

улицом, до моста. Одатле је мостом и путем до Земуна стизала до главне земунске улице, тада Улице Краља Петра. Пругу је поставила београдска општина до Земуна, осим у делу на мосту, што је урадила фирма „Batignol“. Београдска општина је набавила 50 трамвајских кола, која су могла да приме од 200 до 250 путника. Путовање од центра града до Земуна трајало је 10–12 минута и тиме било значајно скраћено.¹⁷ Како је изградња и експлоатација пруге била значајно финансијско питање, дошло је 1932. године до спора између земунске и београдске општине. Земунска општина је желела да прошири трамвајски саобраћај и на друге делове Земуна, до Аеродрома, Бежаније и Францтала. Тражили су од Министарства грађевина концесију за експлоатацију пруге, почев од Саве, а исти захтев је упутила и београдска општина.¹⁸ Међутим, пошто у Земуну није било средстава за изградњу тих пруга, постигнут је споразум да пругу експлоатише београдска општина, а да она заузврат у Земуну изгради једну кружну трамвајску линију и обезбеди струју, као и да уведе аутобуску линију до Коњичке школе, до Аеродрома и кроз Улицу Краљице Марије.¹⁹ Административно спајање Земуна са Београдом, извршено у октобру 1929, још увек није значило потпуно јасно регулисање компетенција. Земун се и даље развијао као посебан град, по сопственом урбанистичком плану, и поред моста и трамвајске везе.²⁰ У београдској општини настојали су да спрече мешање суседних општина у доношење одлука које се тичу целине града. У том смислу било је сукоба не само око трамвајске пруге, већ и око зеленог појаса, водовода и других сличних питања.²¹

Још током изградње земунског моста, размишљало се о исушивању поплављеног земљишта, које је већим делом (160 ha) припа-

---

¹⁷ *Трамвајска веза Земуна са Престоницом*, Време, 17. мај 1932.

¹⁸ *Београдска општина жели да прошири трамвајски саобраћај, преко будућег моста, на Земун и његова предграђа*, Време, 25. март 1932.

¹⁹ *Постигнут је споразум између Београдске и Земунске општине о експлоатацији пруге Београд – Земун*, Време, 9. мај 1933.

²⁰ Љ. Благојевић, *Нови Београд*, 28.

²¹ Д. М. Стојадиновић, *Урбанистичко-технички проблеми великог Београда*, БОН 5 (1933), 309–312, 311; *Конференција представника општина о спајању Београда, Панчева и Земуна*, Правда, 18. фебруар 1931; *Зашто су Земун и тринаест општина припојени Београду*, Политика, 16. март 1934.

дало земунској, а мањим (60 ha) бежанијској општини. Земунска општина је још 1929. преговарала са једним америчким предузећем које је хтело да откупи тај терен, без резултата. Међутим, Министарство грађевина је формирало комисију и она је изашла са предлогом да се цела околина Земуна, тј. део бежанијске општине, као и део од железничког насипа до Бежаније, исуши и подели на два рејона. Између насипа, Саве и Дунава, требало је да буде ужи грађевински рејон, са пословним зградама и трговинама. Шири рејон би био средње густо насељен, а простирао би се од насипа до Бежаније. Земунска железничка станица требало је да буде проширена према Бежанији, како би била доступнија већем броју становника. Острво Врбљак требало је спојити са копном, а Мало ратно острво пошумити, ради заштите од ветрова. Између њих било би изграђено пристаниште. Овај план је предвиђао спајање Београда и Земуна у једну општину.²²

Реализација оваквих идеја започела је средином тридесетих година, када је Београд био административно и саобраћајно потпуно повезан са Земунем, тако да више није било препрека за почетак озбиљнијих радова на исушивању терена и припреми за градњу на левој обали Саве. До почетка Другог светског рата део терена данашњег Новог Београда био је исушен и обезбеђен од поплава и подигнуто је београдско Сајмиште. Београдска општина је крајем 1937. године ангажовала данску групу „Хојгард и Шулц а.д.“ и „Компсакс а.д.“ из Копенхагена за вршење амелиорационих радова на делу земљишта између Саве и Дунава и пута за Земун, од око 50 ha водоплавног терена. Ово је било замишљено само као прва етапа великих радова на исушивању свих мочварних терена Београда: на Макишу, Ади Циганлији, Великом и Малом ратном острву, десној обали Саве и Дунава.²³ Уговор између београдске општине и данске

---

²² *Подводно земљиште преко пута Савског пристаништа представљаће један од најуређенијих крајева будућег великог Београда*, Време, 24. март 1932; *Савска плажа, од железничког моста до ушћа Саве у Дунав, претвориће се у ново предграђе Престонице*, Време, 12. октобар 1931.

²³ Писмо градоначелника Владе Илића министру финансија Душану Летици, 15. децембра 1937. (Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд Општине града

групе потписан је 23. фебруара 1938. године. Укупна предвиђена су-ма износила је 30 милиона динара, а радови су морали бити завршени до почетка октобра 1940. године. Укупна површина насутог терена обухватала је 600.000 m², од чега је 390.000 m² било предвиђено за грађевине. Према Сави је био предвиђен стрми кеј од камене коцке, а према Дунаву од армираног бетона. Планирана величина плацева била је 250 m².²⁴ Сав материјал, радну снагу, алатке и пловне објекте требало је да обезбеди извођач. Држава је општини изашла у сусрет тако, што је ослободила данску групу плаћања увозних дажбина за специјалне објекте потребне за ове радове – багере, рефулере, пловеће цеви и сл, јер таквих машина у земљи није било.²⁵ Општина је кренула у овај посао са планом да узме специјални зајам. Тај зајам је подигнут код Државне хипотекарне банке, и враћан је у ратама од по пет милиона динара. За то је био намењен новац од хипотека на плацеве које је општина намеравала да продаје на исушеном терену.²⁶ Општина је успела 1940. године да створи Фонд за асанацију ниских терена. Било је планирано да се тај Фонд попуњава при-

---

Београда (даље: ОГБ), фасцикла 494). *Данска група насула је досад на левој обали Саве код Београда 1.300.000 кубних метара*, Време, 3. јун 1938.

²⁴ *Београдска општина и данска група „Хојрод и Шулиц“ и „Колмсак“ потписали су јуче уговор о насипању на левој обали Саве*, Политика, 24. фебруар 1938.

²⁵ Уговор између данске групе и Општине града Београда од 23. марта 1938; Одељење царина Градском поглаварству, 7. децембра 1937. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

²⁶ Писмо градоначелника Владе Илића министру финансија Душану Летици, 15. децембра 1937. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494). Земљиште које се насипа износи око 600.000 m², а од тога 35% за улице и скверове, па је чиста површина градилишта око 390.000 m². Општина би још у току радова извршила парцелисање и приступила продаји плацева, по цени од просечно 250 динара по m². Свака продаја плаца би се оптеретила сразмерним делом хипотекарног дуга, што је 77 динара по m², који би плаћали купци плацева. Тако би општина по продаји свих плацева добила 67.500.000 динара, па би од те суме 25.000.000 употребила за инфраструктуру (калдру, канализацију, водовод, уређење паркова и скверова), а од остатка од око 42.500.000 за специјални фонд за санирање осталих водоплавних терена на истом месту, Ади Циганлији, Макишу. Ануитети овог зајма плаћаће се средствима од продаје парцела, а у недостатку предвидеће се потребан кредит у Општинском буџету (Писмо градоначелника Владе Илића министру финансија Душану Летици, 13. јануара 1938, ИАБ, фонд ОБГ, фасцикла 494).

ходима створеним радом градског багера,²⁷ продајом песка општинским предузимачима и продајом плацева на левој обали Саве.²⁸

Међутим, још у јануару 1941. године продаја плацева није могла да почне, јер нису били урађени регулациони планови. Због повољних цена земљишта у том периоду, цене плацева могле су достићи и до 350 динара по м².²⁹ Уместо да се поступи према плану, који је још у време почетка радова и подизања зајма предвиђао продају плацева чим буде могуће, међу градским већницима појавиле су се већ 1940. године идеје о пошумљавању тог простора, што је зауставило процес изградње. Веома је вероватно да су иза тих идеја стајале интересне групе рентијера, које су у време повољне конјуктуре градског грађевинског земљишта тежиле да очувају високе цене у центру града.³⁰ Те интересне групе су успешно спречавале подизање објеката на овом терену, чак и када је то било у плану виших инстанци. Тако је министар финансија Душан Летица у фебруару 1938. молио градоначелника Београда да издејствује у градском већу предлог да се на насутом терену уступи земљиште за подизање гимназије, поште, телеграфа, стамбених четврти, Пореске управе, и других потребних објеката.³¹

Током радова данска група је насула и затворила рукавце Дунава који су раније постојали између ушћа и Великог ратног острва,

---

²⁷ Општина је покушавала да набави багер, јер је, како изгледа, постојао само један који је припадао Министарству грађевина. Тиме би се уштедело до 40% цене за насипање терена, која се дотле морала плаћати страним компанијама. У општини су планирали да багер дају у закуп и да се сами снабдевају песком, уместо да га купују по картелским ценама (*Повољни изгледи за асанацију непосредне околине Београда. Насипање и заштита леве обале Саве изводи се са успехом, а пројектују се и други слични радови. Издизање Дунавске падине и осигурање Великог Ратног Острва*, Правда, 16. фебруар 1939). Багер је био набављен до 1938. (*Данска група насула је досад на левој обали Саве код Београда 1.300.000 кубних метара*, Време, 3. јун 1938).

²⁸ Правилник Фонда за асанацију ниских терена на подручју Општине града Београда, одобрен 27. септембра 1940. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

²⁹ Шеф Теренске секције Поглаварства града Београда за мелиорационе радове Инжињерском одсеку, 13. јануара 1941. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

³⁰ *Београд. Генерални урбанистички план 1950*, Београд 1950, 40–51, 46–47 (М. Сомборски).

³¹ Министар финансија Душан Летица градоначелнику Београда, 18. фебруара 1938. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

да би тако обезбедили улаз за теретно пристаниште, чиме је ушће померено низводно.³² Ови радови на терену Новог Београда били су завршени на време, пре почетка рата, и у оквиру предвиђеног буџета. Кеј и камене облоге уз реку завршени су још у јулу 1940, а исушивање терена у марту 1941. године.³³ У међувремену, данска група је закључила уговор и у току 1939. и 1940. године обавила и мелиорационе радове на земљишту тзв. Баре Венеције, између Главне железничке станице, обала Саве и железничког моста.³⁴ На основу документације из фонда Општине града Београда, види се да је 1940. било планирано подизање пољопривредно-сточарског сајмишта на терену који је припремила данска група, али до тога није дошло, јер није био обезбеђен кредит.³⁵

Са друге стране овог терена, на подручју између земунског и железничког моста, почела је октобра 1936. године изградња београдског Сајмишта, јединог великог, плански грађеног објекта на левој обали Саве.³⁶ Питање земљишта за сајам дуго је било предмет расправа у јавности. Југословенски и страни привредници годинама су излагали на љубљанском и загребачком сајму. Генерални урбанистички план из 1924. предвидео је за ову намену управо леву обалу Саве, али за то није било могућности пре изградње моста. Ипак, од средине тридесетих година, многи су разлози ишли у прилог идеји о сајмишту преко реке: близина центра, лака саобраћајна веза, близина копнених и водених путева, велика могућност ширења, а као најважније, није се постављало питање експропријације, пошто је терен

---

³² *Премешта се ушће Саве у Дунав*, Политика, 17. април 1938.

³³ Данска група Техничкој дирекцији београдске Општине, 3. новембра 1941; в. д. директора Техничке дирекције председнику Општине града Београда, 21. марта 1942. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

³⁴ Уредба Министарског савета од 21. децембра 1939. којом се проширује важност прописа чл. 23 Финансијског закона за 1938/39. на друге радове данске групе; Инжињерски одсек Привредно-финансијском одељењу, 13. септембра 1940. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

³⁵ Техничка дирекција председнику општине, 14. децембра 1940; Образац Уговора између Општине и данске групе, без датума и потписа; Председник Општине министру грађевина Данилу Вуловићу, 22. јануара 1941. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

³⁶ D. Vuksanović Anić, *Urbanistički razvitak*, 502–503.

припадао Општини.³⁷ Тако је у децембру 1935. коначно донета одлука да општина уступи овај терен за изградњу Сајмишта Друштва за приређивање сајма и изложби у Београду, основаном још 1923. године. Реч је о терену од 36 ha на левој обали Саве, са обе стране Моста краља Александра. Друштво је у сврху подизања Сајмишта добило зајам од шест милиона динара, што је омогућило реализацију овог пројекта.³⁸ Пошто међународни конкурс није донео прихватљиво решење, посао је поверен архитектима Техничке дирекције Општине Миливоју Тричковићу, Ђорђу Лукићу и Рајку Татићу, који су веома брзо урадили идејну скицу (Слика 3). Комплекс је садржао пет главних сајамских павиљона, а поред њих и павиљон Задужбине Николе Спасића, централну кулу, ресторан, зграду управе и помоћне објекте. Током 1938. и 1939. грађени су и павиљони страних држава – Италије, Мађарске, Румуније, Чехословачке, Турске и Немачке, које су пројектовали архитекти из тих земаља.³⁹ Свечаност освећења темеља одржана је у јулу 1937, иако сви објекти нису били довршени.⁴⁰ Од 1937. године, када је одржан први београдски међународни сајам, све до почетка Другог светског рата, ово место је било веома атрактивно за Београђане и посећивано је у све већем броју. Тако је 1940. године на Јесењем сајму било рекордних 170.000 посетилаца.⁴¹ У време окупације комплекс је претворен у логор, па је тако Сајмиште после рата изграђено на другом месту.

Треба напоменути да се изградња овог дела града одвијала и изван контроле. Стварање нелегалних насеља била је упадљива појава развоја Београда у међуратном периоду, која није мимоишла ни другу страну Саве. Има података да је дивље насеље на левој обали Саве, преко пута Пристаништа и Железничке станице, почело да се подиже 1934. године и да је тражено његово уклањање ради планске изградње. Ту су, на исушеном терену који је општина парцелисала, живели углавном радници, везани послом за реку и железничку ста-

---

³⁷ Д. М. Поповић, *Београдско сајмиште*, БОН 11/12 (1935), 656–661.

³⁸ *Решено је да општина уступи земљиште на левој обали Саве за Сајмиште*, Политика, 19. децембар 1935; Љ. Благојевић, *Нови Београд*, 255.

³⁹ Љ. Благојевић, *Нови Београд*, 256, А. Секулић, *Први Београдски сајам између Првог и Другог светског рата*, Годишњак града Београда IV (1957), 587–597.

⁴⁰ *Освећени су темељи Београдског сајма*, Правда, 7. јун 1937.

⁴¹ Љ. Благојевић, *Нови Београд*, 254.

Слика 3

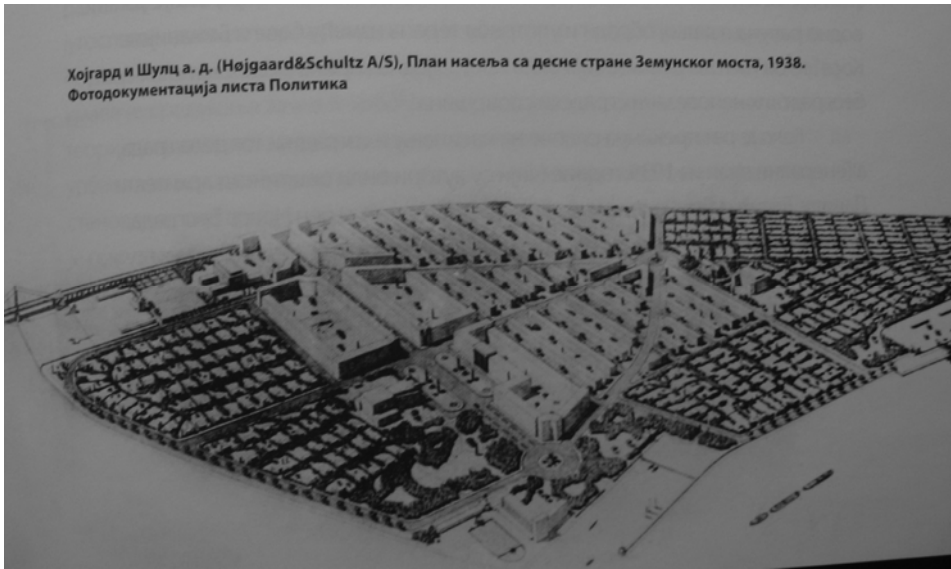
ницу.⁴² Тај крај је био предвиђен за стамбену изградњу још док је припадао земунској општини. Нелегални становници су оформили Удружење „Нови Београд“ и успели да добију тапије на своје парцеле. Они су пред изградњу сајма 1936. почели сами да уређују свој терен, у очекивању грађевинске уредбе за овај крај. У склопу радова на Сајмишту добили су и стубове електричног уличног осветљења.⁴³ На неуређеном терену иза Сајмишта плацеви су продавани почетком 1941. године по цени од 150-200 динара по m².⁴⁴

Крајем тридесетих година, београдској Општини су поново били поднети врло амбициозни планови за изградњу насеља на левој обали Саве. Један од њих је поднела данска група која је радила

⁴² Д. Петровић, *Како се рађао град на песку (III)*, Нови Београд, 27. април 1966; П. Кара-Радовановић, *Нерешени проблеми у комуналној политици Београдске општине*, БОН 11/12 (1935), 650–655, 654; М. Сомборски, *Развој Београда*, 43.

⁴³ *Нови Београд – насеље на левој обали Саве – добио је електрику и радио*, Време, 31. март 1936.

⁴⁴ Шеф Теренске секције Поглаварства града Београда за мелиорационе радове Инжињерском одсеку, 13. јануара 1941. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

Слика 4

амелиорацију тог терена 1938. године (Слика 4), а други архитекта Драгиша Брашован, у пролеће 1941. Предлог Данаца, поднет још 1937, пре почетка мелиорационих радова, под називом „План регулације терена и пројекат насеља са десне стране Земунског моста“, представља мешовиту концепцију вртног града и пословног, културног, спортског и забавног центра, замишљеног као изоловано насеље, које не кореспондира са остатком града. Дански план је предвидео у централној зони стамбене зграде, а породичне куће у зеленилу на ободима, уз обале Саве и дунавског рукавца. Тај план такође није узимао у обзир евентуални наставак градње на терену између Саве и Бежанијске косе.⁴⁵ У том делу би, по плану, живело око 14.000 становника, а ако би се насеље ширило на терен од пута до железничке пруге, број становника би могао достићи и 40.000.⁴⁶ Елаборат је био

---

⁴⁵ Љ. Благојевић, *Нови Београд*, 27–28; Данци нуде да наспу и уреде Нови Београд између данашњег Београда и Земуна, *Политика*, 4. март 1937; Будући Београд, *Политика*, 20. новембар 1937; Нови Београд. Рачун рентабилитета радова насапања и осигурања обале, без датума. (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

⁴⁶ *План новог предграђа на прекосавским теренима између Београда и Земуна*, Време, 5. март 1937.

послат градоначелнику Влади Илићу, преко београдске фирме „Предузимач а.д“, која је требало да ради насипање терена и обезбеђење обале и пристаништа, док би Општина изградила улице и комплетну инфраструктуру. У овом „граду унутар града“ налазила би се опера, стамбене зграде од по три и пет спратова, трговине, канцеларије, корзо, спортски терени, пристаниште за јахте, ресторан и купатило, црква и школа. Посебан део насеља планиран је за индустријске садржаје. Продајна цена земљишта кретала би се између 50 и 500 динара по m².⁴⁷ Питање снабдевања водом остало је, међутим, отворено, јер није било сигурно да ли би се ново насеље могло служити постојећим београдским водоводом.⁴⁸

У оквиру новог Генералног урбанистичког плана из 1939, пред само избијање Другог светског рата, појавио се план Драгише Брашована, још амбициознији од претходног. Аутор га је назвао „Сава нова варош – City Београда“. У неку руку, план је био визионарски, јер је предвидео будући пословни центар на левој обали Саве. Предвидео је повезивање Великог ратног острва и насипање додатних 6.300.000 m² терена, којим би се повезале Чукарица са старим делом Земуна. За разлику од плана данске групе, видео је Нови Београд као део града, добро повезан са центром, који би имао и своју железничку станицу, са великим парком и спортским садржајима у околини, и павиљоном за светску изложбу. По том плану, требало је изградити још два моста на Сави, а железничку станицу пребацити на терен код „Мостара“. Брашован је предвидео невероватних 500.000 становника, које Нови Београд ни до данас није достигао.⁴⁹

Када се упореде планови с почетка двадесетих година са плановима рађеним пред Други светски рат, изгледа да су планови страних архитеката и урбаниста одражавали у већој мери тадашње европске и светске трендове стварања хуманијих градова у зелени-

---

⁴⁷ Данци нуде да насту и уреде Нови Београд између данашњег Београда и Земуна, Политика, 4. март 1937.

⁴⁸ Нови Београд. Рачун рентабилитета радова насипања и осигурања обале, без датума (ИАБ, фонд ОГБ, фасцикла 494).

⁴⁹ Љ. Благојевић, Нови Београд, 48–49; Како ће се ширити и развијати Нови Београд, Политика, 23. фебруар 1941.

лу, у оквиру чијих мањих целина би било могуће задовољавање већине потреба становништва. Осећала се потреба за бекством од пре-насељених индустријских центара и великих зграда-касарни у којима је углавном живело економски слабије становништво. Међутим, планови домаћих архитеката, Коваљевског и Брашована, као да из-ражавају, сасвим супротно, потребу органског повезивања што већих површина у целину града. Београд није био индустријски, већ административни центар, и проблеми високо развијених индустријских градова нису били актуелни. Напротив, стратегија београдске политичке и интелектуалне елите била је индустријализација, економски развој и увећање града, његово претварање у водећу метро-полу Југославије и региона.

У бомбардовању 6. априла 1941. године срушен је Мост краља Александра. Сајмиште је током окупације претворено у концентрациони логор и сви планови о подизању новог града на левој обали Саве постали су прошлост. После рата започиње права историја Новог Београда, у другачијим друштвеним, политичким и економским условима. Неке идеје настале у међуратном периоду, као што су пристаниште и земунски кеј, биле су остварене. У сваком случају, Нови Београд је изграђен према принципима архитектуре модернизма, интернационалног правца који је у Београду имао своје присталице и био заступљен у пракси тридесетих година XX века.

Ranka Gašić

CITY PLANNING OF THE SAVA LEFT BANK TERRITORY
IN THE INTERWAR PERIOD

Summary

In the period following the end of the WWI the Sava and the Danube ceased to delineate the state border, and therefore, a new perspective was opened for the development of Belgrade on the Sava left bank. Some of the plans submitted to the Belgrade City Council during the open competition in 1922 were equally unrealistic as those submitted on the eve of the WWII. All of these plans reflected the aspiration of the new-founded state to represent its power. The plans of foreign architects reflected the contemporary trends of planning habitations surrounded by parks, as more or less independent units within the larger city. They reflected a wish for escaping from industrial centers with multistory buildings, overpopulated by the poor working class. On the other hand, the plans of domestic architects, Kovaljevski and Brašovan, reflected a totally different aspiration for binding together as many parts of the city as possible, in a well connected unit. The policy of the Belgrade political elite and the City Council was to foster industrialization of the city (and the country as a whole), economic development and enlargement of Belgrade. Of all these plans in the interwar period, only the building of bridges over the Sava and the Danube, the drainage of the swamps and the building of Belgrade Fairground were realized.

Key words: Novi Beograd, the King Alexander Bridge, draining of swamps, the Danish group, city planning of Belgrade

IV Урбани садржаји
Urban Contents

Драгана АМЕДОСКИ

ГРАДСКИ ОБЈЕКТИ У ОСМАНСКОМ ПРОКУПЉУ
У XVI ВЕКУ

Апстракт: Циљ овог рада је да реконструише изглед урбане структуре Прокупља, односно да утврди које су то најзначајније јавне грађевине исламске архитектуре подигнуте у граду у периоду од пада у руке Османлија па до краја XVI века. Рад је урађен на основу до сада необјављене османске грађе – пописа становника Прокупља из 1516, 1530, 1536. и седамдесетих година XVI века, као и пописа вакуфа из 1536. и 1570. године

Кључне речи: Прокупље, Крушевачки санџак, Османско царство, XVI век, вакуф, џамија, месџид, мектеб, медреса

Прокупље, односно град Св. Прокопија, како га назива кнегиња Милица у својој повељи из 1395. године,¹ налазило се на раскрсници важних караванских путева. Кроз град је пролазио познати Дубровачки пут, као и пут који је повезивао Ново Брдо и Београд.² Поред тога, недалеко од Прокупља пролазила је и главна балканска саобраћајница – Цариградски друм.

Главна сазнања о изгледу града у средњем веку пружају археолошки налази. До сада је археолошки истражен простор горњег града и део подграђа. Остаци утврђења опкољеног реком Топлицом налазе се на брду Хисар, изнад данашњег града. Они сведоче о постојању тврђаве неправилног елипсастог облика која је била окруже-

---

¹ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 517–520.

² Дубровачки пут је пролазио кроз Дубровник – Гацко – Фочу – Пљевља – Пријепоље – Сјеницу – Нови Пазар – Прокупље – Ниш. О томе више у: С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку*, Београд 1958; Г. Шкриванић, *Путеви у средњевковној Србији*, Београд 1974.

на бедемом са више кула (од којих су сачувани остаци три куле), а у једном делу и сувим ровом. Била је приступачна само с источне стране којом је отворена према долини. Тврђава је имала главну капију, поред које је постојала једна кула, и један мали излаз за случај нужде. Унутар ње постојала је и цистерна за воду.³

Подграђе је захватало простор источно и југоисточно од утврђења, а западно и југозападно од њега развило се још једно подграђе. И у њему је постојала цистерна за воду.⁴

Сакрални центар Прокупља представљала је данашња црква св. Прокопија, по којој је град и добио име, а која има више градителских фаза; датује се у периоду од IX–XI века. У другој половини XIV века дозидан је читав јужни брод и у ту цркву су, после пада Ниша, пренете мошти св. Прокопија. Поред те цркве, у Прокупљу је постојала и Латинска црква, позната и као Југ Богданова црква, из XIV века, испод које су пронађени остаци античког храма и остаци ранохришћанске цркве.⁵

После Косовског боја Топлицом влада кнегиња Милица, односно њен син Стефан (1389–1427) под турским суверенитетом. Након смрти деспота Стефана 1427. године, на српски престо долази Ђурађ Бранковић (1427–1456) који у то време господари Прокупљем. Османлије су у походу 1427. заузеле Ниш и Крушевац, као и неке делове Топлице,⁶ а када су 1439. године загосподариле Деспотовином, и Топлица се нашла под њиховом влашћу. Војске Ђурђа Бранковића и угарског војсковође Јанка Хуњадија заједничким снагама ослободиле су Прокупље 1444. године. Исте године закључен је Сегедински мир којим су се Турци обавезали да врате деспоту Ђурђу, поред осталих градова, и Крушевац, Козник, Прокупље и Лесковац.⁷

---

³ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 131, 133; Ј. Кузмановић-Цветковић, “Средњовековно утврђење у Прокупљу”; у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Београд – Прокупље 1999, 179,

⁴ Исто, 185–186, 188.

⁵ Г. Милошевић, „Цркве у подножју Хисара у Прокупљу”, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Београд – Прокупље 1999, 164–166; Ј. Кузмановић-Цветковић, *Прокупље, град Св. Прокопија*, Прокупље, 2006, 94–105.

⁶ *Историја српског народа II*, Београд 1994, 222.

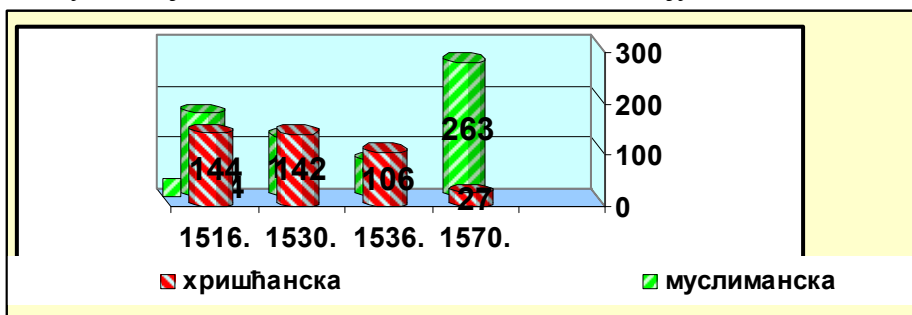
⁷ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1955–1964, 62; О. Зиројевић – И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице”, *Врањски гласник IV*, Врање 1968, 378.

Године 1451. султан Мехмед II је, одмах након ступања на престо, ослободио бившу султанију Мару и послао је оцу, а на име њеног издржавања вратио деспоту Ђурђу Топлицу и Дубочицу, које су до тада биле под османском влашћу.⁸ Ове области су опет освојене у септембру или октобру 1453, а можда и раније.⁹

Прокупље са околним областима коначно је освојено 1454. године, пре коначног пада Србије. Делови Деспотовине који су освојени у ово време чинили су најпре област која је имала статус вилајета у оквиру крајишта; лива Алаџахисар помиње се тек 895. године по хиџри (1489/90).¹⁰ Унутар овог санџака Прокупље је добило статус центра нахије.

Прокупље је било место са традицијом средњовековног градског насеља, а у складу са тим и потенцијално добар извор прихода. Као такво, оно је током XVI века улазило у састав хасова крушевачког санџакбега, што додатно наглашава његов значај и улогу у економском, војном и административном погледу. Не зна се много о изгледу Прокупља, бројности и верској структури његових становника првих неколико деценија османске власти. Разлог томе су изгубљени пописи санџака из XV века. Подаци о становништву града, на основу постојећих пописа становништва, изгледају овако:

Графикон 1: Структура становништва Прокупља у XVI веку¹¹

⁸ Јаничарове успомене или Турска хроника, Споменик САНУ CVII, Београд 1959, 32.

⁹ О. Зиројевић – И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице”, 378.

¹⁰ Ö. Barkan, „894 (1488/89) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançolar“, *Belgeler*, 1 (1964), 37, 69, 70, 113, 116.

¹¹ Графикон 1 направљен је на основу укупног броја мушких пореских обвезника. Уписано је 20 удовица 1516. године (TTD 55), 23 око 1530. (TTD 167), 1536. их није било (TTD 179), а око 1570. било их је пет (TTD 567).

Ови подаци јасно показују да је Прокупље током читавог XVI века по броју становника више личило на неко веће село. Штавише, оно је у трећој деценији овог века забележило изванредан пад броја становника. Тек у другој половини века остварен је демографски развој града, и то искључиво повећањем броја муслимана. Према броју уписаних који носе еуфемистичко име Абдулах, можемо закључити да је од овог броја било отприлике 30% преобраћеника,¹² али је било и муслимана досељеника из различитих крајева царства.

У потпуном складу са демографским развојем Прокупља било је и његово претварање у насеље оријенталног типа. Дакле, кретање броја муслиманског становништва пратила је одговарајућа урбанизација града у којој су доминантно место заузимали исламски објекти, у првом реду сакралног карактера.

За покушај реконструкције урбане структуре османског Прокупља у XVI веку користили смо постојеће путописе и четири пописа Крушевачког санџака настале у периоду од 1516. до 1570. године, који садрже и спискове вакуфа.¹³ Нажалост, за наше крајеве нису сачувани сицили – судски протоколи, који су прворазредни извори за изучавање историје градова.

У градићу, чије становништво није достигало четвороцифрену бројку током XVI века функционисале су три џамије, пет месџида, четири мектеба, две медресе, два хамама, један имарет, чаршија са већим бројем дућана, мост и још низ објеката о којима наши изво-

---

¹² TD 567, 171–172.

¹³ Изворна грађа на којој је утемељен овај рад чува се у Архиву Председништва владе у Истанбулу, у архивској серији *Tapu Tahrir Defterleri* (İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu Tahrir Defteri (TTD)). Најстарији османски попис становништва из XVI века који смо у раду користили потиче из 1516. године (TTD 55); Збирни попис становништва Крушевачког санџака, који је објављен, и потиче из 1530. године (*167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vilçitrin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, Ankara 2004; Опширни катастарски попис Крушевачког санџака из 1536. (BBA, TTD 179). Попис вакуфа који је у њему обухвата и Прокупље, запрема седам дефтерских страница, а налази се на крају реченог детаљног пописа (735–741); Затим опширни попис Крушевачког санџака из времена султана Селима II (1566–1574), око 1570. године (BBA, TTD 567). Попис вакуфа Крушевачког санџака, па и Прокупља, налази се на странама 424–432 поменутог пописа.

ри не дају податке, зато што су саграђени из средстава која нису припадала вакуфима. Иако је град имао мало становника, Феликс Петанчић, који је прошао кроз њега на самом почетку XVI века, описује га као велико место.¹⁴ Ово његово запажање може бити резултат тога што су места кроз која је претходно прошао била мања, али могуће је и то да је његов утисак био последица разумењености града или његове велике чаршије.

Махале – стамбени простор

Османски градови били су подељени на махале. Сачињавале су их поједине верске заједнице, па су, сходно томе, настајале око џамија или месцида, цркава, синагога. Могле су бити формиране и према занимању или друштвеним слојевима којима су припадали њени становници.¹⁵ Тако су неке махале биле угледније и боље од других, како по саставу становништва, тако и по кућама које су вределе много више. Поред хришћанске популације и муслимана, у Прокупљу је било доста Дубровчана, који су заједно са другим католицима живели у посебним градским четвртима.¹⁶ Њихове махале су се често звале „Латинлук”, а поред њих и Јевреји и Цигани су такође имали своје махале. На челу махала налазиле су се њихове верске вође које су, као управници махала, биле одговорне кадији.¹⁷

Карактеристично за османска насеља је да су куће биле окружене зеленилом, двориштима, вртovima, па и виноградима.¹⁸ Исламски принцип приватности жене, односно породице, такође је утицао на формирање урбане структуре стамбеног дела града.¹⁹ Приватне куће за становање биле су, како наводе путописци, по турском оби-

---

¹⁴ Р. Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka”, *RAD JAZU* 49, 126.

¹⁵ Т. Поповић, „Структура турског града-чаршија и махале”, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Зборник радова, књига 14, Београд 1997, 81.

¹⁶ О Дубровчанима у Прокупљу више видети у: Б. Храбак, „Дубровачка насеобина у Прокупљу”, *Врањски гласник* XXIII, 5–100.

¹⁷ Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul: portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Berkeley – Los Angeles – London 1993, 7.

¹⁸ Ђ. Петровић, „Свакодневни живот у српским градовима у првој половини XVI века”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 29–30, 1993–1994, 217–218.

¹⁹ Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul: portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, 8.

чају направљене од дрвета или од набоја, блата.²⁰ Куће Дубровчана у њиховим колонијама, како у Прокупљу, тако и у другим градовима, биле су нешто удобније. Претежно су биле приземне са подземним складиштима, која су служила за чување робе, али било их је и на спрат.²¹

Структура градских махала, њихови називи, па и број, мењали су се током XVI века упоредо са растом града. На самом почетку века (1516) у граду нису уписане махале. Године 1530. у Прокупљу доминира хришћанско становништво и тада су регистроване три муслиманске и 13 хришћанских махала. И то: махала џамије (50 кућа), махала Хамза Хоџе (24 кућа) и махала Калканџи Хаџија (39). Од хришћанских махала то су: махала Николе, махала Радисава, махала Ђуре, махала другог Радисава, махала Петра, Богдана, Степана, Јована, другог Јована, Паве, другог Радисава, другог Николе и махала Лазара. Међутим, имена хришћанских махала нам не говоре ништа о објектима који су се у њима налазили.²² Прокупље је у периоду од овог до следећег пописа било претежно хришћанско насеље, а након тога муслимани почињу да доминирају и такво стање ће се одржати до краја XVI века.

Године 1536. број муслиманских махала у Прокупљу је увећан за једну, док је једна градска махала променила име. Старе су махала часне џамије (26 кућа), махала месџида Калајџи Хаџија²³ (14 кућа) и махала Хамза Хоџе, која је само променила име у махала месџида Загарџи Хаџија (20 кућа), вероватно услед пораста значаја овог објекта. Махала месџида Џафера сина Ширмерда (11 кућа) је била новоформирана.²⁴ Хришћани нису уписани по махалама, већ групно као џемат.²⁵

---

²⁰ Р. Matković, „Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567.”, *Starine JAZU* XXII, Zagreb, 1890, 113; М. Влајинац, „Из путописа Ханса Дерншвама, 1555.г.”, *Братство* XXI, Београд 1927, 65.

²¹ Ђ. Петровић, „Свакодневни живот у српским градовима у првој половини XVI века”, 216.

²² TD 167, 419.

²³ У дефтеру из 1530. махала Калајџи Хаџија, уписана је као махала Калканџи Хаџија.

²⁴ TD 179, 75.

²⁵ Исто, 76.

До седме деценије XVI века број муслимана је вишеструко увећан, али без обзира на то, број муслиманских махала у Прокупљу остао је исти. Ова значајна промена утицала је на структуру постојећих махала, које су знатно увећане. Две махале су задржале старо, а две су промениле име. То су биле следеће махале: махала старе џамије (са 97 кућа), махала нове џамије (са 83 куће), махала џамије Илијаса (са 79 кућа) и махала месцида Џафера сина Ширмерда (са 57 кућа).²⁶ Хришћани су опет уписани као џемат.²⁷ У ово време је у граду уписан и џемат Цигана са 18 кућа.²⁸

Џамије и месциди

Непосредно након османског освајања, Прокупље је добило џамију, суштински елемент сваког муслиманског града. Вероватно је њен ктитор био сâм освајач града, султан Мехмед II Освајач (1451–1481), будући да носи његово име. Споменута џамија заправо није била султанов вакуф, него је подигнута на основу султановог наређења и у његово име, а из државних средстава. Не можемо са сигурношћу тврдити да ли је ово била новоподигнута грађевина, преуређена постојећа црква или неки други објекат. Свакако се радило о неком чврстом објекту, будући да су од камена и опеке били подизани важнији сакрални и утилитарни објекти: џамије, месциди, текије, каравансараји, ханови, хамами. Остале зграде су биле од дрвета, чак су и неки конаци великодостојника били од дрвета.²⁹ У сваком случају, настанком џамије султана Мехмеда II створено је урбано језгро османског Прокупља. Око ове џамије почела се постепено формирати махала.³⁰ Будући да већина џамија има пријатна дворишта са шедрванима и чесмама, вероватно их је било и у окружењу ове џамије, с обзиром на неопходност постојања воде ради вршења обредног прања.

Џамија као духовни и физички центар доминирала је насељем. Као саборна богомоља, имала је за циљ да сазове заједницу му-

---

²⁶ TD 567, 171–172.

²⁷ Исто, 172–173.

²⁸ Исто, 173.

²⁹ Р. Matković, „Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567.”, 183.

³⁰ TD 179, 75.

слимана у делу града или у целом граду. Са њеног минарета мујезин је позивао вернике на свакодневне и свечане молитве о Бајрамима. Поред тога, у џамијама су одржаване и проповеди (хутбе). У првим годинама након оснивања, прва градска џамија имала је поред основне још и неколико функција. Овде пре свега мислимо на јавна, верска предавања на којима су се стицала знања из области ислама, а из којих су се убрзо изродили први градски мектеби и медресе.

Овој џамији били су додељени приходи сакупљени од прокупачке цизје. На овај начин била су обезбеђена средства за њено издржавање, као и средства за плате хатиба, имама, позив на молитву и трошкове молитвених асура и воска.³¹ Обичај је био да имућнији грађани новчано помажу главну градску џамију. Овим су чинили богоугодно дело, али уједно је то био и вид престижа, јер је услов да-родаваца углавном био да им се у царској џамији помиње име и учи Кур`ан за њихову душу. Османско освајање Прокупља и околних територија за Порту је имало трајан карактер. Међутим, све до освајања Београда 1521. године, Прокупље је било пре свега војно упориште, као и остали центри овог санцака, тако да је задужбинарство било ретка појава. Илијас војвода је био један од таквих добротелја џамије султана Мехмеда II Освајача који је увакуфио 2.000 акчи.³² Поред њега, и један од значајнијих прокупачких задужбинара, Хаци Халифа, завештао је одређену суму мујезину ове џамије; сума је била симболична, али је обезбеђивала задужбинару помињање његовог имена у најстаријој градској богомољи.³³

До 1530. у граду је саграђен један месцид, у махали Хамза Хоце.³⁴ Из пописа насталог неколико година касније сазнајемо да је

---

³¹ TD 179, 736; TD 567, 427.

³² Он је предвидео да се овај новац даје на кредит са уобичајеном провизијом 10 акчи за 12. Преосталих 40 акчи одређено је за мутевелију вакуфа. Услов задужбинара био је да имам сваког дана после подневне молитве учи џуз Аме за његову душу. У извору погрешно стоји сура Аме (sûre-i 'amre), као и на другим местима где год се помиње овај џуз, а заправо се ради о последњем, 30. џузу Кур`ана, који почиње од 78. суре, а име је добио по првој речи којом почиње. Овај џуз садржи 37 кратких сура из меканског периода. TD 567, 427.

³³ TD 567, 427.

³⁴ TD 167, 419.

то уствари месцид Загарци Хаџија.³⁵ Тада је месциду завештано 5.000 акчи, уз услов да се даје на кредит, уз шеријатски дозвољену добит 10 акчи за 11,5. Предвиђено је да трошкови за службу имама износе 750 акчи.³⁶

Упркос забележеном паду укупног броја становника, па и муслиманског, следећих неколико година, до 1536, Прокупље је добило још једну махалску богомољу – месцид Џафера сина Ширмерда. Месцид је располагао са 20.000 акчи готовог новца, уз услов да се 3.000 акчи даје на кредит у складу са условима предвиђеним шеријатом. Од тога је требало да се плате трошкови имама, подучавања, учење џуза, позив на молитву, управљање, восак и асуре.³⁷

У следећих неколико деценија, до седамдесетих година XVI века, број муслимана у Прокупљу је у односу на број хришћана готово десетоструко увећан, што је створило потребу да се изгради још неколико богомоља. Тако да су седамдесетих година XVI века у Прокупљу забележени још једна џамија и два месцида.

Џамија извесног Хаџи Хизира располагала је са 30.000 акчи, које су сходно вакуфнама, даване на кредит.³⁸ Извесни Искендер Черибаша је поклонио џамији још 20.000 акчи које је требало такође користити за кредитирање.³⁹ Али Балија, син Ширмерда, издвојио је из свог вакуфа део средстава за плату имама ове џамије, с тим да свакодневно учи џуз за његову душу.⁴⁰

У овом периоду је Хаџи Халифа основао вакуф у склопу кога је саградио један месцид. Новчани износ којим је вакуф располагао износио је 60.000.⁴¹ Уз то, у приходе овог вакуфа укључена је и ки-

³⁵ TD 179, 75. *Zağarcı* – припадник јаничарског оцака, задужен за бригу о ловачким псима султана (M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* III, İstanbul 1993, 645).

³⁶ TD 179, 737.

³⁷ Исто, 736–737.

³⁸ Новац је коришћен за службенике џамије, хатиба, позив на молитву, имама, управљање, учење џуза, суре Ел-Ахкаф, учење ашерета, а остатак за текуће трошкове. TD 567, 427.

³⁹ Прикупљена сума била је намењена за плату имама, позив на молитву, управљање и друге службенике џамије, као и за восак и асуре. TD 567, 427.

⁴⁰ У извору стоји месцид Хаџи Хизира, али вероватно се мисли на џамију Хаџи Хизира. TD 567, 427.

⁴¹ TD 567, 427.

рија која је узимана сваке године од осам дућана. Од ових средстава плаћани су имам, позив на молитву, учење цуза после јутарње молитве, мујезин и остали службеници вакуфа.⁴²

До седамдесетих година XVI века Прокупље је добило још два месцида, месцид Хаџи Арабија и месцид Хаџи Ахмеда. О овим богомољама не знамо много, осим тога да су им њихови градитељи оставили нешто новца, што је требало да им осигура будућност, односно извор прихода за плате њихових службеника и евентуалне поправке.⁴³

У Прокупљу је до седамдесетих година саграђена још једна џамија, по којој је добила име једна градска махала. То је џамија Илијаса. Вероватно се ради о Илијасу који је поклонио новац старој џамији.⁴⁴

Мектеби и медресе

Мектеби, као најраспрострањеније образовне установе у исламском свету, почели су да ничу са доласком ислама у наше крајеве и са стварањем првих муслиманских насеља; било их је у готово свакој муслиманској махали, као и по муслиманским селима.⁴⁵ Програм мектеба обухватао је стицање основних знања о веронауци, о обредима, о верским дужностима и моралу. У програму османског мектеба централно место заузимало је читање Кур`ана, као и учење одређених молитава и побожних песама.⁴⁶

Оснивачи мектеба обично су сами одређивали муалима – учитеља, а касније се о томе старао мутевелија њиховог вакуфа. Ступање на службу потврђивао је кадија. Плата коју је муалим добијао од вакуфа обично је била у висини примања имама џамије. Њена висина утврђивана је приликом оснивања вакуфа и остајала је вековима иста, без обзира на стално опадање вредности акче.⁴⁷

---

⁴² Исто.

⁴³ Исто. Услов градитеља месцида Хаџи Арабија је био да се сваког дана после јутарње молитве три пута учи сура Ел-Ихлас (*Искреност*).

⁴⁴ TD 567, 172.

⁴⁵ Р. Тричковић, „Исламске школе у нашим земљама“, у: *Историја школа и образовања код Срба*, Београд 1974, 245.

⁴⁶ Исто, 242.

⁴⁷ Исто, 244.

У Прокупљу су до 1536. године саграђена два мектеба, мектеб кадије Муслихудина и Јахши-бега. Кадија Муслихудин, који је претходно био крушевачки кадија,⁴⁸ обезбедио је за свој мектеб 9.000 акчи. Провизију од позајмице овог новца, у односу 10 акчи за 12, предвидео је за дневне трошкове подучавања и управљања.⁴⁹ Јахши-бег је издвојио за свој мектеб износ од 7.000 акчи, који је такође даван на кредит, како би била обезбеђена средства за плату учитеља и мутевелије вакуфа.⁵⁰

Пре 1536. године у граду је саграђена и медреса кадије Пира Мехмеда. Медресе су биле школе за средње и више теолошко и опште образовање. У неким медресама вишег степена био је заступљен курс из извора исламског права. Могуће је да се овде ради баш о медреси овог типа, будући да је њен оснивач кадија. У њен вакуф улазили су приходи од четири млина у прокупачкој нахији (два у селима Коњуша и Винча и два у околини Прокупља) са приходом од 150 акчи и приходи две велике ливаде који су износили 700 акчи. Овај новац служио је за плату учитеља (15 акчи) и за помоћника учитеља (пет акчи дневно).⁵¹ Ова медреса је била врло угледна, можемо то рећи с обзиром на то да су плате запослених биле четири до пет пута веће у односу на плате истих учитеља у другим школама. Професор у овој медреси био је извесни Мевлана Мухамед Челебија који је поред ове службе у закуп узео село Петровац за 200 акчи годишње.⁵²

У овом периоду основан је и највећи и најбогатији прокупачки вакуф. Ради се о вакуфу Али Балије, сина Ширмерда. Могуће је да се ради о брату претходно поменутог задужбинара Џафера. Он је завештао 226.000 акчи готовог новца који је коришћен за кредитирање. Део овог вакуфа чинила је и медреса, а одређени проценат новчаних средстава прикупљених од камате коришћен је управо за њу, односно за подучавање, плату стручњака из области права,⁵³ плату мутевелије, поправке медресе итд.⁵⁴

---

⁴⁸ TD 567, 427.

⁴⁹ TD 179, 737.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² Исто, 464.

⁵³ Dânişmendân.

⁵⁴ TD 567, 427.

До седме деценије XVI века Прокупље је обogaћено са још два просветна објекта, и то мектебом Џафера, сина Ширмерда, који је уједно био и градитељ једног од градских месцида,⁵⁵ и мектебом Хаџи Халифе који је обезбедио и одређени новчани износ за подучавање у мектебу и за помоћника учитеља у мектебу.⁵⁶

Уочљиво је да је у Прокупљу већ од самог османског освајања владао просветитељски дух, о чему сведочи изградња већег броја образовних институција у односу на друге градске центре Крушевачког санџака. Ово наводи на закључак да је Прокупље било на вишем културном нивоу у односу и на само седиште санџака, јер је имало више центара за описмењавање и изучавање теолошких и шеријатских наука. Заправо, основни циљ ових установа у новооснованим крајевима био је ширење ислама, стварање и образовање домаћег муслиманског становништва које ће се уклопити у османски политички систем и друштвену хијерархију.⁵⁷ Прокупље је наставило да се развија у том духу и у каснијем периоду, будући да Лефевр који је кроз град прошао почетком XVII века (1611) запажа да у граду има доста ђака, што потврђује да се у граду одржао велики број школа.⁵⁸

Имарет

У периоду од 1536. па до седамдесетих година XVI века Прокупље је добило и један имарет – јавну кухињу. Оснивач имарета био је Али Балија, син Ширмерда. Изградњом овог хуманитарног објекта употпуњени су још неки видови друштвеног живота који су недостајали Прокупљу као османском граду. Али Балија, син Ширмерда је део камате, добијене од новчаног износа којим је располагао његов богати вакуф, наменио за управљање имаретом, за куvara, намирнице које су свакодневно биле неопходне имарету, као и за потребне поправке.⁵⁹

---

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Р. Тричковић, „Исламске школе у нашим земљама“, 261.

⁵⁸ В. Јелавић, „Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611.“, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, XIX, Сарајево 1907, 482.

⁵⁹ TD 567, 427.

Према изворима које смо користили, ово је био једини имарет који је радио у самом граду у XVI веку.⁶⁰ Имарети, као хуманитарне установе, одговарали су социјалним и економским потребама муслиманског друштва. Будући да је овај имарет био део вакуфа коме је припадала и медреса, вероватно су ова два објекта била саграђена један поред другог. У овом попису вакуфа нису наведени храњеници (*mürtezika*)⁶¹ за које су биле предвиђене услуге имарета. Међутим, у муртезику су се сигурно убрајали полазници медресе, као и слој становништва који је на различите начине био повезан са вакуфом и живео на његов рачун. Поред тога, муртезика су биле и необезбеђене породице покојних службеника или оних који су на неки начин задужили вакуф, као и фукара – градска сиротиња.⁶²

Хаџи Халифа је у својој вакуфнама назначио да се део прихода његовог вакуфа, тачније приходи од хамама који је припадао вакуфу, користи за храњенике.⁶³ Међутим, он није прецизирао о чијим храњеницима се ради; вероватно се радило о храњеницима имарета Али Балије сина Ширмерда, осим уколико при његовом месциду или мектебу није функционисала нека врста имарета.

Хамами

Будући да су религијски прописи ислама налагали прање, одлазак у јавно купатило – хамам, имао је посебан значај за муслимане. Свако значајније муслиманско насеље морало је на свом простору имати барем један хамам. Прокупље је у XVI веку имало два хамама. Вероватно су се налазили у близини реке Топлице, одакле се посебним справама доводила вода у просторије хамама.

У оквиру вакуфа Хаџи Халифе саграђен је хамам у самом Прокупљу са годишњим приходом од 3.333 акчи.⁶⁴ Хамам Меше-бе-

---

⁶⁰ Постојао је и имарет у селу Коњуша, надомак Прокупља. TD 567, 427.

⁶¹ *Mürtezika* – храњеник односно особа која узима тј. добија дневну храну, издржавање, животне потрепшине (ар. *rizk*) (М. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II, İstanbul 1993, 624).

⁶² А. Фотић, „Дефтери фодула београдског имарета Мехмед-паше Јахјапашића”, *Balkanica* XXII, Београд 1991, 66.

⁶³ TD 567, 427.

⁶⁴ Исто.

га имао је годишњи приход од 2.600 акчи и тај новац је био намењен за поправке моста у самом Прокупљу. Хамаму су припадали и приходи ливаде у Прокупљу, годишње 300 акчи.⁶⁵

Чаршија

Урбани садржај османског Прокупља допуњавала је оријентална чаршија која се налазила одвојено од махала, односно стамбеног дела града. Улице у чаршијама, као и у градским четвртима, могле су бити калдрисане, али не обавезно. Све оне су лети биле пуне прашине, а блатњаве кад падне киша или снег.⁶⁶ Чаршијски дућани, отварали су се два до три сата по изласку сунца, а затварали када би се мујезин огласио по трећи пут.⁶⁷ Били су углавном малих димензија и груписани по трговинским делатностима и занатима, а велики број њих био је подигнут из вакуфских средстава. Лефевр описује да су се људи окупљали испред дућана, који су били покривени стрехом, која се надиже јако над улицом и да су тамо пушили дуван и пили кафу.⁶⁸

С обзиром на то да је Прокупље било један од значајних центара дубровачке трговине и да се налазило на раскрсници важних путева, у њега су свакодневно пристизали трговачки каравани, натоварени разноврсном робом са истока и са запада, тако да се трговина, осим у чаршији, обављала и у каравансарајима, хановима, мусафирханама, где су одседали чести путници. Не зна се тачно колико је објеката ове врсте било у Прокупљу у XVI веку. Извори које смо користили не помињу каравансарај и његове осниваче, али га путописци помињу. Тако нпр. Лефевр у свом путопису помиње каравансарај у Прокупљу који је био врло лош.⁶⁹ Највероватније је он саграђен још у XVI веку, али из средстава која нису припадала вакуфима.

---

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Ђ. Петровић, „Свакодневни живот у српским градовима у првој половини XVI века”, 226.

⁶⁷ Р. Matković, „Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567.”, 134.

⁶⁸ В. Јелавић, „Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611.”, 482.

⁶⁹ Исто.

И чињеница да је Прокупље било главни трговачки центар Крушевачког санџака несумњиво сведочи о постојању више објеката овог типа. У сваком значајнијем урбаном насељу налазио се каравансарај, један или више њих, који је служио као преноћиште и склониште за путнике, али није имао никакав комфор. У њему су некада живели и сиромаси. Сви каравансараји били су грађени у истом стилу, од камена и опеке, са кровом од олова и правоугаоном осном. Каравансараји су примали све људе, без обзира на етничку или конфесионалну припадност.⁷⁰ Било је и ханова који су служили за дужи боравак путника, па су зато имали више удобности. Подизани су по трговима, чаршијама и на прилазима градовима.⁷¹

Значајну улогу у чаршијском животу играли су Дубровчани који су ту имали своје колоније са радњама у којима су продавали своје производе и робу са Запада, као и занатске и кућне израђевине релевантне регије. Обављали су и трговачку размену робе између Истока и Запада.⁷²

Простор чаршије имао је и своју религиозну компоненту. Наиме, поуздано можемо тврдити да је у Прокупљу постојала чаршијска џамија или бар месџид или неки слични објекат који је био прилагођен за задовољавање верских потреба запослених у чаршији. Ово је било правило у свим занатско-трговачким центрима у османској држави. Занатлије и трговци су се молили пре почетка рада, а у великим чаршијама су се окупљали на молитву, на тргу усред чаршије, одакле би се разилазили у своје дућане.⁷³ Извори које смо користили, нажалост, не доносе податке о овом објекту.

***

Прокупље је у XVI веку био мали град који је до тридесетих година имао већинско хришћанско, а од тада у великој мери доминантно муслиманско становништво. Иако је у административном

---

⁷⁰ Ђ. Петровић, „Свакодневни живот у српским градовима у првој половини XVI века”, 218.

⁷¹ Х. Шабановић, „Трговачки објекти”, у: *Историја Београда I*, Београд 1974, 378.

⁷² Ђ. Петровић, „Свакодневни живот у српским градовима у првој половини XVI века”, 215.

⁷³ Д. Бојанић, „Ниш до Великог рата 1683.”, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 125.

смислу, а и демографски гледано, имао мањи значај од Крушевца, Прокупље је имало богатији и разноврснији урбани садржај. Ипак, у Прокупљу није било монументалних грађевина, какве су биле карактеристичне за велике центре европског дела Османског царства.

Већина објеката настала је под окриљем вакуфа, с тим што је држава преко својих органа одобравала, надзирала и често помагала ову активност. Међутим, сигурно је у Прокупљу било још много објеката карактеристичних за свако османско насеље, насталих другачијом иницијативом.

Иако је владало мишљење да су се градови са оријентално-муслиманском физиономијом развијали стихијски, само наизглед су били непланирани и ницали без икаквог редоследа и правила. Они су били резултат пажљивог планирања османске администрације. Извори заправо говоре да је настанак градова, много више био резултат осмишљене државне политике, условљене војно-административним, комуникационим, стратегијским, привредним и другим државним потребама, него што је то било просто реализовање побожне воље конкретног задужбинара.⁷⁴

С обзиром на то да се Прокупље налазило на раскрсници важних путева, свакодневни живот овог малог града био је врло жив и подсећао је на атмосферу значајних трговачких центара Османског царства. Само наизглед хаотичан, као и други левантски градови, он је функционисао у складу са правилима шеријатског закона којим је био регулисан сваки аспект његовог живота. Поред тога, поштован је и чаршијски ред заснован на неписаним правилима по којима су живели и пословали припадници постојећих заједница (муслимани, хришћани, Дубровчани, Јевреји).

---

⁷⁴ А. Handžić, «O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću», 134.

Dragana Amedoski

CITY BUILDINGS IN THE OTTOMAN PROKUPLJE
IN THE 16TH CENTURY

Summary

Prokuplje, town of St. Prokopie, was situated at the crossroads of important caravan routes. Archeological findings provide important evidence about its early development in the Middle Ages. As an urban settlement it was potentially a good source of income in the Middle Ages. Therefore, it was included in the *hases* of Kruševac sanjaqbeg. This fact additionally emphasizes the importance of Prokuplje, and its role in economic, administrative and military life of the Ottoman Empire.

Until the thirties of the 16th century Prokuplje was a little town with Christian majority. In the following period Muslim population dominated. Conversion of Prokuplje into the settlement of oriental type was completely in accordance with its demographic development. Residential area of town was divided into mahalles. Their structure, names and number changed during the 16th century in accordance with town's growth.

Apart from residential area, the Ottoman Prokuplje had rich and diverse urban content. Most of the city buildings were built within the vaqfs, while state government approved, monitored and assisted this activity. During the 16th century there were three mosques, five mescids, four mektebs, two medreses, two hamams, one imaret, one bazaar with many shops and one bridge. However, there is no doubt that Prokuplje also had a lot of other buildings typical for every Ottoman settlement and built through various initiatives.

Key words: Prokuplje, Sanjak of Kruševac, Osmanic Empire, 19th century, vaqf, mosque, mescid, mekteb, medrese

---

Борислава ЛИЛИЋ

УРБАНИ САДРЖАЈИ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1878. ГОДИНЕ

Апстракт: У овом раду дат је приказ урбане цивилизације Југоисточне Србије од римског, преко византијског, српског средњовековног периода, преко вишевековне турске владавине до ослобођења 1878. године. Урбана цивилизација цветала је углавном дуж старих балканских комуникација и њихових важних раскрсница, какве су биле нишавска и моравско-вардарска комуникација. У првој половини XV века, Турци су прекинули дотадашњи развојни континуитет градова југоисточне Србије. Од тог периода ствара се, током четири и по века, оријентално-балканска структура Ниша, Врања, Пирота и Прокупља, у погледу њиховог физичког урбаног лица, односно феудална, у погледу начина организација производње, и оријентална и патријархална, у погледу културне конституције јужно-србијанског друштва.

Кључне речи: Ниш, Пирот, Врање, Прокупље, Лесковац, Нишка тврђава, Пиротски град, Марково кале, Христићев конак, Шашит-пашин конак, Конак Хафиз Паше

На подручју југоисточне Србије урбана цивилизација развијала се континуирано од римског, преко византијског и српског средњовековног периода, као и током вишевековне турске владавине у јужним српским земљама. Услед честих ратних догађаја она је пропадала или стагнирала, оживљавала и цветала, углавном дуж старих балканских трансверзалних комуникација и њихових важних раскрсница, какве су биле нишавска и моравско-вардарска комуникација. Јужне српске земље пролазиле су у прошлости кроз динамичне и сложене процесе промена и преображаја. Овде су се укрштали утицаји најпре римске, потом византијске и српске срењове-

ковне културе са остацима предримске и нове турско-оријенталне цивилизације, која је најдуже утицала на формирање културне традиције становништва централног балканског подручја (од половине XV до краја XIX века). Главне фазе ових културно-историјских укрштања одразиле су се и у честим променама назива јужних српских урбаних средишта: на пример, Ниш се, као једно од најразвијених централних балканских урбаних средишта, јавља под разним називима – најпре као келтско-римски Naissus, Nais; српски средњовековни Ниш; турски Ниса, као чворна тачка војног пута Via Militaris, касније названог Цариградски друм – Стамбол ђол. У старом Нишу се стицало шест попречних путева, од којих је један повезивао Ниш са долином Тимока и подунавским областима, други долину Топлице и Косово са моравско-вардарском долином, а преко старог „зетског” пута, повезивао јужне српске земље са приморјем.¹ Јужно од Ниша никла је и развијала се стара византијска Јустиниана Прима, Царичин Град, у чијој близини се развила Немањина Дубочица, касније Турска Дилбочица или Лесковца, српски Лесковац; а даље на југу развила се српска средњовековна Врања. Пут између ова два јужноморавска урбана средишта избијао је кроз Грделичку клисуру код Ниша на Цариградски пут, а други крак овог пута ишао је преко Лесковца, долином Јабланице (и Пусте Реке, у близини Ниша) на ушће Топлице и даље на стари дубровачки пут Via de Toplitza. Од Врања су водила два важна пута – један према Новом Брду и Косову, други до Скопља, с којим је преко Косова и старе Рашке био у вези стари „босански пут”, значајан за каравански саобраћај у турско доба, а тиме и за јачање урбаних средишта као важних караванских станица

---

¹ Константин Лиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци, Историјско-географска студија*, (Праг 1877), Зборник Константина Лиречека, књ. I, САН, Посебна издања, књ. СССXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 33, Београд 1959, 87–90; Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, СЕЗ, Насеља, књ. I, Београд 1902; Исти, *Основе за географију и геологију Старе Србије и Македоније*, Београд 1906, I, 22, 23; Исти, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, Београд 1922, 20–22, 30, 41, 127–129, 296–299; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950; Б. Којић, *Стари балкански градови, Вароши и варошице*, Београд 1976; Коста Н. Костић, *Трговачки центри и друмови по српским земљама у средњем и новом веку*, Београд 1900; Исти, *Наши градови на југу*, Београд 1922; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 82–102.

и тржишта;² од Ак-Паланке према Софији помиње се најпре стара римска *Mutationes Turres*, византијска *Quimedava*, грчки *Pirgos*, српски средњовековни Пирот и турски *Sarkoј* или *Şeerkoј*.³ За урбани развој Ниша од великог значаја био је стари дубровачки пут, који је долином Топлице избијао код Ниша на моравско-вардарску долину и на Цариградски пут.

Урбана средишта југоисточне Србије, према Јовану Цвијићу, од давнина су била врло разнолика и одражавала су карактеристике метанастазичког подручја централне балканске области.⁴ Цвијић је посебно проучавао путеве развоја и распрострањања балканске цивилизације, у условима природних, географских одлика балканских регија, са посебном анализом миграционих процеса и прилагођавања старе балканске цивилизације новим европским културним утицајима.⁵

За изглед вароши посебно су биле карактеристичне турско-источњачке вијугаве и прљаве, тесне улице са честим „ћор-сокацима” по махалама, уз које су се низале куће са калдрмисаним авлијама, повезане међусобно ниским „капицицима”,⁶ ограђене високим

---

² С. Димитријевић, *Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу*, Наше стварање, 23, Лесковац 1955, 40–75; Д. Трајковић, *Глубочица*, Лесковац 1968; Исти, *Немањина Дубочица*, Београд 1961; Милан Ђ. Милићевић, *С Дунава на Пчињу*, Годишњица Николе Чупића (ГНЧ), IV, Београд 1882, 112–114; Стојан Новаковић, *Путничке белешке по Балканском полуострву XVII и XVIII века*, ГНЧ XVII, Београд 1897, 85; Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom Poluostrvu XVI vijeka*, Rad JAZU, knj. CXII, Zagreb 1893; М. Влајинац, *Из путописа Ханса Дернвицама из 1533–55. године* (опис пута у Цариград), Братство XXI, Београд 1927, 64, 65, 95; Стојан Новаковић, *Хаџи Калфа или Ђатиб Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву*, Споменик СКА, XVIII, Београд 1892, 32; Елвија Челебија, *Путопис, одломци о југословенским земљама*, Сарајево 1967, 71–73; Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI–XVII века*, Београд 1961, 114–172; Борислава Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до почетка XX века*, Пирот 1995; В. Карић, *Србија*, Београд 1887; В. Ћоровић, *Историјски значај Ниша*, Споменица шездесетогодишњице освећења споменика ослобођења Ниша, Ниш, 1937; Сергије Димитријевић, *Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку*, Историјски институт, Београд 1958; Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVII веку*, Историјски институт, Београд 1960.

³ Милан Ђ. Милићевић, нав. дело, 224–248.

⁴ Јован Цвијић, *Балканско полуострво* I, 27, 131, 163.

⁵ Ј. Цвијић, нав. дело, 129, 143.

⁶ М. Ђ. Милићевић, *С Дунава на Пчињу*, 309; Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку до српско-турских ратова 1876–1878*, Београд 1928, 49, 55.

зидовима и „портама” са познатим источњачким „диванима”, са фасадама кућа имућних варошана и прозорима са мушебецима, са крововима од ћерамиде, зидовима од ћерпича, са ниским настрешницама сиротињских кућа, које су допирале често до земље.⁷ Њихов турско-оријентални амбијент употпуњавале су „покривене чаршије”, са збијеним дућанима са ћепенцима, мангалама и изложеном робом, која је нуђена уз надвикивања продаваца и муштерија; посебно градске капије, џамије, чесме и јазови кроз које је текла вода низ улице и кроз дворишта кућа, кроз бујно зеленило башта и воћњака који су опкољавали варошке куће. Све је то вароши Јужне Србије одвајало од оних у унутрашњости Србије, и зато су оне на странце, европске путнике, остављале утисак једног сасвим другачијег света блиског оријенталним варошима, а страног западно-европској урбаној цивилизацији. Овакве су биле вароши „ослобођених” предела које су у својим описима 1877–78. године приказали неки од ученика и савременика српско-турских ратова.⁸

Наслеђе. У првој половини XV века Турци су прекинули додашњи развојни континуитет градова југоисточне Србије.⁹ Од тог периода ствара се током четири и по века оријентално-балканска структура Ниша, Врања, Пирота, Прокупља, у погледу њиховог физичког урбаног лица, односно феудална, у погледу начина организације производње, и оријентална и патријархална, у погледу културне конституције јужносрбијанског друштва.¹⁰ На основу феудалне поделе рада и феудалних друштвених односа, уз истовремено наглашену верску и етничку подвојеност, Турци су паралелно – у културном смислу – отварали путеве успостављању и учвршћивању одговарајућег оријентално-патријархалног склопа друштва.¹¹ Сви ови процеси текли су спонтано, уз оријентално-балканску урбану конструкцију вароши и у оквирима феудалних турско-оријенталних схватања и обра-

---

⁷ Владимир Николић, *Стари Пирот*, 17; Ј. Цвијић, нав. дело, 89, 147; Felix Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von Römerzeit bis zur Gegenwart*. Zweiter Band: Land und Bevölkerung, Leipzig, 1909, II, 151; А. Дероко, нав. дело 13.

⁸ Ф. Каниц, нав. дело 151; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, I, 89–147.

⁹ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978, 367.

¹⁰ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 228.

¹¹ Ј. Ћирић, *Географија Пирота I*, Пирот 1965, 87.

заца. Вароши југоисточне Србије Турци су поставили на терену постојећих урбаних садржаја, а ту су се налазиле њихове институције система, њихове џамије и школе. Избор терена, у већини случајева, био је повезан са положајем и улогом Цариградског друма.¹²

Дефинитивним освајањем Ниша у првој половини XV века Турци су поставили темељ свог оријенталног Ниша на терену данашње Тврђаве и данашње Београд-мале. Просторни развој Ниша усмеравали су, пре свега, варошки друмски излази и пољски путеви. Ниш се у тим правцима ширио и већ крајем XV века, отворио је тврђавски мост, цариградски и скопско-прокупачки пут. Недалеко иза моста, на простору садашњег Трга ослобођења, формирало се раскршће од којег су се одвајала два пута за Горицу и Чаир. Следећи њихове трасе оформиле су се у XVII веку контуре Покривене чаршије. Ширење Ниша на источну страну ишло је трасом Цариградског друма, док се према западу ширио месни организам и назив Прокупачка капија, а на тимочком путу егзистирало је мало насеље Јагодин-мала, учртана у аустријским плановима 1737.¹³ Оријентално-балкански Ниш са близу 13.000 становника ушао је 11. јануара 1878. у састав српске државе. Захваљујући белешкама Милана Ћ. Милићевића, Сретена Л. Поповића, Живана Живановића, Владимира Карића, Феликса Каница, који су у својим делима дали значајне податке, остао је сачуван опис урбаног изгледа вароши и друштва. Веома значајне податке пружа и Винтеров пројект за регулацију вароши Ниша, урађен само осам месеци по уласку српске војске у Ниш, затим фотографије Ниша које је урадио Главни ђенералштаб и фотограф Пера Аранђеловић, као и друга архивска грађа. Драгоцене податке налазимо и у радовима савремених истраживача Владимира Стојанчевића, Видосаве Николић Стојанчевић, Б. Андрејевића, Михајла Костића. На основу њих се може дати верна слика урбаног изгледа и живота Ниша после ослобођења од Турака.

После дуже стагнације у првој половини XVIII века, услед пустошења током аустро-турског рата, исељавања српског становништва, великих турских намета и обустављања рударске производње, Врање као варошко насеље доживљава од половине XVIII века

---

¹² Нав. место.

¹³ *Историја Ниша II*, Ниш 1983, 180.

снажан привредни напредак, који карактерише и велика градитељска делатност. То је период јачања економске моћи Врања, све веће концентрације турских снага у граду и насељавања бројног арбанашког становништва. Током друге половине XVIII века трговачко-занатлијска чаршија Врања почиње да се нагло развија и напредује да би током XIX века достигла свој врхунац. Поред чаршије, која се све више шири и дограђује, у Врању је изграђено и неколико значајних објеката, међу којима су и Пашини конаци, ханови, магацин, као и већи број турских стамбених објеката. Две спратне грађевине – Пашин конак и Харемлук – најзначајније су у вароши све до ослобођења од Турака; подигнуте су у осмој деценији XVIII века. Подигао их је, највероватније, богати Рауф-бег Циноли.¹⁴ Досељавањем све већег броја Турака – Арбанаса, не само да се повећао број становника Врања, већ се нагло повећао и број стамбених објеката у појединим деловима насеља. Тако је почетком XVIII века подигнуто више од 40 турских кућа у Курт-оглија махали, која је вероватно тада и настала. Изграђено је и десетак воденица и ваљавица на Врањској реци. Током XIX века, нарочито после 1839, када је новом турском административном поделом постало седиште казе, Врање је већ представљало развијену турску варош у којој је централно место заузимала трговачко-занатлијска чаршија. Она се вијугаво пружала до сахат-куле у подножју Пљачковице. У дућанима врањске чаршије делало је више стотина занатлија, разврстаних у 40 различитих заната и исто толико еснафа. Промет у врањској чаршији нарочито се повећао после изградње пута „од Ниша до Куманова у дужини од 24 часа”,¹⁵ који је пролазио кроз Грделичку клисуру и Врање. Пут је изграђен у време Мидхат-пашиног управљања нишким санцаком од 1861. до 1864, када је и Врање улазило у његов састав. Новоизграђени пут допринео је већем развоју трговине, а посебно извозу стоке, оријентисаном све више према Србији и Аустрији. На основу Призренске салнаме из 1873–74. у Врању је било, четири године пре ослобођења, „990 дућана, 5 магацина, 14 ханова, 28 пекара, 86 кафа-

---

¹⁴ М. Митровић, *Порекло породице Циноли, оснивача Пашиног конака у Врању*, Врањски гласник бр. 3, 1867, 277–279.

¹⁵ Мидхат-пашине мемоаре издао је његов син Али Хајдар 1907. у Цариграду Превод поглавља који се односи на Нишки пашалук налази се у Историјском архиву Ниша.

на”.¹⁶ У овој салнами пописано је и „5 великих џамија, 6 текија, 1 хамам, 1 сахат кула, 2 цркве, 1 телефонска зграда и 32 млина”. После ослобођења града турски сакрални објекти су порушени, осим једне џамије познате под именом „крстата џамија”. Број од 11 турских богомоља указује на градско насеље већих размера, а истовремено потврђује претпоставку да је у Врању за време Турака постојало 11 махала, које су биле концентрисане око турских богомоља. Биле су то следеће махале: „Горња махала, Једик-пашина махала, Клисе (црквена) махала, Ковач махала, Куртоглија, Нова махала, Панађуриште, Погачарска махала, Сефер-челебијина махала, Турска и Циганска махала.”¹⁷ Од монументалних турских објеката евидентираних Призренском салнамом пописане су Сахат кула и телефонска зграда. Сахат кула подигнута је крајем XVIII века, а телеграф је успостављен пре 1873, али не и пре 1841, када је подигнута у Нишу. Пописане су и две цркве – Св. Николе и Св. Тројице, довршена 1858. Аустријски конзул Ј. Г. Хан 1860, путујући у Солун, прошао је кроз Врање и у белешака навео да је у насељу живи 8.250 становника, од чега 3.000 Турака, 5.000 Срба и 250 Рома.¹⁸

Од јавних објеката из турског периода до данас су сачувани, поред пашиних конака изграђених 1765, чесма „Ђеренка”, једина сачувана чесма позната и из песама; Бели мост, са мермерном плочом са турским и арапским писмом, за чије су постојање везане многе легенде.¹⁹ Бели мост је задужбина Ајше Хануме и њених родитеља. Према легенди везаној за овај мост, Ајша је кћи Селим-бега, који ју је убио због Ајшине љубави према чобанину Стојану. Овај мост обе-

¹⁶ С. Ризај, *Устројство нишког елајета*, Врањски гласник, 6, 1970, 312.

¹⁷ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 300.

¹⁸ J. G. Hahn, *Reise von Belgrad, nach Salonik*, 1861, 82–83.

¹⁹ Превод са арапског др Хасана Калешија гласи:

„Добротвор и добротворитељ

Онај који жуди за рајем и високим системом (у њему)

Ајша ханум кћи роба вечног

Нека њој и њеним родитељима опрости грехе”.

Превод са турског гласи:

„Овај мост зове се Бели мост и служи за олакшицу.

Воде које теку испод њега служе људима за здравље.

Пролазници нека прођу још једном да се о томе увере.

О Мухамеде изабраниче (Божји) посредуј код (Бога) за његовог власника (власника моста)”.

лежава место њене смрти. Сачуван је још један мост у близини Мачкине чесме, задужбина Хусеин-паше, који се помиње као врањски паша 1815–1842. Хамам у Врању грађен је крајем XVII века од тесаног камена и опеке са пет купола на крову са стакленим окулусима, преко којих се осветљава унутрашњи простор.

За време вишевековне турске владавине у пиротској кази подигнуто је доста кула на турским спахилуцима,²⁰ као што је Бркичева кула у Крупцу, кула у Трњани, у непосредној близини Пирота у Туштин делу (извору речице Боклуце), на месту званом Бањска у близини Пиротског града.²¹

Уређењу путева и мостова Турци су придавали посебан значај. За време Мидхат-паше извршено је померање Цариградског друма на север, а биле су подигнуте и поправљене бројне мензулане и већи број ханова. Друго померање Цариградског друма извршено је између 1860. и 1862. године, када је „пут повучен на север за неких 100 метара на дужини, полазећи од Пирота ка Цариграду“.²² У близини села Станичења „неки Турчин Бег оправио је стари римски мост, који је по њему добио назив Бегов мост”,²³ а порављен је и мост на реци Бистрици, као и три мостића на реци Боклуце (Кадијин мост, Камени мост и Решитов мост). Од Турака су остала и два моста на Нишави и мост на Градашничкој реци. Из времена њихове доминације остало је осам џамија,²⁴ од којих су се у XIX веку очувале две, једна у Тија Бари, друга на Пазару, која се звала Царева џамија и постојала је до 1929.²⁵ Поред ње била је текија неког угледног турског дервиша. Турци су оставили водовод са многобројним чесмама, амаме и купатила. На улазу у Тија Бару богати Турчин Агуш подигао је чесму „Агушева чесма” (Гушевица), а чесму до текије крај Цареве џамије подигао је неки богати дервиш.²⁶ Велики шедрван налазио се у центру данашњег Пирота, у близини конака Мустафа Аге.²⁷

---

²⁰ М. Живановић *Нишавље*, Пирот 1934, 39; К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 15.

²¹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 7, 28.

²² М. Живановић, нав. дело, 45.

²³ Нав. место.

²⁴ Е. Челеби, *Путонис*, Сарајево 1979, 60.

²⁵ М. Живановић, нав. дело, 46.

²⁶ Нав. место.

²⁷ Д. Ћирић, „Белешке о Пироту“, Рукопис, Музеј Понишавља у Пироту.

У Пироту су изграђена и два велика хана, један до Великог моста на Нишави, кога је пред ослобођење држао Никола Кокаловић; други се налазио преко пута Волићеве апотеке; у близини се налазила сахат кула са великим часовником; „часове је откуцавало једно звоно које се чуло на два часа хода у даљину. Звоно су однели Бугари за време Српско-бугарског рата 1885”.²⁸

Нишка тврђава. Развој Нишке тврђаве од настанка у античком периоду, потом кроз читав средњи век, до турског раздобља, још увек је на нивоу хипотеза. У античком периоду Нишко утврђење се помиње као снажан каструм, за који Амијан Марцелин, римски историчар 4. века, тврди да је више пута опседан, али није освојен.²⁹ Добар познавалац и истраживач античког Ниша, Петар Петровић претпоставља да је средином 2. века у Нишу, са формирањем кохорте Дарданаца, саграђена тврђава од камена. Почетком 2. века Ниш се први пут помиње у изворима – у Географији Клаудија Птолемеја, сматран је за један од четири највећа града Дарданије. Помен Ниша је чест у изворима 4. века. Ниш постаје станица римских царева. Крајем 3. века у њему је, путујући на исток, боравио Диоклецијан, који је највероватније отпочео градњу Медијане.³⁰ Његов наследник Константин Велики (306–337), о коме анонимни писац каже да је „у Нишу рођен и васпитаван” и да је „касније овај град величанствено украсио”, подигао је свој двор на Медијани, а тврђаву је највероватније дограђивао. И Константинови синови – Констанс и Констанције, бораве у Нишу 340, где потписују царске законе. Извори бележе дужи боравак царева Јулијана 361. и Васентијана 365. и Валенса 365.³¹ Подаци византијског дипломате Приска у опису хунског освајања Ниша 441, потврђују да је Ниш био „многљудан” и „утврђен град”, а да је нишко античко утврђење изграђено по тадашњим устаљеним принципима градње, као четвороугаони каструм. После поновне посете Нишу 448, Приск је запазио: „Нађосмо град сасвим опустео пошто је до темеља био порушен” од Ху-

---

²⁸ М. Живановић, *Нишавље*, 48.

²⁹ П. Петровић, *Историја Ниша*, 67.

³⁰ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш, 1976, 37.

³¹ Исти, нав. дело, 36–41.

на.³² Продори Словена и Авара у 6. веку на Византијску територију подстакли су царство да хитно обнови утврђења, а историчар Прокопије тврди да је Јустинијан I (527–565) и Ниш „утврдио и учинио неосвојивим за непријатеља”, а да је у околини Ниша подигао и обновио 40 градова.³³ Непознато је да ли је Јустинијан обновио и нишко утврђење, али је сигурно да су тада обновљени нишки бедеми, не зна да ли на старим темељима или су дограђивани и нови. Доласком Словена и његовим освајањем Ниша на почетку 7. века, престаје античко и започиње средњовековно раздобље града. Непосредних извора о словенском освајању Ниша нема, али се зато у византијском спису „Чуда Димитрија Солунског”, који говори о словенском нападу на Солун 618, говори и о великом страху од досељеника из Ниша.³⁴ Словени су своје домове подизали ван бедема града. Недостатак извора у периоду од 7. до 9. века не даје елементе за закључивање о организацији словенске управе и начину живљења. Зато је тешко установити када је на остацима бедема античког каструма формирана средњовековна тврђава. Ипак, у 10. веку нишко утврђење поприма карактеристике средњовековне тврђаве. Почетком 11. века (1020) у повељи византијског цара Василија II Охридској архиепископији убележена је и епископија Ниш са 40 кирика и 40 меропаха. Она је, заједно са епископијама Средца, Београда и Охрида (које су имале исти број кирика и меропаха), била највећа епископија Охридске цркве.³⁵ Као снажан епископски центар Ниш је морао имати и одговарајућу заштиту, па су вероватно тада обновљени и бедеми града. Током 11. века нишко утврђење је било на удару устаничких чета, а захваљујући византијским изворима хронологија напада је веома прецизна.³⁶ После напада устаничке војске Петра Одељана, хорде Печенег више пута су стизале до Ниша, а 1072. угарски краљ Саломон осваја Ниш и односи руку Св. Прокопија.³⁷ Изгледа да бедеми и куле тада нису страдали, на шта указују записи крсташа Алберта Ахенског 1096, о томе да је Ниш тада био боље

---

³² *Византијски извори за историју народа Југославије*, Београд 1955, књ. I, 11–13.

³³ Исто, 57, 61–63.

³⁴ Исто, 196.

³⁵ С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку 11. века*, 7–51.

³⁶ *Византијски извори*, књ. 3, 143–144.

³⁷ Исто, 145.

утврђен од Београда.³⁸ Почетком 12. века, Ниш је постао седиште византијске војне теме и прерастао у важан војни центар у ширем пограничном простору Царства. Доласком Манојла I Комнина на византијски престо 1143. започиње период великог успона града. Арапски географ Идризи пише да је „веома леп и богат град”.³⁹ Цар Манојло је више пута боравио у Нишу, где је окупљао војску за походе против Срба и Угара и у њему је дочекивао српске жупане, царске војсковође и државнике. Манојло је обновио и проширио нишку тврђаву,⁴⁰ што потврђују крсташки извори, према којима је Ниш за крсташе представљао неосвојиву тврђаву. Смрт Манојла I Комнина 1180. и слабљење Византије, искористила је 1183. удружена српско-угарска војска, предвођена великим жупаном Стефаном Немањом и краљем Белом III, да освоји Ниш и продре до Софије. Српски извори бележе да је тада Немања многе градове порушио, међу њима и „славни град Ниш”.⁴¹ Стефан Немања је тада склопио савез са бугарским Царем Петром, који је 1186. подигао устанак против византијске власти, прогласио Друго бугарско царство у Трнову и крајем исте године поново освојио Ниш. Извори помињу оштећење бедема нишког града, док српски извори помињу само изградњу Немањине цркве Св. Пантелејмона у Нишу,⁴² као и настојање српског жупана да Ниш прогласи својом престоницом. Почетком 13. века Ниш је у сукобу Немањиних синова краће време припадао Вукану,⁴³ потом латинском цару Хенрику Фландријском, а затим бугарском цару Асену II. Пред Велбуждску битку 28. јула 1330, Стефан Дечански је, полазећи на Бугарску, војску сакупио непосредно пред Нишем. Време Душановог и Урошевог царства за Нишку тврђаву протекло је безбедно; тек у доба Лазара Хребелјановића (1371–1389) у чијем је поседу била, Нишка тврђава је морала бити обновљена.⁴⁴ На то указују акције које је, по турском хроничару Нешрији, предузео кнез Лазар око Пирота, који је спалио његов војсковођа

---

³⁸ *Византијски извори*, књ 4, 181–184.

³⁹ Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о Југословенским земљама*, Monumenta cartographica Jugoslaviae, II, Београд, 1979, 18.

⁴⁰ *Византијски извори*, књ. 4, 137.

⁴¹ М. Башић, нав. место.

⁴² Исти, нав. место.

⁴³ Љ. Станојевић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1982, 5.

⁴⁴ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 217.

Димитрије.⁴⁵ Очекујући напад Турака из Пирота, Лазар је морао да утврди Ниш, који Нешрија назива „кључем земље и њеном ризницом”.⁴⁶ Јачину бедема Нишке тврђаве тога времена потврђују и подаци о вишедневним борбама приликом турског освајања 1386. Заузета је после опсаде од 25 дана, када су бедеми града порушени. После Ангорске битке 1402. године, Ниш је ушао у састав Српске деспотовине. На основу споразума Деспота Стефана Лазаревића са султаном Сулејманом из 1404, Турски суверен је могао користити деспотову територију ради угушења устанка на подручју Видина и Пирота, тако што би прешао преко деспотове територије трасом од Пирота, преко Ниша ка Топлици. Нишка тврђава, разрушена 1386, обновљена је свакако у првим годинама XV века, што потврђује и деспотов биограф Константин Филозоф. Током владе деспота Лазаревића Нишка средњовековна тврђава била је последњи пут обновљена.

Средњовековна Нишка тврђава била је правоугаона, нешто удаљенија од обале реке него данашња турска. Средњовековни Ниш имао је према Војној карти из XV века три куле, а на страни према Нишави још најмање две, што чини вероватном претпоставку да је Нишки средњовековни град имао најмање десетак кула дуж бедема. Приликом уређења тврђавског комплекса у пролеће 1927, поводом прославе 50 година од ослобођења Ниша од Турака, код садашњег споменика кнезу Милану, откривени су остаци цркве. Претпоставља се да је то средњовековна епископска црква која се помиње 1203. као „црква блаженог и славног великог мученика Св. Прокопија из Ниша, из које је 1072. угарски краљ Соломон, освојивши Ниш, однео руку Св. Прокопија и као светињу оставио у цркви Св. Димитрија у Сремској Митровици, одакле је 1164. византијски цар Манојло I поново вратио у нишку епископску цркву, која је изграђена у XI веку“.⁴⁷

Турским освајањем Ниша у XV веку, Нишка тврђава је постала једна од државних грађевина, које су служиле султану. Била је у његовој својини и ван надлежности нижих органа власти. Тек од 1541. у турском попису назива се тврђавом и помиње њена посада

---

⁴⁵ Опширније видети: Борислава Лилић, *Косовски бој и Пирот у турским историјским изворима*, Пирот 1989.

⁴⁶ Г. Елезовић, *Историја Мехмеда Нешрије*, САНУ, Београд 1957, 23.

⁴⁷ *Византијски извори*, IV, 74.

од 157 људи, упућених у Будим.⁴⁸ Путописци XVI и XVII века пишу да је тврђава у лошем стању. Прве захвате Турци су изгледа предузели око 1660, када је Е. Челебија записао да је „градска тврђава саграђена од камена усред шехера као какав хан. Она има једну капију. По градским бедемима нанизане су главе хајдука, натакнуте на дуга копља, и тако стоје. У самој тврђави нема никаквих зграда”.⁴⁹ Данашња Нишка тврђава подигнута је на тек изграђеном земљаном хисару, султановом повељом од 19. фебруара 1719. Радови су отпочели исте године, а за изградњу су ангажоване спахије из 10 санџака румелијског беглербеглука, по пројекту браће царског нимер-баше (главног архитекте) Мехмед-аге и лагумци-баше Мустафа-аге (пројектанта утврђења из 1702). Било је то огромно градилиште са више десетина хиљада људи, а по мишљењу Р. Тричковић и 100.000 људи. Завршетак радова свечано је обележен постављањем плоче на Стамбол капији јуна 1723, на којој је забележено, поред осталог, да „у целој царевини поста ова капија најјача заштита и султан Ахмет III начини Нишки град најтврђим градом 1723”.⁵⁰ Радови на тврђави настављени су и после 1723, током 1725. Завршене су четири велике капије од дрвета за градске улазе, постављени су мостови на јендеку, изграђен барутни магацин, а на улицама у тврђави постављена калдрма. Тврђава је полигоналног облика са седам неједнаких страна, висина бедема је 8 м, просечна ширина 3 м, док је укупна дужина бедема 2.100 м. Нишка тврђава површине око 22 хектара, била је заједно са Београдском, најснажније турско утврђење у граничним областима царства. Заштићена је законом као вредан споменик културе 1948, а одлуком Скупштине Србије априла 1979. проглашена је културним добром великог значаја.

Пиротски град. Пиротски град на стени, издигнутој у равници с десне стране Расничке реке, која уједно опкољава тврђаву са северозападне стране, многи путописци XV и XVI века помињу као град постављен на саставу двеју река. Та друга река, била је Нишава, која је текла североисточном страном града. Насупрот овим рекама, са њихове друге стране простирала се широка непролазна баруштина, која такође спомињу путописци, а која је много касније санирана. Ово

---

⁴⁸ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 134.

⁴⁹ Е. Челебија, *Путопис*, 62–63.

⁵⁰ М. Милићевић, *Краљевина Србија*, 94–95.

постављање тврђаве на подводном терену, а не на њему блиском брду, могло би се објаснити подизањем на већ постојећим остацима старијег објекта.⁵¹ Можда би се могао и сагледати смисао оваквог његовог постављања, ако се узме у обзир чињеница да је за оно време значајни пут, који се одвајао од Цариградског друма и водио на север ка тимочком басену и старопланинским превојима, био на овом месту притешњен, с једне стране брегом Сарлахом, а с друге непроходном мочваром и градским бедемима, чије су куле према њему и оријентисане.⁵²

Град је добио одговарајући и уобичајен унутрашњи распоред правога војног утврђења. Његове релативно мале димензије говоре о изразитој улози пограничне одбрамбене тачке. Као и многи наши средњовековни градови, састављен је од три дела: горњег, највишег и најзбијенијег, средњег нешто нижег и обимнијег, најнижег и највећег дела. На највишој тачки је доминирајућа донжон кула. Квадратне је основе, урађена слично Звечану, Јелачу и Островици.⁵³ Из извештаја дознајемо да су 1878. године Д. Милутиновић и М. Валтровић⁵⁴ „писаљком цртали” два његова перспективна изгледа, које нису публиковали. Од пре 150 година имамо једну слику Већеслава Ђузе⁵⁵ на којој се види очуваност града у то доба; на скоро свим зидовима су постојале пушкарнице; кула око улаза је порушена, док је она у доњем граду још очувана.⁵⁶ М. Ђ. Милићевић 1878. године помиње „кулу – стражару, касније Пиротски град који је зидао Момчило војвода и народ га зове Момчилов Град”.⁵⁷ Нешто касније Феликс Каниц наводи казивање очевица Српско-бугарског рата 1885. године, А. фон Хана који је минирање Пиротског града од стране бугарске војске овако описао: „На једном је цео крај блеснуо у сјају ватре, а кад сам се окренуо, угледао сам огроман сноп пламена који се дизао високо пут неба; застао је за неколико секунди и онда спласнуо. Опет је завладао мрки мрак и потрајао неколико секунди, а онда се зачуо потмули

---

⁵¹ М. Живановић, *Нишавље*, 39.

⁵² Невенка Петровић, *Пиротски град*, посебан отисак из *Старинара* – органа Археолошког института САН, V–VI, Београд, 1954–55, 299.

⁵³ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 48.

⁵⁴ С. Петровић, „Историја Пирота“, рукопис, 96.

⁵⁵ Н. Петровић, нав. место.

⁵⁶ А. Дероко, нав. дело, 123.

⁵⁷ М. Ђ. Милићевић, *Из Нове Србије*, Лесковац 1987, 134.

прасак. Тај приказ је због своје изненадности и огромних размера имао у себи нечег језивог. Експлозијом је разорена главна капија ка-стела, а куле и зидови су попуцали; Остао је само горњи део тврђаве и он сада служи као барутни магацин. Видео сам две оловне громаде у којима су се распознавали облици бајонета и пушчаних цеви, муниције, а око њих су лежали растурени каменови с турским натписима и амблемима који су украшавали главни улаз у Тврђаву. Овде је праву пустош направио страшни динамит, а у некадашњој Турској махали је то исто урадила људска рука”.⁵⁸

Данас остатке средњовековне тврђаве називају Момчиловим градом, а у предању војвода Момчило сматрао се ујаком Краљевића Марка. Конзерваторско-рестаураторске радове на Пиротском граду, праћене археолошким истраживањима, обавили су у периоду од 1970. до 1986. године Завод за заштиту споменика културе у Нишу и Музеј Понишавља у Пироту. У наведеном периоду археолошки су испитани Горњи град, изузев источне и западне истурене куле, а обновљена је Улазна капија, Донжон кула и Западна кула, Западни зупчасти бедем и двокрако степениште, док су остали делови конзервирани и припремљени за реконструкцију. Од фортификација реконструисана је Капија и јужни бедем, а конзервирани су и Северни бастион, Источна кула и део преградног бедема у Доњем граду. Циљ археолошких ископавања био је утврђивање вертикалне и хоризонталне стратегије.⁵⁹

Марково кале. Средњовековно утврђење Марково кале налази се око 4,5 км северно од Врања, уз пут који спаја врањску са лесковачком котлином. У турским званичним пописима назива се Тврђава Врање, а позната је турска пракса да тврђавама не мењају стара имена. М. Ђ. Милићевић је забележио предање које објашњава данашње име ове тврђаве. По народном веровању то је био град омиљеног народног јунака – Марка Краљевића, па је зато назван Марково

⁵⁸ Ф. Каниц, *Србија, Земља и становништво*, књ. II, Београд 1985, 217.

⁵⁹ Б. Дебљанин, П. Пејић, *Пиротски град*, Археолошка ископавања у 1985. години, ГСАД 3, 1986; Исти, *Пиротски град*, Археолошка ископавања средњег града у 1986. години, ГСАД 4, 1988; Исти, *Пиротски средњи град*, АП, 26, Јубуљана 1985, 1986, 179.

кале или Марков град.⁶⁰ У Османској царевини термином кале означаване су веће тврђаве саграђене од тврдог материјала – камена или цигле, снабдевене кулама и опасане бедемима. Све време док је била активна као утврђено место, Турци су врањску тврђаву називали именом Кале. Први турски подаци о посади Врања датирају из 1519, када је бројала 32 члана: диздар, имам, ђехаја и 29 чланова посаде, који су за своју службу уживали тимаре, чији је годишњи приход био у складу са важношћу посла који су обављали. Годишњи приход диздара (управника) износио је 5.710 акчи, имама и ђехаје 1.400 акчи, а осталих највише 1.400. За потребе посаде у тврђави је постојала џамија, вероватно од најранијих времена.⁶¹ Чуvari тврђаве – мухафизии, уживали су годишњи приход од 45 села, мезри и манастира, у укупном износу од 41.399 акчи.⁶² Одржавање саме тврђаве и сталног броја чланова посаде било је условљено чињеницом да је ово подручје у знатној мери угрожавала хајдучија, која се јавља већ почетком XVI века.⁶³ У другој половини XVI века „бунтовни неверници” окупљени око извесног Думена нападају државне убираче пореза, што је изискивало стално ангажовање турских власти.⁶⁴ Нема података до ког времена је тврђава над Врањем имала своју посаду, јер се код француског путника Жана Форезјена, као ни код Еврије Челебије, не помиње посада. Сам град лежи на стрмом каменом гребену који на једном свом крају има плато, а на другом је засечен. Главна тврђава лежи на природном платоу. Од ње води ивицом гребена дуг зид који се на крају гребена завршава кулом. Испод куле пролази друм засечен ивицом гребена и завршава се другом кулом и остацима зидова и куле на платоу гребена на другом крају. Град је релатив-

⁶⁰ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 283; В. Карић, *Марково кале*, Нова искра, Београд, март 1901; Ј. Ђорђевић, *Марково кале*, Извештај гимназије „Немања” у Врању за 1900–1901; И. Здравковић, *Марково кале у Врању*, Старинар, књ. II, Београд 1952; О. Зиројевић, *Марково кале код Врања*, Врањски гласник, бр. 7, Врање 1971, 287–289; Душан Максимовић, Олгица Паламаревић, *Марково кале код Врања*, Врањски гласник бр. 20, Врање 1987, 141–152.

⁶¹ И. Здравковић, *Марков град код Врања*, Весник бр. 10, Београд 1964.

⁶² О. Зиројевић, *Сумарни преглед Врањског кадилука 1530/31. године*, Врањски гласник бр. 4, Врање 1963, 418.

⁶³ Г. Елезовић, *Турски споменици I (1348–1520)*, Београд 1940.

⁶⁴ С. Ризај, *Думенов устанак из 1572. године против турске управе на подручју Врања*, Врањски гласник бр. 1, Врање 1965, 25–31; Исти, *Хајдучија на подручју Врања и Новог Брда*, Врањски гласник бр. 3, Врање 1967, 273–76.

но добро очуван; у централном делу доњег платоа откривени су остаци сакралног објекта. Црква је грађена у техници притесаног камена. Основа је у облику слободног крста са споља пространом апсидом. Јужна половина цркве је потпуно уништена, вероватно у периоду разарања тврђаве.⁶⁵

У средњем веку, области око Врања се први пут помињу за време освајачког похода жупана Вукана против византијске војске под вођством Јована Комнина 1093. године. Политика Стефана Немање у раздобљу од 1180. до 1190. имала је за циљ ширење у правцу истока и освајање жупе Врање. Претпоставља се да је у врањској котлини Никола Скобаљић 1454. потукао Турке, а затим се преко Марковог града и Скобаљић града повлачио према истоку,⁶⁶ што је била једна од последњих победа српских великаша над турском војском. Многи материјални подаци потврђују претпоставку да је реч о изузетно значајном средњовековном утврђењу које је у раздобљу од 13. до XV века било највероватније стоно место управитеља области – жупе, и обезбеђивало стратешки важне саобраћајнице према Нишу, Софији, Скопљу и косовској котлини. О времену настанка и дуготрајности утврђења, осим историјских, сведочи и бројни добро сачувани керамички материјал: лонци, крчази, зделе, поклопци, пехари, пршљеници, пећнаци.

Тип старе куће. Најстарији тип куће била је „стара кућа”, „на кривуље”, „колибе”, „колибинке”.⁶⁷ У народном предању, овакве куће су запамћене као најстарије настамбе досељеног становништва после Велике сеобе. Куће и колибе „на кривуље” у области Јужног Поморавља везане су за период опште политичке и друштвене несигурности, економске заосталости и честих померања становништва с почетка XIX века. Куће „на плот”, плотњаче, „чатмаре”, прављене су од прућа и земље од половине XIX века, када се становништво почело сталније настањивати, од када се граде и куће „пуњенице” или „кованице”, „ћерамидне куће”, за разлику од ранијих кућа које

---

⁶⁵ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1962, 39.

⁶⁶ Јован Хаџивасиљевић, *Ка историји града Врања*, ГНЧ, XVI, Београд 1896, 258–260.

⁶⁷ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 133.

су биле покривене сламом. Уз ове куће градиле су се и даље куће чатмаре и кривуље као привремена станишта придошлог становништва. Зидане куће од ћерпича и цигле означавају последњу фазу у типовима кућа на простору југоисточне Србије и оне су у већини насеља почеле да се граде тек после ослобођења од Турака 1878. године. Простор који заузимају зграда за становање и помоћне економске зграде око ње назива се „домазлук”, „дом” или „двор”.⁶⁸ Назив „домазлук” карактеристичан је за планинска села у Пчињи, а „дом” или „двор” за моравска и нишавска села.

Кућа „кованица” или „пуњеница” је прелазни облик између куће од слабог материјала (кала, чатме и плетари) и куће зидане од ћерпича и печене цигле. Ове куће су у југоисточној Србији у свему исте у периоду друге половине XIX века,⁶⁹ знатно су јаче од чатмаре и јављају се до 1878. године у економски развијеним долинским насељима, док се знатно касније јављају у планинским насељима. У градовима југоисточне Србије, Врању, Лесковцу, Пироту и Нишу, овај тип кућа био је заступљен код имућнијих градских слојева још пре ослобођења 1878, у периоду јачања трговачког градског слоја, за разлику од градских кућа „пуњеница” које су зидане на „кат” или „на бој” (спрат). Сеоске куће пуњенице су приземне, у ретким изузетцима, код имућнијих породица, подизане су на кат. Овакве куће на кат подизале су турске спахије и бегови на својим сеоским добрима.

Староварошка балканска кућа у Србији непосредно вуче корене са ближег Оријента, па се отуда за њу употребљава и термин оријентална кућа. Ова архитектура присутна је на Балкану још у време Византије. Познато је да су Византинци овакав начин градње преузели са истока, из Персије и Палестине, јер им је највише одговарао због брзине градње, функционалности просторија и економичности материјала. Ову архитектуру Турци прихватају од Византинца, јер им погодује због брзог формирања чаршије у новоосвојеним деловима Балкана. Основна одлика овакве куће је лака бондручна конструкција, искована летвама, напуњена блатом и омазана са обе стране. За поједине зидове се користио плетар од прућа премазан блатом. Приземна просторија и подрум су увек од тврдог материја-

---

⁶⁸ Д. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Београд 1958, 92, 150.

⁶⁹ Б. Којић, нав. дело, 160–163.

ла. Спратни део је најчешће препуштен преко основе приземља целом дужином или „ћошкама”, еркерима, кровови су благог нагиба, једноставних конструкција, покривени ћерамидом, изнад њих су штрчали високи елегантни бело окречени димњаци са декоративно обрађеном главом.⁷⁰

Посебну одлику овој архитектури даје размештај просторија. Карактеристична је средишња просторија око које су размештене остале, како у приземљу, тако и на спрату. Уз ову просторију, која у Србији није имала назив, налази се диванхана, увек окренута ка дворишту – врту. По угледу на муслиманске куће тог времена, поједине српске куће имале су диванхане (харемлук – женска соба, селамлук – мушка соба). У харемлуку су боравиле жене и најчешће је била окренута ка улици, како би могле да посматрају ко долази у кућу и пролази улицом. Код развијенијег типа ових кућа, размештај просторија у односу на централну је симетричан и он се среће углавном код самосталних кућа, каквих је било у југоисточној Србији, које су током XVIII и XIX века давале обележје старим чаршијама. У њима су углавном живели Турци (аге и бегови), али и угледнији хације и „големаш”. Српски живаљ је махом становао у једноделним и дводелним приземним чатмарама. Велике куће на спрат Срби су ретко градили, пре свега из економских разлога, јер су као потчињена раја тешко могли да прибаве велика средства потребна за изградњу. Уколико су и били у могућности, нарочито припадници трговачког стаљежа, морали су да савладају компликовану администрацију везану за дозволу за градњу, која се добијала у Цариграду, уз претходно одобрење месних власти. Уз добијену дозволу угледне чорбације су се обавезивали да у такву кућу, након градње, свраћају Турци на пропутовању кроз град, као и угледни турски грађани из чаршије. Ова обавеза је Србима варошанима тешко падала, јер је често контактирање с Турцима могло да ода њихове пословне тајне, а довољно је било да Турци посумњају у исправну пословност и лојалност таквих грађана, па да их пошаљу у сургун. Све је то утицало да је веома мало хришћана варошана имао овакве куће.

Типична кућа XVIII и XIX века у југоисточној Србији је с доксом, чија карактеристична стреја без олука даје кући живопи-

⁷⁰ Александар Дероко, *Главе димњака у нашој народној архитектури*, ЗЕМБ, Београд 1953, 32–38.

сан изглед. Фасаде нису биле украшене архитектонском пластиком, али су се одликовале складним односом маса и отвора. Куће овог типа градили су у југоисточној Србији Дебрани као познати зидари, али и сами Срби, а зидари и дунђери „тј. цимермани јесу скоро сви Сербљи”.⁷¹ Оријентална балканска архитектура је брзо нестала из чаршија на југоистоку Србије, због ограничене трајности материјала којим је грађена, као и због честих пожара до којих је долазило услед лаке запаљивости дрвета.

Христићев конак – најкарактеристичнија кућа и највреднији стамбени објекат у Пироту. Изненађује како је њен мајстор-хришћанин, на периферији турске удаљене провинције – у Пироту, композицијом њених лица и модулацијом њене масе, антиципирао све „оно што ми данас зовемо модерна фантазија”. По своме оригиналном склопу, зграда представља један од најлепших објеката у Србији који нам је у наслеђе оставила блиска прошлост. Фантастична уобразиља њеног мајстора, смела динамика крова, лакоћа и прозрачност, стављају је у ред велике архитектуре и драгоцене националне вредности. Динамика волумена и склад композиције њених површина премаша домете барокних схема и ставља је у ранг фантастичне балканске егзотике. Невероватна је смелост његог власника да себи, као припаднику раје, гради овакав дворач, а још смелије, да сам себи честита овај подухват. Када је овај велелепни конак завршио, на порталу собе за примање записао је: „Машала Христа Ђван сзида дом сеи на 1848 априли 5”. Зграда има подрум, приземље и спрат. Лепоту овој изузетној кући даје и двориште, калдрмисано, са пуно зеленила и цвећа, са „османлуком” – виновом лозом, као и бунар са хладном водом за пиће. Шкрипа ђерма са звучним ефектима употпуњавала је овакав амбијент. Цело двориште било је ограђено солидном оградом, а према улици зидом и кровом покривеним ћерамидом, са улазном капијом са звекиром – алком. Живот у овој кући текао је тихо, по устаљеним правилима.⁷²

---

⁷¹ Народни музеј у Нишу, *Мемоарска грађа*, Збирка етнолошког одељења, Инв. бр. 2050.

⁷² Иван Здравковић, *Документи народног стваралаштва у прошлости*, Споменици градске и сеоске народне архитектуре у Србији, Београд 1990, 12.

Шашит пашин конак у Лесковцу – срушен је пре Балканских ратова, са теферичем на Ветерници. Феликс Каниц је оставио леп опис конака, а сачувана је и фотографија из збирке архитекте Владислављевића. Каниц је описао конак овако: „Шашит паша је у центру града на десној обали саградио педесет корака дуг „Сарај” са истуреним крилима; у једном крилу су биле пашине жене и одалиске, а друго је служило као „селамлук”. У другом средњем делу који их је повезивао, са широким отвореним чардаком и великим степеницама с обе стране, биле су просторије суда и управе. Украшен аутентично оријенталним сликаним фризовима, гирландима итд, сарај још изазива добар утисак, мада је очигледно да је почео да пропада, јер данас служи као депо дувана. Зграду су најпре били откупили власотиначки и лесковачки срез, а 1872. године она је срушена, да би се на њеном месту подигла зграда ниже гимназије за коју су новац и грађевински материјал били сакупљени већ 1889”.⁷³

Пашин конак у Врању – У центру Врања налазе се две старе турске зграде, које су по предању припадале Рауф-бегу Џинићу. Зграде су обновљене и у њима је смештен градски музеј. Једна од зграда служила је паши и његовој мушкој пратњи за становање (селамлук), а друга (харемлук) служила је за становање пашиних жена. Зграде су подигнуте 1765. године; имају и у приземљу и на спрату велике холове неправилних облика, повезане међу собом узаним и стрмим степеницама. Из холова се улази у простране собе, између којих се налазе мање собе, тзв. оцаклије. Велике собе се загревају из „оцаклија”, а имају добро очуване и богато украшене таванице од дрвета. Нарочито су интересантне таванице у згради у којој је био смештен пашин харем. Обе зграде су представнице симетричног типа старе балканске куће, са стрехом која јако испада. Хол на спрату женске зграде има полукружно проширење које је служило као диванхана, а испод њега у приземљу налази се отворен трем са ступцима, из кога се улазило у хол са степеницама на спрат. Зграде су на спрату повезане мостом, чији су трагови очувани.⁷⁴

---

⁷³ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, књ. 2, 240.

⁷⁴ Иван Здравковић, *Један старински конак*, Уметнички преглед, 8, Београд 1939, 247–250.

Конак Хафиз-паше у Нишу – Најзначајнији споменик балканско-оријенталног типа у Нишу био је Бећир-бегов конак на левој обали Нишаве. Састојао се од старог дела, који је крајем XVIII века градио Хафиз-паша, заповедник града Ниша и главнокомандујући турске војске у бици код Иванковца, и новог дела, који је 60-их година XIX века градио Бећир-бег – унук Хафиз-паше. Оба дела чинила су јединствену целину са посебним улазима, еркерима, докситима. Све собе имале су, према подацима М. Шапчанима, таванице са турским орнаменталним дуборезом, којим је била обложена и гостинска соба. Врхунац мајсторске вештине у обради ентеријера представљале су суседне две собе, са дубоким рељефним орнаментима по зидовима и штукатуром, унутар које су постављени плодови разног воћа, обрађени у воску и заштићени стакленим преградама, док је друга одаја – арапска соба – имала по зидовима дуборез са арапским орнаментима. У дворишту новог дела конака налазио се мермерни шедрван из кога је избијао водоскок, а око шедрвана, смештеног у затвореном простору, налазиле су се зидовима одвојене четири диванхане за одмор, изнад којих је била живописана таваница. Бећир-бегов конак је после ослобођења Ниша купио кнез Милан, и после преуређења коришћен је за летњу резиденцију Обреновића до 1903. године. По казивану А. Дерока, овакав објекат, заједно са пашиним конаком у Лесковцу, није забележен на нашим просторима. Бећир-бегов конак је од пожара страдао у Првом светском рату.⁷⁵

---

⁷⁵ Видети: И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964; Д. Ђорђевић, *Како је изгледао Ниш на дан ослобођења од Турака*, Политика, 24. јун 1937.

Borislava Lilić

URBAN CONTENTS OF SOUTHEASTERN SERBIA UP TO
THE LIBERATION FROM TURKISH GOVERNMENT IN 1878.

Summary

Urban civilization of Southeastern Serbia was continually developing through Roman, Byzantine and Serbian medieval period, as well as through the period of Ottoman government. Due to the frequent war efforts, it decayed or was stagnating, or was being revived and thriving, usually along the old Balkan transversal flows and their important junctions, like were Niš and Morava-Vardar valleys. Southern regions of Serbia went through complex and dynamic processes of changes and transfigurations as the history passed on. Influences of many civilizations blended in this regions: Roman, Byzantine, Medieval, along with pre-Roman and Turkish-Oriental, with the last being held up longest and predominantly shaped the cultural traditions of central Balkans (from 15th to 19th century). By it's type and development as urban entities, towns of Southern Serbia maintained their specific characteristic of Old-Balkan towns build upon important communicational intersections, up until the 1878, and thus also maintaining their eastern character, comprising *Čaršija* (downtown) as their economical center and *Mahalas* (quarters), with complex ethnical and confessional population, differtiated also by socio-economical situation on trade quarters, trade-merchant quarters, as well as poverty-stricken suburban quarters.

Key words: Niš, Pirot, Vranje, Prokuplje, Leskovac, Fortress of Niš, Castle of Pirot, Marko's Kale (tur. for Castle), Konak (Residence) of Hristić, Šašit-Pasha's Konak, Hafiz-Pasha's Konak

---

Александра ВУЛЕТИЋ

ПОСЛОВНИ И СТАМБЕНИ ПРОСТОР У ГРАДСКИМ
СРЕДИНАМА СРБИЈЕ СРЕДИНОМ XIX ВЕКА
– ПРЕПЛИТАЊЕ И РАЗДВАЈАЊЕ

Апстракт: У раду је анализирана расподела пословног и стамбеног простора у градским центрима Србије средином XIX века. На основу различитих извора покушавају да се утврде узроци њиховог обједињавања и/или раздвајања код припадника различитих професионалних и друштвених група.
Кључне речи: простор, пословни, стамбени, занатлије, трговци, чиновници

Током првих деценија XIX века највећи део српског становништва градских насеља чинили су досељеници из унутрашњости, као и из Аустријског и Османског царства, који су се у новој средини бавили трговином и занатима. Борба за егзистенцијални опстанак, а потом и тежња за пословним напретком чинили су окосницу њиховог свакодневног живота. Већина досељених били су мушкарци који су у нову средину долазили сами, без породица. Стога је број самачких домаћинстава достигао, а понекад и премашивао половину укупног броја домаћинстава у градским насељима.¹ За разлику од аграрних средина, у којима је формирање породичног домаћинства представљало неопходну основу економског опстанка, у условима градског начина привређивања било је обрнуто – за заснивање породице било је неопходно обезбедити материјалну подлогу.²

---

¹ Александра Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002, 115–123.

² Томе је доприносила и различита улога жене у породичном домаћинству: на селу она је имала активну економску улогу, док је у условима градског начина привређивања најчешће била издржавано лице, опширније у: Бојана Катић, *Становништво Ваљево 1862. године*, у: Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 267; Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, 79–80.

Пословни аспект имао је примат над приватним и породичним животом. Занатлије и трговци су највећи део времена проводили у својим дућанима и радионицама, а пословни простор им је често служио и као стамбени простор. Тај, условно речено стамбени део, у којем су се одвијале активности које су излазиле из сфере пословног, обично се налазио у позадини пословног простора. О томе сведочи и путописац Ото Дубислав Пирх који је забележио утиске о београдској чаршији с краја треће деценије XIX века: „У њиховим је дућанима човек као у каквој соби. Сирома занатлија, обично без жене и деце, живи са неколико момака и станује у свом тескобном дућану и спава у једном малом, мрачном простору у позадини његовој“.³ Уколико је „сирома занатлија“ успео да заснује породицу, и она је најчешће становала у том опскурном простору иза радионице и дућана. Тај стамбени део најчешће се састојао из кухиње и једне собе.⁴

У прилог тези да су радници – шегрти, калфе и други помоћници, често становали код мајстора код којих су радили, односно да су пословни и стамбени простор у великом броју случајева били повезани, говори и „Тефтер арачки вароши београдске“ из 1826. године који везује неколико пореских глава за једну стамбену јединицу.⁵

Скученост стамбеног простора и његова подређеност сфери пословног спутавала је развој приватности. То показује и опис пословања једне занатске радње: „По затварању радње момци су одлазили право у стан, који је био где и газдин стан, у његовој кући, у Црногорској улици. Кад би видео да су сви помоћници и шегрти ушли у стан, он би закључао капију а кључ би код себе држао“.⁶

Описујући вароши по Србији крајем треће деценије XIX века, Јоаким Вујић не прави разлику између пословних и стамбених зграда. На пример, у опису Чачка, наводи да та варош има до 120 домова, „измежду којих понајвише дућана терговачки и мајсторски наход се“.⁷ Сличан је и опис Пожаревца: „Ова варош може имати до 250 домова, измежду којих по чаршији јесу многи терговачки и мајстор-

---

³ Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899, 34.

⁴ *Исто*.

⁵ Бранко Перуничкић, *Београдски суд 1819–1839*, Београд 1964, 269.

⁶ Миливоје М. Костић, *Успон Београда*, I, Београд 1994, 106.

⁷ Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, Београд 1999, 104.

ски дућани, а изван чаршије имају домове работници и земљоделци“.⁸ Вујић не помиње домове занатлија и трговаца, што наводи на закључак да се њихов стамбени простор налазио у склопу пословног. Његов опис показује и да је становништво вароши и околине било територијално груписано према занимању.

О примату пословног над приватним простором сведочи и Владан Ђорђевић у својим *Успоменама*. Описујући један квартал уз Стамбол-капијску чаршију средином XIX века он наводи: „Болтације у главним чаршијама, где је сваки хват, свака стопа и сваки палац земље морао да се употреби за дућане, нису могли имати своје куће у сред баште, нити их опкољавати високим зидом, него су морали леђа својих станова без икаквог прозора окретати у споредне улице“.⁹

Због скучености пословног простора у београдској чаршији, али и високих цена његовог закупа, многе занатлије биле су приморане да локације за своје радње траже на периферији, за шта им је била неопходна дозвола власти. Председник Београдског суда је 1835. године обавестио кнеза да постоји интересовање за формирање новог пословног дела Београда изван главне чаршије: „Млоги нам овдашњи житељи, особито мајстори, долазе и моле се да би им се између Палилулом и Теразијом – око Батал џамије, празна места поделила на којима би куће поградити могли. Људи су овдашњи, особито занације, стешњени да морају сви у вароши живети, а нити кућа има гди би могли квартир проналазити, нити су у стању скупо квартире плаћати“.¹⁰

Њихова жеља поклапала се с плановима кнеза Милоша о изградњи новог Београда изван тадашње вароши у шанцу. Тако је две године касније дозвољено отварање чаршије од „Батал-џамије па путем крагујевачким идући“.¹¹ Године 1838. 90 београдских житеља, од којих су већина били занатлије, добило је плацеве изван градске чаршије.¹² Тако су занатске радионице и дућани, у оквиру којих се

---

⁸ Исто, 25. За Карановац је забележио да „може до 116 домова имати, измежду који понајвише јесу дућани“, исто, 94.

⁹ Владан Ђорђевић, *Успомене*, Београд 1927, 60.

¹⁰ Б. Перуничкић, *Београдски суд*, 629.

¹¹ Владимир Мацура, *Чаршија и градски центар. Развој средишта вароши и града Србије 19. и прве половине 20. века*, Ниш – Крагујевац 1984, 49.

¹² Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820–1912*, Београд 1970, 118–120.

најчешће налазио и стамбени простор, постепено почели да ничу ван дотадашњег варошког језгра. Дељење плацева око Батал-цамије и на Врачару убрзо је настављено. Средином века на овим плацевима никле су 173 куће, док је више од 400 подељених плацева било у фази изградње или је још увек било празно.¹³

Држава је настојала да занатлије расељава плански. Да би проширио Београд изван шанца, кнез Милош је наредио да се колари и ковачи, чији је занат био исувише бучан и због ватре опасан по варош, иселе из Савамале и населе празан простор на месту данашњих Теразија. Због опасности од барута, власт је настојала да из чаршије исели и фишекције и одредила им место код Ташмајдана, а са исељавањем фишекција из централних улица покушано је и у другим српским варошима.¹⁴ Знатан број ових занатлија радио је и становао унутар истог простора. Код једног фишекције из Крушевца је, на пример, „нађено петнајест ока гола барута у једном цаку и то у соби иза дућана, у којој он сам с момцима спава, а дућан скоро у средини чаршије постоји“.¹⁵

У бројним документима везаним за дељење плацева занатлијама најчешће се помиње изградња пословног простора, док се изградња стамбеног простора помиње ређе. И у случајевима када се помиње стамбени простор, готово увек везује се за пословни. На пример, кнез Михаило је 1842. године признао абацијама плацеве које су добили од кнеза Милоша у Савамали да „на њима куће и дућане начине“.¹⁶ Две године касније терзијски еснаф упутио је властима молбу „да би му се, при раздавању око дворца и касарне плацева, места за грађевину кућа и дућана дало“.¹⁷ Наведени примери

---

¹³ Исто, 247.

¹⁴ Занатлије су се споро исељавале због финансијских разлога, али и због пословних интереса. Чланови фишекцијског еснафа из Београда су, на пример, уверавали надлежне власти да се они повинују њиховим налозима и да су они „гди потреба позове и живот свој жртвовати спремни“, али да нису у стању да се у кратком року иселе на Ташмајдан и да тамо подигну своје куће и дућане, исто, 184.

¹⁵ Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац 1971, 633.

¹⁶ В. Мацура, *Чаршија и градски центар*, 44.

¹⁷ Тихомир Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, Српски етнографски зборник 33, Београд 1925, 232, 300. Слично је било и у другим српским варошима, види: Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 569–570.

наводе на закључак да је изградња пословног простора подразумева-
ла и изградњу стамбеног простора, па стога није сматрано неопход-
ним да се овај други посебно помиње. Осим тога, знатно већа фре-
квенција пословног простора у документима говори у прилог тези о
његовом примату над стамбеним.

*

За разлику од занатских, трговачке радње су опстајале у варо-
шком центру. Описујући београдску чаршију, Пирх је забележио да
се она састојала од „ниских, дрвених дућана са крововима од шин-
дре, напред јако испалим. Ретко се виђа над кровом још један мали
низак спрат“¹⁸.

Спрат над дућаном, који је у време Пирхове посете Београду
још увек био реткост, убрзо је постао неизбежан елемент приликом
изградње нових кућа. У њиховом приземном делу се и даље налазио
пословни простор, док је спратни део добијао стамбену намену. Као
пример, навешћемо опис куће са дућаном трговца Војина Радулови-
ћа: она је „била са Дубровачке [главне] улице приземна, са гвозде-
ним вратима и капцима... Са Рајићеве [споредне] улице у приземљу
је био магацин а над њим с једне стране озидан стан за њега а с дру-
ге за момке. Драгомир је срушио ову кућу и озидео нову, на
спрат“¹⁹. Стамбени простор, који се некада налазио у позадини по-
словног, готово скривен и невидљив из главне улице, постепено се
„пробијао“ напред и добијао место „с лица улице“ и готово равно-
праван положај с пословним.

Пословни успех омогућавао је појединцима да део свог имет-
ка инвестирају у стамбени простор који им је омогућавао комфорни-
ји и лагоднији живот, будући да је за подизање нових, модерних
зграда у којима је стамбеном простору посвећивана већа пажња био
неопходан одређени капитал. Модел на који су се угледали биле су
пословне и стамбене зграде у средњоевропским градовима. Као и у
другим сферама грађанског начина живота, носиоци нових идеја и
стандарда у области становања били су досељеници из Аустрије,
али и домаћи трговци које су послови водили у средњоевропске гра-

---

¹⁸ О. Пирх, *Путовање по Србији*, 34.

¹⁹ М. Костић, *Успон Београда*, I, 77.

дове и који су желели да свој пословни и стамбени простор уреди онако како су видели да се то ради у иностранству. Подизању стандарда становања у имућнијим друштвеним слојевима доприносили су и политички предуслови, односно, стабилизација политичких прилика и стицање аутономије. У једном извештају из 1833. наведено је да је за време турске власти владала општа несигурност: „зато се онда људи и нису усудили своје имање у зданија улагати и од доброга материјала куће правити, већ су само сасвим просте куће од дрва и то без свакога плана, симетрије и укуса по начину турскоме правећ слабе и за ватру неспособне зидали... Но од како је слобода и независност србске државе проглашена и потврђена, почели су већ трговци у Београду и од доброга материјала куће зидати..., оне [су] лепо, добро, јако и од ватре безопасно сазидане“.²⁰

Вертикална расподела садржаја у типичној згради варошког центра остала је на снази током читавог XIX века – приземље је било резервисано за јавне садржаје, а спрат за становање. Током времена повећавао се само број стамбених етажа и усложњавала њихова унутрашња организација.²¹ Наведени модел пословног и стамбеног простора доминирао је, не само у Београду, већ и у другим српским варошима.²²

Знатан број трговаца и занатлија је пословну делатност отпочињао закупуљивањем пословног и стамбеног простора. Први стечени капитал обично је улаган у изградњу или куповину сопствених кућа, које су имале двоструку намену – пословну и стамбену, а даљи

---

²⁰ Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 92.

²¹ В. Мацура, *Чаршија и градски центар*, 53.

²² Навешћемо један опис Аранђеловца из друге половине XIX века: „Аранђеловац се у то време састојао од једне једине дугачке улице... Мој отац је у том горњем делу улице имао спреда велику кућу..., на спрат. У једној половини куће на спрату је становао тада први лекар у Аранђеловцу..., а после њега су ту становали и сви остали лекари који су долазили у наш град. У другој половини спрата смо ми становали. У приземљу са улице су била два дућана од којих смо један издавали, а другим смо се ми служили јер је био уз подрум који је служио као магацин. У сред дворишта је остала стара жута кућа... У тој су кући, као наши станари, становали махом чиновници, или врбички свештеници“, *Наталија. Дневнички записи Наталије Матић Зрнић 1880–1956*, уредила и допунила Олга Поповић Ошмански, Београд 2002, 10.

пословни успех доводио је до проширења тог простора и куповине новог. Један од таквих, типичних примера улагања капитала је пример трговца Анастаса Павловића. На почетку каријере радио је у изнајмљеном дућану у Ускочкој улици у Београду, а потом је купио једну стару кућу у Дубровачкој улици, срушио је и „подигао добру европску кућу на спрат. У приземљу два дућанчића од по 3м ширине. Један је дао под кирију, а други је задржао за себе. На спрату је становао у цигло три собице са целом својом породицом“.²³ Захваљујући пословном успону, после неколико година био је у могућности да купи већу и комфорнију кућу у тек просеченој Кнез Михаиловој улици, са дућанима у приземљу и два стана од по шест соба на спрату. Дућане је дао под кирију, један стан узео је за себе, жену и млађег сина, а други је дао старијем сину и његовој породици. Стан на спрату старе куће у Дубровачкој улици, у којој је и даље држао радњу, прикључио је пословном простору.²⁴

Изградња кућа у којима су се један уз други налазили пословни и породични простор није, ипак, била општеважеће правило. Појединци су закупљивали дућане у чаршији, а закупљивали или градили куће за становање ван ње. На пример, трговци Михаило Павловић и Коста Месаровић су за своју радњу узели у закуп дућан на углу Дубровачке и Узун Миркове улице, а породичне куће су озидали изван центра.²⁵ Вероватно је оваква одлука била више условљена ценама земљишта, које су на периферији биле ниже, него жељом да се породични простор одвоји од пословног. Слично су поступали и трговци који су изнајмљивали пословни и стамбени простор; обично су изнајмљивали пословни простор у центру, а стамбени на периферији вароши.

Богати трговци су стечену добит најрадије улагали у изградњу и куповину кућа, јер је то био један од најсигурнијих начина пласирања капитала. Новостечене куће су најчешће издавали под кирију. Богатство које су стекли, опредмећено у великом броју кућа које су поседовали, није нужно водило и повећању жеље и потребе за комфорнијим и луксузнијим начином живота. Неки од највећих ку-

---

²³ М. Костић, *Успон Београда*, I, 70.

²⁴ *Исто*.

²⁵ *Исто*, 80–81.

ћевласника у Београду живели су и даље релативно скромно, попут трговца Мите Ђорђевића, за којег је један хроничар записао: „Код толиког броја својих кућа он се задовољио овом малом старинском кућом, коју никако није напуштао“.²⁶ Сличан је и пример јувелира Николе Поповића: „Као и дотле, његова жена... је кувала за целу породицу, прала веш и обављала друге кућевне послове, не обазирјући се на силно богатство мужа“.²⁷ У литератури је често помињано и да се Миша Анастасијевић одлучио да своју велелепну, тек изграђену палату поклони „отачаству“ зато што његова жена није желела да се сели из свог скромног дома на који је била навикла.²⁸

Као што се види из поменутих примера, материјално уздизање појединих породица није аутоматски водило и до промена постојећег начина живота. Према сећању потомка шабачког трговца Аћима Шкулића, у њиховом дворишту „становало је увек по тридесетак помоћника и трговаца. Кућни ред је био као у неком правом интернату. Кувало се заједнички, виђао сам у кухињи и баба Мару али и моју мајку Босу које би, са осталима, припремале јела за све запослене укућане. После смо сви седали за исти сто, трпезу, живели као једна породица“.²⁹

*

Повезаност пословног и стамбеног простора била је, а делимично и остала, карактеристика и специфичност владалачке делатности. У Србији XIX века владарев конак, односно двор, било је место у којем је владар и становао и обављао своју дужност. За владе кнеза Милоша место у којем је он боравио – Црнућа, Крагујевац, Пожаревац или Београд, било је и центар политичке моћи и званична или незванична престоница Србије. За време кнежевог боравка у Црнући, скученост простора, као и постојеће навике и друштвени обичаји, утицали су на непостојање границе између јавног и породичног простора. У конацима који су потом саграђени у Крагујевцу, Пожаревцу и Београду, могла се уочити извесна подела простора на

---

²⁶ Исто, II, 76.

²⁷ Исто, I, 101.

²⁸ Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво*, I, Београд 1999, 101.

²⁹ Наведено у: Новица Прстојевић, *Поштели шабачки трговци*, Шабац 1996, 99.

јавну и приватну намену, али та граница није била чврсто постављена.³⁰ Временом, са изградњом и усложњавањем владарске идеологије, јасније се оцртавала и подела дворског простора на јавни и приватни домен, али је и даље опстајало њихово спољашње јединство – живот и рад владара одвијали су се под истим кровом.³¹

Ако се изузме обављање владарске дужности, чиновничка делатност се углавном везује за канцеларију и јавни простор који је стриктно раздвојен од приватног. Ипак, током првих деценија изградње српске државе, недостатак адекватног простора утицао је на то да је и ова делатност често обављана у приватном простору. Према сведочанству немачког путописца Вилхелма Рихтера, у Крагујевцу је Министарство унутрашњих дела радило у министровој кући; виши чиновници били су распоређени по собама, док су у кухињи и трпезарији седели експедитори.³² Димитрије Давидовић је по доласку у Крагујевац 1821. године становао и радио у једној кућици од плетара, покривеној сеном и кровином, која је имала само једну собицу без патоса.³³

Издајање високих чиновника као елитног друштвеног слоја за време уставобранитељске владе одразило се и на њихове стамбене навике. Многи истакнути чиновници из овог периода подигли су куће у једној од централних улица београдске вароши – Стамбол-капијској, која је од Стамбол капије водила ка Калемегдану.³⁴ У њој су, између осталих, куће имали и Тома Вучић Перишић, Миша Ана-

---

³⁰ Опширније у: Катарина Митровић, *Двор кнеза Милоша Обреновића*, Приватни живот код Срба у 19. веку, Београд 2006, 261–301.

³¹ Опширније у: Ана Столић, *Приватност у служби репрезентације – двор последњих Обреновића*, у: *исто*, 331–358. То јединство простора у којем владар борави и обавља своју дужност опстало је до данас, не само у монархистичким државама, већ и у појединим државама које имају изабране председнике. Обавеза монарха, односно председника, да свој приватни и породични живот веже за простор у којем обавља своју дужност, у функцији је симболичког подређивања приватног живота владарској дужности.

³² Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до 1839*, Крагујевац 1984, 97.

³³ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 294.

³⁴ Данашња Улица Васе Чарапића; на њу се надовезује Узун Миркова. Ова улица је делила српску варош, која се простирала према Сави, од турског дела вароши на Зереку, данашњем Дорћолу.

стасијевић, Илија Гарашанин, Цветко Рајовић и Аврам Петронијевић. Стамбол-капијска улица се налазила у строгом пословном центру Београда, са мноштвом трговачких и занатских радњи, па се и већина поменутих кућа састојала из пословног простора у приземљу и спратног дела који је коришћен за становање. Већина тих кућа се и по спољној и унутрашњој архитектури издвајала од других кућа подигнутих у то доба у Београду. То је, на пример, био случај са кућом Томе Вучића Перишића, која је по богатству и раскоши одударала од суседних грађевина.³⁵ Поред Вучићеве, истицала се и кућа Аврама Петронијевића која је саграђена 1846. године. Према једном савременом опису, била је саграђена од тврдог материјала „на повећем плацу“. По ондашњем обичају кућа је имала простран подрум „на свод“, у приземљу четири дућана, а на горњем спрату девет соба и једно предсобље. До горњег спрата долазило се преко дрвеног степеништа (басамака), за које је озидано посебно одељење. У предњем дворишту, десно од куће, налазили су се зграда с две собе за помоћно особље, кухињом и шталом за коње, шупа за каруце с два одељења и бунар. У другом дворишту били су дрвени амбар и мала кухиња од слабог материјала, као и још један бунар.³⁶

За разлику од поменутих политичара, поједини успешни људи рано су осетили жељу не само за раздвајањем стамбеног и пословног простора, већ и за издвајањем од осталог света, па су породичне куће градили далеко од чаршије. Један од првих био је Стојан Симић који је крајем 30-их година XIX века, на опште чуђење својих суграђана, сазидао кућу у данашњој Улици краља Милана. Један хроничар је забележио да се „сав свет чудио лудости Симићевој да сагради кућу у оној пустињи, далеко од вароши“.³⁷ Када је ова кућа сплетом политичких околности неколико година касније претворена у двор, тај простор на варошкој периферији почео је да привлачи и

---

³⁵ Опширније у: Милица Симић, *Конак господара Томе Вучића Перишића*, Годишњак града Београда V (1958), 143–149.

³⁶ Радомир Ј. Поповић, „Аврам Петронијевић“, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2009. Захвална сам колеги Поповићу на уступљеним подацима.

³⁷ Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1989, 95. О Симићевој кући види и: Иван М. Здравковић, *Кућа Стојана Симића – Симићево здање*, Годишњак Музеја града Београда, I (1954), 206–208.

друге имућне Београђане који на њему почињу да зидају своје куће.³⁸ Почетком педесетих година у њеној близини је саграђена кућа у коју се уселио Коста Цукић; 1868. године ову кућу је од Цукића откупио Јован Ристић. За становање је коришћен десни део куће, у којем се налазило шест соба.³⁹ У левом делу зграде налазиле су се још две собе, иза којих је у приземљу била кухиња, а на спрату соба за послугу.⁴⁰ Почетком последње деценије XIX века Ристић је на суседном плацу саградио још једну, већу и модернију двоспратну кућу.⁴¹

Куће припадника политичке елите повремено су прерастале у центре политичке моћи. То је, на пример, било очигледно за време политичких немира у чијем се центру нашао Тома Вучић Перишић. У његовом дворишту тада се налазио прави војни логор са око две ста војника и два топа, а према речима једног историчара, Вучићева кућа није била „само касарна, већ и народна канцеларија у коју свакога дана долазе десетине сељака“.⁴² И кућа богатог трговца хаџи Томе Опуле, познатог и по томе што је био четвороструки министарски таст, била је током шездесетих година XIX века неформални центар политичке моћи; у њој се расправљало о најзначајнијим државним пословима.⁴³

---

³⁸ „Али се варош примицаше Симићевој кући и допре до Врачара“, Коста Н. Христић, *Затписи*, 95.

³⁹ Три собе су биле окренуте ка улици, а преостале три ка дворишту. Са улице су се налазиле Ристићева радна соба са библиотеком, мања соба која је такође била у функцији радне, као и велика трпезарија. Собе оријентисане ка дворишту биле су спаваће, Дивна Ђурић-Замоло, *Мала и велика кућа Јована Ристића*, Годишњак града Београда XXXIII (1986), 53–61.

⁴⁰ Цукићева кућа је 1867. године процењена на 2500 дуката, Никола Крстић, *Дневник. Приватни живот*, II, приредила Александра Вулетић, Београд 2007, 43. Како су се потребе и стандард станара повећавали, тако је и ова кућа постепено дограђивана. У десном крилу дограђени су купатило, клозет, вешерница, шупа за дрва и још неколико мањих просторија. У левом крилу су дограђене још једна соба за послугу, шупа за кола, штала за коње, просторија за амове и зоб, као и соба за кочијаша, Д. Ђурић-Замоло, *Мала и велика кућа Јована Ристића*, 54.

⁴¹ Стара кућа је стога била позната као ”мала кућа”, а нова као ”велика кућа Јована Ристића”, *исто*, 56–57.

⁴² Наведено у: М. Симић, *Конак господара Томе Вучића Перишића*, 144.

⁴³ Тако је Никола Крстић у свом дневнику забележио: „Ономад чух како су Христић, Ристић и Радивоје искупљени били у тастовљевој кући, па одвојено од осталих дуго разговарали се... О чему се разговараше, не знам. Напомињем ово стога

С друге стране, атрактивне куће могле су да допринесу пословном и политичком успону њихових власника. Тако је, на пример, Јеврем Грујић једном приликом за министра спољних послова препоручио Љубомира Каљевића, истичући да је он „човек који се уме наћи с конзулима и који има лепу кућу“.⁴⁴

Као што је породична кућа Стојана Симића својевремено претворена у владарски двор, тако је и нова кућа Јована Ристића узета у закуп од стране државе да би у њој било смештено Министарство спољних послова (од 1909. до 1924. године). Према речима хроничара Косте Н. Христића, „кад је већ Министарство морало прелазити у приватну кућу, Милован [Миловановић, министар спољних послова] је налазио да је за то најприличнија кућа негдашњег кнежевског и краљевског намесника, председника Министарства и министра спољних послова. То је било као неко одржање традиције у управи спољних послова Србије, нешто што изласком из државне куће у приватну Ристићеву не вређа углед Министарства“.⁴⁵

Средином XIX века једна од најпрестижнијих улица у српској престоници била је Господска, данашња Бранкова улица. Име „Господска“, које јој је наденуо новинар Милош Поповић, добила је по отменим кућама и њиховим отменим власницима. У њој су становали истакнути чиновници Теодор Хербез, Алекса Симић, Стеван Магазиновић, Јован Стејић, Јеврем Грујић, Јован Мариновић и многи други. Господска улица, која се налазила надомак центра вароши, ипак је била издвојена из чаршијске гужве и вреве, па је својим отменим станарима пружала неопходни мир и тишину. Јеврем Грујић је у *Записима* описао одушевљење кућом у Господској улици у коју се доселио из кућице у Палилули: „Те удобне собе лепо окречене и добро намештене, са дугим и пространим ходницима на првом и другом спрату, све је било чисто и угодно. Двориште је било ограђе-

---

што ће се доцније моћи што збити, чему ће ова белешка моћи послужити за кључ да се збиће разуме и разреши... У тој примедби налази се потврда како се опште ствари данас у фамилијарним круговима расправљају“, Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, приредио Милош Јагодић, Београд 2006, 76.

⁴⁴ Исто, 272.

⁴⁵ Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, 406.

но дебелим зидом, преко којег се пружао диван поглед на Саву и Авалу⁴⁶. Овако удобне куће и атрактиван комшилук убрзо су пожелели да имају и многи успешни пословни људи. Тако је трговац и банкар Јован Кумануди, поред неколико кућа које је поседовао у пословном језгру Београда (Дубровачкој и Поп Лукиној улици) са породицом становао у „господској приземној кући у Господској улици“⁴⁷.

Појединци су, међутим, желели да се удаље не само од пословног центра, већ и од ширег језгра Београда. Ђорђе Вучо је, на пример, поред три велике куће са дућанима и магацинима у чаршији, одлучио да сазида кућу у сасвим пустом крају на месту данашње Славије и у њој се настанио са породицом.⁴⁸ У другој половини XIX века ово „освајање“ простора настављено је на Врачару и другим деловима Београда удаљеним од градског центра.

*

За трговце и занатлије на почетку каријере пословни простор имао је предност над стамбеним, а производња стамбеног простора била је немогућа без пословног успеха. У следећој фази, у којој би се стекли услови за креирање стамбеног простора, најчешће се тежило његовом обједињавању са пословним простором. У таквим околностима њихово раздвајање чешће је било диктирано лимитираношћу материјалних средстава, него личним жељама. И, на крају, пословни успех доприносио је тежњи за раздвајањем ова два простора и њиховом све већем удаљавању и формирању елитних стамбених зона иако то, наравно, није увек био случај.

За чиновнике је стамбени простор представљао оличење њиховог друштвеног успеха; они су први осетили потребу да се изгледом и положајем својих кућа издвоје из масе осталих грађана. Њихова друштвена моћ везивана је за положаје које су заузимали у државној управи, а у просторном смислу за надлештва у којима су радили. И поред тога, куће у којима су становали често су биле центри неформалне политичке и друштвене моћи.

---

⁴⁶ *Етнографски записи Јеврема Грујића*, приредио Никола Павковић, Београд 139.

⁴⁷ М. Костић, *Успон Београда*, I, 119.

⁴⁸ *Исто*, 60–61.

Aleksandra Vuletić

WORKING AND DWELLING SPACE IN SERBIAN
URBAN ENVIRONMENT IN THE MID- 19TH CENTURY
– OVERLAPPING AND DIFFERENTIATING

Summary

The division of working and dwelling space in the Serbian urban environment in the mid- 19th century was analysed in this work. At the beginning of 19th century, the working space had advantages over the dwelling one, and thus have numerous traders and artisans dwelled in the area encircled by their shops. In the next stage, with all the required conditions for creation of the dwelling space set, the tendencies were centered, in the majority of cases, upon reuniting it with the working space. Consequently, the story houses have been built, including the working space in their ground floor – shops and workshops, with the space on the floor left for dwelling purposes. In the third phase, the success at work attributed to the aspiration for separating these two spaces and making them more distinct: people who were successful at work had their shops in the center of the town, while they built family houses outside the city center.

For the officials, dwelling space was the synonym for social success. They were the first who felt the need to stand out of the civil masses by the appearance and placement of their houses. Their social power was connected to the positions in state administration they held, and, regarding spatial arrangement, to the authorities they worked for. Besides all this, the houses they lived in have often represented centers of informal political and social power.

Key words: space, working, dwelling, craftsmen, traders, officials

---

Владимир ЈОВАНОВИЋ

ПРОГОН СКИТНИЦА КАО МЕРА КОНТРОЛЕ УРБАНОГ ПРОСТОРА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Апстракт: Рад је посвећен феномену скитње, као најмасовнијем облику иступног понашања у Србији током XIX и почетком XX века, као и различитим полицијским методима и техникама борбе против ње.

Кључне речи: маргиналне скупине, скитња, иступ, протеривање, полиција, закон, варош, телесна казна, затвор, Београд, Србија, XIX век

Лутање од места до места без сталног пребивалишта и прихода, један је од најчешћих облика ситног преступништва на Старом континенту током XVII и XVIII века.¹ Борба са скитњом као кажњивим маргиналним понашањем, спадала је зато у шири спектар дејстава полицијске државе у време апсолутизма. Попут „доброг пастира“ држава је очинском руком хватала заблуделе и враћала их на исправан пут, помоћу батине или бича. Сличан тип казнене политике, уз обилату примену телесне казне као васпитног инструмента, владао је у Србији почетком XIX века. Током устаничких година, било је забрањено скитати се из нахије у нахију без уредног пасоша и нарочитог одобрења власти.² Ратна пустошења, међутим, нису погодовала планираном уређењу градских простора, а чести покрети читавих маса

---

¹ Један од првих теоретичара злочина, Чезаре Бекарија, сматрао је да сви преступи везани за ремећење јавног мира настају услед погрешно усмерених и неодмерених људских страсти. У делу – *О злочинима и казнама*, објављеном 1764. године, аутор се залагао за принцип енергичног кажњавања таквих криваца, сматрајући сузбијање изгредника првом дужношћу полиције.

² Т. Васиљевић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865. године*, Београд 1967, 27.

становништва бацили су у засенак борбу против ситног преступа.³ Сузбијање скитње по запустелим варошким улицама, могло је бити тек споредна дужност полицијских власти у време Карађорђевог устанка.

Почетак владавине Милоша Обреновића, 1815. године, такође је био обележен жестокиим борбама за ослобађање руралних области, уз препуштање урбаних средишта Турцима. Према договору постигнутом исте године, градови и тврђаве припали су султану, а кнежева власт над српским поданицима у варошима одвијала се преко њему потчињених полицијско-судских органа.⁴ Тек постепено, са порастом српског живља јачао је утицај српских власти у урбаним срединама, као и њихово искуство у борби против варошких скитница.⁵ Током своје четвртвековне управе, Милош Обреновић, испољавао је врло доследан и тврд став према обавезама поданика, били они сељани или варошани. Марљивост и прегалаштво ценио је као најлепше народне особине док је нерад, беспослицу и опијање гледао да искорени честом применом батине.⁶

Као практичне и једноставне, многе од мера кнежеве урбане политике биле су без измена унете у прве законске прописе Кнежевине Србије. Једна од њих била је обавеза пријављивања странаца који ноће у вароши, код угоститеља или приватног станодавца, под претњом високе новчане казне.⁷ Иста казна чекала је и оне газде ко-

---

³ Једино је у Београду као главној вароши учињен покушај темељније организације градске управе. *Начертаније* устројства полицијских власти у Београду, настало 1811. године, први је заматак касније урбане политике српске државе. *Полицијски гласник*, бр. 9, 1911.

⁴ Пуну контролу над угоститељским објектима, честим жариштима сукоба са смртним исходом, српска полиција стекла је тек на самом заласку турске управе. Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, Београд 2006, 336–340, 344; К. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1987, 45–52.

⁵ Т. Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша, становништво – насеља*, Београд 1924, 289–296.

⁶ Када је у фебруару 1825. године дознао да се многе скитнице окупљају у Паланци (Смедеревској), кнез је тамошњим полицијским званичницима наредио да их одатле једноставно растерају. Сличној строгости било је повремено подвргавано и становништво Београда. Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819 – 1839*, Београд 1964, 72–73, 405, 408, 472, 553, 588; *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*, Београд 1973, 274.

⁷ Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820 – 1912*, Београд 1970, 179–181; Т. Васиљевић, *н. д.*, 113, 118.

је у року од три дана не пријаве новог слугу којег би узеле у најам. Мере контроле имале су нарочит смисао будући да су становнике малобројних вароши у Кнежевини добрим делом чинили дошљаци, названи и бећари, сезонски најамни радници у потрази за послом.⁸ Спорадична провера исправности бећарских књижица само је једна од неколико дужности варошких полиција. Сличној намери служила је и редовна контрола кретања поданика, путем институције пасоша. Свако ко би отпутовао ван граница свог округа морао је имати писмено одобрење полицијске власти које ће му служити као пропушница.⁹

У периоду између 1820. и 1850. године настаје корпус основних уредби и прописа, темељ доцнијег урбаног законодавства у Србији. Њиме се први пут идентификује скитња као посебан облик недопуштеног понашања, у сродству са иступима беспосличарења, картања и опијања. Дужност је полицијске власти да пази на „скитаче“ и да их сваком приликом примерно казни. Слично томе „ноћни скитачи“ који ходају без светлости фењера такође су оштро телесно кажњавани.¹⁰ Систем се сводио на хватање неопрезнијих чланова скиталачке популације, но упркос редовној примени казних мера, у Београду је већ почетком четврте деценије XIX века боравило мноштво беспосленог света.¹¹ Ригидна политика телесне казне није могла озбиљније утицати на навике становништва, нити на пораст скиталачке популације у новој престоници Србије. Читав казни механизам боље је функционисао у начелу но у збиљи.

---

⁸ Према Уредби из 1839, бећар је био онај „који нити куће, нити баштина своји има, него служећи другог, себи годишње што привреди“. Као „неожењени и безкућни људи“, бећари су држави плаћали минималан порез. Сваки бећар мора поседовати исправну бећарску књижицу, а оном ко у њој нешто замрља или уништи следује телесна казна. М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1897, 336; Т. Васиљевић, *н. д.*, 99–100; Б. Перуничкић, *н. д.*, 121

⁹ Наметање обавезе коришћења пасоша чак и када се радило о локалним сезонским кретањима сељака, везаним за обраду имања на територији суседног округа, осудио је и сам творац Полицајног законика, Илија Гарашанин, као просто бирократско лепило. *Преписка Илије Гарашанина*, књига I, 1839–1849, Београд 1950, 13–14.

¹⁰ Архив Србије, Поклони и откупи, 38:48.

¹¹ Управа вароши Београда такође признаје да је град пун људи који проводе дане по механама и уз карте. *Живети у Београду 1837–1841, документа управе града Београда*, I, Београд 2003, 405, 409–411; Б. Перуничкић, *н. д.*, 125–126.

Потреба за јачом контролом водила је ка систематизацији постојећег позитивног законодавства. Свеобухватни Законик за кажњавање полицијских преступа, познат под скраћеницом *Полицајни законик*, издат је 1850. године. Његово XIX поглавље у потпуности је посвећено питању скитње, контроли кретања становништва и провери идентитета сваког поданика понаособ. Према § 253, онај ко буде ухваћен у скитњи и без исправа, а странац је за којег нема ко да јемчи, да се казни са 15 до 25 удараца и протера, а за поновљени иступ, са исто толико штапова и поновним протеривањем. Скитачи за које се знало из ког округа долазе, слати су натраг стражарно. Свега пет година по доношењу Полицајног законика, започет је рад и на доношењу целовитог казног законика за Кнежевину Србију.¹² *Казнителни (казнени) законик* објављен 1860. године, нудио је допуњену верзију постојеће казнене политике према иступним прекршајима.

Скитницама је дато „почасно место“ већ у уводним одредбама тог законика, као маргиналној скупини коју је потребно телесно кажњавати. Према § 32 којим је регулисано питање телесног кажњавања криваца у начелу – „На бој се може осудити само скитница, слуга, шегрт, надничар, крадљивац, пуштаија, било мушко или женско, а и други коме би фамилија нужду трпила, кад би се осудио на затвор“. Зато § 342 прецизно именује нераднике, скитнице и бећаре који ће бити кажњавани бојем до 25 удараца и протеривањем, уколико се буду одавали опијању, нераду или скитњи.¹³ Социјални мир у варошима, био је везан за дисциплиновање бећара, слугу и осталих млађих, несталних чланова заједнице.

Начело полицијске државе која батином разгони скитнице и нераднике, обогаћено је новим решењима. Разлике између Полицајног законика и Казног законика у тумачењу самог појма скитње, откривају напредак у раду државне администрације. Оно о чему пр-

---

¹² *Полицијски гласник*, бр. 5–6, 1905.

¹³ Према основном решењу § 342 (тачка 1) казна за оне који буду ухваћени у скитњи и без исправа, износила је до 25 удараца и стражарно протеривање. То је формулација сасвим идентична § 253 Полицајног законика. Тачке 3 и 4 истог параграфа односиле су се на већ протеране скитнице – повратнике, и на бећаре са неправним радним књижицама. Т. Живановић, *О иступима из кривичног законика*, Београд 1914, 66–72.

ви законик говори на више места и неповезано, потоњи класификује и обједињује. Промена обрасца борбе против скитње видљива је управо у проналажењу нових поља примене постојећих законских прописа. То посебно важи за ново тумачење појма беспослице, траћења времена и животне енергије. Већ § 38 Полицајног законика говорио је о пијаницама које се скитају по механама и око ракијског казана, проводећи дане у беспослици, док им домаћи и пољски послови трпе. Та одредба наређује да се они као „јавне ленштине“ избију са 15 до 25 штапова, сваки пут када се у томе ухвате. Забрана окупљања уз ракијски казан, како имаће не би трпело, свакако се односила на сеоско, пре него на варошко становништво.¹⁴

Параграф намењен сузбијању лењости пијаних сељана, доживео је чудну судбину. Он је модификован и укључен у § 342 новог Казненог законика, како би послужио у обрачуну са једном новом врстом противника – окорелим варошким скитницама. Реч је о онима који у пијанству и банчењу живе, туку, вређају, псују и чине сличне ексцесе. Дефинисање појма јавног изгредништва из Казненог законика много је прецизније но раније уопштено приказано „јавно ленствовање“ из Полицајног законика. Према новом тумачењу, уколико се изгредима склони грађани, на два или више упозорења власти не би примирили, биће процењени као „непоправими“. У том случају, њих је власт осим бојем, могла казнити и протеривањем у место, које им сама одреди.

Треба имати у виду да су једну трећину оних које би ноћне патроле у варошима приводеле чинили суграђани затечени у банчењу. Радило се људима који нису скитали изван, већ по сопственој вароши, проширујући тиме првобитно значење појма скитње на феномен локалних размера. Закон није правио разлику између „домаћих“ и скитница-дошљака, већ између оних који грешку чине из незнања и људи који хладнокрвно крше закон. Мера прогонства поста-

---

¹⁴ Радило се о покушају искорењивања лоших навика у руралној средини, слично забрани торбарења, отварања сеоских дућана или сувишних механа. То је била политика спречавања наводног „моралног“ посрнућа села, коју је увео већ кнез Милош.

ла је једно од стандардних оружја у борби против дела градске популације коме је скитња постала део свакодневице.¹⁵

Сасвим је другачији био смисао допунског § 342а, који је говорио о беспосленицима, људима из локалне средине који би без сопствене кривице остали без посла. Беспослени су третирани другачије од скитница и са нешто више разумевања. Они су кажњавани затвором до десет дана, као и просјаци, преваранти и многе друге маргиналне скупине. Коцкари и они који играју забрањене игре такође бивају послати у затвор, док им се недозвољено стечени новац одузимао. Градирање државне одмазде и одмеравање казне, кажњавање једних новчано, других затвором, а трећих телесно, покушај је прилагођавања одредаба закона измењеним околностима.¹⁶

Но за разлику од телесног кажњавања, протеривање као други део казне намењене скитицама, било је много теже спровести. Чин стражарног спровођења у место издржавања казне био је везан за обимну административну преписку, материјалне издатке превоза, путне накнаде, трошак оружаних пратилаца и мноштво сличних формалних детаља. По одредбама *Закона о кривичном судском поступку*, издатом 1864. године, протеривање је могло трајати до годину дана и постајало је извршно тек судским решењем.¹⁷ Према каснијим тумачењима § 342, мера протеривања била је проширена на пет нарочитих категорија становништва: 1. скитнице без икаквих исправа; 2. скитнице и бескућнике макар и са исправама, ако су већ два или више пута иступно кажњени; 3. скитнице и бећаре који су већ једном били протерани – без обзира на уредне исправе; 4. стране поданике без уредног занимања; и 5. блуднице (проститутке), под-

---

¹⁵ Према накнадним тумачењима Касационог суда, казна § 342 под тачком 1 била је замишљена као блажа мера, намењена онима који су пали у иступ први пут, попут малолетних лица, док се одредба под тачком 2 односила на окореле скитнице. Г. Никетић, *Казнени законик и кривични судски поступак*, Београд 1924, 246–247.

¹⁶ Роми су били још једна категорија становништва која је често падала под удар § 342 Кривичног закона. Њиховим луталачким навикама власти су чиниле различите препреке. Како би отежали њихово кретање, издато је више расписа сличног садржаја. Ђ. Ђорђевић, *Упут за полицијске и општинске власти*, Београд 1907, 27–28; Г. Никетић, *н. д.*, 246–247.

¹⁷ Према подацима које нуди *Упут за полицијске и општинске власти*, издат 1907. године, чини се да је рок протеривања касније био продужен на две године. Ђ. Ђорђевић, *н. д.*, 23.

водачице и венеријом (полним болестима) заражене особе, претходно два пут кажњене због ових кривица.¹⁸

О томе где ће кажњени бити прогнан, одлучивали су практични разлози. Скитнице чија је прошлост била позната властима, упућиване су у округ у коме су претходно обитавале. Уколико власт није могла дознати тај податак, слала би их тамо где сама нађе за сходно. То се посебно односило на непоправљиве скитнице, кажњаване према 2. тачки § 342 Казненог законика. Према каснијем упутству, издатом од стране министарства, било је потребно само именувати округ у који се кажњени протерује, а избор места оставити тамошњој власти као надлежној.¹⁹

Та једноставна политика функционисала је све до укидања телесне казне 1873. године. Од тада, скитнице су кажњаване полицијским затвором од дванаест до двадесет дана и потом протериване.²⁰ Тиме је отпочео други, много динамичнији период у односима државе и маргиналних скупина, који ће потрајати до пред сам крај XIX века. Већ током скупштинске дебате о укидању телесне казне, показало се да су многи сумњали у потребу хуманијег поступања са преступницима, за које се залагао слободоумни министар правде Ђорђе Ценић. Посланици су изнели бојазан да ће они који крше закон бити охрабрени превише благим ставом власти. Идеја да се нерадник који је украо казни тиме што ће бити смештен у топлу собу, са креветом и бесплатним дневним obroком, била је представницима руралних крајева потпуно несхватљива.²¹

Напуштање традиције телесне казне, уз ублажавање укупне казнене политике, није могло проћи без крупних последица. Лишена батине као главног помагача, полиција је постала сасвим немоћна у борби против скитње. Убрзо се показало да је маса људи са друштвене маргине била спремна да прихвати боравак у нечистим ћелијама Управе вароши са филозофским миром. Схватање апсане као привременог уточишта, нарочито у време хладноће или глади, сасвим је компромитовало укупан концепт кажњавања скитница лишењем слободе. Од тог времена главна апсана Управе вароши, по-

---

¹⁸ *Полицијски гласник*, бр. 12, 1901.

¹⁹ Ђ. Ђорђевић, *н. д.*, 26.

²⁰ § 317 Казненог законика.

²¹ М. Грубач, *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Београд 2004, 138–152.

зната и као „главњача“, постаје сувише тесна да прими нове апсенике, међу којима је било највише скитница.²²

Крајем XIX века, када ничу нова сиротињска насеља по варошким предграђима, проблем скитње постаје свеprisутан. Она заузима прво место у статистикама иступног понашања, а борба против ње једна је од главних брига полицијских начелстава. У престоници је био уведен систем редовних недељних рација, приликом којих би скитнице биле масовно хватане, процесуиране и протериване. Између 1896. и 1902. године, од укупно 37.000 полицијски кажњених лица на подручју Београда, њих 14.000 било је кажњено због иступа скитње.²³ Задатак уклањања скитница изван Београда показао се као Сизифов посао, а поједини злурадо примећују да престоничка полиција посустаје.²⁴

У криминализованој урбаној средини потреба државе да контролише и надзире била је нагло појачана, док је убрзан развој техничке полиције отварао нове перспективе у борби против злочина.²⁵ Како би стекла потребне стручњаке у областима нових полицијских знања, власт у Београду послала је неколико млађих полицијских чиновника у Беч, Берлин и Париз. Чиновници који су видели како се полиције европских градова боре са криминалом понудили су исцрпне реферате, којима су предлагали корисна, али тешко остварива решења. Један од њих, Васа Лазаревић, залагао се за увођење институције пријавнице, ради евидентирања престоничког становништва. То тело би путем нарочитих формулара и спискова путника, гостију београдских локала и хотела, водило надзор над кретањем становништва у престоници.²⁶

---

²² АС, МУД, П, 1911, IV–100.

²³ *Полицијски гласник*, бр. 10–11, 1903.

²⁴ Управа вароши у стању је да испоставља бројке, тврдио је аутор прилога, јер за њу скитња је само статистички проблем. Док не упозна противника и не посвети се појединачном регистровању апсеника, Управа вароши није могла очекивати напредак у борби против скитње. *Полицијски гласник*, бр. 15, 1897.

²⁵ После друге индустријске револуције, током последње четвртине XIX века, нагло се развијају антропометрија, форензика и друге области научне и техничке полиције. Та достигнућа најпре су била примењена у милионским метрополама Европе.

²⁶ В. Лазаревић и Н. Ванић, *Београдска полиција и њена реорганизација*, Београд 1913, 28–30; *Полицијски гласник*, бр. 29, 1908.

Сем што би био врло скуп, такав пројекат имао је и озбиљне недостатке и противнике у самој струци. Милутин А. Протић, још један од нових зналаца на пољу идентификације криваца, бројним аргументима је оспоравао Лазаревићеве тврдње. Он је с разлогом посумњао да би опаснији представници скиталачке популације, нарочито професионални коцкари и кесароши, добровољно открили свој прави идентитет и пријавили се властима. Протић се, напротив, залагао за формирање одреда цивилних агената – детектива, који би представљали претечу криминалне полиције у Београду.²⁷

Нови стручњаци на пољу криминологије залагали су се за систематични и професионалан приступ, сујетно верујући да је све што је на том пољу урађено пре њих било вредно презира.²⁸ Саме скитнице, опет, изјављивале су отворено да им мере које полиција предузима против њих никако не могу наудити. Неки од њих отворено признају да им је главни мотив за скитњу жеђ за лутањем и авантуром. „Добијем тако вољу *вандровати*“ – скитати се, усхићено се присећао један од луталица. Чак и када би их повремено и протерали ван вароши, на селу је било различитих начина да се опстане и заради. Локални вашари, светковине и окупљања, били су прилика за лагоднији живот, без притиска београдске полиције.²⁹ Поднапити сељаци под шатром, постајали су лаке мете искусних коцкара и кесароша. „Ја идем од вашара до вашара и само сечем кесе“, тврдио је

---

²⁷ *Полицијски гласник*, бр. 18–21, 1908.

²⁸ Допис министра унутрашњих дела Управи вароши Београда из октобра 1893. године, сведочи, напротив, о познавању сезонских луталачких навика маргиналних скупина. „Како наступају хладни, зимњи дани, када обично скитнице, кесароши и хрђави људи траже склоништа у престоници да ту крађе и злочине врше, у ово доба бивало је да наступи у Београду обијање каса, дућана, станова, да се дешавају разбојништва“. Министар наређује да се дижу потере и обрати нарочита пажња на куће и кафане по забитим крајевима Београда, да се проверавају документа тамошњих станара. На мети су они који „проводе по цели дан у скитњи по вароши или у тумарању по усамљеним и удаљеним кафанама и ашчиницама“. Сличан је садржај расписа из 1897. године којим се констатује да како је време вашара прошло, многи коцкари крећу на зимовник у Београд. *Полицијски гласник*, бр. 17, 1897.

²⁹ Храње је било довољно, а они довитљиви усавршили су нарочите технике крађа кокоши које су мирно дремале на ниском растињу. Тако је настао и увредљиви израз – *кокошар*, за најнижи ступањ простог лоповлука, без стила и храбрости.

самоуверено један дугогодишњи скитница и професионални кеса-рош.³⁰

Чак и оне скитнице које по казни бивају прогнане у родни округ, ретко се тамо дуже задржавају. Саме општине радо су одрицале гостопримство тој популацији, па би такве скитнице под ма каквим изговором бивале враћане натраг, варошким властима. Крајем XIX века министар полиције био је принуђен да изда неколико уста-стопних расписа, тражећи од провинцијских власти да са таквом праксом одмах прекину. Градови Београд, Крагујевац, Крушевац, Ниш и касније Пирот, били су изричито наведени као места у која никако не треба слати скитнице. Међутим, наредба да се у Ниш, као у другу престоницу, не шаљу скитнице, издата је 1882, а поновљена 1885. и 1893. године.³¹ Доказ колико су полицијске власти слабо мариле за укупну казнену политику министарства, било је понављање сличног расписа и по четврти пут, 1898. године.³²

Ни Управа вароши Београда није се руководила дугорочни-јим циљевима, већ је користила сваку прилику да се лакшим путем реши протераних скитница. У намери да убрза њихово спровођење ван престонице, она је од 1897. године користила услуге државне железнице и транспортовала их помоћу нарочитих возних фургона.³³ На то је оштро реаговало Начелство округа нишког, оптужбом да београдска полиција просто натрпа различита иступно кажњена лица у воз и пошаље их у Ниш.³⁴

Насупрот инертности варошких управа које су гледале да са себе скину бреме борбе против скитница, стручњаци окупљени око листа *Полицијски гласник* тврдили су да је ту маргиналну скупину потребно помно пратити. Сем малолетних просјака и ситних прева-раната, међу њима су се скривали опасни разбојници и лопови. По-једине скитнице зато су добиле почасно место са фотографијом, сво-

---

³⁰ *Полицијски гласник*, бр. 52, 1907.

³¹ АС, МУД, П, 1893, XXIV–112.

³² Ђ. Ђорђевић, *н. д.*, 26.

³³ АС, МУД, П, 1898, VII–21.

³⁴ Управа се правдала да је, услед прекораченог буџета за трошкове накнаде жан-дарма пратилаца осуђених, заиста била принуђена да користи железничке услуге, а да спровођење до места одређеног казном препусти локалној полицијској вла-сти. АС, МУД, П, 1897, XXIX–116.

јеврсну казнену биографију, већ у првим бројевима Полицијског гласника. Режирани поступак ружења противника, у циљу величања свемоћи државе, прераста постепено у врло неукусан и препознатљив манир овог листа. При опису погубљења у рубрици – *Из збирке стрељаних зликоваца*, аутор дописа злурадо ликује над слабошћу осуђеног који за време читања пресуде „није могао да стоји већ је седео и дрктао“.³⁵

Збирка под насловом *Албум полицијских криваца*, сем дехуманизације противника сведочи о покушају стварања једног систематичнијег увида у свет иступа. Отуд визуелизација и регистровање, као и примена научних достигнућа како би се зауставио налет илегалних дошљака. Технички развој штампе нудио је први пут могућност разоткривања до тада анонимног противника. Јавност је отворено упозорена на постојање притајених лупежа, јер кесароши и коцкари „нису више личности способне за поправку и частан живот, већ у пуној мери анти-социјална створења“.³⁶ Оно што су јавна казна и излагање тела погубљеног на точку били до средине XIX века, Полицијски гласник постао је деценијама касније – својеврстан стуб срама намењен радозналим очима публике.³⁷ Као гласило полицијске струке, лист је промовисао званичне ставове државне управе, али и погледе читавог бирократског сталежа на друштво. Не чуди, зато, тон пун негативних вредновања, арогантне нетрпељивости и предрасуда, када се радило о приказивању оних који су ушли у сукоб са законом.³⁸

Период отвореног заоштравања сукоба између државе и маргиналних скупина, отпочео је управо последњих година XIX века. Страх од анонимног и злочиначким навикама склоног поданика, стајао је у корену свих покушаја да се скитнице и слични изгредни-

---

³⁵ Биографија стрељаног хајдука Павла Петровића-Петрикића. *Полицијски гласник*, бр. 9, 1903.

³⁶ *Полицијски гласник*, бр. 45, 1905.

³⁷ Ж. Рошуљ, *Час описа часописа*, Београд 1995, 169–195.

³⁸ Приказ скитница као људског отпада и надевање зооморфних особина, често је само поза супериорног неразумевања, подражавање образаца преузетих из стране литературе. Драстичан пример те врсте штива представљао је рад: *Психологија злочина и злочинци специјалисте*, др Ерика Вулфена, државног тужиоца из Дрездена. *Полицијски гласник*, бр. 1, 5, 10, 1909.

ци сузбију. То је страх грађанина за иметак и личну сигурност. Тада настају и први спискови оглашених скитница, коцкара и кесароша, људи којима је било изричито забрањено да се појављују у српској престоници.³⁹ Сви ти показатељи упућују на закључак да је у Србији већ сасвим изоштрана агресивна стратегија одбране капитала. Идеја да је приватно власништво светиња које се има бранити по сваку цену, стајала је у позадини читавог процеса радикализације сукоба.⁴⁰ Уједињена зебњом за сопствени иметак, варошка елита вршила је снажан притисак како би се нагласила опасност коју скитнице представљају по друштво. Реч је о појави ширих размера, јер је сасвим сличан анимозитет према маргиналном захватио и полиције много развијенијих европских држава.⁴¹ Од несрећника вредних сажалења, скитнице су на преласку XIX у XX век оглашене за субверзивне и потенцијално врло опасне типове.

Метаморфоза о којој је реч више говори о фобијама српске плутократије пред Светски рат, него о самим скитницама. Потајно одустајање од ранијег концепта милосрђа и хришћанске солидарности, једна је од битних одлика Новог доба. У том смислу симболично делује распис министра унутрашњих дела од 28. маја 1901. године, којим се строго забрањује окружним начелствима да своје социјалне случајеве и људе у невољи убудуће упућују на милосрђе краљевског дома.⁴² Тиме се, тврдио је министар, чине „непрекидне досаде двору, а с друге стране, они који моле, излажу се често излишним трошковима“. Древни обичај повремених помагања убогих, као гест јединства између владара и народа био је тиме окончан.⁴³

---

³⁹ *Полицијски гласник*, бр. 17, 1897.

⁴⁰ Многи ситни лопови већ су платили главом покушај да ноћу нешто украду или обију, без обзира на то што те крађе често нису премашивале вредност од свега неколико динара. *Полицијски гласник*, бр. 44, 1901.

⁴¹ R. Fosdick, *European police systems*, New York 1916, 4–8, 18–21; H. De Windt, *Through savage Europe*, London 1907, 264–266.

⁴² Сви датуми у тексту дати су по старом календару.

⁴³ Свега десет дана пошто се двор одрекао својих сиромашних поданика, збио се догађај који је најавио крај владајуће династије. Велики храст под којим је подигнут Таковски устанак, дрво живота Обреновића, ишчупано је из земље и оборено током снажне олује која је ноћу, између 7. и 8. јуна, захватила тај крај земље.

У међувремену, начелна неосетљивост пуштала је све дубљи корен у вишим сферама полицијске администрације, одговорне за очување социјалног мира у земљи. Занимљив доказ о томе представља допис министра унутрашњих дела из априла 1904, упућен Управи вароши Београда, а по хитној молби Суда општине београдске. Њиме је изражена озбиљна бојазан да се свакодневно увећава број људи који просе, иду од куће до куће и пресећу људе по улицама, чиме прете имовинској сигурности Београђана. Упозорење се завршавало морбидним предвиђањем, да ће можда ускоро доћи дан када ће „о божићним и ускршњим празницима гомиле сиротиње долазити пред општину и краљевски двор као и пред домове по вароши да вичу: *леба, леба*“.⁴⁴ Радило се о кошмарној визији надлежних која се, срећом, никада није остварила.

Стварна одлучност да се једном стане на пут скитњи јавила се тек у новој држави, Краљевини Срба Хрвата и Словенаца. У клими опште политичке несигурности, испољена је изразита нетрпељивост према различитим маргиналним скупинама. *Закон о заштити јавне безбедности* из 1921. године, значио је отворену објаву рата свим субверзивним облицима друштвеног понашања. Уместо као иступ, поновљена и упорна скитња могла је први пут бити оквалификована као преступ, кажњив до три месеца затвора. Државним властима тиме су дате одрешене руке при кажњавању најупорнијих скитница, језгра отпора систему.⁴⁵ Борба против скитње тиме је коначно напустила круте и неефикасне оквире које је још 1860. увео § 342 Казненог законика.⁴⁶

За оне скитнице на које тромесечни затвор не би деловао, биле су предвиђене много суровије мере. Оснивањем првих *Завода за принудни рад*, 1923. године, држава је добила моћно оруђе у борби против упорних скитача. Радило се о својеврсним сабирним центри-

---

⁴⁴ Решење министра било је једноставно. Све просјаци који нису са подручја Београда треба протерати у њихове општине, које су по закону биле дужне да се брину о својим сиромашним и немоћним члановима. АС, МУД, П, 1904, XLII–18.

⁴⁵ *Полицијски зборник закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној*, Београд 1924, 294.

⁴⁶ Према допунском тумачењу министра унутрашњих дела из 1922. године, скитња представља највећу опасност по безбедност, јер од ње до злочина нема ни један корак. Г. Никетић, *н. д.*, 245.

ма за „морално посрнуле“ са битним обележјима затворских институција.⁴⁷ Слични центри за изолацију одбачених – туберколозних, сифилистичних, малолетних преступника, као и „карантини“ за политичке преступнике, ницали су широм Краљевине СХС.⁴⁸ У перспективи, било је то друштво уређених паркова и широких булевара, са којих је претходно пажљиво уклоњено све оно што је беспризорно, неугледно и недостојно. Стратегија изолације непожељних, присутна у међуратном периоду, није нудила решење, већ је додатно радикализовала сукоб.⁴⁹ Новом строгошћу држава је начинила пун круг и вратила се одавно заборављеној идеји Илије Гарашанина, да зло треба лечити злом.⁵⁰ Процена да ће зао удес одвратити почетника од странпутице, неправична и нетачна, олакшала је криминализацију скиталачких нараштаја и у новој држави, насталој 1918. године.

---

⁴⁷ Први боравак у заводу трајао би три, други четири, а трећи пет година. Лица за која би се утврдило да су се поправила, могла су бити пуштена и пре времена. Д. Алимпић, *Полицијски речник*, III, Београд 1927, 429–432.

⁴⁸ Г. Милорадовић, *Карантин за идеје, Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1922*, Београд 2004, 246–266.

⁴⁹ Супротно очекивањима државне управе, сличан неуспех претрпео је и покушај превенције политичког екстремизма, забранама, претњама и појачаним репресивним мерама. Р. Чолаковић, *Кућа оплакана*, Београд 1947, 108–116.

⁵⁰ Према § 261 Полицајног законика, упорне беспосличаре, нераднике и сличне почетнике у преступу, треба слати у новоосновано *Апсеничко радиште* у Топчидеру, да тамо проведу годину дана. Смештени међу окореле робијаше и принуђени на тежак физички рад, требало је да лакше увиде каква их даља судбина очекује.

Vladimir Jovanović

PERSECUTION OF TRAMPS AS A CONTROL MEASURE
OF THE URBAN SPACE IN THE KINGDOM OF SERBIA

Summary

In spite of the political crisis and unstableness, the period between 1800 and 1900 was marked by a positive ascent of the urban Serbian cultural patterns. The increase of governmental offices in towns, as well as the triumph of the urban way of life, represented the two parts of the same process, that got particularly accentuated in Serbia of the second half of 19th century. Strivings of the national elite towards the office work, and piling up of the economic wealth in towns, had far-reaching consequences. As riches got accumulated, fear was spreading likewise, and since the preservation of the property safety represented one of the main duties of the police administration, changes in punishment policy regarding infractors in towns need to be observed in the given sense. Since this mainly concerned tramps, it is useful to see what techniques did the Serbian state employ in solving that issue.

Three clearly distinct periods regarding struggle against vagrancy and infractions of the kind existed in Serbia. Throughout the predominant part of 19th century, the policy of removal of the tramps from the towns was based on corporal punishment – up to 25 blows with a stick and persecution into the native district. No suitable replacement for the above-mentioned policy, that got abandoned during the last quarter of 19th century, was found in the decades that followed. Neglecting the issue of marginal town groups in the earlier decades has taken its toe upon the police authorities by the mere close of 19th century. Augmentation of social diversification, urbanization and criminalization of the society, were the phenomena that unfailingly followed the accelerated transformation of Serbia into the pre-industrial form of society. Uncapacity of police to solve the piles of social contradictions, most of the times reflected the undecided attitude of the state authorities. Uncapable of offering realistic answers to challenges of the time, the state has, as always was the case befo-

re, resorted to violence. Enhancement of repressive measures represented, in spite of the undoubtful indications of the total failure such approaches had in the past, the only indisputable feature the state policy towards the marginal groups expressed during the first decades of 20th century.

Key words: marginal groups, wondering, disorderly conduct, persecution, police, law, town, corporal punishment, imprisonment, Belgrade, Serbia, 19th century

---

Nataša MIŠKOVIĆ

SWISS INNOVATION AND SERBIAN ELUSIVENESS:
THE HOUSING INVESTIGATIONS OF BASEL 1889
AND BELGRADE 1906 AND THEIR POLITICAL IMPACT

Abstract: In the second half of the 19th century, many European cities shared the experience that their population escalated due to immigration from the rural areas. Housing shortage caused rents to rise sky-high and forced large parts of the poorer classes into miserable living conditions. Lack of space, money, and hygiene facilitated the epidemic dissemination of diseases such as tuberculosis and diarrhea. Protests arose from different political quarters, and the authorities were confronted with the demands to stop speculation and to launch state financed housing projects. The German statistician Karl Bücher developed a scientific method to explore and measure housing shortage, which he first applied in the Swiss town of Basel. Seventeen years later, Serbian state statistician Dragiša M. Đurić adapted Bücher's method to investigate the case of Belgrade.¹

Keywords: Housing shortage, city planning, Basel, Belgrade, Karl Bücher, Dragiša M. Đurić, Serbia, Switzerland, communal politics, 19th century

In 1888, the city council of Basel appointed the local university professor Karl Bücher to study the town's housing problem. In 1891, Bücher published „Die Wohnungs-Enquête in der Stadt Basel vom 1.–19. Februar 1889“ (The housing enquete in the city of Basel from February 1 to 19, 1889), an analysis which was widely acknowledged as the first modern socio-scientific survey ever, and immediately copied in a range of cities first in Switzerland, then in Germany and other parts of Europe:

---

¹ An extended, in-depth version of this paper is being published in *Studies in History* 26/1 (Sage Publications, January 2011) under the title *Housing Shortage and Communal Politics in European Cities Around 1900: The Cases of Basel 1889 and Belgrade 1906*.

in the spring of 1906, the municipal council of Belgrade allotted 44.000 dinars for a census of all workshops, shops and residences. In 1912, state statistician Dragiša M. Đurić published the results under the title „Popis kuća i stanova u Beogradu od 6. novembra 1906. do 15. marta 1907, po nalogu Suda Opštine Grada Beograda“.²

Despite obvious differences, the central European hub of trade at the Rhine knee and the Serbian capital were both of a similar size around 1900, after having gone through a parallel population growth which had caused acute housing shortage. A comparison of the two similar housing investigations will help to understand that housing shortage can have different faces depending on place and circumstances, and that outer and inner conditions influence the way the society concerned deals with the problem. In the following, I will first give a very short introduction to the historical background of Basel and Belgrade, followed by a discussion of the local implications of population growth. I will then focus on Karl Bücher's method to measure housing shortage and compare the findings of the investigation committees in Basel and Belgrade. The paper concludes with the question how the local elites of Basel and Belgrade tackled the housing shortage.

1. Basel and Belgrade in the 19th century

Since the time of the reformation the city of Basel was ruled by a patrician stratum of wealthy protestant merchants and entrepreneurs.³ Mainly engaged in textile industry, they also developed dyeing techniques, the origins of the well-known Basel chemical and pharmaceutical industry of today. Challenged by the political and demographical changes of the 19th century, they shifted the traditional manner of fabrication and established

---

² See e.g. Adler, F. (1904), *Wohnungsverhältnisse in der Stadt Frankfurt a.M.*, Frankfurt a. M.; Brentano, J. (1904): *Wohnungszustände und Wohnungsreform in München*, München; Landolt, C. (1899): *Die Wohnungs-Enquête der Stadt Bern vom 17. Februar bis 11. März 1896*, Bern.

³ For details on the history of Basel see Habicht, P. (2008): Basel, a Center at the Fringe, Basel; the Website of the Historical Lexicon of Switzerland (in German, French, or Italian) <<http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7478.php>>. For details on Belgrade see Mišković, Nataša (2008), *Basare und Boulevards. Belgrad im 19. Jahrhundert*. Vienna. Serbian translation: *Bazari i bulevari. Svet života u Beogradu 19. veka* (Belgrade 2010).

their own factories in town, hiring unskilled migrant labour force which poured into the city: Within a short time, the Basel population rose from around 38,915 in 1860 to around 109,161 in 1900 (Habicht 2008: 128). Most of the migrants originated from the surroundings, the protestant areas of Basel-country and the catholic regions of German Baden-Württemberg and (today French) Alsace. With the opening of the Gotthard tunnel in 1882, increasing numbers of Italian workers settled in Basel. From 1880 onwards, one third of the population was catholic.⁴ The venerable protestant trade center now changed its face in perpetuity. As the last among the bigger Swiss towns, the city walls were torn down between 1860 and 1880, and new urban units were built outside the old town gates, carefully separated into rich residential areas, middle class neighbourhoods, and worker colonies. The Old Town was slowly converted into a commercial and business center. The old patrician political system came to a definite end when the new, radical Swiss constitution was introduced in 1874 – twenty-six years later than in the rest of Switzerland. The old Conservatives now had to share power with members of the Radical Party, which aimed at democratization and administrative reforms. All male Swiss citizens were now integrated into the political community, regardless of origin and financial status.

Belgrade has a long history as a military stronghold and was under Ottoman rule from 1521 until 1878. Since the time of the Serbian uprisings in the beginning of the 19th century, the Christian administration claimed the town as its own representative center. Accordingly, Belgrade had a parallel government until the withdrawal of the Ottoman pasha in 1867, and was seat of the Serbian prince, after 1882 the King of Serbia. To get rid of the Ottoman appearance of the city was a declared aim of the Serbian elites since the mid-century, and they took great care to make their capital look modern and European. A tram system, electric illumination and a canalization were introduced soon after the declaration of independence. However, their efforts seldom went beyond the boundaries of the representative town center. The poor immigrants who had started to pour into the city were regarded as a disgrace, and left to the mercy of speculators or to build their own shabby dwellings at the

---

⁴ Bernard Degen/Philipp Sarasin in: <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7478-3-14.php>, last consulted 25 February 2010.

fringes of town. Compared to Basel, Belgrade was a poor city: only the King's family could be regarded as really rich. Merchants seldom engaged in politics, which were regarded as the field of academically trained public officers. In 1901, Basel counted 173 millionaires, Belgrade barely half a dozen (Mišković 2008: 308; Sarasin 1990: 129).

2. Population growth

Throughout the nineteenth century, Europe had gone through a period of accelerated population growth and increased migration (Gould 2009). In Switzerland, and even more in Serbia, the rural migration to the urban centers remained mainly regional (Braun 2005; Bücher 1890; Calic 1994; Sundhausen 1989). An international factor existed however, as both cities were located at the border to other countries: Peasant girls from neighbouring German Baden-Württemberg and Alsace were welcome in Basel as cooks, housemaids and factory girls. The development of the European railway system attracted Italian construction workers to Switzerland in the first place. Impoverished Swiss farmers often found emigration to the Americas a good option, if they could afford to buy a ticket – or if their home village community found it cheaper to provide them such a ticket instead of supporting them at home.

In Belgrade, Serbian families from Hungary and the Ottoman Empire settled in the new national homeland, many wishing to contribute to its development, others just looking for a better living. Working as a housemaid was unpopular among Serbian girls, who would serve family and guests, but never strangers: young women from among the German and Slovak colonists in nearby Vojvodina were happy to fill these positions (Mišković 2008: 321). In the rural areas of Serbia, most peasants clung to their families and rarely chose to leave the country, the capital Belgrade usually being the furthest destination they could think of. Overseas migration from Serbia was ten times lower than in the neighbouring countries, and it started only after 1900, with a peak in the years around 1906, ebbing soon away when the crisis years after the Habsburg annexation of Bosnia-Herzegovina 1908 started (Calic 1994: 204f.).

Both in Basel and Belgrade, thousands of rural migrants poured into town: having lost their means of subsistence or wishing to disburden their destitute families, they looked for any kind of work. Interestingly,

the population growth in both cities proceeded almost in parallel during the 19th century. Table 1 features the recorded numbers, figure 1 visualises them in a diagramm.⁵

Table 1: Population growth in Basle and Belgrade, 1835 to 1910⁶

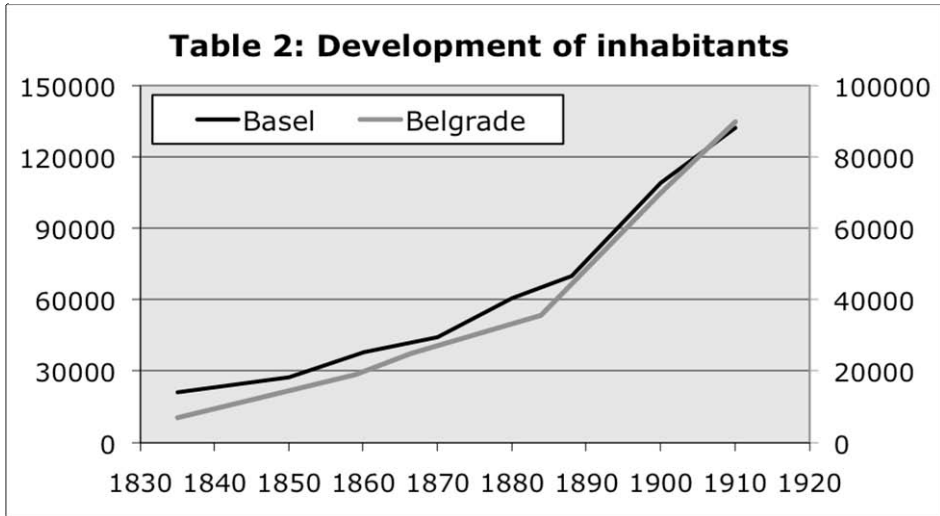
	Basel (city only)	Belgrade (city only)
1835	21.219	7.033
1850	27.170	
1859/60	1860: 37.915	1859: 18.860
1866/67		24.768
1870	44.122	
1880	60.550	
1884		35.483
1888	69.809	
1900	109.161	69.769
1910	132.276	89.876

The secondary scale diagramm of figure 1 shows impressively how the population growth in the two cities of Basel and Belgrade continues almost equally, and that the Belgrade growth was slightly steeper. The Basel scale, on the left and coloured in black, ranges between zero and 150,000, the Belgrade scale on the right, coloured in grey, between zero and 100,000. The scales would run even closer if a corrected starting number for Belgrade of approximately 13,000 persons were adopted:

⁵ The Serbian numbers meet modern statistical standards from 1866 onwards only; the Belgrade census of 1833 included the subjects of Christian prince Miloš Obrenović, but not the Muslims, and probably the Jews neither. Vidosava Stojančević, who interpreted different contemporary estimations, suggests that the number of Muslims was about 6.000 in 1833, dropping to 2,700 in 1838 and 1.197 in 1847. After the forced evacuation of the Muslims following the Turkish bombing of Belgrade 1862, only a small minority of a few hundred remained. According to Ottoman control registers (*tefter araçki varoši Beograda*) of 1833, 1530 Jews lived in 210 Jewish houses – which suggests that their number was not included in Prince Miloš's census. Stojančević (1974a), 517f.; Stojančević (1974b), 529.

⁶ Figures from Amt für Statistik, Kanton Basel-Stadt (www.statistik-bs.ch), and Mišković (2008), 159, table 4, and 290, table 7. See also Sundhaussen (1989), 104, table 11, and Radovanović (1974), 270 and 271, table 1.

7,000 Christians, 1,500 Jews, and 4,500 Muslims.⁷ After 1885, the slope shows a strong increase in both places. Basel reached the number of 100,000 even before 1900, Belgrade in the years before the outbreak of World War I.

(Diagramm: dipl. ing. ETH Lukas Weiss)

Housing the newcomers was a big problem. In Basel, they found the cheapest lodging in the ramshackled medieval houses of the Old Town, which were soon crowded, turning into a sanitary catastrophe. In Belgrade, the migrants' poor health caused by long-range malnutrition seems to have been the major problem. The accumulation of sickly people in dingy huts aggravated their condition ad infinitum: Belgrade claimed one of the highest tuberculosis rates in the world around 1900, but 87 percent of the concerned had been infected before their arrival there (Mišković 2008: 306f.). Speculators profited from the shortage, driving the rents up and forcing the poor more and more into misery, until at a certain point, the situation inclined and political protests increased: the authorities, which in the first place had left the initiative to the citizens, were pressed to do something. But in the modern times of nation-building, citizen rights and technical progress, traditional poor

---

⁷ See footnote 5.

relief did not suffice anymore, and the issue had to be studied scientifically in order to understand its causes. Remedies in the form of social organisation and spacial planning were developed with the aim to ensure the quality of life required to fulfil the role of a responsible Swiss citizen. It was at this point that the Basel town council engaged the local university professor Karl Bücher to study the problem.

3. The housing investigations and their authors

Karl Bücher, author of the Basel enquete, was born in 1847 in Kirberg, Germany as the son of a modest brushmaker. After some years as a journalist in Frankfurt/Main, he started an academic career, which led him via Munich to the chair of economy at the university of Basel, Switzerland, where he stayed from 1883 to 1890. Keenly interested in the rising academic field of statistics, he conducted the population census of 1888 in the canton of Basel-town (Bücher 1919: 360). At the same time, a socialdemocratic deputy in the town parliament, typesetter Wilhelm Arnold, requested that a survey on the local housing situation be arranged. The town council accepted the proposal in order to silence the opposition. Bücher was appointed member of the special commission, which laid down that statistical, sanitary and constructional aspects should be attended and drafted a questionnaire on possible deficits in housing (Bücher 1919: 367). With the 1888 census at hand, Bücher decided to limit this special investigation to the quarters where such problems were to be expected, exempting one-family-homes, or 33.5 percent of all Basel residential buildings (Bücher 1891: 33). In the winter of early 1889, qualified construction workers conducted the survey, visiting 3,618 houses with 13,337 apartments, 55,301 rooms and 58,599 inhabitants (Bücher 1919: 369). It was Bücher's task to analyse the collected data, and he first established a list of all insufficient apartments, resulting in two volumes for the attention of the sanitary and building authorities. He proceeded with a statistical tabulation and conducted several additional, qualitative inquiries: to find out more about the condition of the workers' quarters within the canton, costs of moving, tenancy jurisdiction, night lodgers and so on, he organised several round table talks with people concerned (Bücher 1919: 373). After his relocation to Karlsruhe in September 1890, he continued to prepare the report for publication, which eventually took

place in February 1891. It was an immediate success: his enquete was recognized as the first modern socio-scientific survey ever. In contrast to older studies on housing, which had focussed on medical issues such as epidemic control, Bücher gave equal importance to social questions and collected his data systematically, combining a qualitative with a quantitative approach (Koller 1995: 53).

In Belgrade, state statistician Dragiša Đurić (1858–1924) and his commission faced different problems when they started their investigation on 6 November 1906.⁸ Đurić was in fact just about to assume the guidance of the statistical bureau in Belgrade in 1907. He had studied political sciences in Germany and completed his knowledge of statistics in Vienna (Austria). He was very aware of the pioneering character of the planned housing survey and happy to draw from the Swiss experience (Đurić 1912: 3). As in Basel, the quadrature of the flat and the air cubature per person living in it served as the basic parameters to measure the grade of crowdedness in a specific place. But the Serbian capital did not have a cadastre – endeavours to produce one lagged behind for years already – and nobody knew the exact number of buildings in town. For the Belgrade investigators however, it was crucial to have exact drawings of each building and its structure. Đurić therefore engaged students to copy the building plans in the archive of the town's building department. The commission also adapted the Basel enquiry forms to fit the needs of the Serbian situation. Thirteen investigation teams consisting of three members conducted the investigation in the quarters of Varoš, Vračar, Dorćol, Palilula, Savamala and Terazije. The procedure took a rather chaotic turn: the preparation time had been too short, the team members did not know exactly what was expected from them, additional structures had to be added to the constructional drawings, and many homeowners reacted with distrust and fear (Đurić 1912: 5). Contrary to the Basel enquete, the houses of the richer strata were not left out. On the whole, the Belgrade survey included 5.719 homesteads, 10.473 buildings used for housing, 9.314 annexes, 18.068 apartments and 35.866 rooms (Đurić

---

⁸ Dragiša Đurić's career was marked by the troubles Serbia faced in the first two decades of the twentieth century in the dispute with the Dual Monarchy over Austrian and Hungarian tariff privileges and the annexation of Bosnia-Hercegovina, and the Balkan Wars followed by World War I. After the bombing of Belgrade in 1914, he moved the bureau to Niš, where the occupation forces destroyed the archives in 1915.

1912: 7). In all questions of statistical technique, Đurić followed Bücher's example: he frankly admitted the problems he had with the statistical evaluation of the results, underlining the fact that even Bücher acknowledged his analysing problems, „although he had a rich professional collection of statistical literature on housing surveys at hand when he organised the survey and when he wrote the book“ (Đurić 1912: 4).

4. Housing Conditions in Basel and Belgrade compared

Architecture in Basel and Belgrade looked very different, which influenced the character of housing shortage. In Basel, buildings usually consisted of a cellar, ground floor and two to four upper floors. The medieval Old Town was limited to the room the city walls had until recently allowed for. The dwellings there were usually several centuries old, narrow, low, and afforded no modern comfort whatsoever. The situation was especially precarious in the hollow near the river Birsig, which ran through middle of the old centre, serving as a cloaca to the nearby buildings, sometimes flooding their basements. As soon as the medieval habit of closing the city gates to non-citizens by night was abolished, better-off people started to move outside the walls and to build new and modern houses there. The Old Town was left to the poor and to the immigrants, who could not afford anything better.

In Belgrade, eighty percent of all buildings recorded in the survey were at grade and had no basement. Apart from the rivers Danube and Sava, there were no natural inhibitions to building, and the city stretched to the liking of the constructors, giving the impression of a lot of space. The typical Belgrade dwelling was the *okućnica*, a small one-storey-house with several outhouses in the courtyard. Such farmsteads had been common in the region for ages and offered a decent style of living as long as they were well kept, with a neat garden. Crowded and neglected, and/or hastily built from cheap materials, they quickly turned into hovels, especially those belonging to newly arrived poor migrant workers. So-called *Wohnkasernen* with more than nine flats per building, notoriously common in the German capital Berlin and a symbol of housing shortage all over Europe, remained a rarity in Switzerland and Serbia.

Contrary to Basel, a division into residential areas according to income and social position can be detected only partly in Belgrade:

Serbian society tended to remain socially penetrable, which was mirrored in the way they settled (Mišković 2008: 304). Highranking people of course disposed of much more space: the few Belgrade industrials rejoiced in more than fifty cubic meters of air per person in their homes, but interestingly, the Serbian elite did not represent their status in the number of rooms their houses featured: among the industrials, 1.23 persons shared one room, among the officials and the professionals 1.41 (Đurić 1912: 131). The Basel industrials required more space, with 63.1 cubic meters of air per person, and 0.54 persons per room (Bücher 1891: 226). The data for people in modest circumstances look less generous. In Belgrade, workers, marketeers, servants and support staff had to content themselves with less than sixteen cubic meters per person. In Basel, they had slightly more, between 17 and 20 cubic meters, as much as in Belgrade the better-off artisans and lower administrative staff.

Another parameter to measure the density of living is the number of people sharing one room. In Belgrade, there was an average of 3.41 people per room, whereas in Basel, the figures remain below two persons per room (1.81 to 1.91) (Bücher 1891: 226, Đurić 1912: 131). In other words, in Basel, one out of five people had to share a room with two or more people, in Belgrade, it was almost every second person (42.9%). Two thoughts relativize these cyphers: in the Basel Old Town, the situation was much more cramped than the figures suggest, because of the Central European medieval style of building, mentioned above; the density of living was significantly lower in the new worker colonies at the fringes of town. Secondly, Serbians used to live closely together in their own family collectives and to count on their solidarity, whereas in Central Europe, the traditional hereditary right which aimed at keeping the family property in the hands of one single heir encouraged young people to stand on their own feet (Sabeau 2007). This accounted for the high number of unmarried women among the Basel migrants and for the readiness to lease bed and board to strangers within the privacy of one's home, a habit widely spread among the Swiss lower classes. In Belgrade however, despite the high number of single migrant workers, seventy percent of the people living together were related: families would admit relatives or friends from the countryside to their home, but no strangers apart from their own maid or apprentice boy – and only the upper classes kept servants. Migrant workers usually shared rooms with several beds

among them, often sharing not only the room, but the bed (Calic 1994: 333).⁹

In both places, flats and houses of common people offered a very low standard. More than half of the Basel households were obliged to share a toilet with others, and almost ten percent (9.8 per cent) lacked a kitchen. The houses in the Old Town had cooking facilities in the form of some improvised equipment in a corner or corridor to prepare simple meals, sometimes used by several families (Bücher 1891: 113–115). Bücher pointed out that these places were often kept cleaner than the separate kitchens in the modern row-houses, where nobody had access but the housewife and her family. Better apartment houses featured laundries in the basements, but in workers' flats the washing was usually done in the kitchen, the main reason why walls there were often damp (Bücher 1891: 271). In Belgrade, fourteen percent of the households did not have any cooking facility, and two thirds of the toilets were pit latrines situated in the courtyard, shared by several families – despite of the fact that the building decree of 1897 prescribed each household to possess one toilet.¹⁰

Rents were excessively high in both places: the smaller the flat, the higher the price. In Basel, many people would rent as big a flat as possible and then lease part of it in order to reduce their own due: only one-room-apartments consisted of family members only. In three-room-flats, 28 per cent had subtenants sleeping there, and roughly ten per cent included servants or apprentices (9.6 per cent); among the four-room-flats 27.7 per cent had subtenants, and 20 per cent servants (Bücher 1891: 147). Mansards were generally used as bedrooms for children or paying guests, and wherever the attics were not sub-divided, board partitions served the same purpose (Bücher 1891: 270). Another possibility to economize was by fostering other people's children: young worker couples with one or two children gave them away for a few francs per week, which enabled them to both keep their job and to live in a smaller flat. From the third child onwards, the mother would change sides and stay at home (Bücher 1891: 179).

---

⁹ In the much aggravated situation of the decades after World War I, this attitude changed, and poor families would try to earn some money by letting a sleeping place to paying guests within their homes. Calic 1994: 333.

¹⁰ §40 of the *Gradevinski pravilnik za varoš Beograd* od 1. Marta 1897. god., in *Zbornik opštine beogradske I/1906*, Belgrade, 175.

Đurić compared the 1889 Basel data directly with his own and found it to be a general rule that „the rent absorbs a bigger part of the income the smaller it is, or in other words, the poorer classes live relatively more expensive than the richer ones“ (Đurić 1912: 121). He also observed that the Belgrade rents were higher than the Basel ones: One-room flats in both places cost 4.66 francs, flats with two rooms in Belgrade 4.65, in Basel 4.01 francs, and with three rooms in Belgrade 4.43, in Basel 3.56 francs.¹¹ Apartments with seven to nine rooms in Belgrade cost 3.81 francs per cubic meter, in Basel 3.16 francs.¹² The mean price of a cubic meter in Belgrade amounted to 4.44 francs, in Basel only to 3.54 francs (Đurić 1912: 121).

As a consequence of the housing shortage, rents were raised between thirty and fifty percent both in Basel (1909) and in Belgrade (1906). Comparing the European data available, Đurić discovered that only the German capital Berlin suffered from higher rents than Belgrade. He accused speculants and constructors to exploit the shortage in housing, buying building sites and houses only to resell them to the highest bidder, and building fast and cheap in order to make the biggest possible profits (Đurić 1912: 125). He denounced three quarters of all Belgrade homes as hazardous for the health, three fifths as crowded, and many lodgers unable to pay the rent, which induced half of the Belgrade households move at least once per year:

„The direct consequences of such an abnormal state are grave. As a result of the constantly growing costs for lodging, poor families fall into misery, and because of ruthless house owners, thousands of families are forced to reduce their costs for food, clothes, physical and spiritual education, and medication in case of illness, to the minimum. In order to pay the rent to their landlords, they are obliged to go hungry, naked and barefoot, and moreover forced to live in such hovels where a kinder person would not even shut in the cattle“ (Đurić 1912: 125).

---

¹¹ As a result of the Latin Monetary Union, in effect from 1865 to 1914 (formally until 1926), Swiss francs and Serbian dinars were of the same value. Serbia joined the Union in 1873 informally and tied the dinar to the French franc.

¹² In the biggest Belgrade apartments with more than ten rooms, the cubic meter cost 5.05 francs and was therefore more expensive than in the smallest ones. These places generally belonged to the royal family or to foreigners. In Basel, the rule: ‚The more rooms, the cheaper the cubic meter,‘ was unbroken.

Also Karl Bücher, in the slightly better circumstances of Basel, declared his opinion openly:

„The poor who rent such chambers cannot be reproved. Necessity knows no law. But it should be possible to take precautionary measures against such exploitation of distress. Or does social hygiene deserve less consideration than the physical one?“ (Bücher 1891: 116).

5. *What happened after? Urban elites and their motives*

Bücher's innovative method to explore the housing issue helped to establish the new academic fields of statistics and social sciences, as a means to govern. The housing surveys in Basel and elsewhere proved scientifically that the problem existed. By their means, the authorities received a powerful instrument to legitimate any spacial planning and health programmes. Recipes and convictions on how to react however differed widely according to place and political viewpoint. The idea that the state should intervene as a building contractor for social housing, promoted by the Socialdemocratic Party, was a recent one. In Switzerland, a vast majority of the leading classes regarded charity combined with education as the correct way to deal with questions of public health. The dominating political party, the Radicals (*Freisinn*), professionalized the city administrations in order to assign them with infrastructural offices, such as public water supply and canalisation, public education, and public transport.¹³ Other duties were left to private initiatives, among them poor relief and housing. Indeed, the conservative Basel upper class invested considerable sums in local charities, such as the „Society for the Good and the Charitable“ (*Gesellschaft für das Gute und Gemeinnützige – GGG*), which supported people in need and entertained several homes for children, disabled and aged people.¹⁴ More than in any other Swiss municipality, Basel charities and factory owners built houses for workers, yet their endeavours reached only four per cent of the population

---

¹³ In Basel for example, the socialization of water supply was expedited as a consequence of cholera (1855) and typhus (1869) epidemics, and by the end of the 1880s, 85 per cent of the apartment buildings already had direct access to water (Braunschweig/Meier 1991: 99).

¹⁴ The GGG exists to this day. Bücher (1919: 338) points out that the virtue of the Basel rich people to donate was unique, rather a duty than by choice. Donating had also a pious aspect.

(Braunschweig/Meier 1991: 86; Bücher 1891: 307). The promoters' proclaimed aim was to adjust the workers to middle-class values and behavioural norms. They regarded unhealthy living conditions as the tenants' own faults, caused by neglect and ignorance, and they believed it their duty to educate them, not least in order to train staff to be better workers. Letters from the Geigy Company show impressively how this employer assessed the progress in tidiness and economy of employees after moving into his worker colony (Bücher 1891: 304). However, the two-storey row-houses thought to suit worker families' needs best were often too expensive for one salary, and regularly inhabited by double the number of households they had been planned for, or sold to families from the better-off lower middle classes (Bücher 1891: 307). Socialdemocratic activists had tried to establish their own workers' initiatives, but they failed due to lack of money and were forced to accept the (capitalist) conditions of the influential *Gesellschaft für das Gute und Gemeinnützige* in order to receive support (Braunschweig/Meier 1991: 91).

This points out to a typical Swiss behaviour: political actors from most parties were generally prepared to compromise, because they wanted to solve problems. The socialdemocratic housing initiative did not have the money to build, so it negotiated with the conservative *Gesellschaft für das Gute und Gemeinnützige* unless it was in a position to realize its plans. The Radicals and the Conservatives did not want the state to become a contractor, but they agreed to finance a housing investigation according to socialdemocratic wishes. In reaction to the disastrous results, they accelerated building activities in their own style: First, they promoted the reconstruction of the Old Town. Secondly, they encouraged the establishment of earlier much frowned upon *Wohnkaserne*n, buildings with more than nine flats, in the new worker colonies Matthäus and St. Johann. And last, they offered private developers a deal with the state: if they built new streets and houses with complete infrastructure at their own risk until two thirds of a street were ready, the municipality would cover the infrastructural costs (Braunschweig/Meier 1991: 86).¹⁵

All this went hand in hand with the establishment of the modern national state: male inhabitants were included into the Swiss community

---

¹⁵ Other desiderata such as the new building and renting law took more time to negotiate.

under condition that they behave as responsible citizens. Many workers were responsive: they wanted to be respected members of society and lead a decent life with a decent salary. They accepted the demand for education and healthy living, they were ready to open their homes to official investigators, and they even agreed that leading a dirty household was an offence worth to be sanctioned. The Basel (and overall Swiss) elite's strategy of inclusion was successful: when in the years around World War I, Switzerland faced the severest crisis of its existence, culminating in the so-called *Landesstreik* (national strike) of 1918, direct negotiations between the opponent political leaders, authorities and trade unions were possible at all times. The strikers had to capitulate, but the radical-conservative government agreed to extend the worker's rights and to introduce a proportional representation system, which added considerably to the Socialdemocrats' influence. In these discussions, housing was no major issue anymore.

In Belgrade, the situation was different. The Serbian elites were preoccupied with building up their state, with much less money and under constant pressure of the surrounding Great Powers. People were proud of the progress their capital had made in a short time. Svetislav Predić, the author of an article on the housing question first published in the *Српски књижевни гласник* in 1914, thought it wise to praise the achievements of his home town before passing on to criticize his fellow citizens „who up to this day have lived at the expense of the economically weaker classes' lives and health“ (Predić 1914: 4, 33). Differences existed also in the conditions and mentality of the poorest among the rural migrants. They usually originated from the Ottoman territories, including Bosnia-Hercegovina, which was under Habsburg occupation since 1878. They were illiterate and often did not know more than what their family background could offer. These peasants' frugality and dependency on their kin and village context, even when far from home, enhanced their frustration tolerance regarding their miserable condition in town, and consequently impaired their willingness to adapt to the wishes of prospective employers. After all, Serbia was an agrarian country. In 1910, the local industry consisted of a number of mills and breweries, and a few mining and textile companies (Sundhaussen 1989: 293). Unemployed peasants hardly found any work in the capital apart from unskilled casual jobs in building and the like. Moreover, many poor

migrants were undernourished and suffered from tuberculosis even before they reached town (Calic 1994: 342; Mišković 2008: 307). There was no question that these people would ever complain to the authorities. On the other hand, unemployment had not reached the educated elite yet. Whoever went abroad to study came back in the knowledge that a government job waited for him. It is characteristic for the Serbian background that a magistrate – and not a university professor or a professional – conducted the housing survey, that he had studied abroad, and that he based his argumentation on the latest findings of foreign research. In consequence, and unconsciously, he introduced also the implied German moral views into the Serbian housing debate:

„Such an atmosphere of course kills every familial and moral feeling at the roots, destroying the foundation of every economical and physical progress. Only by the way we mention that a close causal relation exists between the life in such flats and the three biggest enemies of national health: tuberculosis, alcoholism and venereal diseases“ (Đurić 1912: 71).

Đurić's talk about the unhealthy „atmosphere“ which „kills every familial and moral feeling at the roots“ is copied directly from the actual German discourse on hygiene and healthy living, as is the attention to the „three biggest enemies of national health: tuberculosis, alcoholism and venereal diseases“ (Koller 1995: 87). Adopting the results of German research in the conviction that they were strictly scientific, Đurić, as many of his colleagues, accepted that the model on which „healthy living“ was moulded was the German middle class way of life, not their own.¹⁶ They repeated the dangers of tuberculosis, alcohol, and venereal diseases like a mantra, and missed the opportunity to reflect the problem against the specific Serbian background: the core of the problem was poverty, most of the migrants were already sick when they arrived in town, they suffered also from scabies and malaria, and drinking alcohol

---

¹⁶ D.T.L., probably Dragiša Lapčević, member of Đurić's commission, in the *Beogradske opštinske novine* (Belgrade community newspaper) of January 1911, enumerated the German findings on healthy housing, comparing it to the Belgrade status quo. An example where the author cites German scholars without a reference to Belgrade circumstances is Nik. Đ. Nestorović (1910): *Vlačni stanovi, njihov značaj i uzrok* (Damp Flats, their Significance and Cause).

was a universally accepted ritual in all social layers. Neither was there a moral conviction that men should remain faithful to their wives.

This points to a general problem of the Serbian elites: young men went to foreign universities not to become scholars, but as a training to serve the Serbian state. Back home, expectations in their newly acquired abilities were high. In their daily struggle with the practical problems of administration, they had to rely on themselves, and many developed a kind of partial perception and strategies to evade responsibility. A second handicap was the fact that these young officers found themselves under a constant impulse to compare. They compared their country's progress to the situation in Ottoman times and found reason to be proud. They compared the wealth and urbanity of the big European centres with Belgrade and were depressed because of their own poverty. They compared the Great Powers and fought in parliament over the question whether it was better to follow Austria or Russia. Dreaming about the position their country should take and how it should look like obstructed their ability to act pragmatically and to solve problems within the limits of the actual circumstances.

As in Basel, the Belgrade authorities were burdened with the development of the city infrastructure: the renewal of the water supply, the introduction of canalisation and electricity. They showed no interest to speed up city development, because this would have required more money than they had, and a political will to decide. Therefore, they preferred to delay the so-called *rejonsko pitanje* for two decades and to react in a legalistic way to any building activities. They decreed detailed new laws, usually with many loopholes, and without a serious effort to control their implementation. Lenience and corruption made hot air out of them, as Predić and others suggest. Socialdemocratic member of the town parliament Dragiša Lapčević accused the speculants openly to have set up their office directly in the antechamber of the building minister (Београдске општинске новине 1911: 1; Đurić 1912: 144; Predić 1914: 33; Tanazović 1919: 20f.). The first paragraph in the Building Law of 1896 explains their anger:

„§ 1. In Belgrade, buildings can only be built according to the regulations of this Law. For buildings, which are erected only for a short period up to two years and for temporary use, with the intention to

remove them totally, exemptions from the regulations of this Law can be accorded“.¹⁷

Dubravka Stojanović suggests that such administrative behaviour was part of the local political culture which did not aim at solving a problem, but to postpone it to the point when nothing could be done anymore, except at much higher costs. The continuous makeshift arrangements helped politicians to elude responsibility (Stojanović 2008: 41). It made them stick with their patriotic dreams about a powerful and respected nation with a glamorous capital, and spared them the confession that they were unable to let these dreams come true (Mišković 2008: 367f.).

Private initiatives and charities developed on an impressive level, especially if compared with Basel's financial possibilities. The honorable *Друштво за улепшавање Врачара* (Society for the improvement of the Vračar quarter), with many ministers, entrepreneurs and generals among the members, acted in the wide field from the planting of trees and building of pavements along the streets to the construction of primary schools and the quarter's high school (Spomenica 2006: VI, VII). Entrepreneurs without offspring founded churches, hospitals and schools. One among them, Nikola Spasić, even bought part of Serbia's foreign debts (Mišković 2008: 319). To engage in social building was out of the question. However, in 1909 the town authorities themselves took first hesitant steps towards an alleviation of the housing problem, allotting money to plan a worker colony in a new street called *Radnička ulica* (Stojanović 2008: 115). When the program was ready for realization, the Balkan Wars, and immediately afterwards World War I, broke out.

5. Conclusion

This comparison of the housing question in Basel and Belgrade around 1900 shows exemplarily how the social will to solve a problem, combined with favourable circumstances and the necessary financial means, can influence a given situation into a positive direction, whereas it is aggravated by negligence matched with unhappy conditions.

---

¹⁷ Zakon građevinski za varoš Beograd od 11. Decembra 1896. god. sa izmenama i dopunama od 6. decembra 1898. god. i 24. januara 1901. god., *Зборник општине београдске I/1906*, Belgrade, 146–159.

Throughout the nineteenth century, Basel and Belgrade had to struggle with a similar population growth and insufficient housing. Basel was lucky to find a capable scholar who produced an model study on the housing question. Furthermore, the political will to solve this problem was given. Fearing a communist revolution, the Swiss leading classes applied a successful social integration policy and did something about wages and working conditions. Spared from World Wars I and II, the intact Swiss economy could take full advantage of its privileged position. The new, continually extended social partnership between politics, industrialists, and trade unions secured welfare and growing prosperity for employees in Switzerland throughout the 20th century.

In Belgrade, the problems in spacial planning and public health were obvious. The authorities had been dealing with such questions for years already when the Socialdemocrats asked for a housing census. State statistician Đurić knew where to look for the latest techniques to conduct his survey, but he faced a twofold challenge: He had to cope with the chaotic state of space administration, caused by the authorities' unwillingness to fix the guidelines of city development and then to implement them. Secondly, he had to adapt a Swiss/German model to the Serbian situation. He did an excellent job, but his cause was lost even before he published his results. There was neither a general political will nor the means to act. Besides, in 1912, Serbia was already in the middle of the Balkan Wars, followed by World War I. Belgrade was heavily damaged in a bombing attack in 1914, and then refugees started to pour into the city. After the War, Belgrade had to finance and accomodate the administration centre of the newly founded Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Tuberculosis and housing misery reached their peak in the years between the two World Wars only.

Printed Sources

Београдске општинске новине број 1 од 2. јануара 1911.

Bücher, K. (1890): *Basels Zuwanderung*, Basel.

——. (1891): *Die Wohnungs-Enquête in der Stadt Basel vom 1.–19. Februar 1889*. Basel.

——. (1919): *Lebenserinnerungen. Erster Band: 1847–1890*. Tübingen.

Ђурић, Д. М. (1912): *Попис кућа и станова у Београду од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907*. Београд.

Грађевински правилник за варош Београд од 1. Марта 1897. год., *Зборник општине београдске I/1906*, Београд, 161–175.

Ник. Ђ. Несторовић (1910): *Влажни станови, њихов значај и узрок*. Белорад.

Предић, Светислав (1914), *Питање о становима*, Београд.

Таназовић, Б. М. (1919), *Уређење Београда*, Београд.

Закон грађевински за варош Београд од 11. децембра 1896. год. са изменама и допунама од 6. децембра 1898. год. и 24. јануара 1901. год., *Зборник општине београдске I/1906*, Београд, 146–159.

Literature

Braun, Rudolf (2005), *Industrialisation and everyday life*, Cambridge.

Braunschweig S., Meier, M. (1992), „Der Aufbruch ins Industriezeitalter“, in B. Meles, B. von Wartburg, eds., *Leben in Kleinbasel 1392 1892 1992: Das Buch zum Jubiläum 600 Joor Glai- und Groosbasel zämme*, Basel, 52–129.

Calic, M. J. (1994): *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, Munich.

Gould, W. T. S. (2009), *Population and Development*. London, New York.

Habicht, Peter (2008), *Basel: A Center on the Fringe. A Concise History*, Basel.

Koller, Barbara (1995), „Gesundes Wohnen“. *Ein Konstrukt zur Vermittlung bürgerlicher Werte und Verhaltensnormen und seine praktische Umsetzung in der Deutschschweiz 1880–1940*. Zurich.

Mišković, Nataša (2008), *Basare und Boulevards. Belgrad im 19. Jahrhundert*. Vienna. Serbian translation: *Базари и булевару. Свет живота у Београду 19. века*. Београд 2010.

———. (2010), „Mission, Power, and Violence: Serbia’s National Turn“, in: N. Clayer, H. Grandits, R. Pichler, eds., *Conflicting Loyalties. Social (Dis)Integration in the Balkans 1839–1914*, London.

Радовановић, Милован (1974), „Кретање броја становника, домова, домаћинства и породица“, in: Чубриловић, В. (ed.), *Историја Београда* vol. 2, Београд, 270–288.

Sabeau, David W., S. Teuscher, J. Mathieu, eds. (2007), *Kinship in Europe. Approaches to a long-term development*, New York.

Sarasin, Philipp (1990): *Stadt der Bürger. Struktureller Wandel und bürgerliche Lebenswelt. Basel 1870–1900*. Basel, Frankfurt am Main.

Споменица Друштва за улепшавање Врачара 1884–1909 (2006). Репринт издања из 1909. Предговор Љубица М. Ћоровић. Београд.

Стојанчевић В. (1974а), „Етнички састав становништва 1815–1830. године“, in: Чубриловић, В. (ed.), *Историја Београда* vol. 2, Београд, 513–524, here 517f.

———. (1974b), „Етнички односи 1830–1867. године“, in: Чубриловић, В. (ed.), *Историја Београда* vol. 2, Београд, 525–533, here 529.

Стојановић, Дубравка (2008), *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд.

Sundhaussen, Holm (1989): *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*. Munich.

Наташа Мишковић

ШВАЈЦАРСКА ИНОВАЦИЈА И СРПСКА НЕПОУЗДАНОСТ:
ИСТРАЖИВАЊА О СТАМБЕНОМ ПИТАЊУ БАЗЕЛА 1889.
И БЕОГРАДА 1906. ГОДИНЕ И ЊИХОВЕ ПОЛИТИЧКЕ
ПОСЛЕДИЦЕ

Резиме

У овом раду су разрађена два европска истраживања о стамбеном питању, једно из Базела 1889, и друго из Београда 1906. године, као и њихове политичке последице. Оба истраживања су спроведена на подстицај социјалдемократских чланова парламента, у циљу промовисања државно финансираних социјалних стамбених јединица, као средства борбе против недостатка стамбеног простора. И поред хронолошке дистанце која раздваја ове две студије, оне су методолошки и историјски повезане. Истраживање у Базелу 1889. године, које је водио немачки економиста и статистичар Карл Бихер (Karl Bücher), постало је модел истраживања, као прво модерно социо-научно истраживање икада спроведено. Поред Београда, примењивано је и у многим другим европским градовима. Обе студије дају јасан и систематичан доказ о лошој стамбеној ситуацији, изазваној шпекулацијом, у којој се нашла нижа класа. У Базелу, као и у Београду, углавном се сматрало да је социјано благостање одговорност приватних добротворних установа. У Базелу, богатом граду са великим бројем политички активних предузимача и општом тенденцијом за интегрисање становништва у буржоаски систем вредности, власти су покренуле иновативни програм социјаног смештаја, финансиран од стране приватних иницијатора. Недостатак новчаних средстава, уз тенденцију ка избегавању одговорности и ка корупцији међу јавним службеницима, спречили су сличан развој ситуације у Београду. Добротворне установе су морале саме да олакшају последице раста популације и шпекулације.

Кључне речи: недостатак стамбеног простора, планирање града, Базел, Београд, Карл Бихер, Драгиша М. Ђурић, Србија, Швајцарска, комунална политика, 19. век

Драги ГОРГИЕВ

МУХАЦИР МАХАЛА У СКОПЉУ КРАЈЕМ XIX ВЕКА

Апстракт: У овом раду је указано на појаву и развој једне од првих урбанизованих стамбених јединица у Скопљу, Мухацир махале. Овај део града настао је крајем XIX века на десној обали Вардара, у циљу прихватања муслиманских избеглица, и представља први покушај да се према претходно израђеном плану формира урбанистичка јединица у Скопљу, са стамбеним објектима и мрежом улица. Иако се у почетку успело са намером да ово подручје постане најурбанизованији део града и задобије жељени изглед, ускоро га је изгубио. Нови, непланирани објекти и зграде подизани су због прилива великог броја избеглица, што је довело до одступања од плана и нарушавања урбанизованог изгледа насеља.

Кључне речи: Мухацир махала, мухацири, Скопје, Муслимани, кућа, улица, град, план, обала, Вардар

Позната скопска Мухацир махала подигнута је после великог таласа насељавања муслиманских избеглица (мухацира), покренутог услед губитка територија у ратовима које је Османско царство водило против Русије (1877–1878), Србије и Црне Горе (1876–1878). Територија Македоније, која је након Берлинског конгреса (1878), остала део османских европских провинција, била је преплављена муслиманским досељеницима из Босне и Херцеговине, Црне Горе и Србије. Готово да није било града у којем привремено или на дужи рок, нису били размештени ови досељеници.

И Скопска каза, која је у то време ушла у састав новоформираног Косовског вилајета (1877), морала је да прихвати већи број досељеника, разнородног муслиманског састава. За досељавање ових

мухаџира у Скопље и његову околину постоји богата архивска документација османске провенијенције, која се чува у Државном архиву Републике Македоније.¹ Она се састоји од разних извештаја, преписки, молби, као и листа, телеграма, који су били упућивани Мухаџирској комисији, чије је седиште било у Скопљу. Ови документи нуде вредне информације о распоређивању досељеника у граду и у његовој околини, о начину смештаја, о њиховим покушајима да добију пребивалиште или дозволе за изградњу кућа и сл. Разуме се, о овим догађајима бројна документација постоји и у Османском архиву у Истанбулу, одакле смо за ову прилику, такође, искористили неколико докумената. С обзиром на то да је фокус нашег рада усмерен искључиво на утицај ових досељеника на физички изглед града Скопља, ми ћемо се конкретније задржати само на мухаџирима настањеним у њиховом најпознатијем насељу – Мухаџирској махали. Део ове махале још увек постоји у централном подручју града, а његови становници још увек с поносом истичу да живе у првој урбанизованој махали у Скопљу.

Оно што најпре пада у очи приликом анализе османских докумената о раду Мухаџирске комисије у Скопљу, јесте чињеница да на почетку доласка мухаџира у град, они нису били насељавани и нису се концентрисали само на једном месту или само у једном делу града. Немајући готове и припремљене објекте где би их сместила, пракса комисије била је да најпре досељенике размести по хановима и оштећеним амамима, као и по кућама у различитим деловима града. У складу са једним парцијалним податком,² почетком маја 1879. године у 39 скопских махала било је насељено 250 мухаџира у муслиманским кућама, а 100 у хришћанским, тако да је било по неколико мухаџирских породица у једној махали.³

---

¹ Државен архив на Република Македонија (ДАРМ), Фонд бр. 875, Мухаџирска комисија – Скопје.

² Ни бројна архивска документација не омогућава да се утврди укупан број мухаџира досељених у Скопље и околину. То је свакако резултат чињенице да се, током неколико година, за време рата и после њега, прилив и одлив досељеника одвијао непрестано.

³ ДАРМ, Фонд 875, кутија бр. 5, док. 161; Марија Пандевска, *Присилни миграции во Македонија во годините на големата источна криза (1875–1881)*, Скопје, 1993, 128.

Веће концентрисање мухацира на једном месту најпре је започело у околини града. Једна од најранијих и највећих концентрација била је у селу Хасанбегово (данашње скопско насеље Методиј Андонов – Ченто, раније Синђелић). У том периоду у њему је било насељено око 70–80 муслиманских породица из Босне и Херцеговине.⁴ Такође, и у данашњем скопском насељу Чаир, које је у то време било на периферији града, било је досељених Черкеза, које су касније заменили досељеници из Босне и Херцеговине. Због тога се објекти у којима су становали, познати као Черкеске куће, од тада називају Бошњачке куће.⁵

Позната Мухацир махала (Мацир маало) била је први рејон у Скопљу, где су на једном одређеном простору плански подигнути стамбени објекти за досељенике и у којој је извршено њихово прво веће концентрисање. Махала је била организована на десној страни реке Вардара, која је била слабије насељена и која је била позната под именом Каршијака (тур. *karşıyaka* – супротна страна).⁶ У вези са тим, може се рећи да се у то време и ова махала налазила на периферији града, у његовом југозападном делу. Она је ушла у састав веће махале познате под именом Вардар, која је до 1900. године била најновија махала у целом Скопљу. Она се пружала од Чивчи махале (тј. од данашњег железног моста, подигнут 1905) поред Вардара, до железничке пруге на реци⁷ (тј. до данашње железничке станице у Скопљу). Значи, простор намењен за мухацире, који је касније постао познат под именом Мухацир махала, добио је своје име нешто доцније, по досељеницима који су тамо били насељени. Иначе, официјелни назив овог насеља, како су га назвале власти, био је Хамидије

---

⁴ Јован Трифуноски, Босанско-херцеговачки муслимани у Скопском Пољу, у зборнику: *III Конгрес географа Југославије*, Сарајево 1954, 89; М. Пандевска, исто.

⁵ Реџеп Шкријел, *Мухацирската криза и населување на Бошњацима во Македонија (1875–1901)*, Скопје 2006, 173.

⁶ До XIX века име Скопље било је употребљавано само за стари део града који се простирао на левој страни Вардара, односно за историјско језгро Скопља. Десни брег био је познат као Каршијака или Прекувардар, а од половине XIX века и Прекумос. Тек после изградње железничке пруге Солун – Скопље и изградње железничке станице на десној страни Вардара (1873), град је почео да се интензивно шири преко реке, преносећи и на ту страну име Скопље.

⁷ Јован Хаџи Васиљевић, *Скопље и његова околина*, Београд 1930, 69.

(Hamidiye).⁸ Међутим, међу становницима Скопља остао је да живи само назив Мухацир махала. Занимљиво је да су, на једном урбанистичком плану града Скопља, који је крајем XIX века израђен за потребе Скопске општине од стране извесног немачког инжењера,⁹ у саставу Вардар махале обележена два посебна насеља: Мухацир и Хамидије, подељена само једном главном улицом. Мада ове две настамбе имају различита имена, овде је, ипак, реч о јединственом простору насељеном мухацирима, који је код скопских становника био познат под именом Мухацир махала.

Што се тиче избора простора за изградњу тог насеља, он је изабран поред тога што је био ненасељен, и због тога што је био тесно повезан и са оближњом реком Вардар и са, већ у то време, активном железничком линијом Скопље – Митровица, којом су превозени мухацири. Такође, ниво подземних вода у том делу Скопља био је висок, што је погодовало копању бунара, из којих су се становници насеља снабдевали водом.

Тачно време почетка изградње овог скопског насеља, и поред обимне архивске документације, не може се одредити. Претпоставља се да је инжењер Иса-бег план овог насеља направио још 1876. године, али чини се да изградња није започела пре 1881. године. То се може претпоставити на основу захтева Мухацирској комисији за

---

⁸ У то време власт је мухацирским насељама у македонским градовима давала посебна имена. Нова махала коју су мухацири оформили у близини Нове хришћанске махале у Скопљу (данас у североисточном делу града), била је названа Теџфикије (Teşfikiyе), 20. октобра 1884 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Buyuruldu defter, no. 6, sayfa 23), док је мухацирска махала у околини Струмице, у септембру 1886. названа Хамидије (Hamidiye) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Buyuruldu defter, no. 6, sayfa 71). Посебна мухацирска насеља у Скопљу и његовој околини била су подигнута и крајем османске доминације, тј. после анексије Босне од стране Аустро-Угарске (1908). Тако је, махала у коју су мухацири досељени у Скопљу, оформљена у околини железничке станице, била названа Решадије (Reşadiye), махала у Чаиру – Кајихан (*Kayıhan*), село у Маџари – Мурадије (*Muradiye*), село у области Емиршахли – Сулејманшах (*Suleymanşah*), село у околини Катлановске бање – Мецидије (*Mecidiye*), село између Куманова и Скопља – Јилдирим Бајазит (*Yıldırım Bayazid*), а села у областима Жибница и Лебница били су названи Итихад (*İttihad*) и Тераки (*Terakki*), 28. мај 1911 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye nezareti idare, 97 – 1/22).

⁹ Р. Шкријељ, нав. дело, 174.

додељивање кућа или плацева за изградњу кућа у овој махали, од којих су најранији они из 1881. године. Ево неколико примера. Један од докумената који најнепосредније упућује на то да је изградња махале започела наведене године, јесте докуменат од 24. августа 1881, у коме се наводи да је иницијативом Скопског мутасарифа, Мехмед Кадри-паше, у Каршијаки започела изградња 200 кућа за смештај мухацира.¹⁰ Мухацири Осман и Ахмед, синови Махмуда, упутили су 17. марта 1883 године, мутасарифству Скопља молбу, којом су тражили да им буду додељене парцеле за изградњу кућа у Мухацир махали, у Каршијаки, зато што више нису могли да плаћају најамнину за куће у којим су живели.¹¹ Почетком децембра 1883, дунђери из Кичевског дунђерског еснафа, упутили су молбу Скопском мутасарифству, којом су тражили да им буду исплаћене 22 дневнице, које су раније зарадили радећи на изградњу кућа у Мухацир махали у Скопљу.¹² Интересантно је то да су молбе мухацира за изградњу кућа биле упућиване Скопском мутасарифству, а одатле су прослеђиване Скопској општини. Чини се да је мутасарифство само потврђивало статус мухацира, а општина је била та која је имала последњу реч у издавању дозвола за градњу. Очигледно, на тај начин су општина и градске власти настојале да имају што је могуће већу контролу у изградњи насеља, мада је каснији развој показао да та контрола није била ефикасна.

Према плану насеља, израђеном од стране већ поменутог инжењера Иса-бега, на простору површине од 17,3 хектара, било је предвиђено да буде подигнута једна урбана целина, са паралелно постављеним улицама, између којих су били предвиђени блокови са типизираним стамбеним приземним и двоспратним нумерисаним објектима. Разграничавање улица било је у правилној мрежи, с главном улицом коју су под правим углом пресецале локалне мање улице, што је стварало традиционалну махалску структуру. Главна улица била је унутрашња основа махале, у којој се одвијао јавни живот становника махале. Она је била калдрмисана и с уздигнутим тротоарима, које мање улице, широке између два и четири метра, нису имале.

---

¹⁰ ДАРМ, Збирка Мухацирска комисија, Фонд 875, кутија 3, док. 26, бр 27.

¹¹ ДАРМ, Збирка Мухацирска комисија, Фонд 875, кутија 14, док. 89, бр.91.

¹² ДАРМ, Збирка Мухацирска комисија, Фонд 875, кутија 12, док. 155, бр. 172.

Лево и десно од главне улице парцелисани су блокови који су били резултат правилне схеме улица. Блокови који су били у центру махале и у њеном северозападном делу имали су правилну ортогоналну схему, док је у блоковима у североисточној зони махале, која се простирала ка железничкој прузи, та правилност нарушавана. И каснија тенденција непланског ширења ове махале одвијала се у том правцу. Само једну деценију после формирања, изградњом незаконитих кућа у правцу данашње скопска општине Аеродром, махала је проширена преко железничке пруге.¹³

Стамбени објекти, прилагођени начину живота муслиманског живља, били су типски, изграђени од слабог материјала – плетера, са двостраним и четвоространим крововима, покривеним „турским“ ћерпичем. Куће на главној улици биле су истурене напред, на самој улици, док је двориште иза куће. У унутрашњој зони махале, у локалним улицама, парцеле су биле изразито уске и издужене. Кућа са помоћним просторијама била је смештена у унутрашњости парцеле, а напред, ка улици, налазило се двориште, ограђено високим зидом. Током времена, изграђена површина у самом дворишту постепено се повећавала, што је, у суштини, значило повећање стамбеног садржаја парцеле.

Током времена куће у главној улици биле су ојачане чвршћим материјалом и подигнуте на спрат, с дрвеном међуспратном и кровном конструкцијом. Оне су постале веће и репрезентативније, што је утицало и на репрезентативност читаве улице.¹⁴ У приземљу су обично били смештени дућани, док су на спрату живели власници. Ове куће су најчешће имале две собе и чардак. Једна је била за жене, а друга за мушкарце.

У махали је било неколико јавних чесми и бунара, из којих су се становници снабдевали водом за пиће. Поред тога, ове чесме и бунари служили су и за заједничко прање рубља. Године 1883. започела је изградња споменуте Фаик-пашине џамије, која је била завр-

---

¹³ Ј. Х. Васиљевић, нав. дело, 69.

¹⁴ За постојање дућана на овој улици сведочи и вакуфнама Фаик-пашине џамије, која је била једина џамија у овој махали. Фаик-паша је за њено издржавање завештао четири дућана који су се налазили непосредно поред џамије (Лидија Кумбараџи-Богојевић, *Османлиски споменици во Скопје*, Скопје 1997, 117).

шена 1884. Она је била позната и као Мухацир-џамија. Фаик-паша је у то време био мутасариф Скопског санџака, а у изградњи су му добровољним радом помогли и сами мухацири.¹⁵ За одржавање личне хигијене становника на десној страни Вардара започела је 1886. године изградња једног амама, који је касније био познат и као Вардар бања, односно Каршијака амам. С обзиром на то да се он налазио непосредно поред Мухацирске махале и да су га користили готово искључиво мухацири, био је познат и под именом Мухацирски амам.¹⁶

У почетку, Мухацир махала је као посебна урбана целина успела да добије плански изглед, поставши једно од најорганизованијих насеља у Скопљу у другој половини XIX века. По организацији и структури улица и парцела она се разликовала од кућа и улица распоређених у урбанистичком хаосу у старом језгру оријенталног Скопља, на левој страни Вардара. Док је на овој страни била доминантна типична оријентална кућа, у Мухацир махали кућа је добила модернију форму, изглед и функцију.

Међутим, пристизањем све већег броја мухацира, чије насељавање се није могло контролисати, била је нарушена функционалност и јединственост композиције насеља. Тако је махала убрзо изгубила имиџ модерног насеља. Због великог и брзог прилива нових мухацира, нове куће су неплански подизане око махале, чиме је био нарушен њен првобитни план. Пренасељеност је била константан проблем, а додавање бројних нових објеката, без поштовања плана и функционалности насеља, готово свакодневно. Бројни примери у документима Мухацирске комисије потврђују стално дограђивање насеља. У јуну 1884. мухацир Ахмед, син Мехмеда, за његову деветочлану породицу тражио је од скопског мутасарифа да му додели једну од новоизграђених кућа у махали мухацира, у Каршијаки.¹⁷

---

¹⁵ Ова џамија је била оштећена у време катастрофалног земљотреса 1963. године, а њени остаци коначно су уклоњени 1989. Иначе, у вакуфнама ове џамије употребљено је официјелно име махале – Хамидије (Л. Кумбараџи-Богојевиќ, нав. дело, 117).

¹⁶ Градитељ овог амама био је Хасан Риза-ефенди из Криве Паланке, а амам је био грађен у периоду од 1886. до 1891. године. Био је у функцији до 1944, а затим је срушен. Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa'da osmanli mimari eserleri (Yugoslavya)*, с. XXX, 248, 290, 299; Л. Кумбараџи-Богојевиќ, нав. дело, 195.

¹⁷ ДАРМ, Збирка Мухацирска комисија, Фонд 875, кутија 15, док. 82, бр. 102.

Његов захтев је опет био прослеђен општини. Насељавањем мухацира Скопље се суочило с првим већим урбанистичким изазовом, који је настојало да реши на што бољи начин. То потврђује и писмо од 12. августа 1883. године, које је Савет скопске општине упутио мутасарифу Скопља, у коме се тражи одобрење за хитну израду геодетског плана Скопља, од стране компетентног инжењера.¹⁸ Нисмо успели да утврдимо да ли је тај план направљен.

У сваком случају, живот овог првог плански изграђеног насеља у Скопљу, настављен је и у бурним догађајима, који су обележили крај XIX и почетак XX века. Мухацир махала је до краја османске доминације на Балкану остала једна од главних дестинација мухацира који су долазили у Скопље, посебно после анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1908. године.

После 1912. године и повлачења турске власти из Скопља, дошло је до промене састава становника махале. Муслимански становници махале, или су отишли у Турску, или су се преселили на леву страну Вардара, у историјско језгро града, у коме је муслиманска популација била бројнија. Они су продавали своје куће хришћанима, који су започели да се насељавају у махали и да мењају начин живота у њој. Богатији су почели да обнављају старе или да подижу нове и веће куће на главној улици и поред кеја на обали Вардара. Дошло је до трансформације јавног живота, а отворени су и различити објекти у махали: апотека, школа, полицијска станица, ђачки интернат, сиротињски дом, кафана, посластичарнице, различити дућани и радње, па чак и јавна кућа. На кеју, где је омладина шетала на такозваном Чифте корзу, постојала је станица за фијакере, а био је уведен и водовод. Интересантно је да у овом насељу никад није била изграђена црква.

Свој зенит ова махала је достигла у периоду између два светска рата, све до катастрофалног земљотреса у Скопљу од 1963. године. Становници Мухацир махале били су посебно поносни на своје порекло из ове махале, која је постала култно насеље. Бити пореклом из Мухацир махале, значило је бити грађанин. Мухацирмахалци са посебним поносом су тврдили да је њихова махала град у граду и да може самостално опстати. Идилични живот се завршио ката-

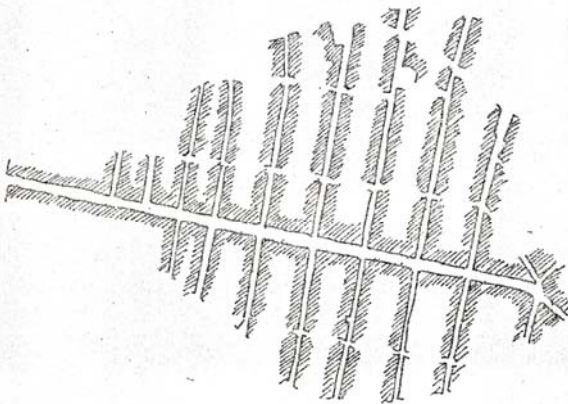
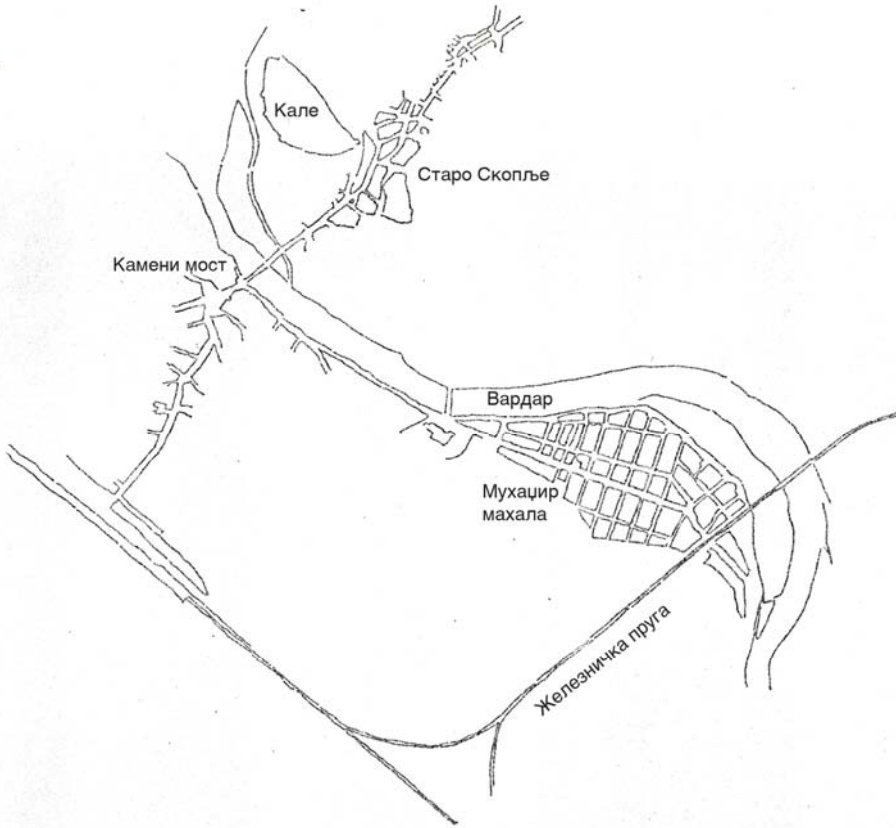
---

¹⁸ ДАРМ, Збирка Мухацирска комисија, Фонд 875, кутија 14, док. 130, бр. 132.

клизмом од 26. јула 1963. године. Већи део становника одселио се у новоизграђена насеља. У будућим плановима новог, модерног Скопља, није било места за куће подигнуте крајем XIX и почетком XX века, тако да је ова махала постепено почела да стагнира и да губи корак са модернизацијом града.

Но, и поред драстичних урбанистичких промена које су се догодиле у Скопљу после земљотреса, један део Мухацир махале и данас постоји. Ту још увек живи део старих мухацирмахалаца, којима није дозвољено да поправљају старе, нити да подижу нове куће. Овакав однос града деценијама се правда урбанистичким плановима, који предвиђају рушење насеља, али који се, такође, деценијама не реализују. Постоје појединачни примери обнове старих кућа, на чијем месту ничу нове, веће куће, које се својом савременом и кич архитектуром, драстично разликују од осталих, чиме нарушавају изглед махале. Већи део старих кућа је у веома лошем стању и оспособљен је за живот нужним дограђивањем и поправкама. То су мале густо збијене кућице, које још увек носе обележја старе архитектуре. Део њих, заједно са тесним улицицама, још увек представља једну аутентичну целину, која због своје амбијенталности, заслужује да буде сачувана одговарајућим реконструкцијским захватима.

У сваком случају, данашња Мухацир махала је једно од најсубстандарнијих насеља у централном градском подручју Скопља, где се још увек може препознати покушај планског стварања првог стамбено-урбанизованог простора у Скопљу у другој половини XIX века.

Улична мрежа
Мухаџир махале

Dragi Gorgiev

MUHADZIR MAHALA IN SKOPJE IN THE END
OF 19TH CENTURY

Summary

The famous Muhadzir mahala in Skopje was created in order to accept the big number of Muslim refugees (muhadzirs) that came to the European ottoman territories after the war od Ottoman Empire with Serbia (1876–78) and Russia (1877–78). This neighborhood was created on the right coast of the river Vardar, which was less populated and was known under the name Karshiyaka. It stretched on the space between the Iron bridge (built after 1905) which still exists, to today's modern railway station in Skopje. This space was within the larger neighborhood Vardar and for the most part consisted fields and gardens.

According to the plan made by the engineer Isa-beg, was provided planned construction of residential buildings on one or two floors. The streets were straight and functional, normal on the main street. In the neighborhood there were a few public fountains and wells from which every house supplied water for drinking. Close to the neighborhood was built a hammam among the people known as Muhadzirski hammam or Vardar banja, and in 1884 there was built the mosque of Faik – pasha, known as the Muhadzir mosque.

At the beginning the neighborhood succeeded getting the wanted look, becoming the most urbanized part of the city, but soon afterwards it lost its appearance. Due to the large number of Muslim refugees, it was imposed to fast and unplanned upgrading new facilities, which destroyed the plan of the neighborhood.

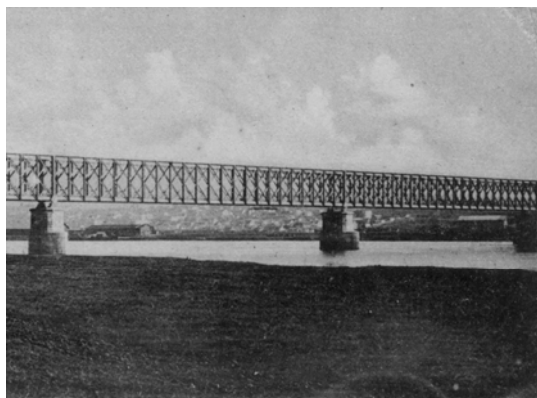
A part of that neighborhood today still exists and is one of the most substandard neighborhoods in the center of Skopje. By the appearance of the streets it can still be recognized the attempt for creating an urbanized part in Skopje towards the end of the 19th century.

Key words: Muhadzir mahala, muhadzirs, Skopje, Muslims, house, street, city, plan, river, Vardar

V Простор и инфраструктура
Space and Infrastructure

Ђорђе С. КОСТИЋ

УЧЕСНИЦИ И СВЕДОЦИ.
БУЕ, ХАН И КАНИЦ О ИНФРАСТРУКТУРИ НА БАЛКАНУ¹

Апстракт: За проучавање историје просторног планирања као извори послужили су у раду дела тројице аутора који спадају у групу најбољих познавалаца Југоисточне Европе. На основу путописа Ами Буеа, Јохана Георга фон Хана и Феликса Каница описани су први планови о могућностима и изградњи железничке мреже Балкана.

Кључне речи: Путописи, Ами Буе, Јохан Георг фон Хан, Феликс Каниц, просторно планирање, железница

Пролазећи кроз многе промене у развоју, постајући део разних жанрова или се издвајајући из њих, путопис се може изучавати и као културно-историјска расправа препуна фактографских података, од којих је створена ауторова слика једног света. Он постаје чинилац у препознавању и стицању идентитета, али и жанр који је незаобилазан у проучавањима слике о другом.

Међу делима аутора који су боравили у Југоисточној Европи посебно се издвајају путописи који се сврставају у културно-историјске расправе. Њихов број се нагло увећао од почетка XIX века, или тачније од Бечког конгреса, када се Европа коначно умирила после великих Наполеонових ратова. Мноштво намерника почело је да крстари друмовима Балкана објављујући затим своје импресије о

---

¹ Текст је написан у оквиру рада на пројекту „Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе“ (пројекат број 147013) у Балканолошком институту САНУ.

једном до тада затвореном свету и његовом културном, историјском и природном богатству.

Код аутора су се, као уосталом и у њиховим делима, преплитали политички, идеолошки, научни, културолошки, али и авантуристички разлози путовања; коришћени су стари или стварани нови стереотипи, који ће бити прихватани, мењани, или одбацивани у новим епохама од нове генерације намерника.

Данас радови многобројних путописаца представљају драгоцене изворе за праћење развоја, као и за промене, које су друштва Југоисточне Европе доживљавала током XIX и првих деценија XX века. Овде ће бити речи само о једном сегменту тих промена на плану инфраструктуре – о железници, железничкој мрежи Балкана, о плановима њене изградње и променама које је она са собом носила.

Деведесетих година XIX века, приликом једне од својих последњих посета Југоисточној Европи, Феликс Каниц (Felix Kanitz) је коначно могао да обиђе Краљевину Србију железницом од Београда до турске границе, до пограничних станица Ристовац и Зибевче, као и до Цариброда. Описујући у последњем поглављу друге књиге утиске са путовања знаменити истраживач забележио је на самом почетку и ову реченицу: „Свет стоји у знаку саобраћаја!“²

Обилазећи Србију више од тридесет година, залазећи и у њене најскривеније кутке и представљајући је, на првом месту, читаоцима немачког језичког подручја, Феликс Каниц ће често писати о путевима и путној мрежи земље и помињати железницу, подвлачећи значај изградње железничке мреже Балкана, на првом месту Србије и тадашње Бугарске.

Али, Феликс Каниц, без обзира на све заслуге које је стекао за своје многобројне радове и књиге, по мало са сетом исписује и мисао „у данашње време, када се брзо и лако живи, брзо се и заборавља“, ³ покушавајући и на тај начин да опомене савременике да је он прави сведок многобројних догађаја који су се одигравали на просторима, ужим и ширим, Србије, али да истовремено као објективни

---

² Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. 2, Београд, Српска књижевна задруга, 1987, 543.

³ Исто, 544.

сведок није могао да заборави ни претходнике који су били учесници, како се то данашњом терминологијом каже, просторног планирања земље у области инфраструктуре.

А та два претходника – „ниједан од ове двојице пионира није доживео остварење својих далекосежних планова“, да цитирамо поново Каница – били су Ами Буе (Ami Boué) и Јохан Георг фон Хан (Johann Georg von Hahn). И један и други су, с правом истиче Каниц, били „пионири“ у својим областима, али изгледа да су све муке око изградње железничке мреже по Југоисточној Европи допринеле њиховом потискивању у заборав.

О познавању путне мреже Југоисточне Европе прве половине XIX века сигурно да нема бољег познаваоца од Ами Буеа. Данас је, наравно, изузетно тешко објаснити и дефинисати шта је, у ствари, био овај рођени Хамбуржанин, пореклом Француз, члан многобројних научних институција и друштава свога доба.

Уобичајено је да се о Ами Буеу пише као о пиониру геолошких истраживања, и да је као геолог обишао и проучио већи део европског континента, а студирао је и медицину. Када се, међутим, погледа у четири тома његовог значајног дела о Балкану, објављеног у Паризу, може се додати да се бавио и географијом (објавио је неколико карата Југоисточне Европе), ботаником и биологијом (пописао је флору и фауну многих река и планина Србије, на пример), народима и етничким заједницама на Балкану (описао је њихово одевање и обичаје), бавио се и археолошким истраживањима, проучавао пољопривреду, управу и историју европског дела Турске (Црне Горе, Босне, Албаније, Тракије, Србије, Македоније, Тесалије и Северне Грчке).⁴ А за оно што је у контексту проучавања инфраструктуре на Балкану најважније за нас, Ами Буе је оставио прегршт података и планова о овом делу Европе. У неколико својих радова пажљиво се позабавио друмским, а потом и железничким саобраћајем у Југоисточној Европи, њиховим стањем и могућностима успостављања нових веза. У његовим радовима већ се може наслутити да „свет стоји у знаку саобраћаја“, како је то рекао Феликс Каниц.

---

⁴ A. Boué, *La Turquie d'Europe, observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle*, 1–4. Paris 1840; A. Boué, *Die europäische Türkei*, 1–2. Neudruck der Ausgabe Wien 1889. Melle, Wagener Edition, 2008.

S u r
l'Établissement de bonnes Routes
et surtout
de Chemins de fer
d a n s
la Turquie d'Europe,

p a r

A. B o u é,

Dr. Med., Membre de l'Académie impériale des Sciences et de plusieurs autres Sociétés savantes nationales et étrangères.

Vienne, 1852.

Guillaume Braumüller, Libraire de la cour.

Насловна страна књиге Ами Буеа

У додатку четврте књиге о Европској Турској, Ами Буе је написао и описао све друмове поменутих земаља и области Југоисточне Европе, потом је о друмовима Балкана објавио засебну књигу у жанру једног итинерара, а затим, оно што нас овде највише интересује, штампао у Паризу, на француском језику, студију о могућностима изградње новог превозног средства – железнице.⁵

У овој студији о изградњи мреже железничких пруга Ами Буе се ограничава само на Југоисточну Европу. Као да се повезивање овог дела Европе са остатком континента подразумевало само по себи. Концентришући се тако само на Балкан, аутор предлаже изградњу железничке мреже у два правца: север – југ и исток – запад. Београд је полазна станица, главна тачка одакле полазе две главне артерије пруга. Једна се протеже од Београда преко Ниша и Скопља до Солуна, а друга, опет од Београда, скреће код Ниша према Софији и завршава се у Константинопољу, односно Истанбулу.

У плановима о везама истока и запада, то јест попречним пругама, којима би се повезале ове главне артерије, Ами Буе се задржао, на првом месту, на линији Скопље – Качаник – Косовска Митровица, на линији која је била у интересној сфери Бечког двора. Тако се, и без посебног објашњења аутора, може закључити колики је политички и економски интерес играо улогу у свим овим плановима.

Иако је био одличан познавалац путне мреже Балкана, Ами Буе ипак није могао са сигурношћу да одреди правце најважније железничке артерија од Београда до Ниша, те стога предлаже две руте. Железничка пруга би могла да се гради трасом старог римског пута који је од Сингидунума водио у Малу Азију, то јест, од Београда преко Гроцке до Смедерева, где би пруга скретала на југ, а потом десном обалом Мораве преко Ћуприје, Параћина и Алексинца досезала до Ниша. Други правац, према Буеу, користио би трасу пута која од Београда води преко централног дела Шумадије до Јагодине, па преко моста на Морави код Ћуприје и даље десном обалом реке према Нишу.

---

⁵ А. Boué, *Sur l'établissement de bonnes Routes et surtout de Chemins de fer dans la Turquie d'Europe*, Vienne 1852.

Сви ови планови Ами Буеа о развоју инфраструктуре, на првом месту железнице, по Балкану, ипак су у годинама које су следиле остали само планови. Када су половином XIX века предлагани, није било још увек, како политичке воље тако ни економске моћи, да се они остваре. Југоисточна Европе, односно њени народи, морали су да се стрпе више од три деценије док прва железница није почела да повезује њихова насеља и пределе.

Док се мрежа железничких пруга читавом Европом све више ширила, на њеном Југоистоку и даље су само прављени планови. Преплитање политичких и економских интереса односило је сувише времена и остављало мало простора за коначне договоре и усклађивање тих истих интереса. Ово није, наравно, омело поједине личности да се ипак прихвате задатка израде нових планова. Једна од таквих личности био је и Јохан Георг фон Хан, генерални конзул Аустрије у северној Грчкој.

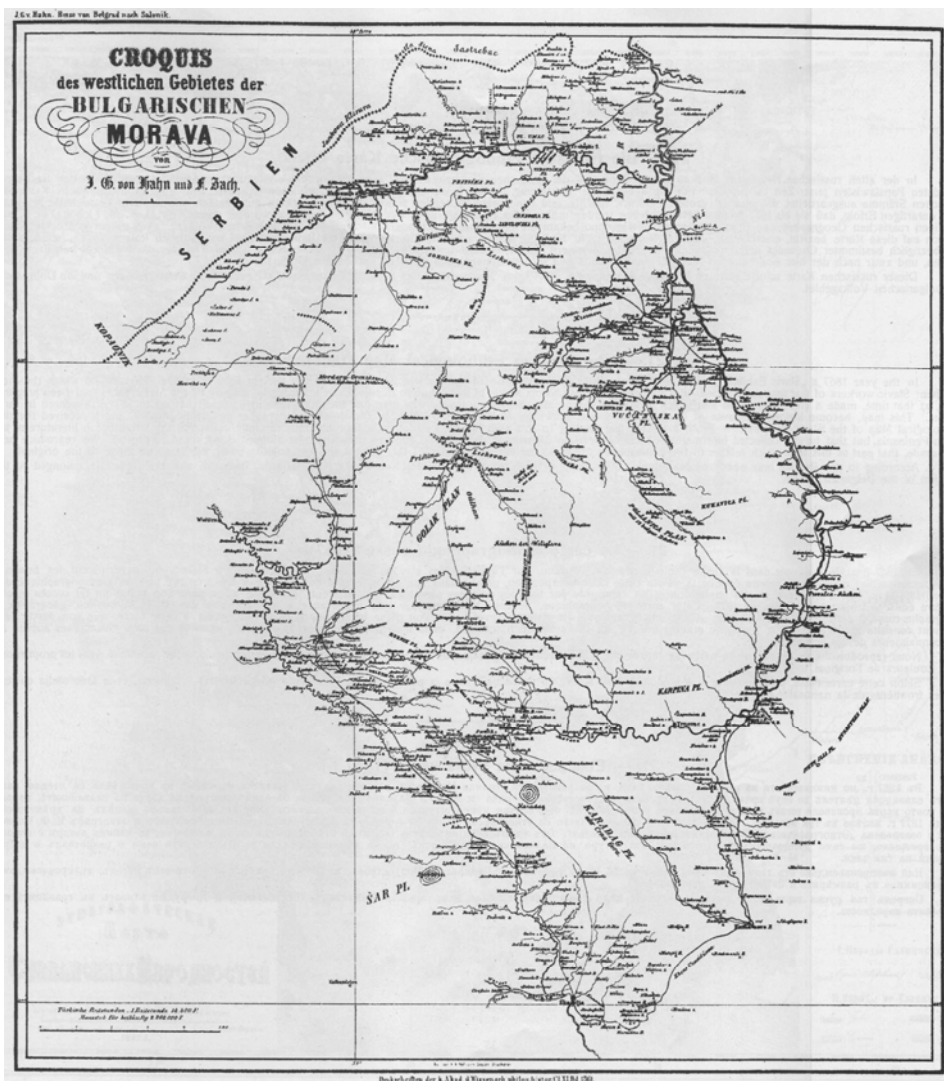
Шест година после појављивања поменуте књиге Ами Буеа, упутио се Јохан Георг фон Хан, септембра месеца 1858. године, на путовање по Балкану, са задатком да изради план трасе железничке пруге од Београда до Солуна. Уз новчану помоћ Царске академије наука у Бечу стигао је бродом у Београд, где се договорио са мајором Франтишеком Захом, тада командантом београдске Војне академије, да заједно наставе путовање, и обаве потребна истраживања и прорачуне за израду једног плана железничке пруге од главног града Кнежевине до Солуна.

Јохан Георг фон Хан је био већ тада позната личност у круговима који су се бавили Југоисточном Европом; њега ће често проглашавати за личност „која је свету приближила једва познате Албанце“.⁶ Од 1843. до 1845. године радио је у Пруском конзулату у Атини, од 1847. до 1851. у Конзулату Аустрије у Јањини да би потом био постављен за аустријског конзула за Северну Грчку на острву Сира. Током свих ових година интересовао се за Албанце и своје студије о њима објавио је 1854. године у Јени. Поред многобројних послова које је обављао на северу Грчке, Јохан Георг фон Хан се увек

---

⁶ J. G. von Hahn, *Albanesische Studien*, Jena 1854; *Griechische und albanesische Märchen*, Leipzig 1864; *Reise durch die Gebiete des Drin und Vardar*, Wien 1867, 1869.

Карта Јохана Георга фон Хана и Франтишека Заха

помно трудио да прошири политички и економски интерес земље коју је заступао, па је тако, захваљујући његовим предлозима, успостављена бродска линија између Трста и Константинопоља, а један од најважнијих циљева које је себи тада поставио био је и план о поменутој железничкој прузи од Београда до Солуна.

Током припрема за путовање Јохан Георг фон Хан се добро упознао с радовима путника који су обилазили Балкан, као што су Ами Буе, Јохан Гризбах (Johann Griesbach), и Јохан Хајнрих Киперт (Johann Heinrich Kiepert), на пример. Сва тројица поменутих намерника и истраживача успели су, наиме, у врло кратком року од неколико године да коначно, једноставно речено, разбију један средњовековни мит о непрелазним планинама између Србије и Македоније, како је већ било уобичајено да се то приказује на географским картама. Овај планински ланац, за путнике који нису долином Мораве наставили да се спуштају све до долине Вардара, а затим даље до Солуна, представљао је највећу препреку приликом израде разних планова о градњи инфраструктуре на Балкану. Истраживања ботаничара Јохана Гризбаха (Johann Griesbach) и геолога Ами Буеа, као и нове географске карте, урађене на терену када су њиме путовали Ами Буе и Јохан Хајнрих Киперт (Johann Heinrich Kiepert), уверели су, како Хана тако и многобројне скептике, да је могуће без великих тешкоћа изградити железничку пругу на овом делу Југоисточне Европе.

У својим размишљањима током путовања од Београда до Солуна полази од нешто другачијих поставки него што их је изложио његов претходник Ами Буе.⁷ За Хана је железничка веза између најважније луке Егејског мора и града на две реке део ширег европског повезивања. Планове треба, према томе, усмерити у шири европски контекст – јужну луку континента је потребно повезати преко Београда са свим важнијим центрима континента, као што су градови у Аустрији, Немачкој, Француској и Енглеској.

Бавећи се годинама, као дипломатски службеник, и успостављањем разних трговачких веза и послова, Јохан Георг фон Хан је тачно знао значај појединих лука на Медитерану и између свих њих одабрао је Александрију. Годинама пре изградње и отварања Суецког канала схватио је да ће Александрија играти још већу улогу у трговини између истока и запада, него што је у том тренутку имала. Стога ће у својим плановима Хан повезати већ познату луку у Солуну са такође значајним пристаништем у Александрији и на основу прорачуна доказати колика је важност изградње пруге од Солуна ка

---

⁷ J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*. Wien 1861, 1868².

Београду и њихово повезивање са већ густом железничком мрежом континента.

Прорачуни које је извео у уводном делу своје књиге у ствари су врло једноставни.

Ако се, наиме, упореди време путовања два брода, који истовремено полазе из Александрије, према европском континенту, а роба и путници са њих треба да се превезу даље, чак до Лондона, предност се даје луци у Солуну и превозу железницом од овог грчког града у унутрашњост континента све до Острва.

Док други брод, чак и по идеалном времену, пређе свој пут и баци сидро у луци у Марсељу, путници и роба са првог, који је пристао у Солуну, ће се, захваљујући железници, налазити у Лондону.

Предности изградње оваквог превозног средства су очигледне и зато је потребно све учинити да се изгради железничка пруга између Солуна и Београда и да се повеже са осталом мрежом Европе.

Као и у сваком другом оваквом делу из жанра путописне литературе, често у први план избија политичка и економска позадина једног путовања. То је приметно и у првом издању књиге Јохана Георга фон Хана о путовању од Београда до Солуна. Читалац у њој неће наћи прорачуне и скице на делу трасе од Београда до Ниша. Аутор је објавио само онај део који се односи на пут од Ниша до Солуна. Тек на иницијативу Феликса Каница појавиће се 1868. године ново, друго издање књиге и план о железничкој прузи између Београда и Солуна биће представљен као једна чврста целина. Прорачуни о могућем превозу робе и броју путника; подаци о градовима који ће своју будућност нераскидиво везати за ову саобраћајницу од југа према северу; траса трачница и потребне инфраструктуре за њено одржавање или нормалан саобраћај, све је то садржано у новом издању као један план који само чека дан када ће се преточити у стварност.

Ами Буе и Јохан Георг фон Хан нису доживели реализовање својих планова, али ако се погледа на карту железничких мрежа Југоисточне Европе, објављену пред сам Први светски рат, видеће се да њихова мукотрпна путовања по Балкану нису била узалудна. Железница је повезивала овај део континента од истока према западу и од севера према југу. Главна артерија остала је она која је и планирана, Београд – Истанбул и Београд – Солун, са раскрсницом у Ни-

шу. А оно што је још важније, све ове железничке линије водиле су до најудаљенијих делова континента.

Као путописци, и Ами Буе и Георг фон Хан остаће упамћени као аутори који су читалачкој публици приближили многобројне етничке заједнице, њихове обичаје и начин живота, насеља и њихов развој, природне лепоте крајева које су обилазили итд.

И док су два поменута намерника покушавала својим плановима да умреже државе, народе и насеља и тиме убрзају њихов развој као учесници овог повезивања, трећи путописац је био већ сведок тих њихових напора и стремљења. Реч је, наравно, о Феликсу Каницу и његовим многобројним опсервацијама изнетим у првом издању књиге о Србији из 1868. године, а потом проширеном и допуњеном издању у три тома, штампаном првих деценија XX века.

Феликс Каниц није правио или исцртавао нове планове; он се чврсто ослонио на своје претходнике. Његов однос према овом новом средству комуникације, железници, исказан је већ у првом издању књиге о Србији 1868. године.⁸ Погледи Каница могу се, укратко, свести на следећа два става:

а) планове и изградњу пруге на територији Кнежевине Србије треба посматрати у ширем контексту повезивања региона Европе, југа са севером, Средоземног мора са осталим деловима континента, па је зато изузетно важно да се изгради пруга Солун – Скопље – Ниш – Београд – Будимпешта – Беч, као и источни крак, који ће повезивати Европу са Малом Азијом (Константинопољ – Софија – Ниш – Београд – Будимпешта – Беч).

б) када се изграде главни поменути железнички правци, локалну мрежу по Србији може да финансира тада и сама српска Влада, али њено планирање и даљи развој ипак зависи од главне артерије, пруге Београд – Ниш – Солун, односно Ниш – Константинопољ.

Феликс Каниц је, дакле, прихватио поставке које су изнели у својим путописним делима Ами Буе и Јохан Георг фон Хан – Југоисточна Европа је међусобно повезана густом мрежом железничких

---

⁸ F. Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*. Leipzig, Verlagsbuchhandlung von Hermann Fries, 1868, 583–584.

пруга, али истовремено је и територија преко које ће бити спојени остали делови континента са њом.

У наредном издању књиге, у трећем тому објављеном 1914. године, Феликс Каниц ће се детаљно позабавити историјатом изградње пруге од Београда до Ниша, Пирота и Врања, објашњавајући, често до у детаље, све проблеме који су искрсавали када се Србија после Берлинског конгреса и добијања независности обавезала да ће прићи изградњи пруге. Дугогодишње планирање трасе пруге, недостатак добро образованог кадра за остваривање оваквог једног доста компликованог плана, концесионари којима је најважније било да брзо зараде новац, чак и по цену лоше изведених радова, кредити и задуживање код поверилаца, корупција, а поред свега тога и притајено противљење изградњи овакве једне саобраћајнице, умногоме су, према Каницу, главни разлози зашто је Србија први део пруге свечано пустила у саобраћај тек септембра месеца 1884. године.⁹

Од тројице овде најчешће помињаних путописаца само је Феликс Каниц био сведок остварених планова. Његова дугогодишња путовања по Балканском полуострву одвијала су се сада брже и са много мање напора, него када се 1859. године први пут из престонице упутио у унутрашњост земље. Оно што је, вероватно, још важније, Феликс Каниц је могао најбоље да упореди и промене које је, сада Краљевина Србија, доживела током изградње, а затим и почетка експлоатације железничке пруге.

У већ поменутом тексту о путовању од Београда до Ниша, Феликс Каниц оставља драгоцене белешке о местима које је том приликом посетио. Сећао се како су она некада изгледала, када је почео да крстари Балканом, и сада када је из удобног вагона силазио на модерне железничке станице. Путовања су постала удобнија и бржа. Почетком шездесетих година XIX века „до Багрдана се од такође утврђене Јагодине путовало четири дана, а данас је, чак и при спорој возњи железницом, довољно исто толико часова!“¹⁰

Октобра месеца 1888. године поново је у Јагодини одсео у „Дамбас хану“ „у једној пријатној соби на првом спрату“, сећајући

---

⁹ F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, 3, Leipzig, B. Meyer, 1914.

¹⁰ Ф. Каниц, *Србија*, 2, 614.

се како је 1860. године у месту било „само бедних, прљавих механа.“¹¹ На прохујала времена подсећају још само остаци зидова некадашње цамије „око којих круже јата чавки и које подсећају на сјајна времена Полумесеца“, док, на другој страни, нова раскошна црква и „димњаци фабрике стакла и других индустријских предузећа најављују ново време“.¹²

Од једног до другог места примећује се напредак који раније није био запажен. Параћин са околином је сигурно једно од места које се препородило од када је пругом повезан север и југ земље:

„Параћин је не само средиште српске трговине вуном – ту се као купци појављују чак и саксонски фабриканти — већ и центар извоза пољопривредних производа. Тако се у овим, некад мирним долинама под чаробним дејством локомотиве свуда буди живот са бржим пулсом, а раније занемарена природна блага налазе пут ка све уноснијој примени“.¹³

Једно од важнијих места на прузи биће и Сталаћ, одакле ће се ускоро одвајати крак пруге за Крушевац, Трстеник, Краљево и Чачак. Промет је овде нагло добио замаха, о чему сведоче „многе нове механе око железничке станице, и велик број сељанки које из својих корпи продају воће пролазницима“.¹⁴

Путујући даље према југу, Феликс Каниц је запазио да нема места које није током изградње пруге или по њеном пуштању у рад доживело промене, које је најбоље описао током посете Нишу. Године 1860. од старе границе до Ниша наишао је на једно село и један хан, и записао реченицу: „Била је то заиста тужна вожња.“ Киша која је падала расквасила је хумус који се хватао „на точкове и отежавао кретање мочварном долином“, да би при уласку у град „ребра положила испит издржљивости на страшној калдрми“.¹⁵ Двадесет и седам година касније, када је поред „низа нових грађевина улазио преко гвозденог моста у железничку станицу“, једва је могао да препозна стари Ниш.

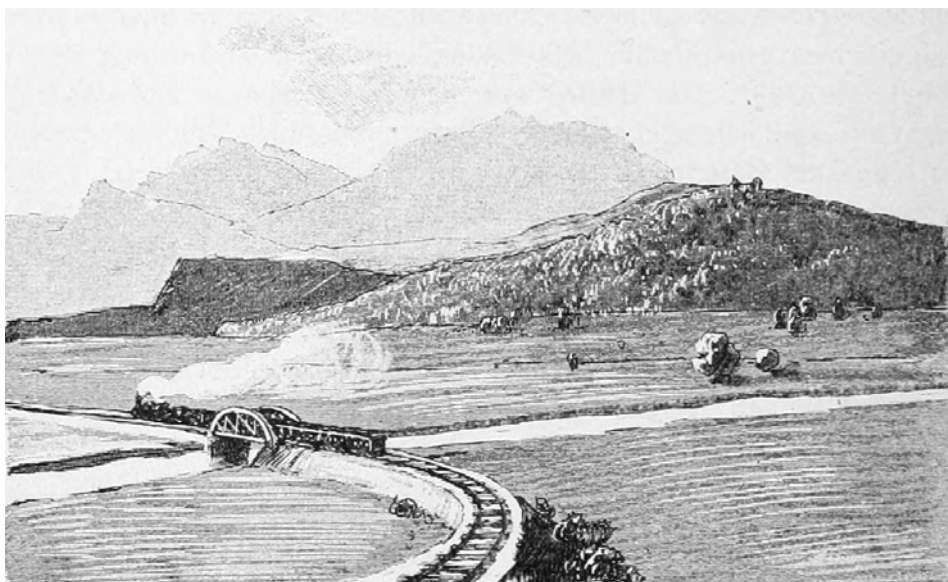
¹¹ Исто.

¹² Ф. Каниц, *Србија*, 2, 549.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто, 550.

¹⁵ Исто, 136.

Феликс Каниц: Нишка Бања. Сува планина – поглед са железничког моста на Нишави

У самом граду, у његовој урбанизацији, промене су биле још уочљивије:

„Свуда сам виђао куће европског типа; али ниједну најамну кућерину, него већином теракотом украшене допадљиве куће с високим партером, с кухињом у сутерену и малом баштом за власника и понегде за још једну породицу. Предузимачки дух, коме је железница отворила изгледе на брзу и велику материјалну добит, створио је на јевтино добијеним турским плацевима сувише кућа, хотела, кафана, магацина итд, који се сада постепено претварају у приватне станове, канцеларије, школе итд“.¹⁶

Промене се огледају свуда: у начину пословања у чаршији, у кафанама нема више Турака који спокојно пуше наргиле; живости на улицама и јавним местима доприносе сада официри, предузимачи, инжењери, лекари, а „јевтина помодна бечка роба готово је потпуно потиснула оријенталну ношњу. Још само понека старија хри-

---

¹⁶ Исто, 156.

шћанска жена може се видети у пространим шалварима затвореним до чланака¹⁷.

У својим књигама и разним радовима Феликс Каниц је често износио савете како треба побољшати и унапредити инфраструктуру на Балкану, али он је заслужан и за још један незаборав. У својим путописима одао је заслужено признање двојици својих претходника, Ами Буеу и Јохану Георгу фон Хану, за драгоцене планове о изградњи инфраструктуре, тј. мреже железничких пруга по Балкану.

---

¹⁷ Исто.

Dorde S. Kostić

PARTICIPANTS AND WITNESSES.
BOUE, HAHN AND KANITZ ON THE INFRASTRUCTURE
OF THE BALKANS

Summary

Among the works of the authors who sojourned in the South Eastern Europe, travel journals stand particularly apart, being classified in culturo-historical treatises. Their number has surprisingly increased since the beginning of 19th century, or, more precisely, from the Vienna Congress, when Europe got finally pacified after the great Napoleon wars. Numerous travellers started roaming the roads of the Balkans, followed by publishing their impressions on a world that had, until then, stayed closed from within, and on its cultural, historic and natural resources.

Today, works of numerous authors of travel journals represent valuable sources for tracing the development, as well as the changes that hit South Eastern European societies during 19th and the first decades of 20th centuries. In this work, only one segment of those changes concerning infrastructure was tackled – the railway and railway network of the Balkans, as well as plans for its construction and changes it induced.

Three authors who wrote travel journals can be classified in experts on the situation in South Eastern Europe of 19th century: Ami Boué, Johann Georg von Hahn and Felix Kanitz. All the three worked upon the planning of the railway network construction throughout the Balkans as well.

Apart from the fact that Felix Kanitz has, in his books and different works, often expressed his advice on the improvement and advancement of the Balkan infrastructure, he is also meritorious for something else. In his travel journals, he expressed merited praise to his predecessors, Ami Boué and Johann Georg von Hahn, for their precious plans regarding construction of the infrastructure, i.e., of railroad tracks network throughout the Balkans.

Key words: travel journals, Ami Boué, Johann Georg von Hahn, Felix Kanitz, spatial planning, railway network

---

Љубодраг П. РИСТИЋ

УТИЦАЈ СРПСКОГ ЗАКОНОДАВСТВА
НА УЛАГАЊЕ БРИТАНСКОГ КАПИТАЛА
У ЖЕЛЕЗНИЦУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ КРАЈЕМ XIX ВЕКА

Апстракт: Интересовање британског капитала за изградњу железнице кроз Србију или у појединим деловима Србије било је директна последица тежње ка скраћивању пута и времена превоза путника и робе између западних делова Европе и Турске (правци ка Истанбулу и Солуну) и ка Блиском истоку. У британским политичким и привредним круговима се, такође, доста размишљало о пласману британске робе на балканско тржиште као и о рентабилности експлоатације руда из Србије. Британско интересовање за развој железнице на Балкану имало је и обележја стратешког позиционирања на Балкану.

Кључне речи: британски капитал, Краљевина Србија, законодавство, железница, пласман британских производа, експлоатација руда

Четрдесетих година XIX века када је Србија још увек била вазална кнежевина, познати београдски Хафиз-паша, заљубљеник у географију, приметио је да „Турској ништа више не би користило од добрих путева који би водили од главних лука у Малој Азији до станица у унутрашњости“.¹ Само неколико година касније, путујући кроз *Европску Турску*, Едмунд Спенсер је забележио да је земља без путева, да су реке без мостова, да се градови и тврђаве руше, да је пољопривреда запуштена, а индустрија и трговина на нули. На путу

---

¹ Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија. Најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, С енглеског превео Бранко Момчиловић, Нови Сад 1996, 47.

од Параћина према Нишу киша је претварала пут у каљугу који, потом, дан-два не би био проходан.²

Ослобођење од османске власти током XIX века означило је почетак читавог низа промена у Србији које су се тичале политичких и економских прилика. Један од основних предуслова за јачање Србије била је изградња мреже путева. У Србију су рано почеле да стижу вести и о новом начину превоза: о железници. Пред крај своје прве владавине кнез Милош Обреновић је био обавештен о предностима транспорта железницом и могућностима њене градње у североисточној Србији.³ О повољностима путовања и превоза робе железницом те о бризи да „обште полезни гвоздени путови нас не мимоиђу“ писало се у *Србским новинама* током четрдесетих и педесетих година XIX века.⁴ Још 1851. године власти у Србији покушале су да преговарају о изградњи железнице са турским везиром, али без успеха. Међу првима који су били заинтересовани за изградњу железничке пруге у Србији били су Енглези који су планирали пругу којом би повезали Лондон или Анверс са Цариградом. Траса пруге је требало да иде преко Лиона, Беча, Пеште, Београда (са варијантом Београд – Трст), Смедерева, Јагодине, Ћуприје, Параћина, Ниша и Једрена. Енглези су добили од турских власти концесију грађења пруге од Београда до Цариграда. Али, упркос томе што је Србија била вазална кнежевина, кнез Александар Карађорђевић је, због тога што је био изостављен у преговарачком процесу и због некоректног односа енглеских инжењера, одбио да им дозволи рад у Србији.⁵ То-

---

² Edmund Spencer, *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania, and Epirus; with a Visit to Greece and Ionian Isles. And a Homeward Tour through Hungary and Slavonian Provinces of Austria on the Lower Danube*, Vol. II, London 1851, 449; Едмунд Спенсер, Путовање капетана Спенсера кроз Србију 1850. године, У: *Британски путници у нашим крајевима у XIX веку*, Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Нови Сад 1993, 146–8.

³ Јездимир Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 18–22; Станислав М. Велимировић, Први план за изградњу железница у Србији, *Историјски гласник* 1965, 4, 86–91.

⁴ Ј. Николић, *нав. дело*, 27–29.

⁵ Ј. Николић, *нав. дело*, 32–33; Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936, 11–12; Јован Раићевић, *Železnice u Srbiji 1884–1958*, Београд 1959, 8–9; Милић, Даница, Модернизација саобраћаја на Балкану после 1878. године у: *Европа и источно питање (1878–1903) политичке и цивилизацијске промене*, Београд 2001, 509–510.

ком читаве шесте деценије XIX века било је енглеских интересовања за изградњу железнице кроз Србију, али без значајнијих резултата. У кратком периоду од 1871. до 1873. године обнављана је идеја о пројектовању пруге од Београда до Алексинца, али су ратни догађаји који су наступили 1876. године прекинули тај посао.⁶

Условљавајући подршку територијалном увећању Србије на Берлинском конгресу, Аустроугарска је принудила Кнежевину да пристане на обавезу изградње железничке пруге од Београда до Ниша са крацима којима би ова траса, преко Пирота, била повезана са бугарско-турском линијом Софија – Цариград и, преко Врања, са турском железничком линијом Митровица – Солун.⁷ Чланом 38 Берлинског уговора било је предвиђено да Србија преузме све обавезе које је Турска била уговорила са Аустроугарском у вези са изградњом железничке пруге на територијама које је Кнежевина Србија тим Уговором добила. Тиме је требало да буде остварена железничка веза од Будимпеште преко Земуна, Београда и Ниша до Цариграда и Солуна. Оно што је о железници договорено у Берлину између Аустроугарске и Србије прецизирано је *Жељезничком конвенцијом* којом су одређени рокови, начин и односи две државе приликом изградње и експлоатације пруга.⁸ Тако је међу „опште тековине Берлинског конгреса“ ушло и „олакшавање европске железничке и оп-

---

⁶ Ј. Николић, *нав. дело*, 37–48; Alfred Stead (ed.), *Servia by the Servians*, London 1909, 291.

⁷ „Мени се у опште учинило, да гроф Андрашиј не би марио, ако би ми источно отишли и до Софије, но, наравно, све под условом, да се обезбеде аустроугарске трговачке и жељезничке претензије“ – јављао је Јован Ристић из Беча. (Ј. Ристић – Јеврему Грујићу, 27. маја и 21. јуна 1878, Беч; Записник са седнице Конгреса у Берлину, 28. јун 1878, Берлин; Солзбери – Кросу, 29. јун 1878, Берлин, *Србија 1878, Документи*, Приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарцић, СКЗ, Београд 1978, док. бр. 223, 281, 285 и 296. Уговор закључен између Србије и Аустроугарске 26. јуна/8. јула 1878. год. у Берлину односан на жељезницу, на трговину и на просецање Ђердапа, *Уговори и конвенције између Србије и страних држава* (од прогласа државне независности до 1. јануара 1887) Београд 1887, 6–7.

⁸ Берлински уговор потписан 26. јуна/8. јула 1878. Чланци који се односе на Србију; Жељезничка конвенција закључена 28. марта/9. априла 1880. год. између Србије и Аустроугарске, *Уговори и конвенције*, 3–4, 9–24.

ште транспортне експанзије у условима разбијања првобитне целине отоманског тржишта“.⁹

Уверена да подржавајући аустроугарске претензије потискује руске амбиције на Балкану, Велика Британија, ипак, није гајила апсолутно поверење према политици бечког двора. Већ априла 1878. године Гледстон (Gladstone, William Ewart) је изјавио да не верује у савезништво са Аустроугарском и да су њени циљеви „у неком виду супротни нашим тежњама“.¹⁰ Иако није знао детаље аустроугарско-српске конвенције која је склопљена у Берлину, британски посланик у Београду Хјуберт Цернингам (Hubert Jerningham) је проценио да је Аустроугарска „овом конвенцијом учинила први корак ка анексији Србије својој држави“. Он је био уверен да ће, договореном изградњом железнице „највећи извори богатства, развитка и стратегијске важности у Србији“ прећи у власништво аустријског капитала, а да ће склапањем предстојећег трговинског уговора Србија постати тржиште за сву непродату аустријску робу. Цернингам је упозорио да „дуго припремана политика Аустрије према јужнословенским државама“ иде много даље од онога што се могло уочити на основу очигледних чињеница.¹¹ Док је Гледстон говорио о неправедном односу према потлаченим народима Балканског полуострва, Цернингам је, на терену, сагледавао опасности које су претиле британским интересима.

Почетком осамдесетих година XIX века, дипломата и пријатељ Србије Џејмс Минчин је уочио економски и политички значај добрих саобраћајница. Очекујући да ће потомство моћи да путује од Лондона до Калкуте не мењајући вагон, Минчин је сматрао да је неповезаност балканских железница последица политичких, а не физичких околности.¹² Док је још увек једини пут за извоз робе из Србије у Аустроугарску био преко Земуна, а изградња железничке пру-

---

⁹ Милорад Екмечић, Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године, У: Исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 281.

¹⁰ Говор Гледстона у Радничкој комори 9. априла 1878, Daily News, London, 10. April 1878, *Србија 1878, Документи*, 245.

¹¹ Х. Цернингам – Солзберију, 30. јули 1878, Београд, *Србија 1878, Документи*, Док. 352. Детаљно о британској политици на Балкану до почетка осамдесетих година XIX века у: Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007.

¹² James George Cotton Minchin, *The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula. Notes of a Traveller in Montenegro, Bosnia, Serbia, Bulgaria, and Greece. With Historical and Descriptive Sketches of the People*, London 1886, 118–119.

ге која је требало да повеже српску железницу и Солун отварала Србима „прозор да гледају у Европу“, Минчин је истакао да британски трговци стоје пред избором: *viâ Fiume* или *viâ Salonica*. Пруга од Београда до Врања је, свакако, могла утицати на развој трговине у Србији, али повезивање са пругом Солун – Врање унапредило би и британску трговину. Међутим, Минчин је сумњао да „неколико миља железнице“ између Скопља и Врања могу бити изграђене пре него што „област која је позната као ’Стара Србија’“ не постане „део слободне Србије“. ¹³ Зато се придружио апелу „искреног пријатеља Србије“ Ричарда Кобдена (Richard Cobden) упућеном Енглезима да пруже руку „храбром, смелом, поштенем и вредном народу“ и позвао Британце да помогну Србији да се домогне приморске луке за извоз својих производа и успостави трговачке контакте са целим светом. ¹⁴ Постојала је, истина не баш реална, политичка позадина заинтересованости појединих српских угледника за проширење трговине Србије са Великом Британијом. Они су сматрали да Британија нема политичких интереса у Србији те је могло бити корисније тражити подршку у Лондону него у Бечу или Петрограду. ¹⁵ На самом почетку двадесетог века краљ Александар Обреновић је био заинтересован и за ангажовање британског капитала у Србији, али и за „могућност политичког разумевања.“ Ова питања била су упућена Херберту Вивијану који је, проучивши околности у Србији, истицао да би улагање у железницу Србије било веома профитабилно. ¹⁶

Врло брзо после 1878. године постало је очигледно колико је британски капитал био заинтересован за изградњу железничке пруге кроз Србију. Већ 1881. године на конкурс српске владе за изградњу железнице пријавио се, као један од озбиљних понуђача, извесни Енглез Хјум. Међутим, резултата није било. У јеку изградње пруге Београд – Ниш, 1883. године, једна британска фирма је издејствовала код српске владе концесије за радове на делу пруге од Ниша до Врања. Истовремено, приликом преговора са Портом око повезивања српске и турске железнице код Врања, влада у Београду је затра-

---

¹³ J. G. C. Minchin, *The Growth of Freedom*, 123.

¹⁴ J. G. C. Minchin, *The Growth of Freedom*, 200–201.

¹⁵ William Miller, *Travels and Politics in the Near East*, New York 1971, 474–475

¹⁶ Vivian, Herbert, *The Servian Tragedy with Some Impressions of Macedonia*, London 1904, 84–5, 238–241.

жила подршку владе у Лондону.¹⁷ У детаљној анализи потенцијалних могућности развоја привреде који би био последица изградње железнице кроз Србију, британски посланик у Београду Сидни Локок (Sidney Locock) је указао на неопходност да се та деоница балканске железнице повеже са линијом од Цариграда, чиме би се створила свакодневна веза за превоз путника и робе од Лондона до Цариграда. У таквом развоју британска привреда је могла имати знатан удео и то посебно у пласману оних производа по чијем су квалитету и ценама били познати енглески произвођачи. Није било од мањег значаја ни то што „ће Балканско полуострво постати приступачније не само за спољну трговину већ ће Европљани својим укусима, својим обичајима и својим потребама све више, постепено асимилovati његове становнике”. Поновила се констатација о сукобу аустроугарских и британских интереса приликом грађења мреже балканских железница. Док је Аустроугарској одговарало да буде изграђена пруга Београд – Ниш, али без повезивања са линијом Митровица – Солун, британским интересима је више одговарало да прво буду остварене везе Солуна и Цариграда са Нишом. Лококов закључак је био реалан и помирљив: Балканско полуострво је било довољно велико за пласман производа обе земље. Било је несумњиво да су положај и интереси Аустроугарске обезбеђивали овој држави одређени политички и трговачки утицај у Србији, али то није требало да угрожава британске трговачке интересе. Локока није узнемиравала ни, мало вероватна, могућност да Србија, временом, постане део велике, суседне монархије, јер је био уверен да би тада британски производи у Србији били третирани једнако као свуда у Аустроугарској.¹⁸ Изузетан значај изградње и развоја балканских железница за британску трговину, при чему је посебна пажња посвећивана релацији Солун – Скопље – Ниш, потврђивали су и извештаји британских представника из Солуна (J. E. Blunt), Ниша (A. Baker), Београда (S. Locock, Wyndham), Софије (Frank C. Lascalles) и Цариграда (Henry Elliot).¹⁹

---

¹⁷ Александар Раствоић, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, Београд 2000, 175–176.

¹⁸ S. Locock, *Report on Servian Railways*, April 27, 1883; С. Локок – Гренвилу, 27. април 1883, PRO FO 105/42; А. Раствоић, *нав. дело*, 176–177.

¹⁹ Extracts from Correspondence relating Article 38 of the Treaty of Berlin (Balkan Railways) from Sidney Locock, Commercial N° 33, 1883, PRO FO 105/60.

Посматрајући саобраћајнице у Србији са војног становишта капетан Колвел је 1890. године у кратком прегледу приметио да су сви путеви у Србији били у лошем стању, укључујући и најфреквентније који су водили према Новом Пазару и дуж Јужне Мораве. Међутим, могло се очекивати да ће нове железничке пруге (Београд – Ниш, Ниш – Софија и Ниш – Солун) допринети развоју саобраћаја.²⁰

Српске железнице 1884–1886.

Преузето из: Д. Арнаутовић, *Историја српских железница 1850–1918*.

²⁰ Captain C. A. Callvell, *The Armed Strength of Servia*. Compiled in the Intelligence Division of the War Office, 20. Dec. 1890, PRO, FO 105/87.

Током XIX века Велика Британија је настојала да у политичким упливима на Балкану иде иза Аустроугарске. Али у привредним ангажовањима на југоистоку Европе Британија није имала намеру да уступа своје место аустроугарском капиталу. Мада је, због близине, капитал из аустроугарске неупоредиво раније, брже и у већим количинама стизао на Балкан, Британија је имала олакшавајуће околности јер је словила за заштитницу Турске. Ипак, по вредности ангажованог капитала Аустроугарска је имала предност. Како је то изгледало на терену и у случају железнице видљиво је из неколико британских потеза.

Почетком 1889. године извесни Андре (André), који је био дошао у Србију ради куповине концесија рудника живе на Авали, хитно је и тајно отишао у Софију где је требало да преговара о куповини концесија пруге Варна – Рушчук и о изградњи пруге од Јамболија до Бургаса. Требало је, напоре, радити и на поправци лука у Варни и у Бургасу. У овом ангажовању британског капитала Андре је видео велику могућност британске финансијске и трговачке контроле над свим тим пругама и лукама. То је била изузетна могућност за инвестирање британског капитала. Дошло би и до знатног јачања британске и потискивања аустроугарске и немачке трговине „што сваки Србин чезне да види“. Истовремено, отворила би се конкуренција са пругом која је ишла од Трста и Ријеке кроз Аустроугарску и омогућио притисак на високе тарифе на прузи Солун – Врање.²¹

Од колико великог политичког значаја је могла бити изградња ових пруга британским капиталом показало се десетак година касније. Из Лондона су се чули гласови да би требало одржати „међународну конференцију о обележавању сфера железничких утицаја.“ Држећи се принципа да њена поморска флота мора бити бројчано и материјално надмоћнија од француске и руске флоте заједно, Велика Британија је намеравала да на предстојећој конференцији мира у

---

²¹ Сент Џон (St. John) – Солзберију (Marquise of Salisbury) 8. јануар 1889, Београд, Public Record Office, Foreign Office (даље: PRO FO) 105/75. Средином године лондонска банка *Hume Webster Hoare & Co* и *F. André* је упутила предлог Београдској општини за рад на свим општинским пословима осим водовода и канализације. (*Мале Новине* 205, II (15. јули 1889) 2).

Хагу постави питање ограничавања грађења стратешки важних железница које је требало „сматрати као убојну опрему“.²²

Већ следеће године британски посланик Бонхем (Bonham) је потпуно разумео страх Србије од намера Аустроугарске да изгради пругу од Сарајева преко Новог Пазара до Косовске Митровице. Српским аргументима да би тиме био угрожен status quo на Балкану и нарушени принципи Берлинског уговора само је додао да је Србија узнемирена зато што би „ширење аустријског утицаја у наведеном правцу било фатално за аспирације Србије у тој области“.²³

После интервенције британске владе и одређених утицајних кругова у Србији, који су били заинтересовани за судбину *The Ripanji Quicksilver and Silver Mines Company Ltd.*, дозвола за истраживања на Копаонику тој компанији је, ипак, продужена већ 31. децембра 1890. године. Џ. Р. Фини (J. R. Finney) је, са својом екипом, наставио да истражује Копаоник али и терен којим би могла да прође пруга уског колосека за извоз угља из копаоничких рудника преко Косовске Митровице и Скопља до Солуна.²⁴

Владе Краљевине Србије, које су се често мењале у последњој четвртини XIX века, биле су заинтересоване за улагања иностраног капитала који би потицао из довољно удаљене земље коју велики политички и стратешки интереси не би наводили да врши тако велики притисак на Србију као што је то чинила Аустроугарска. Један од начина да се Србија ослободи аустроугарског економског и политичког притиска била је изградња железничких пруга уз помоћ капитала који није долазио из Двојне монархије. Изградња пруга није имала само огроман привредни значај због потенцијалног побољшавања транспорта и извоза робе, већ су пруге доприносиле и стратешком јачању Србије, због могућности брзог пребацивања трупа приликом мобилизације. Поред других важних питања, као што је било питање наоружања, чије је решење оптерећивало државни бу-

---

²² Чедомиљ Мијатовић – Владану Ђорђевићу, 29. март/9. април 1899, Лондон, Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (даље: МИД, ПО) 1899, Ф-V, И/7, 8. *Српске новине*, 19. јун 1898. (LXV, 132) 756.

²³ Бонхем – Солзберију, 27. октобар 1900, Београд, PRO FO 105/133.

²⁴ Сент Џон – Солзберију, 4. јануар, 22. и 28. април и 1. мај 1890, Београд, PRO, FO, 105/83; Сент Џон – Солзберију, 20. септембар 1890, Београд, PRO, FO, 105/86; Исти – истом, 21. фебруар 1891, Београд, исто.

цет захтевајући велику количину новца, испуњавање плана изградње мреже железничких пруга по Србији је, такође, значило планирање огромних средстава које Србија није имала. С обзиром да није било довољно домаћег капитала, владе Србије су биле принуђене да потраже у иностранству не само свежи новац, већ и већи део материјала за изградњу. При томе су морале да уступају концесије за експлоатацију железнице. Да би се у извесној мери ослободила аустроугарске империјалистичке политике економског и политичког потчињавања, Србија је 1890. године приступила проучавању железничке пруге којом би српска трговина била упућена и на друга тржишта западних и северних земаља Европе. Радило се о пругама у три правца: Београд – Ваљево – босанска граница, Параћин – Зајечар (ради повезивања са тимочком железницом која је требало да буде део јадранске трасе) и Крагујевац – Ужице.²⁵ Док је влада Стојана Новаковића, 1896. године, предвидела изградњу пруге од Ниша до Дунава (тимочка железница), влада Владана Ђорђевића је планирала читаву железничку мрежу по Србији. Ђорђевић се оптимистички надао да ће Порта пристати на повезивање пруге која би ишла од Кладова дуж Тимока до Ниша, Куршумлије и турске границе са пругом која би од Митровице, преко Урошевца и Скадра, изашла на море код Сан Ђовани ди Медуа.²⁶ Децембра 1898. године стављен је ван снаге Закон из 1896. године и донет *Закон о грађењу и експлоатацији нових железница* којим је предвиђено још једанаест пруга: Ниш – Прокупље – турска граница; Београд – Обреновац – Лајковац – Ваљево – Пожега; Сталаћ – Крушевац – Трстеник – Краљево – Ужице – Мокра Гора – босанска граница; Ваљево – Осечина – Лозница – босанска граница; Младеновац – Лајковац; Крагујевац – Краљево; Параћин – Зајечар; Дубравица – Пожаревац – Зајечар; Петровац – Велика Плана; Шабац – Лозница. Пруге од Ниша до Кладова и од Ниша до турске границе требало је да буду нормалног колосека, док би све друге пруге биле узаног колосека. Да би били умањени трошкови изградње пруга, трошкови експропријације земљишта су претходно пребачени на терет округа преко чијих територија

---

²⁵ Ј. Николић, *нав. дело*, 136.

²⁶ Macdonald – Солзберију, 20. јануар 1898, Београд, PRO FO 260/74; Нота српске владе Порти, 1/13. август 1898, Константинополь, Архив Србије, Фонд Стојана Новаковића, Док. 145.

је пролазила траса железничке пруге. Потом су пројектоване железничке трасе подељене на источне и западне.²⁷

С обзиром да је укупна дужина планираних пруга превазилазила хиљаду и сто километара, Ђорђевићева влада се морала обратити страним инвеститорима. Разматране су могућности узимања кредита у Немачкој, Француској, Великој Британији и Белгији. Преговори са бечком *Унион банком* нису завршени договором, јер је од ње већ био тражен кредит за наоружање, а узвраћено је и притиском да приходи са железнице буду гаранција кредита. Пропали су и преговори са једном белгијском фирмом. Још док је био на снази закон из 1896. године фирма Хачинсон (*Hutchinson & Co*) из Лондона била је заинтересована да гради пругу од Београда до Ваљева. Нудећи да извесни Еверард Калтроп, преко својих представника преговара са владом у Београду „за грађење ваљевске и тимочке железнице по неком његовом упрошћеном и јефтинијем систему“, извесни Едуард Фукс и Гринвалд су, с јесени 1897. године, преко посланства Србије у Бечу, затражили детаље о планираним железничким трасама у Србији. Међутим, интересенти нису остављали утисак да располажу потребним капиталом. Александар Вилсон, кога је Калтроп представљао као потенцијалног финансијера железница у Србији, био је рад да уложи свој капитал иако је „Србија за енглеску публику практички једна *terra incognita*“ [...] „која истина има великих ресурса али је још једнако сиромашна земља, [те би] било најбоље да се даде на грађење мреже лаких железница“. Стога је Вилсон тврдио да се капитал за грађење железнице у Србији може набавити само ако српска држава буде гарантовала интерес од 4% до 5%. Али, Ђорђевићева влада још увек није имала студију трасе Београд – Ваљево, није била решила које трасе ће бити уског колосека и није могла да улази у преговоре око гаранција за уложени капитал за будуће железнице.²⁸

---

²⁷ Ј. Николић, *Историја железница*, 136; Драгомир Арнаутовић, *Историја српских железница 1850–1918*, Београд 1934, 319; Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955, 222; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Књига друга 1897–1903, Београд 1931, 38–39. О доношењу овог закона Гошен је одмах обавестио Солзберија. (Гошен /Goschen/ – Солзберију, 5. јануара 1899, Београд, PRO FO 105/129)

²⁸ Хачинсон – Ч. Мијатовићу, 20. јули 1897, Лондон, АС, МИД, Посланство у Лондону (даље: ПсЛ), Административна архива (даље: АА), Ф-1, 105/1897; Ч. Мијато-

Показало се, ипак, да је најозбиљнији интересент за изградњу и експлоатацију железнице у западном делу Србије фирма Калтроп-Маркус (Everard Calthrop and David Marcus) из Велике Британије. Намеравајући да отпутује за Београд где би са српском владом разговарао о изградњи пруге уског колосека, Еверард Калтроп се, јула 1898. године, обратио српском посланику у Лондону за потребне службене информације. Следећег месеца британски дипломатски представник Мекдоналд (Macdonald) је, из Београда, известио Солзберија да је српска Народна скупштина донела одлуку о изградњи још једне, локалне железничке пруге у Београду и то за потребе кланице свиња. При томе је скренуо пажњу на значај изградње те пруге.²⁹

Калтроп и Маркус су, током 1899. године, преговарали о изградњи неколико уских пруга у Србији. Схвативши озбиљно њихове понуде српска влада се, преко Гошена, распитивала о њиховој репутацији у Енглеској и финансијској снази. Док *Удружење цивилних инжењера* (Institution of Civil Engineers) није знало ништа о Калтропу, *Индијска канцеларија* (India Office) је известила да се ради о озбиљном инжењеру са искуством у железничким пословима.³⁰

Уговор о концесији за грађење и експлоатацију нових железница у западном делу Краљевине Србије, између Краљевске српске владе и г.г. Еверарда Р. Калтропа и Д. Маркуса из Лондона, закључен је маја 1899. године. Уговор је склопљен у складу са одредбама *Закона о грађењу и експлоатацији нових железница* који је донет децембра 1898. године. Према процени британског посланика Гошена, додељена железничка концесија је имала све карактеристике профитабилног предузећа, што је требало да подигне Калтропов пословни

вић – В. Ђорђевићу, 22. октобар/3. новембар, Лондон; В. Ђорђевић – Ч. Мијатовићу, 6/18. децембар 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Ф-1, 226/1897. Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 10/22. новембар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф-ХП, Пов. бр. 3222. Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, САНУ, Посебна издања Књига DLXXXIV, Одељење историјских наука Књига 13, Београд 1988, 280–281; Д. Арнаутовић, *нав. дело*, 319.

²⁹ Е. Калтроп – Ч. Мијатовићу, 18. јули 1898, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф – I, 250; Мекдоналд – Солзберију, 26. август 1898, Београд, PRO FO 260/74; М. Војводић, *нав. дело*, 281; Д. Арнаутовић, *нав. дело*, 319; Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936, 91.

³⁰ Удружење цивилних инжењера – Форин офису, 23. март 1899, Лондон, Индијска канцеларија – Форин офису, 30. март 1899, Лондон, PRO FO 105/130.

углед у Британији и омогући му да дође до потребних средстава.³¹ Два енглеска концесионара су добили велике концесије за грађење и експлоатацију пруга на шест релација:

1. Београд – Обреновац – Лајковац – Ваљево – Косјерић – Пожега;
2. Сталаћ – Крушевац – Трстеник – Краљево – Пожега – Ужице;
3. Ужице – Кремна – Мокра Гора – Босанска граница;
4. Ваљево – Осечина – Завлака – Лозница – Босанска граница;
5. Шабац – Љешница – Лозница и
6. Крагујевац – Губеревац – Краљево.

Обавеза концесионара била је да железницу гради по прописима Удружења немачких железничких управа и према карактеристикама босанско-херцеговачке железнице. На наведеним релацијама требало је да буде грађена пруга уског колосека ширине 0,76 м, а по начелима: што мањи успони, јевтинија експлоатација и већа тежина воза. Посебном одредбом било је предвиђено евентуално грађење пруга које би повезивале наведене релације. Влада Краљевине Србије се обавезивала да неће давати другим концесинарима да гради такве пруге или пруге које би на размаку мањем од 20 километара ишле паралелно са наведеним трасама.

С обзиром на дужину пруга које су биле предвиђене за изградњу (у уговору није наведено колико је то било укупно (а радило се о 560 км), разумљиво је да су концесионари били обавезани да граде пруге у одређеним фазама. У року од две и по године били су дужни саградити шездесет километара пруге, у року од пет година били су дужни да саграде укупно 260 километара концесионираних пруга и, коначно, најмање 400 километара пруге требало је да буде саграђено и предато саобраћају у року од шест година. Остатак предвиђених пруга требало је завршити до истека девете године. Концесионар се обавезивао да ће до 24. октобра 1899. године прикупити капитал и следеће године почети са изградњом пруга. Рок се могао продужити само у случају да веза са пругом из Босне не буде готова или у случају више силе. Концесионари су били дужни да проуче и изграде најекономичнију и најподеснију трасу која је саобразна „свима прописима сувремене технике и искуства“.³²

³¹ Гошен – Солзберију, 10. мај 1899, Београд, PRO FO 105/129.

³² Исти – истом, исто, PRO FO 105/129; Уговор о концесији за грађење и експлоатацију нових железница у западном делу Краљевине Србије, закључен између

Рок концесије је истицао после периода од 90 година. Држава је, разумљиво, могла да одузме концесије, уколико не би били поштовани рокови и уколико концесионари не би организовали деоничарско друштво. Само организовано деоничарско друштво могло је да преузме права и обавезе концесионара. Преношење права на другог без одобрења српске владе није било дозвољено. Свакако на основу искуства са концесијама које је држава преузела над железницом 1889. године, уговорне стране су се договориле да држава може, на основу одлуке владе, да преузме железницу и пре истека рока, али не пре истека четрдесет година.³³

Ово је био један од веома детаљних уговора о концесијама. Посебно је дефинисано коришћење простора који је требало да заузме сама пруга и пратећи објекти и делатности. Погодност за концесионаре било је то што је предвиђено да објекти који нису саставни део концесије, а подигнути су уз пругу по одобрењу владе Србије (фабрике, стоваришта, рудници, ливнице, магацини и тд), постају власништво концесионара, које држава, евентуално, може откупити. Тиме су концесионари добијали додатни простор за рад и функционисање железнице, а држава корист приликом откупа. Биле су детаљно предвиђене станице, колосеци и њихов размак, станична постројења, шупе за локомотиве, направе за окретање локомотива, прелази и паралелни путеви, стражаре, радионице...³⁴

Једно од основних питања за изградњу пруге било је експроприсање земљишта за њено грађење и употреба државних добара (шума, путева, вода...). Још у разматрањима и припремама изградње железничке пруге Београд – Ниш, током преговора око Берлинског конгреса, српски представник Јован Ристић је сматрао да ће Србија

краљевске српске владе и г.г. Еверарда Р. Калтропа и Д. Маркуса из Лондона, *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих* од 1. јануара 1899. до краја исте године, (даље: *Зборник закона и уредаба*) 54, Београд 1903, §§ 1–3, 6–7, стр. 417–421, 434–436. Уз овај уговор потписана су још два документа којима су разрађени детаљи из коришћења концесије: Технички услови за грађење нових железница у западном делу Краљевине Србије (*Зборник закона и уредаба*, 54, 434–445) и Услови за експлоатацију нових железница у западном делу Краљевине Србије (*Зборник закона и уредаба*, 54, 445–453).

³³ *Уговор о концесији*, §§ 7–13, 421–424. П. Миленковић, *нав. дело*, 89–90.

³⁴ Технички услови, *Зборник закона и уредаба*, 54, §§ 4–12.

„бити у стању да земљиште за изградњу железнице стави на располагање без накнаде“ те да ће „моћи на исти начин уступити и експлоатацију државних шума, каменолома итд“.³⁵

Посебним одредбама *Уговора о концесији* регулисано је коришћење путева, вода и државних шума. Пруга је могла бити постављена поред постојећих путева или на њих и кроз насељена места где је то било могуће. При постављању пруге концесионари су морали обезбедити нормално функционисање саобраћаја и надокнадити евентуалну штету.³⁶ Била је дозвољена употреба вода (река, речица и извора) под условима које су налагале одредбе *Закона о водама и њиховој употреби* из 1878/9. године. Међутим, при градњи се морало водити рачуна да изградњом трасе, мостова и корекцијама токова не сме бити ометено отицање воде. Слично је било и са употребом шуме. Била је дозвољена сеча само у државним шумама, с тим што је британским концесионарима наглашено да се експлоатација шуме мора вршити под надзором министра народне привреде.³⁷

Према *Закону о заузимању непокретних добара (експропријацији) за потребу грађења железнице* од 16. јануара 1880. године одузимање земљишта је могло бити *стално и привремено*. Стално је било за потребе железнице, а привремено за потребе грађења које би се после завршетка вратило власнику. За државна, окружна, среска, општинска и манастирска имања није вршено надокнађивање вредности (осим за грађевине), док су се експроприсана приватна имања надокнађивала новцем или давањем других парцела.³⁸ У случају британских концесионара, на основу овог закона, експропријација је и за железнице и за пратећа постројења (слагалишта, радилишта, мајдане) била о трошку округа у коме су извођени радови. Експропријацију су вршиле државне власти и то у прилично кратком пери-

---

³⁵ Швигелова белешка Андрашију, Беч, 9. јуна 1878, *Србија 1878, Документи*, Док. бр. 226.

³⁶ *Уговор о концесији*, § 14, 424.

³⁷ Радило се о *Закону о водама и њиховој употреби* од 26. децембра 1878. године. *Уговор о концесији*, §§ 15 и 16, 424.

³⁸ *Закон о заузимању непокретних добара (експропријацији) за потребу грађења железнице*, 16. јануар 1880. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији* од 1. јуна 1879 до 1. августа 1880, 35 (XXXV) 84. *Уговор о концесији*, §§ 23–26, 426–427.

оду: само месец дана, а у случају спора два месеца. Непосредно по закључењу *Уговора о концесији* Владан Ђорђевић је обећао Калтропу и Маркусу да ће на следећем скупштинском заседању бити изнет законски предлог на основу кога би концесионарима било омогућено да добију право истраживања рудних налазишта у зони од по 15 километара са обе стране пруге и то у периоду од 10 година. Радило се о модификовању одредаба *Рударског закона* из априла 1866. године. У случају губитка концесија за железницу концесионари су губили и право на истраживање и експлоатацију руде. Током тог периода могло се добити и право експлоатације и права на даља истраживања. Међутим, тек 1902. године донет је закон којим је концесионар добијањем права на изградњу пруге могао добити и право коришћења појаса земље од 15 километара са једне и са друге стране пруге и то за „истраживања руда, копова и фосилија“.³⁹

У четвртном поглављу уговора о концесији било је предвиђено да концесионари морају основати деоничарско друштво. Оно је било обавезно да издаје обвезнице и деонице који би биле признате на важнијим европским берзама.⁴⁰ Међутим, то није ишло лако. Вести о политичкој ситуацији, односно нестабилности у Србији, које су се појављивале у британским – превасходно лондонским – новинама, нису биле повољне и најчешће нису могле да привуку знатније интересовање британских инвеститора.

Велики недостатак Калтроп-Маркусове понуде, због које је било полемике и у Народној скупштини, било је то што они нису имали спремљен капитал за обећани посао већ су, после обезбеђене концесије, тражили новац на тржишту капитала, што је поскупљивало градњу. Посланици у Скупштини су критиковали владу и зато што је уступила приватном друштву и градњу и експлоатацију тако обимних железничких праваца, зато што је било предвиђено да сва пруга буде уског колосека, што је цена по километру била висока, што је држава стицала право откупа тек после периода од 40 година

---

³⁹ Гошен – Солзберију, 10. мај 1899, Београд; В. Ђорђевић – Калтропу и Маркусу, април/мај 1899, Београд, PRO FO 105/129. *Уговор о концесији*, § 22. Закон о изменама и допунама у Закону о грађењу и експлоатацији нових железница од 6. децембра 1898. године, *Зборник закона и уредаба издатих у Краљевини Србији* од 1. јануара 1902 до краја исте године, 57 (Београд 1904) 180.

⁴⁰ *Уговор о концесији*, §§ 36–41, 430–431.

и што је рок концесије био сувише дугачак.⁴¹ Ипак, концесија је одобрена у Скупштини. Тек тада је Калтроп кренуо у потрагу за новцем на лондонском финансијском тржишту. Проблеми су се појавили већ септембра исте године, док је Калтроп тражио финансијере за изградњу уговорених пруга. У енглеској штампи се много писало о атентату на екскраља Милана, што је произвело утисак да је политичка ситуација у Србији веома нестабилна. *Тајмс* је саветовао енглеске финансијере да не улажу у српска предузећа, јер српски судови не могу гарантовати правду. И други листови су тврдили да је градња железнице у Србији стално праћена губицима. „У таквим приликама није чудо што су и оне капиталисте на које је Калтроп од самог почетка с великим поуздањем рачунао, дигли руке од посла и одказали му сваку помоћ на раду око српских железница“. Осим тога, рат са Бурима потресао је лондонску берзу тако да је повучен новац из многих улагања.⁴²

Зато су многи на које је Калтроп с пролећа рачунао, с јесени одустали. „После онолике и сложне повике на српске судове, и после политичких инсинуација да је политичко стање у Србији несигурно, просто је немогућно саставити у Енглеској капитал од 200.000 за српске послове“ – писао је Мијатовић из Лондона и саветовао да се сачека извесно време па „да свет види да у Србији владају ред и сигурност, и да у Србији може најпосле да се живи и напредује без помоћи страног капитала“. Али, чак и они Калтропови пријатељи који су још увек веровали у исплативост његових послова у Србији, условљавали су га да на нађе 100.000 фунти да би они уложили још толико. Иако је још увек имао нека обећања за учествова-

⁴¹ Калтропу и Маркусу рок за концесију је био 90 година (*Уговор о концесији*, § 7, 421; П. Миленковић, *нав. дело*, 90). Јувелиру из Београда Макси С. Антонијевићу дат је рок за концесију, односно, повластица за експлоатацију, само 65 година. Истина, радило се о знатно краћим пругама. (Закон о повластици датој г. Макси С. Антонијевићу, јувелиру из Београда за грађење и експлоатацију друмских железница: Дубравица – Пожаревац – Осипоница и Пожаревац – Свилајнац, *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1896. до краја исте године*, 51 (Београд 1899) с. 98.

⁴² Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 21. септембар/3. октобар 1899, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф – I, Поверљива архива 79/1899; Владан Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11 октобра 1897 до 8 јула 1900*, Београд 1906, Књига 3, 73–74.

ње у финансирању српских железница, Калтроп је намеравао да се обрати српској влади са молбом за продужење рока за још шест месеци. Он је указивао на бројне захтеве лондонским финансијерима из целог света и на бурски рат који је пореметио финансијско тржиште у Лондону. Српска влада је имала разумевања за Калтропове разлоге и, уз неке резерве, одобрила му продужење рока до априла 1900. године. Уосталом, и одредбом *Уговора о концесији* било је предвиђено да се рок изградње може продужити у случају да наступи виша сила. Министар грађевина Јован Атанацковић је тражио да концесионари положе пола милиона франака (1000 франака по километру) на име гаранција да неће одустати од посла, а српска влада се, за узврат, обавезивала да следећих шест месеци неће тражити друге концесионаре. Било је разумљиво да ни део *Уговора о концесији* који се односио на експлоатацију руда у рејону пруга није могао бити активиран док се не образује акционарско друштво за изградњу планираних железничких пруга. Истовремено, Атанацковић је желео да кауцијом обавезе концесионаре бар да изграде деоницу Обреновац – Ваљево.⁴³ Али тржиште новца у Лондону се није стабилизovalo ни до фебруара 1900. године, иако је ситуација у Трансвалу била нешто повољнија. Слабост Калтропове акције за прикупљање капитала у Енглеској била је та што концесије које је добио нису имале гаранције српске државе. Министар Атанацковић је упорно избегавао да такве гаранције да. Зато је Калтроп саветовао Ђорђевића да се и српска влада обрати лондонској берзи за капитал за изградњу пруга. Ипак, Калтроп је намеравао да почне са изградњом железница у западној Србији, иако у нешто смањеном обиму. Када се рат у Јужној Африци завршио, Калтроп је затражио још једно продужење рока за три месеца да би, коначно, пронашао финансијере на лондонској берзи капитала. Међутим, већ почетком августа поново се обратио новом председнику владе Алекси С. Јовановићу

---

⁴³ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 7/19. септембар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф – V, И/7, Пов. бр. 2786; Исти – истом, 21. септембар/3. октобар 1899, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф – I, Пов. бр. 79/1899; Ј. Атанацковић – Е. Калтропу, 27. октобар/8. новембар 1899, Лондона; Е. Калтроп – Ј. Атанацковићу, 18. новембар 1899, Лондон; Е. Калтроп – Ч. Мијатовићу, 22. новембар 1899, Лондон, АС., МИД, ПсЛ, Ф – I, АА, 197/1899; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 74–75, 141, 143; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 39; Ј. Николић, *Историја железница*, 138.

указујући на проблеме који су били последица наставка рата у јужној Африци, проблема у Кини, али и нестабилности политичке ситуације у Србији. Овог пута Калтроп се обратио и Форин офису за подршку при захтеву српској влади да се рокови утврђени уговори-ма продуже. Мада је британски посланик интервенисао код српске владе, Калтроп и Маркус су, крајем августа 1900. године, изгубили концесије за изградњу железнице у западној Србији. Калтроп се није предавао. Упркос свим невољама које су га пратиле у настојању да приступи изградњи пруга у западној Србији, Калтроп је, новембра 1900. године, покушао да обнови концесије у Србији. Али, политичке околности у Србији су биле промењене – појавили су се и конкурентски холандски и белгијски капитал. Осим тога, изгледа да Калтроп није сувише журио са реализацијом планова, јер се плашио ризика који је могао проистећи из чињенице да концесије нису имале гаранције владе Србије. Владан Ђорђевић је покушао да, преко италијанског посланика де Планша, потражи капитал за железницу у Италији али се и ту појавио проблем државне гаранције.⁴⁴

Ни преговори са белгијским предузећима која су била заинтересована за изградњу пруге Ниш – Кладово (источна железница) нису били успешни. За грађење пруге нормалног колосека они су тражили државне гаранције док су за грађење уског колосека тражили рударске повластице.⁴⁵

На самом крају 1900. године околности су се промениле. У Србији се појавио извесни гроф Раме (Ramaix) који је, у име белгијског железничког синдиката, понудио краљу Александру Обреновићу улагања у железнице Србије али под условом да добије уверавања да ће мир на Балкану бити сачуван. Краљ је тврдио да рата неће

---

⁴⁴ Е. Калтроп – Ј. Атанацковићу, 23. фебруар 1900, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф-1, 68/1900; Исти – В. Ђорђевићу, 6. април и 19. мај 1900, Лондон; Исти – А. С. Јовановићу, 2. август 1900, Лондон; Форин Офис – Калтропу, 8. септембар 1900, Лондон; PRO FO 105/136; Мекдоналд – Солзберију, 29. август 1900, Београд; Бонхем – Ленсдауну, 20. новембар 1900, Београд, PRO FO 105/135; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 39; П. Миленковић, *нав. дело*, 90–91; Д. Арнаутовић, *нав. дело*, 320; Скоро истовремено када је Калтроп тражио по Енглеској инвеститоре за железницу у западној Србији, лондонска банка Walker & Co је нудила српској влади милионе за београдски општински зајам (В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 355–356, 396)

⁴⁵ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 39–40.

бити уколико у Бугарској преовлада мирољубива струја. Србија има сувише велике интересе да би се упуштала у немогући рат, тврдио је краљ Србије. Међутим, британски посланик је запазио да су белгијски концесионари добијали знатно повољније услове од оних који су нуђени Калтропу и Маркусу. Белгијским концесионарима није тражен депозит а српска држава је гарантовала интерес од 5% на уложен капитал (истина гаранција је почињала да важи тек пошто би била завршена одређена деоница пруге). Бонхем је подвукао да се концесија може добити тек пошто се са давањем сагласи Народна скупштина. Па ипак, британски посланик је истакао да, захваљујући њеном географском положају, сваки унутрашњи успех Србије зависи од става аустроугарске владе која је, у случају рата са Русијом, увек имала неколико дана предности да пребаци снажне војне јединице преко Саве и Дунава. Такође је могла да утиче на царинске заbrane јер је имала велики утицај на Румунију.⁴⁶

Ослобађањем, проширивањем територије и стицањем независности у Србији XIX века стварале су се околности за интензиван развој привреде па и рударства. Међутим, све до 1866. године развој рударства је усмераван само непрецизним прописима. Те године је донет *Рударски закон* који је допуњаван и мењан све до краја XIX века (1873, 1877, 1890, 1896, 1898. и 1900). С обзиром да није било ни довољно потребних домаћих стручњака ни домаћег капитала за развој рударства млада српска држава се окренула иностраним интересима. Интересовања за улагање британског капитала у рударство Србије почела су још четрдесетих година XIX века. Међутим, тек током последње четвртине века британски капитал је толико ушао у рударство Србије да је, у односу на капитале других европских држава, избио на прво место. Извештаји британских дипломата и рударских стручњака говорили су о богатим налазиштима, јефтиној радној снази и повољним могућностима улагања. Та улагања су, често, била прекидана нестручним, амбициозним проценама рудних налазишта, неразвијеном технологијом прераде руде, недостатком капитала или непостојањем одговарајућих саобраћајница за транспорт руде. Отварање појединих рудних налазишта често је утицало

---

⁴⁶ Бонхем – Ленсдауну, 1. јануар 1901, Београд, PRO FO 105/136, 105/140.

на изградњу, релативно кратких, железничких линија. Само је приликом отварања авалског рудника живе за који је британски капитал био веома заинтересован изградња пруге довела до отварања рудника. Приликом изградње пруге Београд – Ниш, 1882. године, откривено је налазиште цинобера. Међутим близина железничке станице и пруге и могућност транспорта руде Савом и Дунавом нису могле надокнадити проблеме који су настајали због незадовољавајућег процента живе у руди, промена у власничким односима и носиоцима концесија и варирања у количини капитала. Законски оквири који су диктирали склапање уговора о концесијама нису били довољно прецизни ни подстицајни да би могли осигурати превазилажење ових проблема.⁴⁷

Британски капитал је следио британску политику на Балкану. Стварањем нових националних држава током XIX века стварала су се нова тржишта која су била жедна и робе и капитала. Мада са извесним закашњењем развијала се индустрија а са њом и железничка мрежа и рударство. Улагање страног капитала морало се усклађивати са, често тек прокламованим, законима или уредбама владе које су стваране паралелно са стицањем искустава у појединим привредним областима и уз консултовање искустава напреднијих држава. Тако је било и у Србији и при грађењу железнице и при отварању нових рудника.

Реализацију уговора о концесији Калтроп-Маркуса и владе Краљевине Србије нису спречили законски оквири. Иста ситуација је била са лошим резултатима улагања британског капитала у руд-

---

⁴⁷ Детаљно о британском капиталу у рударству Србије у: Милић, Даница, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Историјски институт, Југословенске земље у XX веку, Књига 4, Београд 1970; иста, *Zakupci iz Engleske u srpskim rudnicima do I svetskog rata*, u: *Jugoslovensko britanski odnosi*. Saopštenja sa okruglog stola, održanog 23–25. septembra 1987. godine u Kragujevcu, povodom 150. godina od dolaska prvog britanskog konzula u Srbiju, Београд 1988; Љубодраг П. Ристић, *British Capital in Mining Industry of Serbia (XIX Century)* – Британски капитал у рударству Србије (XIX век), In: *History of Mining in the Central Europe – Istorija rudarstva Srednje Evrope*, Београд 2009. О утицајима развоја рударства на изградњу краћих, локалних железница – поред новођене литаратуре – видети и: Ненад Говедаровић, *Приватне пруге узаног колосека у Србији, 1881–2006*, Ниш 2006.

нике у Србији. У првом случају разлог неуспеху био је у лошој политичкој репутацији Србије у Великој Британији и неспремности британских финансијера да, уз одређене ризике, следе политику британске владе на Балкану. У другом случају, у случају рудника, недовољна истраженост рудишта и нестручност особља нису могле бити надокнађене капиталом који, уосталом, најчешће није био велики. Судбина оно мало простора који је у законима, тек успут, више омеђаван потребама него што је далекосежно планиран није могла бити битније различита у Србији крајем XIX века.

Настојећи да привуче инострани капитал у изградњи и експлоатацији железничких пруга и истраживању и експлоатацији рудника Србија је на крају XIX века *усмеравала сопствени развој*. Али овај постулат просторног планирања из наведених разлога није оствариван ни успешно ни у сагласности са постулатима *организације простора, уређења простора, опремања простора, и стварања функционалног простора*. Савремене околности су диктирале другачије приступе.

Вежа српских и отоманских железница

Преузето из: Д. Арнаутовић, Историја српских железница 1850–1918.

Ljubodrag P. Ristić

THE INFLUENCE SERBIAN LEGISLATION EXERTED
ON BRITISH CAPITAL INVESTMENTS IN THE KINGDOM
OF SERBIA RAILWAYS IN THE LATE 19TH CENTURY

Summary

In the course of 19th Century, new markets craving for both goods and capital emerged by establishment of new national states in the Balkans. British foreign policy endeavors to get both routes traveled and time spent in transport on the Great Britain – India relation shortened directly reflected the British capital interests. Road to India run across the Mediterranean Sea indeed, but continental route through Southeastern Europe was the one that could render the transport more secure, together with creation of numerous more important markets. Plans on realization of the shortest routes for the most modern 19th Century means of transport – railways – included construction of railways through the Principality/Kingdom of Serbia. In addition to those, from the year 1878 on, after Serbia had got its independence, the British capital endeavored to get advantages of the new Balkan state necessities in domains of employment of foreign funds and making investments in development of the local railway tracks, of providing of both coal and ore quantities necessary for the further industry development, as well as in domain of expansion of British goods market at the same time. British interests of the kind coincided interests of both the Serbian state and newly formed narrow core of Serbian capital. Foreign capital investments had to be adjusted to, in some aspects just proclaimed, legislation and regulation imposed by the Government, made concurrently with gaining practical knowledge in specific domains of economy, in addition to experience of the most developed nations of the time consulted.

Back in early 19th Century fifties there were some British investors interested in construction of railways across the Principality of Serbia. These plans failed to be realized because of too complicated relations between the Principality of Serbia and Turkey on one hand, and Austrian influence on the other. The existence of the very same interests in the

course of 19th Century eighties proves the number of British papers primarily intended on analyzing both economic potentials and natural resources of Serbia. However, not before 19th Century nineties appeared, as the most seriously interested in Serbian railways construction, the Everard Calthrop and David Marcus Company from Great Britain. It was, first of all, interested in as many as six tracks throughout central and western parts of Serbia. Taking these offers for serious, the Government of Serbia granted concessions on construction of the six sections. However, it came up that the Company was not able to do the business successfully because it could neither raise the necessary funds from Great Britain nor get the Kingdom of Serbia Government credit guaranties.

Alongside of development of both industry and mining in Serbia, a necessity emerged for the appropriate legislation regulating both construction of railway tracks and exploitation of natural resources to be made. By stipulations on construction and exploitation of railways, on exploitation of wood, on water resources and usage of them, on holding of real estate and on concessions, the framework of regulation on foreign investments and concessionaries' responsibilities in areas surrounding rented land lots was made.

However, the very realization of the Calthrop-Marcus Concession contracted between the Company and the Government of Serbia was not obstructed by regulation in effect. Bad reputation of Serbia within the Great Britain, together with the lack of readiness among British financiers to pursue, with certain risks, the policy of British Government in the Balkans, as well as per contra engagement of British capital (the Boer War, Far East), hindered any possible serious British capital investments in Serbia. The situation of the kind was reflected in both construction of railways and exploitation of mines. Destiny of the modicum space which was, but upline, rather marked out by necessities than amply planned by the regulation, was not significantly modified at the end of 19th Century. Endeavoring to attract foreign capital in domains of construction and exploitation of railways, Serbia was, in the late 19th Century, *shaping its own development*. Within the above mentioned legislation, made as a result of both necessities of the state and the national capital interests, just the very first signs of origination of state involvement in *spatial organization and regulation* could be noted.

Key words: british capital, Kingdom of Serbia, legislation, railways, british goods market, ore exploitation

---

Makedonka MITROVA

THE EUROPEAN DIPLOMACY AND THE FIRST RAILWAYS
IN OTTOMAN MACEDONIA

Abstract: The issue of the railway became not only economically important, but also, with the beginning of the age of the imperialism, it became a political issue for the European Great Powers. They, and later on the small Balkan states, saw the railway as a powerful means for economic and political expansion. The vast and rich provinces of the Ottoman Empire were the main target in the expansion plans of the European states. The connecting of the Ottoman Macedonian railways with the Balkan and the European ones is an interesting problem because different projects of the European Great Powers clashed.

Key Words: European diplomacy, first railways, Ottoman Macedonia, Baron Maurice de Hirsch, „Bosnian railway”, Morava-Vardar valley.

After the end of the Crimean War (1856) the world entered into the so-called „Transportation Revolution” and as the German geologist and ethnologist Ami Bouè wrote in 1855, „the horse riders and the caravans were leaving, and the age of the locomotives and railway arteries was coming”.¹ The issue of the railway became not only economically important, but also, with the beginning of the age of the imperialism, it became a political issue for the European Great Powers. They, and later on the small Balkan states, saw the railway as a powerful means for economic and political expansion. The vast and rich provinces of the Ottoman Empire were the main target in the expansion plans of the European states. This is where their direct interests started to clash.

---

¹ Владислав Каранфилски, *Европска дипломатија и градење железници во европска Турција (1850–1912) и Македонија (1870–1997)*. Скопје 1998, 18 (=В. Каранфилски, *Европска дипломатија*).

In the 1850s when „vigorous construction of railways started, having in mind the international politics at the time, the Ottoman Empire looked at it with mistrust”.² However, it was the international political constellation of powers that had direct influence on the change of attitude among the top ruling circles in the Ottoman Empire on the issue of communications, and in that context the railway. Namely, the Crimean War unambiguously imposed the need to construct railways, especially in the European part of the Empire. This part of the Empire was the subject of interest of the powerful neighbouring states Russia and Austria (after 1867 Austro-Hungary), and afterwards Italy and Germany as most directly interested countries.³ Austria was among the first states that prepared the terrain for the construction of railways in the Ottoman Empire. This issue was reviewed by the interested economic circles in Vienna and Pesta.⁴ In doing so, „various proposals were offered to the Ottoman government for the construction of the railway lines”.⁵

The Ottoman Empire when contemplating about the railway lines it always started from the point that they should have been built in the direction of the former main communication roads on the Balkan Peninsula, which in the modern times not only that they have not lost their strategic significance for the Empire, but on the contrary it increased. In that context, the Ottoman Empire started to work on the preparations for the first railway projects that also envisaged the first railways in Ottoman Macedonia.⁶ Thus in one general plan-map of the project for the Ottoman

---

² Иван Доросиев, *История на железницитъ*. София 1935, 103 (=И. Доросиев, *Историја*).

³ Михајло Миноски, „Плановите на Австро-Унгарија за директна железничка врска Виена–Солун преку Босна (1896–1902)”, *Гласник на Институтот за национална историја* (=ГИНИ), 3/XVIII, Скопје 1974, 85 (=М. Миновски, *Плановите*).

⁴ Виржиния Паскалева, „Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгарија) в българските земи от Кримската война до освобождението”, *Известия на Института за българска история*, VII, София 1957, 141 (=В. Паскалева, *Икономическото*).

⁵ Ibid.

⁶ The term Ottoman Macedonia contains two aspects: one historical, the other geographical. The historical context: *Ottoman* remarks the historical period of the geographical term Macedonia during the ottoman rule. (The same historical context is used for marking the others geographical terms such as: Ottoman Kosovo, Ottoman Albania, Ottoman Bulgaria). Under the geographical notion Macedonia in „Encyclopaedia Britannica” one will read: „Macedonia is bounded on the East by the lower Mesta (Nestos)

and Austrian railways, dated 1856, a Thessaloniki–Dimotika route was planned in Ottoman Macedonia. In another pictographic map of the Ottoman Empire, that also shows the potential railway communications in the Empire in 1859, a line between Bitola and Thessaloniki was planned in Ottoman Macedonia.⁷

The most serious step in planning the railways in the Ottoman Empire were made when „in 1856 the special minister was ordered to prepare a project for the railway network in European Turkey with the assistance of many European engineers and Turks”.⁸ The project was adopted the very same year of 1856. It envisaged railway lines to be built along the Roman roads, and the railway route Constantinople–Sofia–Kyustendil–Skopje–Mitrovica up to the border with Austria was envisaged as the main railway line. Furthermore, along the same line the following routes were also envisaged: Odrin–Dedeagach; Odrin–Shumen; and Skopje–Thessaloniki. The length of the projected network with a normal-gage railroad was 2,500 km.⁹ With this, the Ottoman Empire unambiguously showed its desire to connect via the Austrian railway network with Central and Western Europe.¹⁰ The Habsburg Monarchy was also interested since just as the other capitalist states in Europe saw the railway as a powerful means for quick and mass transfer of its industrial goods to the markets over there and for import of cheap raw materials. Moreover, for establishing and strengthening its political influence in the entire western part of the Balkan Peninsula.¹¹

---

river and by the western slopes of the Rhodope (Rodopi) upland. North of the Pirin massif the boundary turns west, passing south of Kystendil (Bulgaria), by the Siroka Planina, Crna Gora and Sar Planina. Thence it turns southward by the Korab and Jablanica range and lakes Ohrid and Prespa to the massif Grammos; then eastward, embracing the whole basin of the Aliakmon (Bistritsa) river and reaching the Gulf of Salonika near Mt. Olympus. Including the Khalkidhiki (Chalcidice) Peninsula, Macedonia covers an area of about 25,700 sq. mil. (67.471km²)”. *Encyclopaedia Britannica*, V. 14, William Benton, Publisher, 1967, 508. During the last period of the Ottoman rule Macedonia was part of the three vilayets: Salonica (Thessaloniki), Bitola (Monastir) and Kosovo.

⁷ М. Миновски, *Плановите*, 86.

⁸ И. Доросиев, *Историја*, 105.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ М. Миновски, *Плановите*, 87.

¹¹ *Историја на железниците во Македонија 1873–1973*, (ed. Крсте Битовски), Скопје 1973, 26 (=Историја на железниците).

In 1869, the Brussels banker Baron Maurice de Hirsch got a concession from the Ottoman Empire for building and exploiting a whole 2000 km long network of railway lines that were supposed to connect Constantinople via Odrin, Jambol, the Eastern Balkan, Shumen with the Ruse–Varna line, and on the other side via Plovdiv, Sofia, Skopje, Bosnia, Croatia up to Vienna. The same project also envisaged construction of two clones towards the Aegean Sea, namely from Odrin up to Dede Agach and from Skopje along the Vardar River up to Thessaloniki. The concession was for 99 years.¹²

The Austro-Hungarian government was directly involved and „they managed to impose Baron Hirsch as the one getting the concession for building and exploiting the railways in the Balkan Peninsula”.¹³ In that sense, Verginia Paskaleva wrote: „The Minister for Social Construction of Turkey”, Daut-Pasha concluded an Agreement (concession) with the Austrian Southern Railway Company and the entrepreneur Maurice de Hirsch, recommended by the Austrian Government on 17 April 1869”.¹⁴ Namely, the „Baron Hirsch’s route” fully corresponded to the Austrian economic and political interests due to the „long-term plans (with Germany – M. M.) to penetrate the Ottoman Empire and further down to the East”.¹⁵ However, it would be a partial view unless we point out another circumstance. Namely, the railway network, as it was planned, also fully corresponded to the views and the understandings of the ruling circles of the Ottoman Empire, primarily the opinion of the Sultan. This resulted from two fundamental reasons:

1. The insisting of the Ottoman Empire, which during the Crimean War was tightly connected to the Western European countries to continue

---

¹² Ibid., 27; Даница Милић, „Модернизација саобраћаја на Балкану после 1878 године”, *Европа и источно питање (1878–1923), политичке и цивилизациске промене*, Београд 2001, 507; Basil C. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870–1912, socio-economic change and the Railway factor*, New York 1993, 43; Данчо Зографски, *Одбрани дела*, кн. 2, Скопје 1986, 416.

¹³ Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936, 12 (=П. Миленковић, *Историја*); И. Доросијева, *Историја*, 105; Данчо Зографски, *Развитокот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење*, Скопје 1967, 331; М. Миновски, *Плановите*, 89.

¹⁴ В. Паскалева, *Икономическото*, 141; М. Миновски, *Плановите*, 89.

¹⁵ *Историја на железниците*, 27.

with the pro-western orientation through the Austro-Hungary that it was bordering with. In addition „in that sense the construction of a railway line that from Constantinople, via Skopje, Sanjak and Bosnia was to be connected with the Austrian lines, and thus with the Western European ones was planned”.¹⁶

2. Setting of from the well-established view that the railway network should have primarily served the Empire's defence, and since there was a realistic possibility for the Ottoman Empire to be pushed out of Europe, the above mentioned railway network was accepted. It would have provided for the Ottoman central government not only quick transfer of its troops from one to another area under threat, but also transfer of troops from Asia to the most distant parts of European Turkey. This claim is also supported by the statements of Ljubomir Kaljevic,¹⁷ in the Serbian Assembly in 1867 when the issue of the railway was discussed, saying among other things: „Turkey is building the railway for military reasons, and not because of the global trade ... it is building the railway in order to bring troops from Asia”.¹⁸

According to the projected route, the railway network also satisfies the economic needs of the Empire by ensuring direct connection of the Austro-Hungarian railway, and via them with the European railway network, though its „safe” territories: Ottoman Bulgaria, Ottoman Macedonia, Novi Pazar sanjak and Ottoman Bosnia and Herzegovina, avoiding the territory of Serbia that was in accordance with the political positions of Austro-Hungary at that time. In the same line are the words written by Petar Milenkovic claiming: „it is evident that the intention of that, so-called Baron Hirsch's route, is to bypass Serbia”.¹⁹

The very same year right after the signing of the Convention Baron Hirsch initiated the foundation of the Company for Railway Construction and Exploitation.²⁰

---

¹⁶ М. Миновски, Плановите, 91; Димитрије Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице*, Београд, 217 (=Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб*).

¹⁷ Leader of the Liberal MPs at the Serbian Assembly.

¹⁸ П. Миленковић, *Историја*, 28.

¹⁹ *Ibid.*, 24.

²⁰ In 1869 „Société Imperial des chemis de fer de la Turquie d'Europe”, that later on was renamed „Betriebsgesellschaft der orientalischen Behnen” or in short „Orientbahnen”

With the Convention the „Turkish Government guaranteed the Company for Railway Construction 14,000 Franks per kilometre, and the Exploitation Company was supposed to pay 8,000 Franks per kilometre”.²¹

However, the international constellation in Europe in a situation of strengthened collision of the interests of the European Great Powers, especially after the French-Prussian War (1870–71), had direct impact on the construction of the railway network in the Ottoman Empire.²² For the competing European Greater Powers that had their own immediate interests in the Empire it was impossible to stay aside while, „such a big problem as the railway” was being solved.²³ They could not allow constant advancing of the Austro-Hungarian Empire and of Germany towards East. Hence, their diplomatic representatives had undertaken diplomatic activities in Constantinople. Especially active was the Russian representative, Count Ignatiev who considered the planned railway line especially damaging, not only for the Russian but also for the Serbian interests. „This railway line is utterly damaging, both economically and politically

---

(Eastern Railways) were established and in 1879 they had their headquarters in Vienna. „Société de Constructions des chemins de fer de la Turgui d’Europe”, and later on „Compagnie generale d’Ehplotation des chemins de fer de la Turquie d’Europe” were also established. – P. Milenkovic with the Eastern railways refers to the three railways built by Hirsch in the Ottoman Empire under the auspices of Austro-Hungary: Thessaloniki–Mitrovica, Skorje–Ristovec, Belovo–Constantinople, with a spur track for Dedeagac.–П. Миленковић, *Историја*, 24; Милан Тодоровић, „Оријенталне железнице”, *Економист*, Београд 1913/II, бр. 9; М. Миновски, *Плановите*, 92; Христо Андонов Полјански, „Условите и системот на трговската организација во трговските врски меѓу Риека и Турција во втората половина на XIX век”, *Годишен зборник на филозофскиот факултет*, 16, Скопје 1964, 175 (=Христо Андонов Полјански, *Условите*); Д. Зографски, *Одбрани дела*, кн. 2, 416; *Историја на железниците*, 28.

²¹ П. Миленковић, *Историја*, 24; М. Миновски, *Плановите*, 93. In order to ensure the necessary funds for the construction of the given railway routes Baron Hirsch „convinced the Turkish government to issue 1,980,000 bonds with 3% usury and a nominal value of 400 Franks. The Turkish state appeared as the debtor of the loan undertaking the obligation to cancel all the bonds in 90 years time. The bonds were sold for an average rate of 180 Franks, i.e. for a total sum of 356,400,000 Franks”. With this, the material pre-condition for the start of the construction was also fulfilled. The construction of the railway routes in the Ottoman Empire started at the end of 1870 and in the beginning of 1871. – Христо Андонов Полјански, *Условите*, 175.

²² В. С. Gounaris, cit. article, 44.

²³ *Историја на железниците*, 27.

since Austria will not only downpour its industrial goods all over Turkey, but it will also transfer its troops to the south before any Russian soldier even makes a move”, Count Ignatiev stated in one occasion.²⁴

In this context within the Ottoman Empire different opinions emerged, which according to the blueprint of the Ottoman Railway network from 1872 came down generally to:

1. The line: Kavalla, Sofia, Pirot, Nish, with a spur track to Vidin from Pirot and Nish (supported by Mithad Pasha);
2. The line: Thessaloniki, Skopje, Pristina, Novi Pazar (supported by Ruzhdi Pasha);
3. The line: Skopje, Vranje, Leskovac, Nish, etc. (supported by minor Ottoman political elite).²⁵

The line Thessaloniki–Skopje–Pristina–Novi Pazar, etc was also supported by the military minister in the Ottoman government, Esad Pasha. In this context in June 1872, asked on one occasion, among others he stated „For strategic reasons the Turkish lines should not be connected to Serbia, and the Bosnian line should be built as soon as possible and be the only line for communication with Europe”.²⁶

However, the pressure from outside of the two European Great Powers Britain and Russia that were against the railway line Constantinople–Vienna was so big that in the revised 1872 Agreement „the project for the connecting Turkey with Austro-Hungary though Bosnia was abandoned”.²⁷ Even though the plan for connecting the Ottoman and Austrian railways through Bosnia was officially abandoned, after the end of the construction of the Thessaloniki–Skopje railway (which exploitation started in 1873), and when the construction continued to Kosovska

---

²⁴ Count Ignatiev, in order to prevent the agreement advised the Sultan for the rail tracks of the railway line to be narrower than the Austrian ones, preventing Austria to bring in 100,000 troops directly to Constantinople in a spur of a moment. Additionally, he gave a warning not all bonds for the railway loan to be issued at once, but proportionally with the constructed sections of the line. In doing so, Count Ignatiev expected that the Agreement could not be realized because the conditions were such that Baron Hirsch would refuse.– М. Миноски, Плановите, 94.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.; *Историја на железниците*, 27; Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб*, 218.

Mitrovica, it was believed that practically the construction of the first section of the „Bosnian railway” had begun. However, instead of the entire „Bosnian railway” only the Thessaloniki–Skopje–Mitrovica section was built.

The construction of the Thessaloniki–Skopje–Mitrovica line started on 9 February 1871. The entire line from Thessaloniki to Kosovska Mitrovica was divided in several construction sections.²⁸ The line: Skopje–Kosovska Mitrovica was opened for traffic on 22 December 1874.²⁹

After the 1878 Berlin Treaty there was a change in attitude in Austro-Hungary regarding the connection of their railway to the railway of the Ottoman Empire in Ottoman Macedonia. The territorial changes in the Balkans after the Eastern Crises brought about changes also in the political borders.³⁰ Hence, the importance of the Morava-Vardar valley came in the front line, i.e. the railway connection of the Ottoman Empire with Europe through Serbia and not through Bosnia. This resulted from a number of fundamental developments:

---

²⁸ The first route was Thessaloniki–village of Miravci 99 km long and it was opened for traffic on 6 June 1872. The second one was from the village of Miravci to Skopje, which was 144 km long. This section was opened for traffic on 9 August 1873. – *Историја на железниците*, 33.

²⁹ В. Каранфилски, *Европска дипломатија*, 44. It is an interesting historical fact that the first planned railway route was Thessaloniki–Strumica–Shtip–Skopje. The planned Strumica route was very easy for construction compared to the „Vardar railway” and the entrepreneur Hirsch was totally fine with it. The assumptions that one of the possible reasons for leaving the Strumica route was in fact to prevent the project for the Vardar River to become navigable (as an alternative Skopje–Thessaloniki transportation route). With the adoption of the „Vardar route” the river remained as it was, and Britain with the construction of the route to Thessaloniki via Veles to Skopje and to the north secured the markets in Ottoman Macedonia and wider. Due to absence of a project, the Baron Hirsch’s „Vardar Railway” was given a possibility to move the route to the left and right side of the river with additional costs for every bridge and tunnel, outside the existing agreement. – В. Каранфилски, *Европска дипломатија*, 44.

³⁰ Austro-Hungary at the Berlin Congress gained the right to occupy and govern with Bosnia and Herzegovina and the right to dispose military garrisons in the Novi Pazar Sanjak, a strip that divided Serbia and Montenegro. This territorial agreement was the main arrangement achieved at the Conference. – Барбара Јелавић, *Историја Балкана*, кн. I, Скопје 1999, 427.

1. Austro-Hungary was forced to be more determined in opposing the strong Russian influence in the Balkan Peninsula, manifested through the Bulgarian state. In order to achieve this goal, the Austro-Hungarian government was already counting on Serbia that was clearly oriented towards Austro-Hungary. Austro-Hungary through the railway in Serbia at any time could have transferred its troops to the Serbian-Bulgarian border where the confronting of the two European Great Powers increased.
2. The interest of the Austrian capital used for the construction of the railway imposed the acceptance of the Morava-Vardar valley route, which configuration on the terrain enabled relatively cheap and fast construction contrary to the „Bosnian railway” route that was to be built on a difficult terrain.
3. Germany as a factor with its interests in the Ottoman Empire and its strivings to penetrate towards the East was not without the proper influence.³¹

Still regardless of the signing of the Austria-Hungarian-Serbian Railway Convention in 1878, which envisaged railway connection of the Austro-Hungarian and the Ottoman railways through Serbia, which was also confirmed with the 1883 Vienna Convention, the plan for the „Bosnian railway” was not abandoned. According to D. Gjorgjevic „for the last time the issue of the Novi Pazar Railway was brought about by Count Andrashi, right before his withdrawal. When he lost power he also took this railway project with him”.³²

Article 10 from the Berlin Treaty obligated the Ottoman Empire, Bulgaria and Serbia to build on their territory lines that should have been connected and to represent parts of the international line that would have connected Constantinople with Vienna. However, this treaty did not state where exactly the connection was supposed to be. For the formulation of the details of this agreement in 1883 a Conference in Vienna was convened which gathered the representatives of the Ottoman Empire, Austro-Hungary, Serbia and Bulgaria. At this conference, a convention was signed that established the connection of the railway lines of the above-mentioned states.³³ Namely, the railway lines that cut across Serbia from Zemun–Belgrade–Nish–Tzaribrod–Sofia–Constantinople

---

³¹ М. Миноси, Плановите, 95.

³² Ibid. Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб*, 218.

³³ В. С. Gounaris, cit. article, 46.

and the other one Vienna–Zemun–Belgrade–Nish–Skopje–Thessaloniki, gained a significance of international lines.³⁴

Even though the main West-East connection was going via Nish and Sofia, and only the West line was going via Nish–Skopje–Thessaloniki and looked secondary, still the significance of the West-East connection via Thessaloniki could not have been replaced by anything. On the other hand, the connection of the first Ottoman Macedonian line with Nish was of great significance for the development of the European trade via Thessaloniki with the entire of Serbia and especially its southern part. One of the advantages of this connection was the fact that the calculated distances from London to Alexandria via Thessaloniki was shortened for 8 hours.³⁵

The issue on where the connection of the Ottoman Macedonian line with the Serbian one should have been was a matter of discussion at the above-mentioned conference by the representatives of the four countries. The representative of the Ottoman Empire persistently insisted on connecting the Thessaloniki–Mitrovica line with the Serbian at a point north of Kachanik. Namely, the Ottoman Headquarters believed that the Kachanik Gorge was the most appropriate natural partition that enabled them to become a master of the railway communications that were to connect the Ottoman State with Serbia and Austro-Hungary. The Serbian delegate supported by the Austrian one, energetically was fighting for the connection to go via Vranje and Skopje. He insisted in the Convention not to have Pristina as the point of connection, while the Ottoman delegate was against Vranje to be mentioned as a point of connection. Thus, the issue of the route and the point of connecting the Ottoman Macedonian with the Serbian Railway proved to be one of the most complex issues of the Vienna Conference.

After the end of the conference, the Serbian and the Austro-Hungarian diplomacies continued with their activities in Constantinople. They continued working on getting a permit from the Sultan for a connection via Vranje of the Serbian line with the Thessaloniki one. Moreover, when they managed to do that, the Ottoman authorities tried to give the line such a route that its connection with the Thessaloniki –

---

³⁴ В. Каранфилски, *Европска дипломатија*, 76; *Историја на железниците*, 75.

³⁵ *Историја на железниците*, 75.

Mitrovica line was done between Varosh and Kachanik. Baron Hirsch who was supposed to build the connecting line assisted by Austro-Hungary refused this detour. He proposed for the starting point of the connecting line to be Zelenikovo and not Lipljan as the Ottoman authorities proposed. At the end, they agreed and it was decided that instead of starting directly from the Zelenikovo Railway Station, that was the evident starting point according to all technical and commercial reasons, for the route to go in the upstream direction along the Vardar River and to cross the river under „the illusional protection of the old ruined Skopje fortress...”.³⁶ Under such political circumstances, the construction of the 86 km long railway line Skopje–Kumanovo–Zibevche (Ristovac) started, and in May 1888 it was opened for traffic.³⁷

Before the construction of the Thessaloniki–Bitola line started, the issue of the route for this line was initiated. However, at the end it was decided for the railway connecting Thessaloniki with Bitola to be done along a route that was most appropriate for that. The technical studies of the railway route started immediately after the issuance of the Tsar’s firman.

In compliance with the geo-morphological circumstances of the operative area where the route was marked out, it was envisaged for the entire route from Thessaloniki to Bitola that was 218,5 km long to be divided in two parts.³⁸ The construction started in May 1891. As a potential date for the opening of the Thessaloniki–Bitola line for traffic the letter of the French Consul in Thessaloniki from 15 June 1894 stated: „A technical committee consisted of 5 members headed by Hajrudin Bey, General Director of the Railway at the Ministry of Trade and Public Affairs of the Empire came to Thessaloniki on the 12th this month. After the inspection, the line was opened for the public and the trains started running yesterday (14 June 1894)”.³⁹

---

³⁶ Ibid., 76.

³⁷ В. Каранфилски, *Европска дипломатија*, 76; Д. Зографски, *Одбрани дела*, кн. 2, 422.

³⁸ 1. From Thessaloniki to the Kerapheria (Ber) Station where it was marked out in a valley along the seaside and it was 69 km long. 2. The section from Kerapheria (Ber) to Bitola that was 149.5 km long marked out in a hilly and mountainous terrain.– *Историја на железниците*, 38.

³⁹ Ibid., 39.

The different positions of the European Great Powers regarding the connection of the Thessaloniki–Bitola line in a direction towards the Adriatic Coast and towards Veles for a connection with the Thessaloniki–Mitrovica line are interesting.

For the Adriatic route apart from the Ottoman Empire, mainly from a strategic point of view, other interested parties were also: Britain, which together with Austro-Hungary dominated in the Bitola vilayet as well as Italy, which had its expansionist eye more and more looking in the direction of Ottoman Albania. The Vlore–Bitola railway for Italy also had an important economic meaning. Being the closest port to Brindisi, Vlore would have been the biggest storage location for the Italian goods for distribution all over Ottoman Albania, Ottoman Macedonia and Epirus.⁴⁰

However, Austro-Hungary was against the construction of the Bitola–Adriatic Sea railway because it was aware of the Italian aspirations towards Ottoman Albania most directly threatening its positions, not only in this area but also on the Balkan Peninsula, in general. Austro-Hungary looked at that railway route as „a purely Italian railway route”. In Italy, it had economic meaning but Austro-Hungary in it saw purely political meaning. With the help of the railway line Italy would have become an absolute master of Ottoman Southern Albania.⁴¹ The Government in Vienna intervened with the Ottoman and German authorities on time. Because of that the Thessaloniki–Bitola railway concessionaire, Alfred Kaula, Director of the German Bank, even though he got a task from the Ottoman government to look into the route for the Bitola–Adriatic Sea route did everything to prevent its construction.⁴²

According to some historians, the construction of the Bitola–Vlore railway was also supported by Britain, because they used the Italian railway from Brindisi for its trading goods and colonial mail. If a connecting line were to be built between the Ottoman and the Greek railways, the goods and the mail would have been transported from Vlore to Piraeus cutting down the trip for 24 hours. At first sight, this would

---

⁴⁰ Један дипломата, „Нови балкански железнички планови”, *Архив за правне и друштвене науке*, кн. V, бр. 3, Београд 1908, 271.

⁴¹ Јован Н. Томић, *Аустро-Угарска и арбанашико питање*, Београд 1913, 94.

⁴² *Ibid.* 96.

have been the logical conclusion, but the threat would have been greater for Britain and its interests in the Balkans, if Italy had not been militarily present on the Peninsula. Namely, the very prevention of the construction in Bitola confirmed that.

Austro-Hungary was interested in the second route that was also planned to be an extension of the Thessaloniki–Bitola railway towards Veles in order to connect it with the Thessaloniki–Skopje railway. The Ottoman Empire authorities also showed interest in its construction, but mainly for its military-strategic needs. However, the involvement of the Russian and British diplomacies prevented the planned project because with it the Austro-Hungarian „Bosnian railway” was effectuated again, i.e. the connecting of the Austrian railways with the Mitrovica–Skopje–Thessaloniki railway via Bosnia, and the Veles–Bitola railway would have provided additional link with the Ottoman Macedonian seacoast.

The issue of the direct connecting of the Bulgarian railways with the Ottoman Macedonian ones was popular among the Bulgarian ruling circles ever since the first years of its liberation from the Ottoman governance, in 1878. The Bulgarian government insisted and expected for the international route Vienna–Constantinople to pass through Skopje–Kyustendil–Sofia–Belovo. The Bulgarian National Assembly in February 1883 adopted a law on the construction of the Svishtov–Sofia–Kystendil railway hoping that a Bulgarian project for a route of the international Vienna–Constantinople railway would be adopted. Certainly, the Bulgarian dukedom government insisted for the international railway to pass through there because it was interested to be connected with Ottoman Macedonia, with Thessaloniki, and not because it was in the interest of the international railway. As its strongest argument for the implementation of its project the Bulgarian government pointed out the fact that in 1873 the Ottoman Empire started building that route, but due to lack of funds its construction was halted the very next year.⁴³

However, regardless of the efforts of the Bulgarian government (for the international railway to pass through Kyustendil towards Ottoman Macedonia), another decision was adopted at the Vienna Conference in 1883. The Ottoman Empire, Austro-Hungary and Serbia were against the Bulgarian project. Each of them for their own reasons objected the

---

⁴³ *Историја на железниците*, 77.

connecting of the Bulgarian railways with the Thessaloniki–Skopje line, i.e. with Ottoman Macedonia.

Because the attempts to use the international railway for the connecting of the Bulgarian with the Ottoman Macedonian railway failed, they continued trying to realise their plan under other circumstances. In the course of the last decade of the 19th century the Bulgarian government once again placed on the table the issue of connecting Bulgaria and Ottoman Macedonia via railway. Officially and unofficially three routes were proposed for connecting Sofia with Ottoman Macedonia.⁴⁴

In 1891; the Bulgarian Minister of Finance Nacovic visited the Sultan asking for permission to connect the Ottoman Macedonian railways with the Bulgarian ones at Kystendil. During that period, the relations between Bulgaria and the Ottoman Empire were very good and the hopes that the demanded permission would have been given were rather realistic. This news was accepted with great interest by the Serbian royal government. Connecting Bulgarian railways with Ottoman Macedonian ones was viewed by it from the political-strategic aspect and it was declared as an act „against Serbian national and economic interests”.⁴⁵ The Serbian government was determined to prevent at any cost the realisation of the Bulgarian project and for that reason, a secret diplomatic action in all directions was undertaken. Firstly, via its diplomatic office in St. Petersburg demanded from the Russian government to use its influence with the Ottoman and Bulgarian authorities and to prevent the Bulgarian plan. Furthermore, it ordered its representative in Constantinople to get in touch with the Russian, British and the other representatives in the Ottoman Empire „whose interests were against the opening of

---

⁴⁴The first route started from Sofia–Pernik–Radomir and along the Struma River valley went up to Kystendil and cross the border to Kumanovo. Via this route, the distance between Sofia and Thessaloniki would have been about 500 km. The second route went nearby Radomir, separating itself from the Struma River crossing the border at Carevo Selo and along the Bregalnica River getting to Shtip and being connected to the Thessaloniki railway at Gradsko. The distance between Sofia and Thessaloniki would have been about 425 km. The third route passed by Radomir–Dupnica–the Struma River Valey–Sersko Pole from where a clone would have gone via Ser to Kavalla, and the other one would have made a turn to Dojran in order to be connected to the Thessaloniki railway either in Gevgelija or in Karasule. The distance between Thessaloniki and Sofia would have been 365 km, and Sofia–Kavalla, 346 km. – Ibid., 78.

⁴⁵ Ibid.

this route” asking them to use their influence with the Sublime Porte not to allow the railway connection of Bulgaria with Ottoman Macedonia.⁴⁶ The Russian representative intervened in that direction with the Ottoman authorities.⁴⁷

However, at the beginning of 1912, an agreement was signed between Constantinople and Sofia for connecting the Ottoman with the Bulgarian railway network. The connection was supposed to be with the Kumanovo–Kystendil route. The Ottoman and Bulgarian engineers had a meeting at Deve Bair and started with their technical assessments. However, soon the Balkan Wars began changing the map in this part of the Balkans. Namely, Bulgaria had not succeeded in connecting its railway to Kumanovo or directly to the Aegean Sea via some other route until the First World War.

After the construction of the Piraeus–Larisa route, the issue about the connecting of the Greek with the European railway network was brought to light. In 1899, there was a discussion about the route and the point of connection between the Greek and the Ottoman governments. According to one proposal, the connection was supposed to be via Bitola–Gradsko–Skopje, and according to the other proposal it should have been via Thessaloniki.⁴⁸

Ever since 1884 when the preparations for the construction of the Piraeus–Larisa route were made the Ottoman Empire agreed a station north of Thessaloniki to be the point of connecting the Greek with the European railways. However, upon Company’s insisting for the construction of the Greek route, the Ottoman government formally agreed for the connection to happen in Thessaloniki. However, the connection of

---

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ However, apart from the opposition of the Serbian, Russian, Austro-Hungarian governments the Sultan himself was also against the connection of Bulgaria with Ottoman Macedonia. The reasons for that were of strategic character and the research of the Ministry of Construction showed that the route for the Ottoman Empire was not lucrative, and that Bulgaria was the only one to gain from it. Hence, the prospects for the realisation of the Bulgarian wish from the very beginning were destined to failure. Attempts for the railway connecting of Bulgaria with Ottoman Macedonia also existed in 1908. The Bulgarian newspaper „Zornica” wrote: „the Bulgarian-Macedonian railway Kyustendil–Kumanovo is the most current issue for debate in our society because it has already been initiated by the Government...” – Ibid., 79.

⁴⁸ Ibid.

the Ottoman Macedonian with the Greek railway proved to be more complicated than what it appeared to be at the beginning.

In March 1900, the Greek government signed an agreement with the Ottoman government for the construction of the Piteous–Larisa–Ottoman border railway route. However, later the Sublime Porte refused to give Greece permission for the projected railway to pass via the Thessaloniki Bay but to pass via Elasona.⁴⁹

The Balkan Wars created a completely new situation in the Balkans and especially in Ottoman Macedonia. The Greek army conquered the part of Ottoman Macedonia where the Greek railway was supposed to be connected with the European railway network and there were no more obstacles for connection.

From everything that I have written about all the possible and realised projects for the railway connecting of Ottoman Macedonia to the European railway network the only thing remaining for a scientific elaboration is the year of 1908 when the desires and aspirations of the European Great Powers and Balkan states for their domination in the Balkans reappeared.

In January 1908, the Minister of Foreign Affairs of Austro-Hungary Baron Alois Aehrenthal stated that his government with the permission received from the Sultan would begin with the construction of the Uvac–Mitrovica railway route or the „Bosnian Railway”. This Austrian project was especially opposed by Serbia, which undertook broad diplomatic activity and propaganda in the country and abroad against the Austro-Hungarian project. In an article from January 1908 in the Belgrade newspaper „Trgovski glasnik” titled „Across the Sacred Serbian Graves to the Aegean” it was written that the Austrians with this project were trying to connect their „Bosnian Railway” with Mitrovica and consequently to Thessaloniki and the Aegean.⁵⁰ This decision by the Sultan caused great anxiety not only among the Serbians and the Albanians but also among the other Balkan peoples and the other European Great Powers.

---

⁴⁹ Ibid., 80.

⁵⁰ *Трговински гласник*, Београд, 17. јануар 1908. година; Музафер Бислими, „Проектот за изградба на балканската железница на Исмаил Кемал-бег Влора од 1908 година”, *ГИНИ*, бр. 1–2, Скопје 2004, 260.

As a response to this project, Russia through Serbia drafted a project for the „Adriatic Railway”. According to this counter-project, the new railway line was to be built from Nish, Prepolac, Prizren and would have gone as far as the Ottoman Albanian port of San Giovanni di Medua. This project of Russia was supported by France and Italy, who were against the Austrian penetration into the Balkans.⁵¹ Bulgaria on the other side posed the request for connecting their railway to the Ottoman one i.e. the construction of the Kumanovo–Kyustendil spur track.⁵²

The Serbian Government turned also to the British government for a support for its project. In the response of the Foreign Office to the Serbian government regarding their request, it was pointed out that Britain had a neutral position regarding both projects and that they would support neither of them.⁵³

However, these projects and counter-projects of the European Great Powers for the railway had also their political background. Austro-Hungary via the Uvac–Mitrovica railway wanted to be connected with the Thessaloniki port and to increase its influence in the Ottoman Empire, after no longer felt safe at the Adriatic Sea from the Italians. On the Other hand, Serbia assisted by Russia supported its project for getting a gateway out at the Adriatic Sea via Ottoman Kosovo and Ottoman Albania that would have provided it with a way out to an open sea. That would have meant increased economic influence and as a final goal annexing this part of the Ottoman Empire to Serbia. Bulgaria with its project had the same objective with Ottoman Macedonia i.e. with the railway connection to increase its influence both economic and political with a final goal of annexing Ottoman Macedonia.

Within the complex international constellation, there was an interesting draft project by the Albanian, Ismail Kemal Bey Vlore, who met with the British Minister of Foreign Affairs, Edward Grey in London in June 1908.

Ismail Kemal Bey Vlore proposed Minister E. Grey to connect the railways of the Balkans, an idea that was rather ahead of its time and

---

⁵¹ Владан Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937, 99–130.

⁵² М. Беслими, *Проектот*, 261.

⁵³ Државен архив на Република Македонија, Скопје (=ДАРМ), м.ф. 1275, Меморандум на Форин офис до српската влада, Лондон, 21. 2. 1908.

something that could be very interesting even today. Namely, he proposed construction of a railway line that could have started from the Port of Vlore on the Ionian coast in Ottoman Southern Albania. This port, according to its capacity and natural position was much better than the port proposed by Serbia, San Giovanni di Medua on the Adriatic Coast in Ottoman Northern Albania. The railway, starting from Vlore across the Muzekyeja Plateau and the Devol Valley then via Korcha would have been connected with Bitola. From there via Florina it would have been connected to Thessaloniki, and its other spur track via Prilep would have been connected with the existing Thessaloniki–Skopje route. From Skopje, this route would have continued towards Nish and from there towards Belgrade and in the Sofia–Istanbul direction. From Nish, one section would have continued along the Timok River valley up to Danube being connected to the Romanian railway and the Black Sea. He proposed the construction of the Kumanovo–Kystendil railway route connecting Skopje directly with Sofia and Istanbul.⁵⁴ With the construction of such a railway the Adriatic and the Ionian seas could have been connected with the Black Sea, the Aegean and the Mediterranean. At the end of its Memorandum, I. Kemal concluded: „This proposal simultaneously unites the interests of all the western powers and represents the best way of connecting the Balkans and the new and better routes with the Levant and the Middle and Far East as well as with the Suez Channel”.⁵⁵

Ismail Kemal’s project even today in the 21th century has not lost its relevancy since, because of the interests of the European politics, there is still no railway connection between most of the Balkan states, specifically the case of Republic of Bulgaria, Republic of Macedonia and Republic of Albania. His project is basically part of today’s Corridor 8 that is supposed to connect Republic of Bulgaria, Republic of Macedonia and Republic of Albania i.e. the Black and the Adriatic Seas.

Finally, we can conclude the following: the oppositions of the European capitalist states, which as they were approaching the 20th

---

⁵⁴ ДАРМ, мф. 1275, Меморандум на Исмаил Кемал-бег до англискиот министер за надворешни работи сер Едвард Греј, Лондон, (доверливо) 1. јуни 1908, 1–2, – М. Бислими, Проектот, 262.

⁵⁵ Ibid., 263.

century were becoming harsher, had to have an impact on the Ottoman Empire's territory, especially in the case of such a big project as the railway network. Namely, Britain as the most developed European capitalist and colonial power, was a determined opponent of the policy of its rivals Germany and Austro-Hungary to win the East over to its side (*Drang nach Osten*) and for that reason opposed the efforts for the construction and the connecting of the Ottoman railway with the Central Europe's railway network. This was opposed by Russia. These oppositions in a way influenced the time of the connection of the Ottoman railways with the European ones, but they did not prevent it.

Македонка Митрова

ЕВРОПСКА ДИПЛОМАТИЈА И ПРВЕ ЖЕЛЕЗНИЧКЕ ПРУГЕ У ОТОМАНСКОЈ МАКЕДОНИЈИ

Резиме

Супротности између европских капиталистичких земаља, које су постајале све израженије што се више ближио XX век, неизбежно су утицале и на Отоманско царство, посебно на тако велики пројекат какав је био изградња мреже железничких пруга. Наиме, Британија, будући најразвијенија европска капиталистичка и колонијална сила, била је љути противник политике коју су водили њени ривали, Немачка и Аустроугарска, у циљу ширења њиховог утицаја на исток (*Drang nach Osten*) – па се из тог разлога супротставила напорима изградње и повезивања отоманске мреже железничких пруга са мрежом централне Европе. Овоме се супротставила и Русија. Оваква сукобљавања су утицала на одлагање повезивања отоманске и европске мреже железничких пруга, али га нису спречила.

Повезивање мреже железничких пруга Отоманске Македоније са балканском и европском мрежом представља занимљив проблем стога што су се око њега сукобили различити пројекти великих европских сила. Ово је такође занимљиво посматрати и са другог аспекта, јер се поставља питање да ли су мреже железничких пруга Отоманске Македоније биле изведене искључиво у циљу модернизације, тј. прото-индустријализације отоманске економије, или је тада дошла до изражаја, заправо, политика зависности западно-европских и балканских националних економских стратегија.

Кључне речи: европска дипломатија, прве железничке пруге, Отоманска Македонија, барон Морис де Хирш, „босанска железничка пруга”, моравско-вардарска долина.

Александар РАСТОВИЋ

ЕВРОПСКА ИСКУСТВА У МОДЕРНИЗАЦИЈИ БЕОГРАДА
ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА

Апстракт: У раду су приказана искуства европских градова у модернизацију Београда односно регулисању комунално-инфраструктурних питања средином осамдесетих година XIX века. Снажан подстицај решавању ових горућих проблема, који су умногоме оптерећивали живот Београђана, дао је др Владан Ђорђевић, председник београдске општине који је за кратко време свог мандата пренео искуства неколико европских градова (Темисвар, Будимпешта, Беч, Париз, Лондон, Франкфурт, Данциг) у решавању питања у комуналној сфери и консултовао неке од најугледнијих стручњака у тим областима. Међутим, сујета градске управе и неспоразуми са представницима српске владе око регулисања питања трошарине, односно начина прибављања средстава за извођење комуналних радова, онемогућили су реализацију племенитих идеја Владана Ђорђевића.

Кључне речи: модернизација, комунално-инфраструктурна питања, урбанизација, европски градови, Владан Ђорђевић

У склопу модернизације српске државе, која је актуелизована након стицања независности 1878. године, неминовно се поставило и питање осавремењавања њене престонице. Предводник тог процеса постао је др Владан Ђорђевић, председник београдске општине 1884–1885. Иако је важио за особу конзервативних начела, његово упорно истрајавање у намери да Београд од провинцијалне турске вароши прерасте у европску метрополу, са свим савременим достигнућима тога времена, демантује стереотип о њему који је, по нашем мишљењу тенденциозно, ширен у јавности. Напротив, својим радом показао се као способан организатор односно искрени модернизатор и реформатор српске престонице. Сматра се утемељитељем савре-

мене комуналне политике у Београду.¹ Управо је он истицао и увиђао неуређеност Београда у овој сфери, односно истицао значај улоге Општине у решавању тако горућег проблема, поготово, ако се узме у обзир чињеница да су све суседне балканске престонице у то време биле лепше и уређеније.² Према томе његов циљ је био да Београд добије, између осталог, савремену канализациону мрежу, квалитетно калдрмисане путеве и регулисане улице, довољне количине здраве пијаће воде, хигијенски уређене школе, покривене пијаце, уређене паркове.³ Такође, планирао је нивелисање, односно просторно-урбанистичко регулисање града, постављање уличног осветљења, изградњу кејова, пристаништа и антрпота (складишта за увоз стране робе). Као лекар и хуманиста, сматрао је да његов прворазредни циљ треба да буде свеобухватно уређење града и подизање квалитета живота његових житеља. На тај начин, Београђани би, као и становници осталих европских престоница, могли да уживају у свим модерним благодетима европске цивилизације. А управо се комунално и инфраструктурно уређење градова сматрало битним обележјем савремених, односно модерних друштава друге половине XIX века. Иначе, процес убрзане урбанизације европских градова започео је половином XIX века и заснивао се на преуређењу старих градских квартова и проширењу градских језгара.⁴

Као образован човек широких видика убрзо по ступању на дужност управника града Ђорђевић је сагледао право стање у коме се налазио ондашњи Београд. Коначни биланс је био поражавајући: лоше осветљење, мањак здраве воде за пиће, хаос у просторном уређењу, недостатак канализационе мреже. Своје предлоге мера, како би се недостаци исправили и Београд постао савремена европска метропола, изнео је у извештајима, који су објављени у *Српским новинама*, и студији о стању у београдској општини, објављеној у другој књизи *Београдских општинских послова*. Иначе, већ након месец да-

---

¹ М. Јовановић Стојимировић, *Силуete старог Београда*, Београд 1971, 263.

² С. Недић, *Урбанистичко уређење Београда од 1886–1914*, Годишњак града Београда, књ. XXIII, Београд 1976, 177.

³ С. Рајић, *Владан Ђорђевић биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 70.

⁴ В. Максимовић, *Urbanizam u Srbiji. Osnovna ispitivanja i dokumentacija*, Београд 1938, 14.

на од преузимања дужности градоначелника, у обраћању представништву београдске општине изнео је резултате који су у том кратком року остварени на побољшавању комунално-санитарне слике престонице. Између осталог, регулисано је изношење ђубрета из приватних кућа, подигнут зид око Новог гробља, започети радови на регулисању, проширивању и нивелисању улица, поправљене школске зграде, донета одлука о подизању свињске кланице и посебних обора за ветеринарски преглед стоке пре клања.⁵

За отпочињање опсежних радова на уређењу београдске вароши било је неопходно да се уради прецизан план града са тачном нивелацијом, која би се ослањала на меридијан Београда са пресецима теренских слојева, односно генерални пројекат и детаљни планови са прецизним предрачунима и трошковима за изградњу канализације, осветљења, водовода, калдрмисање улица, према томе, за све оно што Београд до тада није имао.⁶ Кључно питање које је претходило изради пројеката, предрачуна и трошкова изградње било је да ли све те планове треба да ураде страни или домаћи стручњаци, односно да ли би при општини требало установити специјални технички биро који би о трошку града израдио све те спецификације. Владан Ђорђевић је, као и његов претходник Живко Карабиберовић, добијао различите понуде за уређење и израду урбанистичко-комуналних планова. Прво је 23. априла 1883. стигла понуда Стенифорда из Лондона који је предложио образовање посебног предузећа које би израдило комунално-инфраструктурне планове и обавило радове. Стенифорд је сматрао да у Београд треба да дођу стручњаци који би урадили план града са нивелацијом и сачинили предлог за снабдевање водом (за педесет хиљада људи, уз могућност да та цифра достигне сто двадесет хиљада). Поред регулисања акутних комуналних питања, енглески стручњаци били су спремни да ураде и пројекат за изградњу кејова на Сави и антрпота, као и градњу општинског здања. Уколико би Стенифордова фирма добила концесију за све поменуте послове, израда планова била би бесплатна; у супротном, за израду елабората тражили су 75.000 златних динара или 3.000

---

⁵ *Извештај представништву Београда од Др. В. Ђорђевића председника општине*, Београдски општински послови, књига прва, Београд 1884, 15–17.

⁶ Исто, 27.

фунти.⁷ Друга понуда стигла је 5. августа 1884. од стране др Августа Клајна, адвоката из Јене, који је посредовао у име својих клијената, тајног грађевинског саветника Хеноха из Готе и проф. др Хајнриха Хирцла из Плагвиц-Лајпцига. Хенох, као познати немачки стручњак у области вода, требало је да изради планове за регулисање водовода и канализације, а Хирцл пројект градског осветљења. За своје услуге Хенох је тражио између 12.000 и 15.000 марака.⁸ Понуда није прихваћена, будући да Карабиберовић није одговорио понуђачима, а Ђорђевић је након накнадно добијених информација о Хеноху сматрао да он није поуздан извођач.

Опрезан у отпочињању тог важног и сложеног посла Владан Ђорђевић је прво желео да чује мишљења најкомпетентнијих стручњака. Добро схватајући модернизацијске токове који су тих година запљуснули европске метрополе, обратио се неколицини познатих страних ауторитета у области комуналне политике. Између осталог писао је фон Винтеру, санитетском стручњаку и градоначелнику Данцига, др Маркусу из Франкфурта, затим витезу Вилхелму фон Флатиху из места Алт Аусе, угледном архитекти, Ђорђу Бајхелтому, инжењеру из Гринберга у Шлезији, и Филипу Виталију, инжењеру који је саградио пругу Београд – Ниш и који је учествовао у изградњи пруге Ниш – Врање. Занимљиво је да су они, већином, дали скоро истоветне савете. Пре свега, да не треба да жури са отпочињањем тако сложеног посла, пре него се лично увери у то како су најосетљивија комунална питања решена у другим европским градовима сличне величине. Такође, сматрали су да посао треба поверити искусним инжењерима, да није потребан посебан технички биро при београдској општини, као и да не треба давати концесије страним предузимачима, већ расписати општински зајам. На томе је посебно инсистирао фон Винтер (писмо упућено Ђорђевићу 5. септембра 1884), који се прославио по регулисању комунално-санитарних питања у Данцигу. Винтер је изнео позитивна искуства која је стекао приликом боравка у Енглеској, где су комунални проблеми веома добро решени. Слична размишљања изнео је и др Маркус (писмо од 11. септембра 1884), који је отишао и корак даље, износећи могући

---

⁷ Исто, 34–35.

⁸ Исто, 35–36.

редослед извођења радова. По њему је требало прво решити питање канализације, водовода и осветљења, а напослетку приступити калдрмисању улица. Предлагао је употребу светлећег гаса, а никако електрификацију.⁹

На Ђорђевића је посебан утисак оставио разговор са инжењером Филипом Виталијем који је три године боравио у Србији. Он лично није био заинтересован да учествује у пословима изградње, већ је желео само да изнесе своја размишљања на ту тему. Саветовао је расписивање јавног конкурса за израду плана са тачном нивелацијом, изградњу савског водовода, одакле би се вода пребацивала у резервоаре на Топчидерском брду. За калдрмисање улица предлагао је сталачки гранит, а за осветљење светлећи гас. Укупни трошкови износили би 11.700.000 динара.¹⁰

Ђорђевић је затражио мишљење и домаћег општинског инжењера Станислава Кучевског који је саставио посебан мемоар о нивелацији града, пројекте и предрачуна за извршавање комуналних послова. Кучевски је предложио и образовање техничког бироа, кога би чинили главни инжењер, два стручњака за нивелисање, шест помоћника и десет радника. За шестомесечно функционисање овог бироа, београдска општина би требало да издвоји 39.000 динара. Станислав Кучевски је сматрао да постојећи и новоотворени извори пијаће воде не би подмирили све веће потребе Београђана за хигијенски исправном водом (укупне потребе су већ тада износиле шест хиљада кубних метара), већ да би додатне количине требало прибавити водом која би се црпела из Саве. Што се тиче регулисања канализације по њему би решење било изградња два велика канала који би отпадне воде одводили испод града, односно у Дунав, и то, што ниже од саме вароши. Питање градског осветљења није разматрао у студији, а у погледу калдрмисања улица предлагао је да се улице поделе у три категорије.¹¹ По његовом прорачуну укупни трошкови за

---

⁹ Исто, 40–41.

¹⁰ За канализацију би се утрошило милион динара, за осветљење 1.200.000 динара, за водовод два и по милиона и за калдрмисање улица седам милиона динара. Исто, 43–44.

¹¹ У првој би се налазиле улице које је требало поплочати гранитним коцкама, другу категорију би чиниле улице покривене топчидерским каменом, а за калдрмисање треће категорије користио би се макадам.

изградњу нове комуналне мреже престонице износили би 12.800.000 динара.¹² Занимљиво је да су се рачунице Виталија и Кучевског скоро поклопиле.

Предуслов за реализовање тог амбициозног плана представљало је и доношење Закона о варошкој трошарини у Београду (усвојен 13. јуна 1884), односно решавање финансирања комуналног уређења града. Иначе, закон о трошарини се састојао од девет чланова и давао је овлашћење краљевској влади да у договору са београдском општином преузме изградњу канализације, водовода, калдрмисање улица и осветљење, као и све друге радове који су неопходни за здравље Београђана. Једна од најважнијих одредби овог закона односила се на увођење варошке трошарине (члан 4), која је подразумевала опорезивање одређених артикала широке потрошње приликом њиховог уношења у престоницу. Новац добијен на тај начин би се користио за финансирање радова. Такође, влада се обавезивала да извршење тих радова повери једном предузимачу или друштву под условима који су прописани Законом за јавне грађевине. Из дописа Стојана Новаковића, тадашњег министра унутрашњих дела, од 11. октобра 1884. сазнајемо да је у складу са одредбама Закона о трошарини, влада одлучила да најважнија питања у вези са комуналним пословима у престоници, као и све претходне неопходне послове око израде потребних докумената (планови, пројекти, прорачун) уступи њеној општини. Такође, београдска општина је добила право да изврши избор лица којима ће поверити израду пројеката, као и да одабере предузећа која ће обављати комуналне радове.

Ђорђевић је прорачунао да ће годишњи приходи од трошарине износити милион динара, то јест да ће сваки грађанин бити оптерећен са по седам пара дневно или 25 динара годишње, што је по њему била мала цена за добитак који ће уследити. Тиме би се квалитет водовода, расвете и саобраћаја побољшао за 10 до 15 пута, а за толико смањиле би се болести и умирање. Иначе, дотадашња издва-

---

¹² Укупни трошкови по обрачунању инжењера Кучевског износили су: за водовод 1.990.000 динара, за канализацију шест милиона динара, за поплочавање улица 2.990.412 динара. Исто, 57.

јања Београђана за најважније комуналне ствари била су огромна, резултати мршави, а квалитет њиховог живота катастрофално рђав.¹³

Строг, али уједно бескомпромисно поштен и имун на различите облике махинација и корупције, Ђорђевић је одбио неколико примамљивих провизионих понуда за добијање права на израду нивелационих планова, односно регулисање комуналних питања. Августа 1884. одбацио је предлог угледног железничког инжењера Голденберга за израду плана о нивелацији Београда, који му је давао провизију од десет до петнаест процената, уколико добије посао.¹⁴ Такође, није прихватио понуду Х. Оренштајна, представника беоцинске фабрике цемента Редлих–Молоко–Оренштајн, коју је упутио преко свог пријатеља инжењера Алексића. Пословодство фабрике је било спремно да сагради нови градски водовод, канализацију и осветљење гасом, а заузврат је тражило да им општина плати све трошкове израде грађевинских планова. Занимљиво је образложење елабората за израду канализације и водовода које је изнео Оренштајн, а у коме се препоручивала употреба бетона од цемента, уместо цигли, за израду канала и водоводне мреже као квалитетнијег и здравијег материјала.¹⁵

Прекретница у процесу модернизације Београда, односно подстицај за приступање том важном чину у његовој европеизацији и осавремењавању наступила је 17. октобра 1884. на седници одбора београдске општине, када је донета одлука о започињању најопсежнијих комуналних радова у историји града. Одбор је на истој седници, а на Ђорђевићев предлог (уважио је мишљења фон Винтера и др Маркуса), одлучио да трочлана делегација састављена од стручних лица посети најважније европске градове, како би проучила остваривање трошарине, односно функционисање тамошњих кому-

---

¹³ Ђорђевић је математички прецизно израчунао колики су били трошкови његових суграђана у комуналној сфери. Тако су, на пример, годишње плаћали 135.000 динара за коришћење непречишћене савске воде, 788.000 за осветљење, 200.000 за одржавање само једне петине градске канализације. У периоду од 1859. до 1885. утрошено је чак 753.430 динара за одржавање калдрме, улица и путева. Према томе, грађани су годишње плаћали за основне комуналије 1.293.000 динара. Исто, 83.

¹⁴ А. Растовић, *Тридесет осма глава књиге Владана Ђорђевића, Председник општине београдске*, Мешовита грађа (Miscellanea), књ. XXIV, 2005, Београд 2005, 233.

¹⁵ Исто, 231–233.

нално-саобраћајно-урбанистичких система и инфраструктуре. Такође, чланови комисије су били обавезани да забележе сва позитивна решења, односно искуства тих градова, како би се она ефикасно применила у регулисању истих питања у Београду.¹⁶ Предлози су прихваћени са 29 гласова за и само три гласа против. У комисију су, поред Ђорђевића, ушли и чланови одбора београдске општине: Јово Крсмановић¹⁷ и Јован Јованче Антула.¹⁸ Карактеристично је мишљење које је на седници о овом питању изнео одборник Јован Авакумовић, који је истакао да се доношењем ове одлуке од старог Београда који је био азијска варош под Турцима ствара један угледан европски град.¹⁹

Полазећи од приспелих понуда, Ђорђевић је на истој седници упознао одборнике са коначном листом пријављених понуђача за израду пројеката и предрачуна за обављање комуналних радова. Своје предлоге и услове упутили су Стенифорд из Лондона, Хенох из Гете, Бајхелтом из Гринберга, Јохан Хајзер из Дрешерове гасне фабрике из Беча. Више пута спомињани и хваљени Александар Ерд је своју понуду послао 9. октобра и она је укључивала припрему пројеката за градњу водовода, канализације и осветљења, али не и израду варошког плана и елаборат о калдрмисању града. Његов хо-

---

¹⁶ Протокол вандредног састанка одбора општине београдске од 17. октобра 1884, по стенографским белешкама, *Београдски општински послови*, књига друга, Београд 1885, 112–113.

¹⁷ Јово Крсмановић је рођен 1830. у Доњој Тузли, у Босни. Од ране младости заједно са своја три брата радио је у очевој трговачкој радњи, која је стекла угледну репутацију и велико богатство. После очеве смрти, са браћом се преселио у Београд, где отвара сушару за шљиве, и извози жито и со. У време српско-турских ратова 1876–78. је био командир београдског гарнизона. На оснивачкој скупштини Народне банке 1884. изабран је за члана Управног одбора и првог вицегувернера Народне банке. Умро је у Врњачкој бањи 1897.

¹⁸ Јован Јованче Антула је рођен 1854. у Београду, где је завршио српску и грчку основну школу. Реалну гимназију је похађао у Панчеву, а две године се школовао у Паризу. Антуле су биле угледна трговачка цинцарска породица, пореклом из Клисуре у Македонији. Рано је ступио у јавни живот. Говорио је грчки, немачки и француски језик. Учествовао је у оснивању Народне банке, и био члан њеног Управног одбора. Био је успешан трговац кожом. Умро је 1890.

¹⁹ Протокол вандредног састанка одбора општине београдске од 17. октобра 1884, по стенографским белешкама, *Београдски општински послови*, књига друга, Београд 1885, 21.

норар је износио 30.000 динара. Коначну одлуку о избору извођача радова одбор је такође препустио трочланој комисији.²⁰

О посети комисије одбора београдске општине европским престоницама крајем 1884. године, постоји огромна документација, а пре свега исцрпно писмо и извештај које су Ђорђевић и чланови Комисије поднели, на седници одбора општине Београд 29. јануара 1885,²¹ као и рукопис четврте Ђорђевићеве књиге *Успомене. Културне скице из друге половине XIX века. У грађанском санитету*. Своје утиске са путовања изнео је у XXXVIII глави ове књиге коју је насловио *Председник општине београдске или Не наведи нас ва искушеније*.²²

Основни циљ посете је био да се проучи функционисање одређених општинских установа у страним земљама, и да се на основу извештаја одбору београдске општине припреме мере, како би Београд постао модеран европски град,²³ што је било у складу са програмом који је др Владан Ђорђевић, као председник општине, себи поставио као задатак у комуналној сфери.²⁴ Београд је у то време био варош у којој је живело 35.483 становника и суочавао се са многобројним проблемима, посебно оним комуналне природе, као и са бесправном, односно дивљом градњом.²⁵ Ђорђевић је у више наврата у опширним извештајима који су објављени у *Српским новинама* и књизи *Београдски општински послови* за 1884. годину, писао о лошем стању у коме се налази градска расвета, недовољној количини

---

²⁰ Исто, 169.

²¹ Извештај и писмо су веома опширни, садрже 289 страница и штампани су у другој књизи *Београдских општинских послова*. Ова књига је једна од четири у којима је др Владан Ђорђевић детаљно описао свој рад на реорганизацији општинске администрације, као и активности на увођењу трошарине, нивелацији и регулацији улица, осветљењу, канализацији, увођењу градског водовода, и слично. Прва књига је штампана 1884. а остале три током 1885. године, и садрже више од 1.572 странице текста. В. Ђорђевић, *Београдски општински послови*, књига друга, Београд 1885, 170–459.

²² Ова глава садржи 34 странице текста, а оригинални рукопис књиге се чува у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду. В. Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из друге половине XIX века. У грађанском санитету*, РОМС, М. 14045.

²³ А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1878–1889*, Београд 2000, 99.

²⁴ В. Суботић, *Доктор Владан Ђорђевић*, Београд 1910, 101–102.

²⁵ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд 2008, 27.

питке воде, нездравој канализацији, лошим путевима и лоше калдрисаним улицама у граду.

Тако је, на пример, у тексту *Извештај представништву Београда о комуналним трошковима Београђана*, који је објављен у Српским новинама 21. септембра 1884, указао на велике проблеме својих суграђана у тој области. Иако је велики број њих имао своје бунаре, ретко ко је имао квалитетну воду. Међутим, годишње су становници Београда плаћали за куповину воде 120.000 динара. Ако се, при томе, дода још и 15.000 динара, колико се издвајало за одржавање водовода и чесми, добијала се цифра од 135.000 динара плаћених само за воду. И поред високе цене, осећао се мањак воде, које је било једва за прање одеће, а ретко која кућа је могла да себи приушти да макар једном недељно окупа децу.²⁶

Град је имао проблеме и у погледу осветљења. Годишњи трошкови одржавања светла су били такође велики, већи од 788.000 динара, а улице су и поред тога биле недовољно осветљене. Када се свему томе додају и трошкови одржавања канализације од 200.000 динара, добије се бројка од 1.223.000 динара, што је по Ђорђевићу огромно издвајање које није праћено и одговарајућим квалитетом комуналних услуга. Закључак је био да Београд нема никакву канализацију, не подмирује се ни петнаести део потреба за водом, нема ни квалитетну калдрму и има само десети део осветљења.²⁷ Занимљиво је напоменути да је у *Српским новинама* од 21. октобра 1884. у тексту о потреби уређења градске канализације наведен позитиван пример града Манчестера, где је после поправки у канализационом систему смртност становништва смањена са 33.000 на 27.000.²⁸

Чланови Комисије су пре поласка на пут добили конкретна задужења. Ђорђевић је требало да проучи решења у комуналној сфери, а Антула и Крсмановић да воде рачуна о трговачкој и привредној страни тог питања.²⁹ Посета Лондону и другим енглеским градовима, првобитно није била планирана. Пресудну улогу у одлуци да

---

²⁶ В. Ђорђевић, *Извештај представништву Београда од др Владана Ђорђевића председника општине*, Српске новине, петак, 21. септембар 1884, бр. 207, 1136.

²⁷ Исто, 1137.

²⁸ *Београд и Закон о варошкој трошарини у Београду*, Српске новине, недеља 21. октобар 1884, бр. 233, 1281.

²⁹ В. Ђорђевић, нав. дело, 889.

се посете Лондон и други енглески градови, имао је Чеда Мијатовић, српски посланик у Лондону.³⁰ У писму од 9. новембра, упућеном Милутину Гарашанину, председнику владе, Мијатовић је изнео разлоге због којих би требало обићи и Велику Британију. „Пре свега нигде на свету није толико учињено за водоводе, канале, осветљење, улице као у Лондону. Ти су послови до таквог савршенства овде доведени да је ова огромна варош од својих четири милиона становника једна од најздравијих вароши у цивилизованом свету. Поред свих неповољних климатских околности Лондона, морталитет износи 19 на 1.000 људи, док се у другим престоницама он креће и до 36 од 1.000 људи. Ако дакле комисија општине београдске хоће да види највеће савршенство у водоводима, канализацији, осветљењу и постави улица, треба да дође у Лондон“.³¹ Поред Лондона препоручивао је и обилазак неколико градова у његовој близини, који су приближно исте величине као и Београд. Они су били пример модерног уређења у областима јавног здравља, удобности и улепшавања, а сви су они (Фолкстон, Хестингс, Истборн, Брајтон) извршили реформу у санитарној области. Ипак, један разлог за посету сматрао је посебно важним. „Са неких страна се радило и ради се да се Енглеска учини сасвим индиферентна према Србији, представкама енглеском јавном мњењу да наш политички и културни хоризонт не допире даље од Беча. Ја се бојим да се обилажење Лондона од стране комисије српске престонице не узме овде као један доказ овог скученог погледа и нашег индиферентизма према Енглеској што би имало велике морално-политичке штете“.³²

Комисија је на пут кренула 11. новембра 1884. Прво место које су обишли је био Темишвар, где су се упознали са функционисањем градске расвете. То је тада био једини град у Европи који је имао електрично осветљење. Затим су 13. новембра стигли у Будимпешту, где су се упознали са свим детаљима око решења система водовода и канализације. Чланове Комисије је примио градоначелник Рат, Куна Ђул, општински саветник за водоводе, Вајн Јанош, директор градског водовода, Емерик Шулер, управник антр-

---

³⁰ А. Растовић, *Посета комисије београдске општине Лондону 1884. године*, Историјски часопис XLV–XLVI (1989–1999), Београд 2000, 184.

³¹ АС, МИДС, ПО, 1884, Ф-І, Д-III, Пов. бр. 866, Мијатовић – Гарашанину, 28. X 1884.

³² Исто.

пота. Следећа станица је био Беч, где су видели функционисање канализационог система. И тамо су срдечно примљени од градоначелника Ула и Франца Бергера, грађевинског директора. У Бечу је Владан Ђорђевић примио писмо од Стојана Новаковића у коме је предлагана посета Лондону и другим енглеским градовима. Пре Лондона, чланови комисије посетили су још и Минхен и Париз, где су видели изградњу модерне канализације по тзв. пловном систему, проучили прикупљање општинске трошарине и срели се са угледним представницима политичког, културног и јавног живота, као што су доктор Алојзије Ерхарт и чувени професор медицине Цимзен. Иначе, у Минхену је делегацију примио градоначелник др Алојиз Ерхард, а у Паризу су се сусрели са Буеом, председником општинског одбора града, Лујом Бигом, главним директором париске трошарине, Дираном Клеом, главним инжењером за каналске воде и Алфаном, директором јавних грађевина.

Из Париза су 17. децембра отпутовали у Лондон. Први дан посете, 18. децембар, чланови делегације су провели у разгледању града и водовода. Истог дана посетили су и градић Истборн, где су се срели са инжењером Џорџом Валисом, кметом Истборна и целим општинским одбором.³³ Очаран оним што је видео, Ђорђевић је записао да је „Истборн једна од најлепших вароши које је видео у животу“.³⁴ Заслуга за модерно уређење овог града, кога назива Хигијенополис – Варош здравља, припадала је лично кмету града Џорџу Валису, јер у њему годишње није умирало више од 13 на 1.000 становника, док се у другим градовима Европе смртност кретала од 30–40 на 1.000 становника.³⁵ Валису је припадала и заслуга за изградњу савремених хигијенских и санитарних установа.

Петак, 19. децембар, протекао је у разгледању лондонске канализације и посети лордмеру Сер Џорџу Свену Нотеџу. Последњег дана обишли су Брајтон у коме је живело више од 100.000 становника. Поред пријема код лордмера Ривса, одборника и општинских

---

³³ В. Ђорђевић, *Извештај комисије за проучавање извесних општинских установа у страним земљама* (Поднесен у седници одбора општине београдске од 29. јануара 1885. г.), Београдски општински послови, књига друга, Београд 1885, 187–188.

³⁴ Исто, 189.

³⁵ Исто, 186.

чиновника града, и члана парламента Мариота, гости су имали прилику да виде како функционише водовод.³⁶ Делегација је после вишедневне посете напустила Лондон 21. децембра, и до краја мисије обишла Брисел, Франкфурт, Берлин и Данцинг. И у овим градовима примљени су на највишем нивоу.³⁷ Након једноипомесечног боравка у европским престоницама, делегација се у Београд вратила 24. децембра 1884.³⁸

Резултати посете европским градовима били су вишеструки. На лицу места су могли да се увере како функционише водовод, канализација, расвета, калдрмисање улица, прикупљање трошарине. Вредност резултата посете најбоље потврђује писмо које је Мијатовић упутио Гарашанину 26. децембра 1884, у коме се истиче да је изазвала велики и позитиван одјек у британској јавности и штампи: „Без икаквог претиривања, могу казати да је похода београдских комесара дала повода да се разгреју старе и створе нове симпатије за Србију“.³⁹

Владан Ђорђевић и чланови делегације су 26. јануара 1885. послали одбору Општине београдске, опширан извештај о свему ономе што су видели у европским градовима и изнели детаљне предлоге мера које је општина требало да спроведе, како би се Београд у комуналној сфери уредио као модерна европска престоница. Тај исцрпан извештај са предлогом решења написан на 289 страница, прочитан је и у потпуности усвојен на седници одбора београдске општине 29. јануара 1885. Према мишљењу чланова комисије, најважнији резултат њиховог путовања било је то да су у „Европи и градо-

---

³⁶ А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1878-1889*, Београд 2000, 105.

³⁷ У Бриселу су разговарали са градоначелником Билсом, и секретаром општине Лавалом, Двелихамверсом, генералним инспектором државних грађевина, Ван Мијерлом, главним општинским инжењером, Хиполитом Артсом, директором фабрике гаса. У Франкфурту су се срели са градоначелником Микелом, Линдијем, главним градским инжењером, доктором Фарентрапом, једним од најбољих стручњака у области хигијене. У Берлину их је примио градоначелник Фон Форкенбек, Карл Пуфке, управник водовода, док су се у Данцигу срели са Ернстом Кунатом, директором фабрике гаса.

³⁸ *Новине београдске општине*, 1. јануар 1885, бр. 1, год. IV, 3.

³⁹ АС, МИДС, ПО, 1884, Ф-1, Д-III, Пов. бр. 546, Мијатовић – Гарашанину, 14/26 XII 1884.

вима које су посетили наишли на најсрдачније симпатије за Србију и династију Обреновић, и најпријатељскије жеље за напредак земље⁴⁰.

У извештају су размотрена европска искуства у убирању прихода од трошарине. Овај вид пореза прикупљао се у Аустроугарској, Алзасу и Лотарингији, и свим градовима Француске. Питање трошарине је најлошије решено у Темишвару, док је у Будимпешти наплаћују државни и општински чиновници. Ова врста намета обухватала је, између осталог, живину и алкохол, при чему се 75 одсто прихода сливало у државну касу, а остатак је припадао граду. Трошарином су нарочито оптерећене Бечлије, иако само пет одсто остаје граду. Трошарина је обухватала шећер, ракију, пиво, станове, куће, дућане, грејање, осветљење. Иначе, питање трошарине је најбоље решено у Француској и покрајинама Алзас и Лорена. Чланови комисије су предлагали 12 пунктова у граду, где би се трошарина наплаћивала, а о њеном извршењу бринули би се трошарински чиновници. Артикли који би подлегали овој врсти опорезивања били би подељени у пет група и обухватали би широки спектар производа од пића и течности, преко хране и горива, до грађевинског материјала.

У погледу израде генералног плана у извештају се истицало да су нацрт плана израдили домаћи стручњаци, односно службеници министарства грађевина, инжењери Бетге и Ронст, који су сматрали да снимање улица и јавних грађевина има за циљ израду градског катастра и регулисање основних комуналних питања.⁴¹ Нацрт плана је затим достављен на оцену угледним европским стручњацима, између осталог Шандору Халачију из Пеште, Бергеру, Фелкнеру и Груберу из Беча, Линдлију из Франкфурта. Занимљиво је да су сви они, са изузетком ситнијих примедби и предлога, овај нацрт оценили као одличан.⁴²

Иначе, први урбанистички план Београда израдио је још 1867. Емилијан Јосимовић, професор Лицеја и Велике школе и његов предлог је узет за основу пројекта Закона о регулисању вароши Београда исте године. Нажалост, он никада у тој форми није постао За-

---

⁴⁰ *Новине београдске општине*, 10. фебруар 1885, бр. 7, год. IV, 26–27.

⁴¹ В. Ђорђевић, *Извештај комисије за проучавање извесних општинских установа у страним земљама*, 347.

⁴² Исто, 359.

кон.⁴³ Регулисање града ипак је покренуто 10. априла 1880, када је општински одбор одлучио „да се означи и обележи простор који се има сматрати као варош и у коме ће простору становници имати право на калдрму, осветљење итд“. Међутим, до 1885. по том питању није много урађено.⁴⁴ На крају овог дела извештаја комисија је предлагала да се израда плана града и нивелисање повере предузимачу Халачију из Будумпеште, ако пристане на суму од 65-75.000 динара. У противном, посао би се поверио инжењерима Бетгеу и Ронсу, према нацрту који су већ израдили.⁴⁵

Питање осветљења је нарочито окупирано пажњу чланова делегације. Према сазнањима до које су дошли, електрично осветљење се у европских градовима које су обишли и даље сматрало врло скупим експериментом. Зато су предлагали да се Београд осветли светлећим гасом, а да се пројекат расвете повери Хиполиту Артсу, директору гасне фабрике у Бриселу, и Александру Ерду из Берлина. Коначно, општина би изабрала бољи пројекат.⁴⁶

Искуство европских градова у снабдевању здравом пијаћом водом привукло је такође пажњу чланова комисије. Тако су, на пример, могли да се увере да Франкфурт и Минхен употребљавају изворску воду, Беч, изворску и подземну воду, Будимпешта пречишћену речну, а Лондон пречишћену речну воду помешану са подземном. У погледу изградње водовода комисија је предлагала да се приступи тражењу изворске воде. Уколико се у пречнику од 20 до 30 километара око Београда не би нашло довољно квалитетне изворске воде капацитета сто литара дневно по становнику, приступило би се тражењу подземних вода у околини града. У случају да и ово решење не задовољи потребе, израдио би се пројекат мешовитог система који би подразумевао комбиновање изворске са подземним водама, при чему би се постојећи извори пијаће воде задржали, а вода за остале видове потрошње пумпала посебним машинама из Саве

---

⁴³ Б. Максимовић, *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830–1941*, Београд 1983, 14.

⁴⁴ Б. М. Пајевић, *Регулација Београда 1867–1923 год*, Београд 1923, 29.

⁴⁵ В. Ђорђевић, *Извештај комисије за проучавање извесних општинских установа у страним земљама*, 382–383.

⁴⁶ Исто, 391.

путем дренаже.⁴⁷ Комисија је предложила да се пројекат о изградњи водовода повери Едварду Истону из Брајтона и Александру Ерду из Берлина. Планирани трошкови за изградњу по предрачуна чланова Комисије, износили би два милиона динара, а систем је требало да буде завршен и пуштен у употребу до краја 1888.⁴⁸

Чланови комисије су нарочито били одушевљени како је питање канализације било решено у Минхену, где се градила најмодернија канализација у Европи, по систему „све у канал“ (све отпадне воде сливају се у канал, који води у реку изван града).⁴⁹ С друге стране, Беч и Будимпешта су имали застарелу канализацију, а Париз недовршену. Предлог комисије је био да се израде три пројекта и предрачуна. Предложени су Ван Мијерл, главни инжењер Брисела, Александар Ерд и Александар Понцен, представник Варинговог система у Паризу. Потом би се формирало тело, састављано од подносилаца пројекта, пет страних и три домаћа стручњака и председника Општине београдске. То тело би размотрило сва три пројекта и дало последњу реч о најбољем решењу. Предложени трошкови изградње београдске канализације износили би три милиона динара, а рок завршетка радова био је предвиђен за крај 1888.

За решавање проблема калдрмисања и уређења градских улица, предложено је формирање посебне комисије која би проучила све градске улице и класификовала их по важности у саобраћају, како би се израдио стални план за њихово калдрмисање и уређење у току следећих десет до петнаест година. Планирано је и утростручивање радне снаге која би се користила за тесање камена у топчидерском каменолому, а који би служио за попличавање београдских улица. Према томе, укупни трошкови комуналног уређења Београда износили би седам милиона динара, а целокупан посао је требало да буде завршен у року од две године. Радове је требало започети 1886, а завршити до краја 1888. године (канализација и водовод), с тим

---

⁴⁷ Исто, 406–407.

⁴⁸ Извештај садржи и упоредне цене израде водоводне мреже у неколико градова које је комисија посетила. Тако је, на пример, изградња водовода у Будимпешти коштала 5.200.000 фиринти, Минхену 6.000.000 марака, а данциншки водовод је коштао само 1.622.058 марака. Исто, 400–404.

⁴⁹ Исто, 410–411.

што би град већ 1886. добио светлећи гас.⁵⁰ Неки планови су заиста и завршени током 1886. Тако је на пример Калман Халачи израдио типографске планове, а његов план је послужио као основа за израду програма нивелације градских улица, који је такође завршен 1886.⁵¹

Предлози комисије усвојени су на две седнице одбора београдске општине. На седници од 24. фебруара 1885. је прихваћено да се израда плана и нивелације вароши повери предузимачу Шандору Халачију за цену од 86.000 динара, а пројект гасног осветљења Хиполиту Артсу и Александру Ерду.⁵² На наредној седници 26. фебруара, усвојен је предлог да се израда водовода повери Едварду Истону и Александру Ерду, а план о калдрмисању улица и изградњи канализационе мреже Мијерлу, Ерду и Понцену.⁵³

Током марта и априла 1885. руководство београдске општине добило је сагласност предложених извођача о изради пројеката и планова комуналног уређења. Једина измена односила се на израду генералног плана и нивелације, с обзиром на то да је предложени Шандор Халачи у међувремену умро, а уместо њега посао је преузео његов брат Калман.⁵⁴ На иницијативу Владана Ђорђевића, израђен је Нацрт Закона о општини главне и престоне вароши Београда, и утврђена тарифа за трошарину, а одбор београдске општине 26. маја 1885. усвојио је одлуку о устројству варошке трошарине. Трошарина је требало да се убире од 67 производа, разврстаних у пет група.⁵⁵ После два дана, општина је упутила захтев влади да донесе указ о ступању на снагу Закона о градској трошарини, што није учињено.

---

⁵⁰ Стенографски протоколи седница одбора општинског од 17, 24, и 26. фебруара 1885, *Београдски општински послови*, књига трећа, Београд 1885, 24–25.

⁵¹ С. Недић, *Урбанистичко уређење Београда*, 182.

⁵² *Радња општинског одбора. Протокол вандредног састава општине београдске од 24. фебруара 1885*, Новине београдске општине, 17, 24, 31. март 1885, бр. 11, 12, 13, год. IV, 41–43, 45–46, 49.

⁵³ *Протокол вандредног састава општине београдске од 26. фебруара 1885*, Новине београдске општине, 31. март, 4, 14, април 1885, бр. 13, 14, 15, год. IV, 49–50, 52–53, 55–60.

⁵⁴ *Новине београдске општине*, 7. јул 1885, бр. 27, год. IV, 110.

⁵⁵ Акт општине од 28. маја 1885, број 6860, којим је молила кр. владу за указ о ступању на снагу закона о варошкој трошарини у Београду, *Београдски општински послови*, књига четврта, Београд 1885, 4.

Нажалост, сукоби између представника органа управе града Београда и Општине, који су имали подршку Димитрија Маринковића, тадашњег министра унутрашњих дела, и Милутина Гарашанина, председника владе, као и личне сујете и љубомора чланова управе вароши, умногоме су утицали да предложени закон и тарифа за трошарину не заживе, чиме су обустављени сви започети радови.⁵⁶ Тиме је насилно прекинут почетак остваривања племенитог пројекта о савременом уређењу београдске вароши, а његова реализација одложена за неколико година. Епилог сукоба председника општине и управе града Београда завршио се оставком Ђорђевића 8. августа 1885, што је краљевска влада одмах прихватила, а он је дужност предао 12. августа новом првом заступнику београдске општине Михаилу Крстићу-Петровићу.⁵⁷

Пре него што се повукао са места првог човека Београда, Ђорђевић је 1. августа поднео опширан извештај о резултатима рада, из кога можемо сазнати да је извршено калдрмисање више од сто хиљада квадратних метара београдских улица, засађено 1.300 стабала дрвећа, побољшано осветљење и број фењера повећан са 366 на 411, што је са кафанских фењерима износило 696 фењера. Захваљујући његовој необичној упорности, извршено је и озелењавање великих површина у граду, а управо је он био и један од предлагача изградње модерне и хигијенски уређене пијаце на Цветном тргу. Модернизација европских градова неминовно је обухватала и уређење постојећих и градњу нових гробаља. Наиме, 1886. утемељено је Ново гробље. Велики допринос његовом отварању и уређењу дао је Владан Ђорђевић. Занимљиво је да су Београђани то гробље популарно називали Владановац.⁵⁸

Идеја др Владана Ђорђевића да се обиђу европски градови, проуче њихова искуства у функционисању у областима комуналне и урбанистичке политике, као и да се та искуства пренесу у уређење Београда, има запажено место у историји српских градова и друштва

---

⁵⁶ *Новине београдске општине*, 29. септембар, 6. октобар 1885, бр. 41, 42, год. IV, 157–158, 161–163.

⁵⁷ В. Суботић, нав. дело, 102–103; *Новине београдске општине*, 18. август 1885, бр. 34, год. IV, 139.

⁵⁸ Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд 1999, 10–11.

у целини. Био је то допринос ширем програму модернизације српске престонице, али и државе у целини, односно отварању Србије према новим и по њу врло корисним друштвено-културним утицајима из Европе.⁵⁹ Нажалост, неспремност владе да озакони предложени нацрт варошке трошарине показује да у то време још увек није било довољно воље да се комунално питање системски реши, већ да је то био визионарски подухват појединаца, у конкретном случају Владана Ђорђевића.

---

⁵⁹ А. Растовић, *Велика Британија и Србија*, 107.

Aleksandar Rastović

EUROPEAN EXPERIENCE APPLIED TO MODERNIZATION
OF BELGRADE IN 1880'S

Summary

Modernization and urbanization processes that were spreading with particular force during the mid- 19th century, unavoidably hit Serbia as well. This was especially observable after the achievement of independence, during 1980's. The pillars of this europeization tendency were to be found among the respectful figures who well understood the necessity of modernizing the Serbian state and its population on the whole. The most prominent representative of this current was doctor Vladan Đorđević, often contested for his conservative views; nevertheless, it was he who mainly contributed, through his authority and energy, to transformation of Belgrade from a Turkish town into the modern European one – that could offer a comfortable and healthy life to its citizens, alike the one other Balkan capitals and cities surrounding Serbia had. By stepping into the office of the Belgrade Community's leader, Đorđević announced his rather ambitious plan aiming at modernization and urbanization of Belgrade, that meant execution of the most ample works, never undertaken before, in the communal and infrastructural domain. That project was focused upon construction of the modern water supply and sewage system and roads, introduction of the illuminating gas system, which would allow the citizens of Belgrade to lead a far more comfortable life than the one they used to before. The only condition that needed to be met before accomplishing these works was the execution of Belgrade urbanistic plan, i.e., of all the necessary leveling works. Đorđević relied upon the experience most prominent European cities had upon this issue, and on his initiative, the three member delegation was sent at the end of 1884, in order to discover how cities like Timisoara, Budapest, Vienna, Paris, Frankfort, Strasbourg, London, Danzig, and Munich resolved their communal problems. Their experience had the decisive importance and, once the delegation returned, the contracts with some of the most prominent

European experts in the area of the communal policy got signed, which have thus become the pillars of the communal and urbanistic town organization. Nevertheless, disputes with the government representatives and Belgrade administration concerning the introduction of the excise tax, that was supposed to represent the basis for acquisition of the money needed for construction works, led to Đorđević's resignation and a cessation of the works that have already begun. The entire work focused upon modernizing Belgrade was postponed for a few years. However, the European experience as well as the plan of Vladan Đorđević, who performed duty of a mayor only for a year, have set the basis for the process of the communal and urban modernization of Belgrade, that eventually occurred in 1892.

Key words: modernization, public and infrastructure issues, urbanization, European towns, Vladan Đorđević

Вера ГОШЕВА

ИЗГРАДЊА ВОДОВОДА У ТЕТОВУ
(ОКО 1925. ДО 1931)

Апстракт: Здравствени и економски развој градова у вардарском делу Македоније у периоду између два светска рата зависио је, између осталог, и од снабдевања становништва здравом водом. Изградња модерног водовода у Тетову започела је у пролеће 1924. године, а завршила је касне јесени 1931. године. Дуго време које је било потребно за завршетак грађевинских радова на изградњи водовода указује на то да тај поступак није био једноставан. За успешно заокруживање процеса изградње водовода било је неопходно постојање добро уређеног генералног плана за израду, који ће у потпуности одговарати стварном стању на терену, и довољно материјалних средстава за изградњу.

Кључне речи: инфраструктура, изградња, главни пројекат, водовод, Тетово, Вардарска Македонија, међуратни период

Према резултатима двају пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и у Краљевини Југославији, спроведених 31. јануара 1921. године и 31. марта 1931. године, Тетово је припадало групи већих градских насеља у вардарском делу Македоније. Након значајног смањења броја његовог становништва у току Првог светског рата,¹ после завршетка рата број становника почео је постепено да се повећава. У јануару 1921. године било је регистровано 15.119 становника,² а после једне деценије, у марту 1931. године,

---

¹ Пре почетка Првог светског рата град Тетово је имао 20.070 становника (*Тетово и тетовско низ историјата*, книга I, Тетово 1982, 305).

² *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево 1932, 116–117. Већи број становника од Тетова имали су само следећи гра-

број се попео на 16.359.³ У наведеном периоду град је наставио да се снабдева водом преко старе турске чесме, која је користила воду из извора на нивоу Белтане у близини града.⁴

Идеја о изградњи новог модерног водовода у Тетову, којим би се становништво снабдевало здравом водом, појавила се двадесетих година XX века. Повољни географски положај града био је олакшавајућа околност за спровођење ове идеје. Водени потенцијал којим је располагала Шар планина, у чијем се подножју налази Тетово, давао је идеалне могућности за његово потпуно искоришћавање.

Први корак у изградњи новог градског водовода био је направљен у марту 1924. године, кад је био закључен уговор између Општине града Тетова и инжењера Миладина Печинара о изради пројекта за снабдевање града водом.⁵ У јуну 1925. године пројекат инжењера М. Печинара је био достављен Општини, која је пројекат упутила на преглед и одобрење Генералној дирекцији воде у Београду.

Одлуком од 11. новембра 1925. године,⁶ ова институција није одобрила пројекат, указујући у неколико напомена на разлоге. Генерална дирекција вода је сматрала да су процене инжењера М. Печинара у пројекту биле превелике у односу на стварне потребе града за водом.⁷ Институција која је оцењивала пројекат била је незадовољна и због тога што, према мишљењу њених чланова, пројектант није направио најбољи избор извора воде за нови водовод.⁸ „Големи извори” нису били прихваћени од стране Дирекције као најбоље решење. Пројектант инжењер М. Печинар касније је у извештају достављеном Министарству грађевина, Хидрауличком одељењу,⁹ објаснио који је био разлог избора „Големи извори” као најбољег реше-

---

дови: Скопје 40.666 (*Исто*, 112–113), Битољ 28.420 (*Исто*, 88–89) и Прилеп 18.508 становника (*Исто*, 92–93).

³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd 1937, 55–56.

⁴ Живко Стефановски, Гојко Ефтоски, *Тетово и околината*, Тетово 1980, 45.

⁵ Државен Архив на Република Македонија, Скопје (=ДАРМ). 1.1036. 1.48/287.

⁶ ДАРМ. 1.1036. 1.48/287.

⁷ Исто. Пројектом је била предвиђена потрошња од 100 литара по особи за 24 сата, док се очекивао раст становништва у граду од 1% годишње. Потребна количина по пројектанту је требало да буде 29,7 литара у секунди.

⁸ Исто, 288.

⁹ ДАРМ. 1.1036. 1.48/286–290.

ња, иако је у техничком извештају навео да је најбоља опција извор „Драга вода”.

Извор „Драга вода”, који се налазио у близини села Шипковица, био је у приватној својини. Због тога што је члан 5 Закона о водама штитио власника ресурса, инжењер М. Печинар је предложио да Општина Тетово потпише уговор са власницима извора за његов откуп. Када је званичним актом Општине пројектант обавештен да није могуће да се постигне споразум с власником без одлагања почетка изградње водовода, престао је да испитује наведени извор. Из тих разлога инжењер М. Печинар је одлучио да је најбоље решење да извор снабдевања водом буду „Големи извори”, не превиђајући притом чињеницу да је он био више од 2.400 метара удаљенији од града, него „Драга вода”.

Генерална дирекција воде је имала примедбе и око резервоара, који је пројектант изоставио у првом делу рада, иако је био предвиђен у главном пројекту.

Није познато зашто Генерална дирекција воде није дозволила да се пројекат са горе наведеним примедбама врати инжењеру М. Печинару на дораду или да му се понуди да уради нови. Иако је у одлуци да се одбије предложени пројекат, између осталог, било наведено да је пројектант направио пројекат из „добре воље и стручности”,¹⁰ Генерална дирекција воде почела је сама да израђује нови пројекат.

Израда пројекта о изградњи водовода у Тетову била је поверена инжењеру Александру Радославову, запосленом у Четвртм одељењу Генералне дирекције вода у Београду.¹¹ Поверавање овог задатка другом стручњаку утицало је на то да се процес израде главног пројекта продужи. Било је потребно да прође више од две године да би главни пројекат о изградњи водовода у Тетову био завршен. Толико времена је било потребно да се изради нови пројекат и да се у њега имплементирају резултати додатних тестирања терена.

Израда главног пројекта трајала је дуже него што је било планирано, због чега је Хидрауличко одељење у Скопљу у јуну 1927. године затражило од инжењера А. Радославова да достави процену

---

¹⁰ ДАРМ. 1.1036. 1.48/289.

¹¹ ДАРМ.1.1036. 1.24/118.

и технички извештај у вези с водоводом у Тетову.¹² На овај захтев није одговорено и после неколико месеци, у јесен 1927. године, Хидрауличко одељење је поново затражио од Генералне дирекције вода технички извештај и процену.¹³ Ове акције су биле предузете да би се убрзао процес завршетка главног пројекта.

Потребу да се што брже заврши пројекат новог водовода и што скорије град Тетово обезбеди водом, потенцирао је у неколико наврата пред Хидрауличким одељењем и народни посланик Марко Петровић.¹⁴

Коначно, у фебруару 1928. године главни пројекат инжењера А. Радославова био је поднет Генералној дирекцији вода на разматрање¹⁵ и она га је одобрила.

У главном пројекту биле су разматране три варијанте изградње градског водовода у Тетову.¹⁶ То су биле: извор „Драга вода”, група извора „Гарје-Лавци” и извор „Ладна Вода”. Трећа опција је одмах одбачена, јер је била два и по пута скупља од друге две. Друга варијанта (група извора „Гарје-Лавци”) била је јефтинија од прве, али је дужина довода била за 1.375 метара дужа, а издашност извора, на основу мишљења геолога професора Јовановића, била је нестална и варирала је између 12,7 и 20 литара у секунди. Због тога што је терен био клизав, било је потребно и да се обезбеди, па је постало јасно да је прва опција – извор „Драга вода” – била најрационалнији избор.

Дужина довода у овом случају је износила 4.675 метара, а предвиђени трошкови за изградњу довода износили су 1,175.719 динара. Према мерењима која је спровело Хидрауличко одељење из Скопља почетком септембра 1926. године минимална издашност извора била је 24 литара у секунди. Ова информација није била у потпуности поуздана, јер минимум се није очекивао у периоду када су мерења вршена, што је било истакнуто и у главном пројекту. Из тих разлога било је препоручено да се спроведу нова додатна мерења.

---

¹² ДАРМ. 1.1036. 1.17/78-80.

¹³ ДАРМ. 1.1036. 1.24/118.

¹⁴ Исто.

¹⁵ ДАРМ. 1.1036. 1.33/166.

¹⁶ ДАРМ. 1.1036. 1.33/167-174.

Иако је главни пројекат поднет Генералној дирекцији вода на разматрање у фебруару 1928. године, процедура за почетак изградње водовода ипак није могла да буде покренута. Зато је у марту 1928. године Хидрауличко одељење у Скопљу поново тражило од Генералне дирекције вода да достави свој оригинални план за покретање поступка.¹⁷ Коначно, почетком марта 1928. године, Одељење је поднело план министру пољопривреде и вода Светозару Станковићу, који га је одлуком од 5. марта 1928. године одобрио.¹⁸

Било је за очекивати да послови око изградње градског водовода након добијања решења о градњи (5. марта 1928. године) буду убрзани, али догађаји се нису одвијали у том правцу. Тек годину и по након одобрења главног пројекта, спроведена је лицитација на којој је одређен извођач грађевинских радова.¹⁹ Понуда инжењерско-техничког предузећа инжењера Радослава Тодоровића из Београда, који је понудио највећи попуст од 17,1%, била је прихваћена 11. септембра 1929. године.²⁰

У међувремену Општина Тетово покушала је да обезбеди финансијска средства за реализацију пројекта за изградњу градског водовода. У мају 1928. године поднет је захтев за добијање кредита од Државне хипотекарне банке у износу од шест милиона динара.²¹ Планирано је да се тражени износ подели на следећи начин: 4.200.000 динара за подизање модерног водовода; милион динара за откуп плацева потребних за извођење регулационог плана и 800.000 динара за поправку калдрме на главним градским улицама.

---

¹⁷ ДАРМ.1.1036. 1.36/209–213.

¹⁸ ДАРМ.1.1036. 1.53/307.

¹⁹ ДАРМ.1.1036. 1.46/270–273. На лицитацији су учествовала четири предузећа: 1. „Слоград” из Љубљане, које је понудио да изврши задатак са попустом од 1,94%; 2. „Поповић С. Милан из Београда”, са попустом од 14,23%; 3. „Полет” из Скопља, уз попуст од 7,01%, и 4. „Предузеће Радослава Тодоровића”, које је понудило попуст од 17,1%.

²⁰ Од укупне суме 4.200.000 динара, која је била неопходна за изградњу водовода, на рачун Општине су отпала 347.952 динара, тако да је сума за лицитацију износила 3.852.048 динара. Због попуста од 17,1% који је дало предузеће инжењера Р. Тодоровића, грађевински радови је требало да буду завршени по цени од 3.139.347 динара.

²¹ Архив Југославије, Београд (=АЈ). 125–447–678.

Зајам који је Општина Тетово добила од Државне хипотекарне банке износио је пет милиона динара и био је одобрен 23. августа 1929. године.²² Овај новац, заједно са зајмом који је Општина добила у децембру 1925. године у износу од милион динара,²³ био је довољан за реализацију пројекта изградње градског водовода у Тетову.

Успех при обезбеђивању материјалних средстава потребних за изградњу једног модерног водовода утицао је на то да дође до промене већ усвојених планова о градњи. Генерални план предвиђао је изградњу резервоара запремине 775 кубних метара, али је због недостатка финансијских средстава било одлучено да се изгради привремено резервоар од 45 кубних метара запремине. Међутим, добијање кредита допринело је томе да су инвеститори променили одлуку и одлучили се за прву варијанту величине резервоара.²⁴ На тај начин могло се позитивно одговорити на захтеве грађана за увођењем воде по кућама, хотелима и другим објектима; за постављање 90 хидраната са прибором за гашење пожара и поливање градских улица; за обезбеђивање воде за магацине стоваришта Монопола дувана, за касарну, жандармерију, пољопривредну школу и за друге важне установе у Тетову.

Све је то, међутим, додатно одужило изградњу водовода. Актом Суда Општине Тетово од 28. маја 1930. године изградња резервоара била је уступљена истом предузимачу који је изводио и остали део посла – инжењеру Р. Тодоровићу.

Када је тачно почела изградња градског водовода у Тетову не можемо прецизно утврдити. Према подацима Краљевске банске управе, предузетник Р. Тодоровић био је уведен у посао 20. марта 1930. године. Од тог датума текао је рок за завршетак посла. Наиме, члан 19 из Општих услова за извођење послова изградње водовода у Тетову предвиђао је да посао буде завршен за 335 календарских дана од дана увођења предузетника у посао, тј. од преузимања посла. То значи да је водовод требало да буде завршен до 19. фебруара 1931. године.

---

²² АЈ. 125–447–678.

²³ Исто.

²⁴ ДАРМ. 1.1036. 1.53/308.

Током изградње предузимач Р. Тодоровић је наишао на неколико препрека, од којих су неке указивале на недостатке у главном пројекту. Испоставило се да пројекат не одговара реалној ситуацији на терену, како на доводу, тако и у граду, а није садржао ни детаље који би могли послужити као спецификација за набавку неопходног материјала.

Други проблем је била немогућност да се одмах приступи каптирању извора „Драга Вода”, због проблема које су правили мештани села Лицац, Велика и Мала Речица и Брвеница.

Обележену трасу инжењерско-техничко предузеће Р. Тодоровића примило је тек 1. априла 1930. године и то само за почетак ископавања ровова, али чак ни тада на траси нису били обележени резервоар, преливни бунари, таложнице и ваздушни вентили. Одступања у погледу прелома трасе била су врло велика, па није било могуће знати колико ће бити преливних бунара и осталих објеката. Тај број је утврђен тек након посете Комисије Краљевске банске управе. Ова комисија, састављена од стручних чланова, у присуству председника Суда Општине Тетово Орестија Крстића, 12. марта 1930. године прегледала је терен и трасе за довод воде у Тетово и обишла терен с десне стране реке Пене, поред старог пута Тетово – Призрен, све до села Шипковица, као и целу трасу водовода од извора „Драга Вода” до резервоара изнад Тетова.²⁵

Сви проблеми који су искрсли у току процеса изградње градског водовода морали су да буду решени. Све се то одразило на трајање грађевинских радова. Пошто градска мрежа није одговарала оној из градског плана, предузеће Р. Тодоровића је морало да сачека израду плана детаљне градске мреже, коју је добило тек 1. јуна 1930. године. Након детаљног снимања и обележавања повећан је број преливних бунара, као и број таложница и ваздушних вентила, приближно два пута више у односу на првобитно предвиђени број.

Због тога је било немогуће да се предвиђени задаци заврше у задатом временском року. Зато је инжењерско-техничко предузеће инжењера Р. Тодоровића средином октобра 1930. године поднело молбу надзорном инжењеру за градњу водовода у Тетову за проду-

---

²⁵ ДАРМ. 1.1036. 1.58/434–445.

жење рока за изградњу за 250 дана.²⁶ Општински инжењер, који је водио надзор грађевинских активности, и Суд Општине Тетово у извештају од 10. фебруара 1931. године потврдили су оправданост захтева предузимача Р. Тодоровића. У марту 1931. године Банска управа у Скопљу је затражила од Општине Тетово продужетак рока за изградњу водовода за још 143 календарска дана, тј. до 10. јула 1931. године.²⁷ Време је показало да чак ни тај рок није могао да буде довољан за завршетак радова.

Коначно, након више од седам година од појаве иницијативе за изградњу, у новембру 1931. године, био је пуштен у употребу нови модерни водовод у Тетову.²⁸ Тако је, након вишегодишњих напора, било решено питање снабдевања града здравом водом. Нови градски водовод имао је велики утицај на побољшање услова живота, социјални и економски развој Тетова.

---

²⁶ ДАРМ. 1.1036. 1.58/434–440.

²⁷ ДАРМ. 1.1036. 1.59/446–455.

²⁸ ДАРМ. 8.2.2.236/611–613.

Vera Goševa

CONSTRUCTION OF TETOVO WATER SUPPLY
(AROUND 1925 TO 1931)

Summary

Municipality of Tetovo in March 1924 signed a contract with engineer Miladin Pechinar about making project to build a new city water supply. General Directorate of Water in Belgrade in November 1925 rejected the project of engineer M. Pechinar, after which commissioned his staff to create a new. Project was been completed in December 1927, and was been approved by the same institution that he was drafted-General Directorate of Water. After that the project could be proposed for approval and obtaining financial assistance from various state institutions, as were Ministry of Agriculture and Water, Ministry of Construction.

Technical-engineering company of engineer Radoslav Todorovic from Belgrade was been chosen as the executor of the construction work about city water supply in Tetovo. The prolongation of the anticipated date for completion of works was come, because the auction was been carried out in according with the general plan estimates, not according to the detailed plan, and also because it was not been carried out marking the route.

Water supply in Tetovo was completed and was dedicated in use in late autumn 1931, which was meant a big step in improving the social, health and economic status of its population.

Key words: infrastructure, construction, main project, sewerage system, Tetovo, Vardar`s Macedonia area, interwar period

СПИСАК АУТОРА

List of Authors

др Викторија АЛАЦИЋ, Грађевински факултет Суботица, Универзитет у Новом Саду, Суботица, Србија

Viktorija ALADŽIĆ, Ph. D., Faculty of Civil Engineering, University of Novi Sad, Subotica, Serbia

мр Драгана АМЕДОВСКИ, Инсторијски институт, Београд, Србија

Dragana AMEDOSKI, M. A., Institute of History, Belgrade, Serbia

проф. др Војин С. ДАБИЋ, Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, Србија

Prof. Vojin S. DABIĆ, Ph. D., Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

проф. др Дејан ЂОРЂЕВИЋ, Катедра за просторно планирање Географског факултета Универзитета у Београду, Србија

Prof. Dejan ĐORĐEVIĆ, Ph. D., Faculty of Geography, University of Belgrade, Serbia

др Ранка ГАШИЋ, Институт за савремену историју, Београд, Србија

Ranka GAŠIĆ, Ph. D., Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia

проф. др Вера ГОШЕВА, Институт за националну историју, Скопље, Македонија

Prof. Vera GOŠEVA, Ph. D., Institute for National History, Skopje, Macedonia

др Драги ГОРГИЈЕВ, Институт за националну историју, Скопље, Македонија

Dragi GORGIEV, Ph. D., Institute for National History, Skopje, Macedonia

мр Јелена ИЛИЋ, Историјски институт, Београд, Србија

Jelena ILIĆ, M. A., Institute of History, Belgrade, Serbia

проф. др Милош ЈАГОДИЋ, Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, Србија

Assist. Prof. Miloš JAGODIĆ, Ph. D., Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

др Владимир ЈОВАНОВИЋ, Историјски институт, Београд, Србија
Vladimir JOVANOVIĆ, Ph. D., Institute of History, Belgrade, Serbia

проф. др Карл КАЗЕР, Центар за историју Југоисточне Европе, Универзитет у Грацу, Аустрија

Prof. Karl KASER, Ph. D., Centre for South-East European History, University of Graz, Austria

др Ђорђе С. КОСТИЋ, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд, Србија

Đorđe S. KOSTIĆ, Ph. D., Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, Serbia

проф. др Људмила КУЗМИЧЕВА, Историјски факултет Московског државног универзитета Ломоносов, Москва, Русија

Prof. Ludmila KUZMICHEVA, Ph. D., Faculty of History, Lomonosov, Moscow State University, Russia

мр Сања ЛАЗАРЕВИЋ-РАДАК, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд, Србија

Sanja LAZAREVIĆ-RADAK, M. A., Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, Serbia

др Борислава ЛИЛИЋ	Институт за савремену историју, Београд, Србија
Borislava LILIĆ, Ph.D.,	Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia

др Марица МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ, Историјски институт, Београд, Србија
Marica MALOVIĆ-ĐUKIĆ, Ph. D., Institute of History, Belgrade, Serbia

мр Огњен МАРИНА, Архитектонски факултет Универзитета „Св. Ћирил и Методије“ у Скопљу, Македонија

Ognen MARINA, M. Sc., Faculty of Architecture, University „St. Cyril and Methodius“ – Skopje, Macedonia

др Бојана МИЉКОВИЋ-КАТИЋ, Историјски институт, Београд, Србија
Bojana MILJKOVIĆ-KATIĆ, Ph. D., Institute of History, Belgrade, Serbia

др Македонка МИТРОВА, Институт за националну историју, Скопље, Македонија

Assist. Prof. Makedonka MITROVA, Ph. D., Institute for National History, Skopje, Macedonia

др Наташа МИШКОВИЋ, Институт за историју, Универзитет у Цириху, Швајцарска

Nataša MIŠKOVIĆ, Ph. D., Institute of History, University of Zurich, Switzerland

проф. др Божица МЛАДЕНОВИЋ, Департман за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу, Ниш, Србија
Prof. Božica MLADENOVIĆ, Ph. D., Department of History, Faculty of Philosophy, Niš, Serbia

проф. др Катрин ОРЕЛ, Директор, Национални центар за научна истраживања, Универзитет Париз I, Париз, Француска
Prof. Catherine HOREL, Ph. D., Research Director, Centre Nationale des Recherchers Scientifiques, University of Paris I, France

проф. др Јудит ПАЛ, Факултет за историју и филозофију Универзитета Бабеш-Болај, Клуж-Напока, Румунија
Judit PAL, Ph. D., Faculty of History and Philosophy, University Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca, Romania

мр Дивна ПЕНЧИЋ, Архитектонски факултет Универзитета „Св. Ћирил и Методије“ у Скопљу, Македонија
Divna PENČIĆ, M. Sc., Faculty of Architecture, University “St. Cyril and Methodius” – Skopje, Macedonia

др Хрвоје ПЕТРИЋ, Институт за хрватску повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, Хрватска
Hrvoje PETRIĆ, Ph. D., Institute of Croatian History, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Croatia

проф. др Александар РАСТОВИЋ, Департман за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу, Србија
Assist. Prof. Aleksandar RASTOVIĆ, Ph. D., Department of History, Faculty of Philosophy, Niš, Serbia

др Љубодраг П. РИСТИЋ, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд, Србија
Ljubodrag P. RISTIĆ, Ph. D., Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, Serbia

проф. др Драго РОКСАНДИЋ, Одсејек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, Хрватска
Prof. Drago ROKSANDIĆ, Ph. D., Department of History, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Croatia

проф. др Силвана Сидоровска-Џуповска, Институт за националну историју, Скопље, Македонија
Assist. Prof. Silvana SIDOROVSKA-ČUPOVSKA, Ph. D., Institute for National History, Skopje, Macedonia

др Александра Вулећић, Историјски институт, Београд, Србија
Aleksandra VULETIĆ, Ph. D., Institute of History, Belgrade, Serbia

мр Тијана Живановић, Републичка агенција за просторно планирање, Београд, Србија
Tijana ŽIVANOVIĆ, M. Sc., Republic Agency for Spatial Planning, Belgrade, Serbia

Издавачи:

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

За издаваче:

др Срђан Рудић
академик Никола Тасић
проф. др Мирољуб Милинчић

Лектор текстова на српском језику
Мелита Живковић

Лектор текстова на енглеском језику
Бојана Радовановић

Превод резимеа
Бојана Радовановић

Корице
Драгана Купрешанин,
графички дизајнер

Компјутерска припрема за штампу
Зоран Гајић

Штампа
Чигоја штампа
Београд, Студентски трг 13

Тираж
500 примерака

ISBN 978-86-7743-089-4

ЦИП